

2019/1

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Nyelvi igazságosság – területi elvek

Etnikai párhuzamosság az erdélyi gazdaságban

Székelv szimbólumok áruvá válása

Holokauszt-historiográfia: Románia, Ausztria,
USA, Bor

Roma politikai részvétel és képviselet

Nemzetiségi szervezetek támogatása
Magyarországon

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Filep Tamás Gusztáv
Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradi Mónika
Zahorán Csaba

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

27. évf. (2019) 1. szám

MINERVA

- PHILIPPE VAN PARIJS
Nyelvi igazságosság területi imperatívuszokkal 5

GAZDASÁG ÉS ETNICITÁS

- CSATA ZSOMBOR
Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban 37
- PATAKFALVI-CZIRJÁK ÁGNES
Székelyföld a kirakatban. Szimbolikus tárgyak és árukörforgásuk 81

HOLOKAUSZT HISTORIOGRÁFIA

- GIDÓ ATTILA
Az észak-erdélyi holokauszt romániai historiográfiája és interpretációja 134
- REGINA FRITZ
Az Ausztriában megölt magyar zsidók nyilvános emlékezete 1945 után 185
- RANDOLPH L. BRAHAM
Magyar háborús bűnösök elleni perek Észak-Amerikában 222
- CSAPODY TAMÁS
Káddis a bori munkaszolgáltatásokért 242

TÁMOGATÁS ÉS ÖNSZERVEZŐDÉS

DOBOS BALÁZS

A roma politikai részvétel és képviselet kérdései. Egy roma párt
lehetőségével kapcsolatos érvek pro és kontra 260

MORAUSZKI ANDRÁS

Nemzetiségi szervezetek pályázati támogatása Magyarországon. Az Emberi
Erőforrás Támogatáskezelő nemzetiségi pályázatainak elemzése (2012–2017) 292

KRITIKA

TUBAY TIZANO

Akik öregebbek, mint a történelem
(Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út: Mítosz és
történelem a székelység tudatában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.) 325

SIMON ATTILA

A felvidéki politika szürke eminenciása
(Gaucsik István: *Az állameszme kritikusa – Tarján Ödön válogatott kisebbség- és
gazdaságpolitikai beszédei és írásai*. Kalligram, 2017.) 342

BAJCSI ILDIKÓ

Autonóm parlamentek és totalitárius államépítés
(Popély Árpád: *Két választás Csehszlovákiában. A szlovák országgyűlés és a
kárpátukrán szojm megválasztása 1938–1939*. Kalligram: Dunaszerdahely – Pozsony,
2019.) 347

PHILIPPE VAN PARIJS*

Nyelvi igazságosság területi imperatívuszokkal¹

Igazságosság, emberi méltóság, territorialitás

Az angol nyelv mindinkább növekvő, már-már visszafordíthatatlannak tűnő uralmát világszerte sokan érzékelik, s azt kihívóan igazságtalan jelenséggént nem kevés indulattal kárhoztatják. Mindez határozottan felveti a kooperatív igazságtalanság erkölcsi kérdését, más szóval azt, hogy egy közös nyelv, *lingua franca* létrehozása aránytalanul nagy többletterhet ró azokra, akiknek azt idegen nyelvként kell elsajátítaniuk, szemben azokkal, akik anyanyelvükként birtokolják. Ez egyszersmind az elosztási igazságtalanság morális kérdéskörét is érinti, azaz mindazon esélyegyenlőtlenséget, ami születésünknel

* A szerző a Louvaini / Leuveni Katolikus Egyetem és a Firenzei Európai Egyetemi Intézet vendégprofesszora. E-mail: philippe.vanparijs@uclouvain.be

¹ A tanulmány első angol nyelvű közlése: Linguistic justice and the territorial imperative. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 13(1), 2010. március, 181–202.

Ez az írás a szerző 2010-ben még készülő könyvének egy fejezete, melyet az Oxford University Press adott ki 2011-ben *Linguistic Justice for Europe and for the World* (Igazságos nyelhasználat Európa és a világ számára) címmel. Néhány ismertnek vélt tézist e könyv más részeiben fejtettem ki vagy igazoltam, melyek forráshelyét a továbbiakban LJ rövidítéssel és hozzá a fejezet sorszámaival jelzem. Könyvem néhány alaptézisét elsőként ezen tanulmányban vázoltam: Van Parijs, Philippe: Europe's linguistic challenge. *Archives européennes de sociologie*, 45, 2004. 111–152.

Jelen írásom egyes részei egy korábbi tanulmány-gyűjteményben is megjelentek: Van Parijs, Philippe: Grab a territory! Linguistic dignity and English dominance in the European Union. In: Poirier, Johanne et al. (eds.): *Ties that bind: accommodating diversity in Canada and the European Union*. Bern-Berlin-Brussels: Peter Lang, 2008.

fogva más-más értékűnek tartott öröklött készségeinkből adódhat. E dilemmák miatt azonban még sincsen okunk a kelleténél jobban aggódni, mivel a jelenség, amely azokat felveti, egyfajta önkorrektációs folyamatot is beindít, vagy legalábbis esélyt kínál a nem angolajkúak kellően leleményes közösségeinek, hogy illet ők maguk is kezdeményezzenek.

Az előnyt – vagyis a kooperatív igazságtalanságot –, amit a közös nyelv az angol anyanyelvűek számára biztosít, ugyanakkor jelentős mértékben ellensúlyozhatja a nem angol ajkúak azon esélye, hogy éppen a domináns nyelv révén ők is hozzáférnek a született angol anyanyelvűek felhalmozta, nem védett vagy csak nehezen védhető értéktartalmakhoz és információkhoz. Az angol ajkúak nyelvi és politikai fölénye – vagyis az elosztási igazságtalanság – pedig mind jobban csökkenhet, sőt, idővel akár a visszájára is fordulhat, ahogy az angol nyelvtanulás egyre többek számára válik hozzáférhetővé, vagy épp afféle célzott és szerény költségű intézkedések révén, mint a filmek szinkronizálásának tilalma és maga az angol nyelvhasználat rohamos térnyerése a köznapí élet különféle színterein.²

Csakhoggy azok közül, akik az angol nyelv uralma ellen a legélesebben kikelnek, sokakat egyáltalán nem nyugtatnak meg azon intézkedések, melyek hatékonyan kezelhetnék a nyelvi egyenlőtlenséget, mivel azok, megítélésük szerint, csak még inkább tetézik a kooperatív és elosztási igazságtalanságot egy harmadik, az iménti kettőnél is súlyosabb sérelemmel: az emberi méltóság jogának csorbításával. A hátránycsökkentésnek ugyan hathatós eszköze lehet kiaknázni a világháló kínálta lehetőségeket vagy épp a film-szinkronizálás tilalma által növelni és egyben demokratizálni nyelvi készségeinket, bár az vitathatatlan, hogy végső soron mindkettő csak még inkább fokozza és sietteti az egyetlen világnyelv uralmát az összes többi felett. A legfőbb és legelemibb igazságtalanságot pedig sokan éppen abban érzékelik, amit e nyelvhasználati fölény önkéntelenül kifejez: ahogyan semmibe veszi az általa „uralt” összes többi nyelvet, azok használóit eleve alsóbbrendű, megalázó és sérelmes státuszba sorolva – mindazokat, akiknek önazonossága

² A kooperatív és elosztási igazságtalanságról, továbbá ezek kezelésmódjáról lásd a szerző kéziratként hivatkozott, később (2011-ben) az Oxford University Press gondozásában megjelent *Lingusitic Justice for Europe and for the world* című könyvének 2. (LJ 2, 50–86.) és 3. (LJ 3, 87–116.) fejezeteit.

szorosan kötődik a nyelvükhöz.³ Hiszen még az esetben is, ha a *lingua franca* átadásában az azt anyanyelvként bírók készséggel próbálnak mások segítségére lenni, ha a második nyelv tanulása világszerte mind szélesebb körben és egyre jobb hatásfokkal terjed, s a még meglévő nyelvi hátrányokat hatékonyan igyekeznek is orvosolni – mindez nem változtat azon a fájdalmas alaptényen, hogy a domináns nyelv mélyebb rétegeinek az anyanyelvi használókön kívül mások által sosem elérhető magabiztos birtoklása azt eleve kiváltságos helyzetbe hozza minden más nyelvhez képest.

Az emiatt megnyilvánuló sértettség tehát valójában etikai alapú, és nem pusztán a lehetőségek és hatások jobb elosztását célozza, legyenek azok anyagiak vagy más természetűek. Mert hiszen nagyon is meglehet, hogy ha környezete valakit egy alacsonyabbrendűnek ítélt kaszt, osztály avagy származási csoporthoz tartozónak tekint, ez maga is diszkriminációhoz vagy legalábbis olyan mértékű önbizalomhiányhoz vezet, ami eleve csökkenti az illető jóléti és életesélyeit. A lényeg azonban, függetlenül az efféle járulékos hatásoktól, mégis csak abban áll, hogy az igazságosság elve az emberi méltóság egyenlő mértékű és osztatlan respektusát követeli meg.⁴ Ennek fényében a nyelvhasználati igazságtalanság, mint az egyenlőtlen emberi méltóság egy neme, joggal tekinthető olyan alapvető nyelvi jogsérelemnek, melyet mind közül talán a

³ Nincs okunk feltételezni, hogy az ember csoportidentitása mindenkor, többnyire vagy akárcsak szorosabban is kötődne a nyelvhez, mint a származáshoz vagy a valláshoz. Ami a nyelvek iránti viszonyunkat sajátosságként megkülönbözteti, az inkább az a késztetés, hogy egyet közülük kiváltságosként okvetlen ki kell emelnünk, ami mai világunk határain átgépezhető (lásd *LJ 1*, 6–49), miközben hasonló privilegizált kötődésre a vallások avagy a származási etnikumok körében, úgy tűnik, nincs szükségünk. (Némileg analóg ezzel, hogy városaink közül egy önálló politikai entitás fővárosaként egyet előszeretettel kiemelünk, noha ez nem egy embercsoport, hanem a helyhez kötődik, amit valamennyi állampolgár a magáénak tudhat, aki csak az adott politikai entitáshoz tartozik.)

⁴ Ez, többek közt, összefügghet Rawls felfogásával, aki különös jelentőséget tulajdonít azon társadalmi intézményeknek, melyek „az egyéni önbecslés szociális bázisául” szolgálnak, függetlenül attól, hogy azok milyen funkciót töltenek be a társadalmi, gazdasági előnyök elosztásában a differenciálási elv érvényesítése közben. Az elosztási igazságosság más elméletei ezt gyakran máshogy ítélik meg. Így még mielőtt a javak elosztásának legalkalmasabb módját érdemben tárgyalnánk, szükségét látják leszögezni, hogy a társadalom minden tagját egyenlő jogállás illeti meg, hogy önanonosságuk csorbát nem szenvedhet, és senki sem tekinthető másnál alacsonyabbrendűnek.

legnehezebb orvosolni. E végett bizonyos haszna az eltökélt bírálóknak és a nyelvi egyenjogúság jelképes deklarátumainak is lehet, habár a praktikus megfontolások ez utóbbiak érvényességi körét mind szűkebbre vonják, miközben az előbbieket sokak szemében csak amolyan sértett, kicsinyes és eleve hatástalan kirohanásoknak tűnnek az angol nyelv feltartóztatathatlan globális térnyerésével szemben.⁵

Van viszont egy harmadik, némelyek szerint jóval több hitelt érdemlő módja is annak, hogy kinyilvánítsuk, s ezzel mindjárt érvényesítsük is az egyenlő méltóság elvét a különféle nyelvek és az azokhoz kötődő identitások körében. Ez pedig abban áll, hogy kapjon esélyt saját szűkebb vagy tágabb „felségterületén” arra, hogy valóban „királynő” lehessen, azaz térben jól körülhatárolva elsőbbséget élvezzen a hozzá kötődő csoportidentitással együtt. E határok közt többé már nem a *lingua franca*, hanem az erre kijelölt nyelv lenne hivatott az elsőrendű kommunikáció szerepét betölteni valamely, politikai közösséget alkotó népesség hivatalos nyelveként. Mindez egyúttal azt is szavatolná, hogy ne mindenkor és mindenütt ugyanazoknak kelljen mások előtt hajlonganiuk. Lehetővé teszi valahány nyelvi közösség számára, hogy a maga kijelölt körén belül elsőbbséget élvezzen, megtörve ezzel egyetlen uralkodó nyelv globális szupremáciáját. Az egyes nyelvek számára kijelölt térségek persze korántsem lesznek egyformák. Némelyik nagyobb lesz a többinél, népesebb, gazdagabb, vonzóbb és változatosabb. Ám akár bőséggel áldott, akár szerény legyen is, minden hivatalosan elismert nyelvnek meglesz a maga territóriuma, ahol az számít a legelsőnek, és ahol a hozzá kötődő önazonosságot is az ennek kijáró tisztelet övezi. Valójában ez a kölcsönösségen és szimmetrián alapuló megoldás az egyedül ígéretes módja a nyelvi igazságosság és általa az egyenlő emberi méltóság érvényesítésének, ami kellőképp korrigálhatja a *lingua franca* elfogadásával járó asszimmetrikus kétnyelvűség globális rendszerét.

⁵ E kétféle stratégiáról továbbá a nyelvi igazságtalanságról, mint az emberi méltóság jogsérelméről folytatott vitákról l. még: Van Parijs, 2008. és *LJ* 4.1., 117–120.

A területelvű nyelvhasználati rendszer

Ahhoz, hogy e vázolt stratégia működjék, persze realisan kell felmérnünk azt is, elvárható-e, hogy az újonnan betelepülők kellő elszánással és alázattal önszántukból elsajátítsák, ha még nem beszélik, az adott terület hivatalos nyelvét. Mindenesetre a mai viszonyok – az erős mobilitás és a *lingua franca* rohamos térnyerése – közepette mindez aligha lehetséges másként, mint aránylag kötött szabályozással bevezetni egy általam „területelvű nyelvhasználati rendszernek” nevezett szisztémát, azaz jogszabályok egy olyan együttesét, amely szűkebbre szabja a helyi közoktatásban és a hivatali kommunikációban használható nyelvek körét. Erre már csak azért is szükség van, mivel ennek hiányában a nyelvválasztás tisztán keresletvezérelt lenne a társasélet minden nyelvi megnyilatkozásában, hamar átvéve a mindenkori többség preferenciáit, melyeket egy küszöbérték kijelöléssel egyedül a rendelkezésre álló források költségudatos használata korlátozna. Ilyenformán a területelvű nyelvhasználati rendszer megvalósítása kizárólag azon múlhat, hogy a „spontán” nyelvválasztást egy adott területen a helyi jogszabályok milyen hatékonyan tudják korlátok közé szorítani.

Azon értelemben, ahogy e kifejezést használni fogom, a területelvű nyelvhasználati rendszer tehát nem egyszerűen csak egy bürokratikus szabályrend, melyet az arra jogosult helyi hatóság állapít meg. Azt, hogy közköltésen mely nyelve(ke)n tanulhatunk és kommunikálhatunk, szóban és írásban a közhivataloktól választ, felvilágosítást vagy szolgáltatást várva, a helyi politikai közösség illetékes rendeletalkotója többé-kevésbé pontosan meghatározza. E tágabb értelemben tehát minden nyelvhasználati rendszer, minden törvény- vagy rendeletalkotás a területi hatáskör elvét testesíti meg, akár csak egyúttal a személyi instanciát is minden olyan esetben, amikor jogokkal ruház fel és kötelezettségeket ír elő számunkra. A területelvű nyelvhasználati rendszer lényege azonban, abban az értelemben, ahogy én használom, nem abban áll, hogy a területileg illetékes hivatal mekkora hatalmat élvez a helyi nyelvhasználat regulálásában, hanem hogy a közügyeket miként szabják át, és igazítják mindazon polgárok nyelvi igényeihez, akik az adott terület határai közt élnek.

Minél inkább korlátozzák egy nyelv jogosultságát a közelebről nem definiált elégséges nyelvhasználói igények hiányára hivatkozva,

annál erőteljesebben érvényesül a helyi territoriális nyelvhasználat szabályrendje, s annál szűkebb tere marad az, úgymond, személyi nyelvhasználói igényeknek, másszóval annak, hogy bármely kommunikációs helyzetben bárki szabadon dönthesse, mely nyelvet kívánja használni.⁶ A mai területelvű nyelvhasználati rendszerek – a szabadság és a magánszféra védelme vagy a hatékonyság érdekében – hajlamosak pusztán a kényszerítő szabályozásra szorítkozni, így az állam szervezte és finanszírozta, általánosan: az állam által törvényesnek elismert oktatás és a nyilvános szféra nyelvhasználatára. Ez utóbbi rendszerint magában foglalja a közigazgatás belső munkanyelvét és az ügyfelekkel folytatandó kommunikáció mikéntjét, a bíróságok, a média és a hivatalos hirdetések követendő nyelvhasználatát, sőt, olykor a kereskedelmi reklámok és a nagyobb magáncégek előírással üzleti vagy jogi formuláit is, és persze a törvényhozás, a választások, a helyi, regionális vagy országos testületek nyelvét szabályzó rendelkezéseket.⁷

Minden ilyen esetben a területelvű nyelvhasználati rendszer kényszerítő szabályrendje lép interakcióba a valószínűségezően

⁶ E gyakran félrevezetően használt distinkciónál l. Réaume, Denise G.: Beyond personality: the territorial and personal principles of language policy reconsidered. In: Kymlicka, Will – Patten, Alan (eds.): *Language rights and political theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 271–295. és Patten, Alan: What Kind of Bilingualism? In: Kymlicka, Will – Patten, Alan (eds.): *Language rights and political theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 296–321. A személyi elv korlátozó szempontú interpretációját alább a 4. részben tárgyalom.

⁷ Példaként álljon itt a területelvű nyelvhasználati rendszer szlovén változata, mint azt a ljubjanai parlament „A szlovén nyelv nyilvános használatáról” rendelkező, 2004. évi törvénye szabályozza: „A törvény elrendeli, hogy nyilvános fórumokon szóban és írásban kizárólag a szlovén nyelv használandó. [...] Egyben előírja, hogy minden állami testület, önkormányzat, közhivatal, állami vállalat és politikai párt neve kötelezően szlovén nyelvű legyen. Kizárólag a szlovén nyelv használandó a közérdekű felhívások, hirdetések, konferenciák, sajtótájékoztatók, valamint az árucikkek használati utasításaiiban is. A szlovén vállalatok valamennyi szerződése szlovén nyelven írandó, jogilag érvényesnek csakis az ilyen szöveg tekintendő. Ezen kívül a magánjog hatálya alá eső minden vállalat és magánszemély köteles ügyfeleivel szlovénul tárgyalni, és bármely munkakörben, amely kommunikációt igényel, csakis olyan személyek alkalmazhatók, akik a szlovén nyelv kellő ismeretével rendelkeznek.” Kodolja, Zdenko – Krivic, M.: *Language rights in education in Slovenia. Education, law and language rights*. Antwerp: European Association for Education, Law and Policy. 2007. 1–17. 9.

tanulás és a maxi-min kommunikáció⁸ spontán reakcióival, melyek máskülönben maguk határoznák meg a teljes nyelvi közlésrendszer dinamikáját. A valószínűségérzékeny tanulás (probability-sensitive learning) azon a felismerésen alapul, hogy az, ami egy nyelv elsajátításának ütemét, színvonalát a leginkább meghatározza annak a valószínűsége, amivel arra készülünk, hogy egy bizonyos nyelvre szükségünk lehet, méghozzá motivációs ellenérveit éppúgy számításba véve (a befektetés kezdetben bizvást meghaladja majd a várható nyereséget), mint további lehetőségeinket (a mi „nyelvtanárunk” tehát majd a beszédpartnereink és a tévécsatornák lesznek). A maxi-min kommunikáció ugyanakkor arra a tapasztalatra alapoz, hogy egy többnyelvű társaságban a közösen választott nyelv a többség által jól beszélt helyett rendre inkább az lesz, amit még a legrosszabbul értő beszédpartner is minden más nyelvhez képest a legjobban ismer.⁹ A területelvű nyelvhasználati rendszer a közoktatásban rendszerint a helyi nyelvet teszi kötelezővé, még ha a valószínűségérzékeny szülők jobb szeretnék is, ha gyermekeik egy másik nyelven tanulnának. Ugyanígy előírja, hogy a közigazgatási és bírósági eljárások kizárólag a helyi hivatalos nyelven folytathatók le, még azon esetekben is, amikor nyilvánvalóan nem ez az érintettek maxi-min nyelve, és egymás megértésében egy közösen választott másik nyelv jobb szolgálatot tenne. Ennek hatására a helyi nyelvet mind többen és egyre alaposabban fogják elsajátítani, mint tették volna, ha valószínűségérzékeny tanulásukat nem korlátozzák, miáltal a helyi nyelv gyakrabban lesz a beszédhelyzetek közösen választott maxi-min nyelve is. Ilyenformán a helyi nyelven mind több kommunikáció folyik majd a korábbiakhoz képest, amikor még a maxi-min interakcióknak szabad folyást engedtek, ami a helyi nyelv elterjedésének további ösztönzést és még több esélyt ad. Következésképp azon elvárás, hogy a területelvű nyelvhasználati rendszer kényszerítő szabályrendje a magánszférára ne terjedjen ki, végül is nem teljesül, hiszen járulékos hatása alól még az sem mentesülhet. Hiszen az, hogy az iskolákban s a nyilvános szférában

⁸ A 'maxi-min' nyelv egy többnyelvű társaság beszédhelyzetében az a választott közös nyelv, melyet a csoport azon tagja, aki a többiekhez képest azt a legkevésbé bírja, minden más nyelvnél jobban ismer – *a szerk.*

⁹ E kettős mechanizmus és esetenként robbanásszerű interakciójuk további elemző leírását lásd: *LJ* 1. 6–49.

mely nyelvet használják, nyilván messzemenően hatással lesz az érintett közösség nyelvi készségeire és a maxi-min elven vezérelt spontán nyelvválasztásokra még a magánérintkezések bármely korlátozástól mentes, szabad gyakorlása esetében is.

A területelvű nyelvhasználati rendszer alapesetben országokként csak egyetlen nyelvet engedélyez a kommunikáció minden, központi szabályozás alá eső területén. Gyakran viszont egyazon ország különböző térségeiben más-más nyelv számít hivatalosnak. Néhány esetben pedig egy országnak vagy országrésznek egynél több hivatalosan elismert nyelve van (elég csak Luxemburgra vagy Katalóniára gondolnunk).

Az új nemzetállamok által gyakorta átgondolatlanul alkalmazott nyelvhasználati területi elv sok feszültséget okozott már a bevezetésekor, majd utóbb a módosításaikor is – Norvégiától Bangladesig, Lettországtól Kelet-Timorig. Jóllehet kezdetről fogva gond nélkül adott volt mintaként a többnyelvű, erősen decentralizált Svájci Államszövetségben, és utóbb az elnyomott nyelvi közösségek makacs ellenállása nyomán más többnyelvű államokban is bevezették, így Belgiumban 1932-ben (számos rejtett, később robbanó töltettel) avagy Kanadában 1975-ben (a hírhedt „101-es” québeci törvénnyel). Ahogy a demokrácia mindinkább terjed és fejlődik világszerte, főként azon államok jó részében, melyek jelentős arányban többnyelvűek, a területelvű nyelvhasználati rendszer jelentősége is egyre nő – és mély meggyőződésem, hogy a jövőben még inkább elengedhetetlen lesz tovább fejlődnie.

Ahol a helyi nyelv elég erős ahhoz, hogy a bevándorlók jó részét annak önkéntes elsajátítására bírja, ott kényszer helyett a nyelvhasználati területi elv is inkább csak afféle rásegítésnek hat, ami arra szolgál, hogy a spontán nyelvi interakciókat megerősítse, és egy felzárkóztató tanulási fázis után az új nyelvi készségek megszilárdítását a továbbiakban már a maxi-min kommunikációra bízza. Ám ott, ahol nem ez a helyzet, ahol a spontán tanulási kedv hiányzik, a nyelvhasználat területi elvét is jól érzékelhető kényszerrel kell megtámogatni, többé-kevésbé láthatóan, hatékonyan, s akár a bevándorló és a helyi népesség egy részének makacs ellenállásával szemben is.

„Laponce törvénye” és a túlélés elve

Gondos tervezéssel a területelvű nyelvhasználati rendszer éppoly szükséges, mint elégséges eszköz ahhoz, hogy egy helyi nyelv általános kompetenciájának kellő színvonalát legitim módon és hosszútávon fenntartsa, betöltve ezzel egyszersmind a helyi politikai közösség hivatalos nyelvének legfőbb funkcióját is. Másrészt szükséges és alighanem minden másnál hatékonyabb módja ez annak is, hogy biztosítsa valamennyi olyan nép avagy népesség egyenlő méltóságát, melynek önazonossága egy adott nyelv használatához erős szálakkal kötődik. Ez a legfőbb érvem a nyelvhasználati területelvűséget illetően. Alább az ellenérveket is sorra veszem majd, de előtte még néhány további nyomós indokot szeretnék felhozni, melyek, úgy vélem, néhány esetben tovább növelik e legfőbb argumentum meggyőző erejét.

Közülük az első, hogy az „egyenlő méltóságban megélt igazságosság” érzete a területelvű nyelvhasználati rendszerekben tovább erősödhet, amint a nyelvi közösségek belátják, és bíznak is abban, hogy mások is akceptálni fogják: egy nagy mobilitású, intenzíven kommunikáló közegben csakis a szabályozott területi nyelvhasználat óvhatja meg a növekvő erőziótól azt a nyelvet, amelynek nincs kellő kényszerítő ereje ehhez. Ez a járulékos érv nem holmi holisztikus elven alapul, fennköltlen deklarálva, hogy valahány nyelvnek joga van a túlélésre, vagy legalábbis annak esélyeire. Még csak nem is annak argumentuma, hogy meg kell óvni a szociokulturális örökséget, amit a közösség anyanyelve őriz ama források egyikeként, melyek a méltó és értelmes életet a számára lehetővé teszik. Mindössze azt állítja, hogy az egyenlő méltóságon alapuló területelvű nyelvi rendszer attól fogva önmegerősítő hatású lesz, mihelyt a használói felismerik: ez az egyedül hatékony, elfogadható módja, hogy megelőzzék anyanyelvük kihalását, amelyhez önazonosságuk kötődik. Ám ennek kellő megértéséhez tisztában kell lennünk azzal is, hogy a nyelvek túlélését leginkább két, alapjaiban különböző mechanizmus fenyegeti.

Közülük az első: a felülről lefelé ható. Ebben a legfőbb politikai autoritás szánt szándékkal erőlteti a nemzeti nyelv használatát a helyi idiómák rovására, főként a kötelező iskoláztatás és sorkatonaság hagyományos eszközeivel. Amint egy fogadóországban az egyének és családok nemzetközi migrációja nagyobb hullámot ér el, a kötelező

nemzeti tannyelvű oktatás rutinszerűen párosul a bevándorlók és utódaik nyelvének megőrzésével a mielőbbi teljes asszimiláció kikényszerítése érdekében. Ilyenformán ugyanaz a folyamat éppúgy sújtja a tájnyelvek használóit és a nemzeti kisebbségeket, akiknek anyanyelve eltér az illető állam határai közt kötelező hivatalos nyelvtől, mint a bevándorlás nyomán kialakult újabb, beolvasztandó etnikai közösségeket. Mindkét esetre találóan illik Gellner metaforája,¹⁰ mely szerint mindez úgy fest, mintha a nyelvi térképet valaki makacsul át akarná színezeni – s az új meg új foltok feltűnésével ezt még több elszánással teszi –, minek eredményeképp egy rusztikus hatású, tarka-barka Kokoschka-tájképből mindinkább egy lágyan összemosott felületeket éles kontúrokkal körülhatároló Modigliani-portré lesz.

Ez a Gellner-típusú, felülről lefelé ható, államvezérelt mechanizmus azonban nem az egyetlen módja, hogy a gyengébb nyelveket az erősebbek mindinkább felváltsák a posztagrárius, sűrűn kommunikáló és nagy mobilitású térségekben. Létezik emellett egy alulról fölfelé ható, népinek mondható mechanizmus is, a „modiglianizáció” afféle enyhébb változata, melynek hatáselvét *Laponce törvényeként* magam így tudnám összegezni: „minél szelídebbek az emberek, annál ridegebb lesz a nyelvük”.¹¹

Korábban két nyelv nem ritkán akár századokig megfért egymás mellett úgy, hogy használóik alig vagy egyáltalán nem érintkeztek. Ám amint az idegenajkúak egymással szót váltottak, kereskedtek vagy vállvetve együtt dolgoztak, udvarlásba és közös utódaik nevelésébe fogtak, a gyöngébb nyelvet lassan, de kíméletlenül mind jobban kiszorította a másik, amit az emberek, mivel nagyobb presztízse volt és többen beszélték, szívesebben választottak.¹² Ez a makroszkópikus folyamatleírás pedig voltaképp nem más, mint a korábban vázolt két

¹⁰ Gellner, Ernst: *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell, 1983. 139-140.

¹¹ A kifejezés az enyém, de a folyamat érzékletes leírását Jean Laponce műveiben találni, l. Laponce, Jean: *Langue et territoire*. Québec: Presses universitaires de Laval. Translation: *Languages and their territories*. Toronto: University of Toronto Press, 1984.; Laponce, Jean: The case for ethnic federalism in multilingual societies: Canada's regional imperative. *Regional Politics and Policy*, 1993. 1. 23-43. és Laponce, Jean: *Loi de Babel, et autres régularités des rapports entre langue et politique*. Québec: Presses de l'Université Laval, 2006.

¹² Lásd például a kanadai (angol-francia) vegyes házasságban élő párok preferált nyelvhasználatáról készült felmérés statisztikai adatait: Laponce, 1993. 34-35.

mikromechanizmus: a valószínűségérzékeny tanulás és a maxi-min nyelvhasználat felnagyított változata.

A felülről alulra és az alulról fölfelé ható mechanizmus igen gyakran együtt és egyszerre érvényesül, egymást erősítve. Más esetekben a Laponce-féle mechanizmus már-már vegytiszta formája is megfigyelhető, ahogy például Québecben 1975-ben, Flandriában 1898 és 1932 között vagy Brüsszelben egészen napjainkig. Mindeme térségekben és időszakokban a hivatalosan deklarált kétnyelvűség lett volna hivatott ellensúlyozni a Gellner-féle mechanizmust, ám hiába: a domináns nyelv – Kanadában az angol, Belgiumban a francia – azóta is tovább terjed a gyengébb rovására a nyelvváltók növekvő arányaival mind az őshonos, mind a bevándorló lakosság körében.¹³ Minthogy a nyelv az emberi kommunikáció legfőbb gyakorlati eszköze, a gyöngébb így eleve sebezhetőbb, ami szerencsére nem terjed ki a kultúra más összetevőire, például a vallási élet vagy a főzési szokások körére. Az, hogy az erősebb nyelv milyen gyorsan tudja elhódítani a másik pozícióit, igen változó lehet, és számos tényezőkön múlhat – így a bevándorlás mértékén, az urbanizáció fejlettségi fokán, a lakóhelyi és iskolai szegregáció nagyságán és így tovább. Ám amikor az érintett nyelvi közösségek ráébrednek, hogy a *laissez-faire* módszer menthetlenül a gyöngébb nyelv növekvő erőzójával jár, mindazok, akik a magukénak érzik, bizonynyal megalázkodnak, igazságtalannak s az emberi méltósággal össze nem egyeztethetőnek fogják találni, hogy e kiszámítható végű nyelvi agóniát nincs joguk semmilyen hathatós eszközzel elkerülni.

¹³ Montreal rohamos nyelvi elangolosodása (*nota bene* a bevándorlás és a frankofón katolikusok nagyobb születési aránya ellenére!), akárcsak Brüsszel és majd' minden flamand nagyváros elfranciásodása újabb lendületet adhat a területelvű nyelvhasználati rendszer követelésének, ami jóval nagyobb eséllyel szerezhetne érvényt a két nyelv és használóik egyenlő méltóságának a kétnyelvűség pusztán formális deklarálásánál vagy a jelenlegi kettős államnyelvnél. L. Montreálról: Levine, Marc V.: *The reconquest of Montreal: language policy and social change in a bilingual city*. Philadelphia: Temple University Press, 1990. és Brüsszelről Nelde, Peter H. – Darquennes, Jeroen.: *Sprachwechsel in der Großstadt – eine Brüsseler Perspektive*. In: Born, Joachim (ed.): *Mehrsprachigkeit in der Romania*. Wien: Praesens, 2001. 91–104. 94–96.

Túlélni – saját terület nélkül?

E folyamat kellő ítélőképességű megfigyelői szerint, amilyen Jean Laponce is, efféle hathatós eszközként csakis a területelvű nyelvhasználati rendszer szolgálhat.¹⁴ De vajon tényleg nincs más alternatíva? Hiszen, ha az emberek nem akarják, hogy a nyelvük kivesszen, ez jórészt rajtuk áll: egyszerűen csak használniuk kellene. Ámde két egymást támogató sajátos hatáseleme a folyamatnak, mely végül a gyengébb nyelv kiveszéséhez vezet, e voluntarista alternatívát eleve megfosztja érvényesítése reális lehetőségeitől.

Kezdjük a kollektív cselekvés alapproblémaival, melyek a szabad nyelv választás esélyét szűkítik mind az oktatásban, mind a nyilvános szférában. Vegyük elsőnek az oktatás ügyét. A szülők egy nap rájönnek, hogy abban az esetben, ha gyermekeiket valamennyien domináns tannyelvű iskolába járatják, saját anyanyelvük idővel felmorzsolódik és kihal, aminek elejét akarják venni. Ha viszont nem a domináns nyelvű iskolát választják, nyelvük nem fog eltűnni, s ekként minden családnak az lesz az érdeke, hogy gyermekeit a saját nyelvén oktató iskolába járassa. Ha ellenben némelyek a sorból kiállva mégis másként döntenek, attól fogva minden család úgy vélheti, az ő egyéni döntésén már semmi sem múlhat, s utóvégre egyéni döntésük alapján akár valamennyien a domináns tannyelvű iskolába fogják gyermekeiket átiratni. Vagy vegyük a nyilvános szférát, például azon üzlettulajdonosok esetét, akiknek ügyfelei között jelentős számú, a helyitől eltérő domináns nyelvet beszélő vevő akad. Ezúttal is az lesz az eredmény, hogy – vetélytársai a piacon akár kitartanak a voluntarista gyakorlat mellett, akár nem, anyanyelvük védelmében a spontán maxi-min szabálytól eltérve – végül minden tulajdonos önérdéke azt diktálja majd, hogy a teljes ügyfélkörét megtartsa, azaz domináns nyelvű vevőit, ha kell, azok anyanyelvén is kiszolgálja. Így

¹⁴ Ugyanerről svájci kontextusban I. Papaux, Alexandre: *Droit des langues en Suisse: Etat des lieux. Revue suisse de science politique*, 1997. 3. 131–134. 133: „Elengedhetetlenül szükséges rögzíteni valamennyi nyelv használatának területiális határait s egyben hatékony védelmet nyújtani az autochton nyelvi közösségeknek, akár fenyegetik őket, akár nem hagyományos szörvényaikkban. A nemzeti nyelvek fennmaradását ugyanis elképzelhetetlen más módon szavatolni, mint úgy, hogy kizárólagos nyelvhasználati területi jogot biztosítunk mindegyiknek.”

tehát az, hogy az egyéni érdekkövetés megghiúsítsa egy adott nyelvi közösség amúgy minden tagja által kívánatosnak vélt közös céljának elérését, valójában sziszifuszi és kilátástalan állandó informális mozgósítást igényel. A célirányos jogi szabályozás pedig ehhez képest akár az oktatásban, akár a nyilvános szférában jóval hatékonyabb eszköz, mint egymás terhes és állandó megfigyelése, eseti és kölcsönös szankcionálása, ami nélkül tartósan egyetlen voluntarista kollektív alternatíva sem valósítható meg.

Másrészt és talán még több nyomatékka itt kell emlékeznünk újra a Laponce-szabályra, amely szerint minél szelídebbek az emberek, annál könyörtelenebb lesz a nyelv, amely őket megkaparintja. Azok, akik a gyengébb nyelvet beszélik anyanyelvükként, annak érdekében, hogy leépülését némiképp gátolják, hajlamosak kizárólag azon megszólalni, és úgy tenni, mintha mitsem értenének abból, ami informális beszédhelyzetekben a maxi-min nyelvválasztás elvén a domináns nyelven – mint a folyékony és kölcsönösen érthető kommunikáció legkevésbé problematikus nyelven – elhangzik. A konok ragaszkodás a saját nyelv efféle kizárólagos és emiatt rigidnek ható használatához, óhatatlanul feszült és ellenséges légkört teremt a kétféle nyelvi közösség tagjai közti kommunikációban. Ezzel szemben a területelvű kényszerítő nyelhasználati szabályok, még ha nem is tökéletesek, anélkül, hogy maradéktalanul felszámolnák, képesek jelentősen oldani e feszültséget, mivel minden ilyen esetben jóval kevésbé „támadó”, „durva”, „szektás”, „barátságtalan” vagy „undokul kicsinyes” azt mondani: „Bocsánat, tudom, hogy önnek kellemetlen, de a törvény itt sajnos nem engedi az Ön által beszélt nyelvet az iskolákban, a tájékoztatásban és a szolgáltatások körében használni.” – mondjuk, ehhez képest: „Sajnálom, de akkor sem vagyok hajlandó végighallgatni és a maga nyelven akár egy szót is szólani, ami maga számára nyilván jóval előnyösebb volna, ha ettől az égvilágon semmi sem tart vissza, csak egyedül saját rosszindulatom.”

Am még ha el is ismerjük, hogy a voluntarizmus nem kínál valódi alternatívát s emiatt szükség van bizonyos kényszerítő erejű nyelhasználati szabályrendre az oktatásban és a nyilvános szférában, ebből még nem feltétlen következik, hogy ez a szabályrend csakis a területelvű nyelhasználati rendszer lehet. A gyengébb nyelv védelmét szolgálni hivatott nyelvi korlátozás elvben kétféle: egy adott térségben mindenkire egyformán kötelező – ilyen a területelvű nyelhasználati rendszer –, vagy térhez nem kötött személyre szóló.

Ez utóbbit szokás személyi elvű nyelvhasználati rendszernek is nevezni, a kifejezés ezúttal inkább kényszerítő, mint – a második részben már kifejtett – jogalanyi értelmében; eszerint egy bizonyos anyanyelv valamennyi használója köteles ezen a nyelven tanulni és kommunikálni a beszédhelyzetek egy meghatározott körében, bárhol éljen is, ahol e szabályrend érvényben van. Ez utóbbi típust kevésbé gyakran alkalmazzák, mint az elsőt. Leginkább még a héber, latin vagy arab liturgikus nyelvhasználat áll hozzá a legközelebb, vagy az a rendelet, amely kötelezte mindazon québeci szülőket, akik nem angol tannyelvű iskolába jártak, hogy gyermeküket francia tannyelvű elemi iskolába írássák, vagy az 1970-es években rövid ideig érvényben lévő hasonló brüsszeli rendelet, amely a holland iskolákban végzett szülőknél kötelezően előírta, hogy gyermekeiket holland tannyelvű középiskolákba adják.

Hogy e kétféle szabályrend közül melyik szavatolja inkább a veszélyeztetett nyelv túlélését, ez egyrészt azon múlik, hogy a térség hagyományos vagy őslakosságának nyelvvesztése mennyire előrehaladott, másrészt azon, hogy az érintett népesség mennyire tartja fontosnak a vele azonos nyelvet használó utódok nemzését – vagy ehelyett inkább az etnikailag vegyes házasságot preferálja. Az előbbi válaszlehetőség mindenesetre egy sor jelentős előnnyel jár az utóbbihoz képest, melyet az efféle térségek nagyszámú örökbefogadása is igazolni látszik. Először is amiatt, mert az előbbi változat kevésbé kényszerítő jellegű; lakhelyét ki-ki tetszés szerint megváltoztathatja, még ha az anyanyelvét nem is. Másodsor, ez a szabályrend jóval könnyebben bevezethető épp az alapvető intézményi szolgáltatások (közoktatás, közigazgatás, igazság-szolgáltatás stb.) erős helyhez kötöttsége miatt. A harmadik ok némiképp összetett, bár adott esetben a két előbbiél is döntőbb lehet. Ahhoz, hogy jelentőségét megértsük, itt kell emlékeztetni újra a területelvű nyelvhasználati rendszer bevezetésének fő céljára. Ez ugyanis nem abban áll, hogy egy veszélyeztetett nyelv túlélését biztosítsa, hanem hogy szavatolja a hozzá kötődő önazonoságtudat másokéval egyenlő méltóságát. Ehhez pedig nem elég pusztán a nyelv túlélését biztosítani. Egyben lehetővé kell tenni e nyelv legfelső szintű elismerését is anyanyelvi használói hivatalos nyelveként, akik ilyenformán egy politikai közösséget alkotnak. Első látásra úgy tűnhet, ezt a célt a hatalommegosztás elvén mind a területtől független, mind a territoriális nyelvhasználói rendszerek egyaránt

képesek elérni. Csakhogy ez nem így van, s annak okait, hogy miért nem, szintén érdemes közelebbről szemügyre venni.

A nem területi elvű nyelvhasználati föderalizmusra 1918-ban a jeles osztrák szociáldemokrata politikai gondolkodó és államférfi, Karl Renner tett javaslatot, aki elsőként látott komolyan hozzá, hogy módszeresen végiggondolja, miként is működhet a modern demokrácia egy soknyelvű közegben. Kimunkált javaslatterve szerint az Osztrák-Magyar Monarchia valahány nemzetét – a németeket, cseheket, lengyeleket, magyarokat, szlovéneket, szlovákokat, horvátokat és olaszokat – egyaránt megillette volna az önálló törvényhozás, teljes autonómiát élvezhettek volna a kulturális, oktatási és részben a szociálpolitikai ügyeik vitelében, a közös megfontolást igénylő kérdésekben pedig e társnemzetek delegáltjai egyeztető tárgyalásokon jutottak volna döntésre. Az Osztrák-Magyar Monarchia nem sokkal Renner könyve megjelenése után felbomlott, így e tervzet megvalósítására már nem kerülhetett sor abban az államkeretben, amely számára eredetileg készült. Másutt viszont később annál nagyobb sikerrel vezettek be hasonló nem területi elvű föderalista rendszereket, így például Észtorszáiban 1925-ben, Cipruson 1960-ban vagy éppen Dél-Afrikában 1984-ben.

Mindez aligha meglepő, hiszen a területelvű föderalizmusnak két közismert lényegi fogyatéka van, melyet nemigen képes meghaladni. Az egyik, hogy erősen hasonlít a fajvédő apartheid rezsiméhez (legalábbis ott, ahol a nyelvi megoszlás egyben jól tükrözi a vagyoni egyenlőtlenséget), amennyiben ugyanazon helyeken teremtet életfeltételeket nagyban eltérő színvonalú szolgáltatásokkal embereknek, pusztán egyetlen ismérv: az anyanyelvük alapján, ami a vakszerencse egy nemeként aligha nyom kevesebbet a latba, mint hogy ki milyen rasszba születik. A jogi egyenlőtlenségnek ugyanakkor más-más helyeken élve közel sincs olyan szegélyteljes és megalázó hatása. A területelvű föderalizmus másik fogyatéka abból ered, hogy egy politikai közösség átfogó és koherens működése megspórolhatatlanul tág teret követel magának. Van ugyanis egy mély belső feszültség minden olyan felállásban, melyben eltérő politikai közösségek saját terveiket előbb külön-külön dolgozzák ki és vitatják meg, majd kénytelenek azokat még végnélküli közös üléseken (szigorúan elválasztva!) egymással is egyeztetni pusztán azért, mert történetesen egyazon területen kell osztozniuk. A nem területi

elvű politikai közösségek ettől a kénysztől legalábbis nagyban mentesülnek.

Következően, ha Laponce törvényét valamiképpen ellensúlyoznunk kell, erősen ajánlott, hogy inkább a területelvű jogi szabályozást válasszuk a személyreszabott helyett. Nem pusztán azért, mert az kevésbé korlátozó és könnyebben érvényesíthető ez utóbbinál, hanem azért is, mert sokkal inkább lehetővé teszi minden védett nyelv számára, hogy hosszú távon a politikai akaratnyilvánítás nyelveként működjék, s ezzel egyúttal szavatolja az ehhez elengedhetetlen emberi méltóság jogát is.

Laitin elmélete a „föld fiairól” és a megbékítés érve

Egy bizonyos mértékű nyelvi szimmetria fenntartásán s a gyengébb nyelv eróziójának megelőzésén túl – melyek szorosan hozzátartoznak az egyenlő méltóság jegyében érvényesítendő nyelvi igazságossághoz – a területelvű nyelvhasználati rendszerek jogosultságát további érvként nem egyszer azzal is megtámogatják, hogy az elősegítheti az interetnikus konfliktusok pacifikációját.¹⁵ Ezen érv mérlegeléséhez érdemes megfontolnunk Fearon és Laitin az ezredfordulón publikált könyvének¹⁶ azon állítását, hogy az elmúlt évtizedek legtöbb polgári erőszakselekményét a „föld fiai”, azaz egyes térségek régebb óta megtelepült „öslakói” követték el, akik úgy érezték, hogy az ugyanazon állam más részeiből spontán módon vagy szervezeten egy, az ő lakóhelyükre beköltöző másik etnikai csoport tagjai megtámadták őket, anélkül, hogy bármiképp alkalmazkodni próbáltak volna a helyi viszonyokhoz, és kiváltképp sérelmesen: akár a legcsekélyebb erőfeszítést is tették volna a helyi nyelv elsajátítására. Az öslakosság abban az esetben, ha a bevándorlók velük szemben létszámfölénybe kerültek – vagy akárcsak úgy érezték, fennáll a veszélye, hogy ez bekövetkezzék – jogi eszközük nem lévén ahhoz, hogy ennek elejét vegyék, jogos érdekeik megvédésének egyetlen

¹⁵ A három legrégibb többnyelvű demokráciát egybevetve gyakran felvetik, hogy Svájc nagyobb nyelvi toleranciájának titka Belgiumhoz és Kanadához viszonyítva alighanem abban áll, hogy Helvéciában a területelvű nyelvhasználati rendszert már századokkal korábban bevezették, és Genfét sosem próbálták meg germanizálni, ahogyan nyelvében Brüsszelt elfranciásítani, Montrealt elangolosítani igyekeztek.

¹⁶ Fearon, James D. – Laitin, David: *Sons of the soil: immigrants and the State*. Stanford University: Dep. of Political Science, 2000.

módját végül már csak az erőszakban látták. Számos közismert interetnikus konfliktus – Ulstertől Palesztináig, Kelet-Timortól Koszovóig – ezt a baljós alapmintát követi többé-kevésbé hasonlóan nyílt és tömeges erőszakkal, és az interetnikus viszályok drámai eskalálódásával. Ugyanakkor a szemben álló felek megbékítését egy határozott és egyértelmű területelvű nyelvhasználati rendszer várhatóan sokban elősegítheti, feltéve persze, hogy az erőviszonyok még nem tolódtak el oly végletesen, hogy a „föld fiai” spontán mód behódoltak a „betolakodó” többségnek, anyanyelvüket feladva és a „hódítókát” átvéve, alávetettségük hangsúlyos jeleként ezzel is megerősítve nyelvi alacsonyabbrendűségüket.

David Laitin egy újabb önálló írásában¹⁷ ugyanakkor jelentős összefüggést mutatott ki egyfelől a nyelvi jogok intézményesítése – legalábbis azoké, melyek valamiképp a területiséghez kötődnek –, másfelől az interetnikus erőszakcselekmények között. Ez elsőre úgy hangozhat, mintha a területelvű nyelvhasználati rendszer melletti iménti érveinek cáfolata volna – holott nem az. Laitin értelmezésében ugyanis az összefüggés nem abban áll, hogy a nyelvi jogok intézményesítése interetnikus erőszakhoz vezetne, hanem mindössze abban, hogy valójában mindkettő a gyenge államiság tanújele és következménye. Ekként a szerző konklúziója nagyon is egybevág azzal a nézettel, mely szerint a nyelvi jogok (bizonyos jótékony hatású) koncessziója mérséklően hathat az interetnikus konfliktusokra, melyek éppoly szoros hatáselvet mutatnak egymással, mint – tisztesség ne essék szólván – a nátha és annak (jótékony hatású) gyógyszere, ami az irritációt enyhítve idővel a gyulladásos gócokat feloldja. Ráadásul éppen Laitin „föld fiai” elméletének fényében nagyon is indokolt különbséget tennünk a „területi” és a „személyi” nyelvhasználati jogosítványok között, mivel e kettő közül csupán az előbbitől remélhető, hogy az ellentéteket csillapítani fogja, míg az utóbbitól inkább az ellentétes hatás várható.

Így az az állítás, mely szerint a területelvű nyelvhasználati rendszer enyhíteni képes az interetnikus konfliktusokat, nagyon is meggyőzőnek hat. Ráadásul, ezzel összhangban az egyenlő méltóság alapelvét is megerősíti. Bár azért nem árt csínján bánnunk ez utóbbi

¹⁷ Laitin, David D.: Language policy and civil war. In: Van Parijs, Phillipe (ed.): *Cultural diversity versus economic solidarity*. Brussels: De Boeck Université, 2004. 171–188.

összekapcsolással. Először is azért, mert Laitin adatbázisa és elemzése azt sugallja, hogy az etnikai konfliktusok megelőzésének legbiztosabb módja az állam nyelvhasználati jogosítványok nélküli megerősítése. Ámde még ha el is tekintünk attól, hogy az érintett országok esetében ez aligha valós alternatíva, tudjuk jól, hogy ami a békének kedvez, nem feltétlenül kedvez az igazságos békének. Területelvű nyelvhasználati rendszerre pedig épp azért van szükségünk, mert az oly módon képes a tartós békét szavatolni, hogy az összhangban áll az egyenlő méltóságként érvényesített igazságossággal. Erre pedig kiváltképp éles fényt vet az a tény, hogy a „föld fiaiból” épp az amiatti elkeseredés vált ki leggyakrabban erőszakot, hogy magukat rendre megalázva érzik az arrogáns beköltözők által, akik nyelvüket és kultúrájukat semmibe veszik.

El kell ismernünk azt is persze, hogy az újonnan betelepült idegenajkúakkal szembeni ellenségesség oka esetenként más is lehet, mint az, hogy emberi méltóságában valaki sértve érzi magát. Hisz ez utóbbit is többnyire alighanem az a félelem váltja ki, hogy a megélhetésért, lakhatásért és egyes szolgáltatásokért a helybeliek a korábbinál keményebb versenyhelyzetben kell helytálljanak, avagy, hogy úgy érzik: hagyományos közösségi életük mindinkább elsorvad. Jean Laponce imént hivatkozott 2004-es publikációjában külön is kiemeli a negatív kívülállás sajátos helyzetét, amely egy hagyományos közösségben akkor áll elő, ha az őslakosokat egyre több olyan új betelepülő váltja fel, akik nem képesek vagy nem akarják a helyi nyelvet megtanulni. Ez a negatív kívülállás pedig kiváltképp súlyos terhet ró mindazon helybelire, aki nem bír kellő kommunikációs készségekkel ahhoz, hogy szót értsen a tőle kulturálisan erősen különböző idegenajkú betelepülőkkel. Hisz ez esetben minden olyan spontán információcsere, amire a helyiek azelőtt szomszédaikkal rutinszerűen hagyatkozhattak – egymás javainak szemmel tartásától a kiskorúak kölcsönös felügyeletén át az idősek orvoshoz kíséréséig –, ha nem is ellehetetlenül, jóval nehezebb lesz kellő bizalom és közös nyelv híján. Egy hatékony területelvű nyelvhasználati szabályozás sokféleképp enyhíthet ezen, akár az idegen inváziót mérséklő közvetett hatásával, akár a régi és új lakók kölcsönös bizalmát és nyelvtanulását elősegítve, ahogy reális túlélő esélyt kínál a jövőre nézve azzal is, hogy kezdetben az őshonosok helyett inkább az újonnan érkezőknek kell alkalmazkodniuk, miáltal a helyiek, legalábbis egy időre, némi védettséget és előnyt élveznek.

Mindezen eszközzel a nyelvhasználat területelvű szabályozása képes megállítani a folyamatot, ami kezeletlenül csak növekvő elkeseredéshez és erőszakhoz – sőt, súlyosabb esetekben bevándorlóellenes etnikai zavargásokhoz – vezethet, megnyugtatóan azokat, akik az idegen áradattól a leginkább rettegne. Ennek módszertanában nyilván éppúgy támaszkodni kell a pacifikáció, mint a területelvű nyelvi szabályozás eszköztárára. Az erőszak forrása azonban nem minden esetben, vagy legalábbis nem mindig elsődlegesen az igazságtalanságban és az emberi méltóság jogsérelmében keresendő. Az indíték olykor akár egy kiváltságos helyzet megszűnésétől való félelem is lehet, amit a hátrányosabb helyzetű idegenajkú vetélytársak váratlan feltűnése vált ki. Ám a területelvű nyelvhasználati rendszer még ebben az esetben is védhető azzal, hogy az az igazságosság – az egyenlő méltóság igazságossága – jegyében kíván békét teremteni, a korábban vázolt szimmetria és elosztásbeli igazságosság eszközeivel, melyek a hatékony területelvű nyelvhasználat legfőbb biztosítékai annak, hogy az új betelepülők és utódaik a helyi hivatalos nyelvet kellő színvonalon elsajátítsák. A megbékítés mindazonáltal csak másodlagos cél az igazságosság alapértékének érvényesítéséhez képest. Következésképp a nyelvhasználat területelvű szabályozása az igazságosság és az egyenlő méltóság elvei jegyében kínálja magát még akkor is – sőt, igazán csak ilyenkor! –, ha „a föld fiai” túlságosan is elnyomottak, megfélemlítettek avagy csak béketűrők ahhoz, hogy a közrendet a legcsekélyebb mértékben veszélyeztessék.

Mely nyelvek és milyen határok közt?

Mielőtt a területelvű nyelvhasználati rendszert bevezetnénk, feltétlen tisztáznunk kell, hogy mely nyelvek lesznek önálló területekre jogosultak, és ez utóbbiak határai miként vonhatók meg. E két alapkérdésre pontos választ ugyan csak gondos eseti mérlegelés nyomán lehet adni, ám az általános irányelvnek mindenképpen annak kell lennie, hogy erre csak egy kellően nagyszámú, földrajzilag egy adott térségben összpontosuló népesség lehet jogosult, mely ugyanazon nyelvet beszéli, és hajlandó megadni az árat – bármekkora legyen is az – saját nyelve önálló területi előjogának rendszerszintű bevezetéséért.

Fontos, hogy ezzel egyidejűleg azt is tisztázzuk, milyen viszonyban áll a fenti irányelv és az, amit „a szülőföld jogának”, egy adott etnikai csoport magáénak vallott szállásterületének vagy „őshazájának” szokás nevezni. A területelvű nyelvhasználati rendszer bevezetésekor az „ösiség”, mint olyan, nem lehet döntő érv. Az, hogy az adott etnikum milyen régóta lakja a térséget, inkább csak közvetve vehető számításba, mint ami szoros összefüggést mutathat a népesség területileg koncentrált jelenlétével, és jó eséllyel valószínűsíti, hogy ugyanezen etnikai közösség hajlandó lesz a területelvű nyelvhasználati rendszer bevezetésének árát is megadni. Ama esetben tehát, ha egy népesség valahol kellően nagy számban és koncentráltan él, éppúgy jogosult lehet a területi szabályozású nyelvhasználatra, ha aránylag nem túl rég települt be e vidékre, mint ha ott akár több évezrede is kimutathatóan őshonos. Ugyanakkor épp a területi elv lényegéből fakad, hogy mielőtt bárhol is bevezetnék, létfontosságú egyértelműen megkülönböztetni a „helyieket” a „bevándorlóktól”, mely utóbbiak nyelvhasználatukban kötelesek lesznek a helyi környezethez alkalmazkodni.

A kölcsönös nyíltság és tisztesség szintén elengedhetetlen ahhoz, hogy azt mondhassuk: „Itt meg kell tanulnotok a nyelvünket, éppúgy, ahogy nekünk kellene a tiéteket, ha mi költöznénk hozzátok.” Egy-egy népesség lakhelye lehet szűk, szegényes, túl forró vagy túl hideg, és annak esélye, hogy önszántunkból valaha is oda települnének, alig több a nullánál – s a kölcsönös tisztelet, mint az egyenlő méltóság záloga, nem kívánja meg e szállásterületek egyforma vonzerejét vagy választásuk egyforma valószínűségét.¹⁸ Azok a bevándorlók például,

¹⁸ Lehet-e az egyenlő méltóság elvének jobban érvényt szerezni annál, mint ha valahány nyelvi közösség egyforma nagyságú területen, egyforma lélekszámban és egyforma jólétben élne? Mindennek abszurd következménye képzelőerőnket messze felülmúlja. Hiszen az esetben, ha az egyenlő részek túl kicsik lennének (akkorák, mint, mondjuk, a legkisebb mai nyelvi közösségek), ez bolygónk nagy részét a zsákmányszerző portyák terepévé tenné, miközben a marginalizált és mindinkább elnéptelenedő területelvű nyelvhasználati rendszer holmi skanzenné zsugorodna. Ha viszont az egyenlő részek túl nagyok lennének (közel akkorák, mint a szárazföld felszíne, mai népessége és jóléte), ez azt követelné, hogy a túlélni vágyó emberiség zöme mielőbb egy nyelvre váltson. E két véglet között pedig bármilyen más változat csak eltérő arányban ötvözné ezek hátrányait. Ráadásul e formula magában hordozza annak perverz készítését is, hogy a nagyobb zsákmány- vagy területszerzés végett markánsan eltúlozza a nyelvi különbségeket.

akiknek nincs önálló, nyelvüket védő hazájuk – a kurdok, az arámiak vagy épp a balubák – nem formálhatnak jogot arra, hogy valahányszor fölkerekednek, bárhol tetszőleges földterületet hasítsanak ki maguknak; a megoldás számukra inkább az lehet, hogy ott, ahol sok évszázada népesítenek be aránylag jelentős területeket, joggal folyamodhassanak nyelvük különleges védelméért. Más érintettek persze sok esetben erősen vitathatják, hogy e hallgatólagos jogigénnyel ki mekkora védendő területre és mikortól tarthat számot: így az „English-Only!” észak-amerikai nyelvvédő aktivisták magától értődőnek veszik, hogy ők azóta, amióta a spanyolajkúak az Egyesült Államokat „előzönlötték”, miközben semmi kivetnivalót nem látnak a Los Angelest és Új Mexikót megszálló korai angolajkú telepesek inváziójában. Mindez csak még sürgetőbben veti fel annak igényét, hogy mielőbb tisztázni kell minden egyes vitatott térség nyelvi státuszát, az optimális határokat a fentebb vázolt irányelv szerint jelölve ki.

Mindaddig, amíg e határok a területelvű nyelvhasználati rendszert csupán olyan mértékben tudják érzékelhetővé tenni, ahogy azt a legtöbb nemzetállamépítés teszi, létjogosultságuk vitatható marad. Nyilvánvaló, hogy egy sor kompromisszumra van szükség a földrajzi és a nyelvi homogenitás szempontjainak gondos egyeztetéséhez, majd az optimális határok megvonásához, melyeknek a lehető legtöbb helyi nyelvhasználót s a lehető legkevesebb idegenajkút kell meggyőző módon körülhatárolniuk. Mindenesetre bármi előnyös kompromisszum születik is, mindig lesznek, akik a nyelvhatár „rosszabbik” felén rekednek. Habár ez nem is oly végzetes csapás. Hisz az így „elcsatolt” nyelvi kisebbségek szerzett jogai különleges átmeneti óvintézkedésekkel is szavatolhatók, melyek csak az érintettek kihalásáig maradnak érvényben. Másrészt az el nem ismert nyelvek maguk is prosperálhatnak, sőt idővel hivatalos támogatást is elnyerhetnek. Az új nyelvi szabályozás alkotta „Modigliani-kép” kontúrjai tehát legyenek, amennyire csak lehet, egyértelműek és kontrasztosak, ám azért a helyi színeknek sem feltétlen kell túl sötétnek lenniük. A fő cél, hogy a nyelvvédő intézkedések elég erősek legyenek ahhoz, hogy a hivatalos nyelvet minél gyakrabban a spontán és eseti maxi-min nyelvválasztások pozíciójába segítsék, és az adott térség valahány állandó lakója idővel lehetségesnek, sőt, kíváncsúnak tartsa, hogy a hivatalos helyi nyelvet kellő színvonalon elsajátítsa. Ha

viszont ezt nem sikerül elérni, a helyi nyelv sem tarthat számot az elsőbbségét szavatoló hivatalos nyelv státuszára.

Többletköltség vagy tiszta haszon?

A legfontosabb feltétel azonban, hogy legyen olyan közös anyanyelvet beszélő, kellően körülhatárolható közösség, amely a területelvű nyelvhasználati rendszer bevezetésének költségét saját nyelve hivatalossá tétele érdekében hajlandó vállalni. Miben is áll ez a költség? Nyilván a fentiekkel összefüggésben jórészt bizonyos oktatási anyagok, jogszabályok és közigazgatási iratok előállításában, elosztásában és ezek finanszírozásában. Hogy mindez mekkora kiadással jár majd, az javarészt az érintett nyelvi közösség méretein múlik, amelynek anyanyelvét a területelvű rendszer hivatalos nyelvévé kívánják tenni. Az azonos helyi nyelvet beszélők kritikus tömegének megléte már csak ezért is döntő jelentőségű lehet.

Mindazonáltal a helyi hivatalos nyelv bevezetésével járó költségek akár sokszorosan is megtérülhetnek a közoktatás és a közigazgatás hatékonyságnövelő, új eredményei által, melyek áldásait már a térség teljes lakossága élvezheti. Vegyük csak példaként a Kongói Demokratikus Köztársaságot, ahol a főként francia nyelvű, kirívóan elégtelen közoktatás analfabéták immár sokadik nemzedékét termeli ki. Tekintettel a helyi források mai és a jövőben várható rendkívüli szűkösségére, érdemes lenne felmérni annak lehetőségét, hogy az alap- és középszintű oktatás egészét átszervezzék, az ország négy hivatalosan elismert nyelve: a kikongo, a swahili, a lingala és a ciluba nyelvekre átállva, azokat nem csupán egyes térségek hivatalos oktatási, ám egyúttal közigazgatási és politikai nyelvévé is emelve. Ehhez persze az 50 milliós afrikai ország lakosságának legalább egynegyedét új anyanyelvi oktatási anyagokkal és közigazgatási nyomtatványokkal kellene ellátni, ahelyett, hogy mint amikor ma, minden hasonló célú anyagot központilag franciául gyártanak le, avagy más „frankofón” országokból importálnak. Nyilván még a rendkívül mostohán ellátott kongói oktatási rendszer is látványos fejlődést produkálna, ha a mai 7 százalék helyett a diákok akár 90 százaléka is saját anyanyelvén tanulhatna az iskolákban. További jelentős fejlődést ígér a politikusok és köztisztviselők anyanyelvi beszámoltatásának lehetősége és a népjóléti ügyekben hozott döntések megvitatása, ami a helyi többség nyelvén immár nyilvánosság előtt

zajlana, s többé nem csupán egy maroknyi elit képes kiváltsága volna.
 19

Mindezek fényében úgy tűnik, nagyon is elképzelhetőek olyan viszonyok, melyek közepette a területelvű nyelvhasználati rendszer bevezetése a helyi lakosságot nem, hogy többletköltséggel terhelné, de még tiszta nyereséggel is járna. Ezt a feltevést támasztja alá egy további megfontolás is. Ott, ahol a helyi nyelvet nem védi területelvű nyelvhasználati rendszer (vagy ami még rosszabb: egy idegen nyelv használata kötelező), a helybéliek méltán érezhetik úgy, hogy – Benedict Anderson találó metaforájával élve²⁰ – saját földjükön nekik kell külön vámot fizetniük azért, hogy egy idegen nyelvet kényszerűen megtanuljanak, és azt használják nagy ügyel-bajjal még saját otthonaik házatáján is. Ám mihelyt a kellő szabályzást bevezetik, attól fogva már nem a helyiek, hanem a betelepülők kötelessége lesz a nyelvtanulás, és a nehézkes kommunikáció „vámját” leróni. Nyilvánvaló, hogy mindazon térségben, ahol a részarányosság elvén e „vámra” igényt tartanak, a helyiek jobban bíznak abban, hogy jogos jussukat a betelepülők hajlandók megadni, mintsem, hogy sértetten odébb állnak.

Az iménti metaforába sűrített közkeletű szemlélet egyben jól tükrözi azt a vitatható haszonelvű elvárást is, amit napjainkban a területelvű nyelvi szabályozás bármiféle bevezetésével szemben támasztanak. Ez voltaképp a humán tőke egyre aránytalanabb, egyirányú áramlásával kapcsolható össze az általam csak a világ

¹⁹ A kongói nyelvi helyzetről l. Mukash Kalel, Timothée: *Situation linguistique et dynamique des langues en République Démocratique du Congo contemporaine*. Kinshasa: Observatoire des langues nationales, 2003.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen nagyságrendű, négynyelvű területiális rendszer kialakításának teljes költségét és hasznát reálisan felbecsülni nem, legfeljebb találgatni lehet. Az Indiai Köztársaság tizenhat hivatalos nemzeti nyelvének költségvetési adatai ugyan némi összehasonlítási alapot adnak a becsléshez, bár Kongó esetében még ennél is nagyobb tömegekkel kell számolni. (Egyedül Teluguban több törzsi bennszülött él, mint kongói állampolgár!) Kevésbé releváns, bár mindenképp léptékarányosabb összehasonlítást kínál a finn és a flamand példa. Kérdés, hogy vajon a finnek és a flamandok ma abban az esetben is az OECD közoktatási PISA-felmérése listavezetői volnának-e, ha a 20. században a svéd és francia oktatási nyelvről nem váltanak át elszántan saját anyanyelvükre?

²⁰ Anderson, Benedict R. O.: Nationalism. In: Krieger, Joel (ed.): *The Oxford companion to the politics of the world*. Oxford: Oxford University Press, 1993. 614–619. 615.

„fogadó szintjének” nevezett térsége felé, ahol az angol, mint globális *lingua franca*, kötelező nyelv, mely magában foglalja Észak-Amerika jó részét, a Brit-szigeteket és Óceániát.²¹

Ezen aránytalan tökéáramlás uralkodó trendjét csak nemrég vált lehetővé pontos statisztikai adatokkal is kimutatni. Így Docquier és Marfouk megfigyelései szerint „az újonnan érkező bevándorlók kiváltképp magasan képzettek Kanadában, Ausztráliában, Új-Zélandon, az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban, azaz a világ öt legnagyobb anglofón országában.”²² A két kutató becslése szerint miközben a fentiek közül három országban (az USA-ban, Kanadában és Ausztráliában) a Föld összlakosságának csupán alig 5 százaléka él, ezek fogadták be az „elvándorló elmék”, másszóval a nem a szülőföldjükön élő magasan képzett diplomások közel 75 százalékát. 2000-ben a nem angol-ajkú OECD országok összességében 2.1 milliós „agyveszteséggel” számoltak (az 1990-es adat 2,8 millió volt), azaz jó kétmillió olyan európai diplomás volt, aki a földrészt elhagyta. Ezzel szemben a fél tucat angolajkú OECD ország együttvéve 13,9 milliós, rekord méretű „agyelszívást” produkált (az 1990-es 9,2 milliós adattal szemben), amelyből egyedül az USA részesedése 9,9 millió (egy évtizeddel korábban még 5,9 millió) volt.

Ahhoz, hogy jobban megértsük, mi áll e nagyfokú aránytalanság hátterében, képzeljük el, hogy magunk is éppen külföldre készülünk távozni. Azt, hogy célpontként mely országok jöhetnek komolyan számításba, nyilván egy sor mérlegelési szempont fogja meghatározni, köztük kiemelten az álláskínálaté. Ám gondoljuk meg azt, 1) hogy vélhetően mely munkalehetőségekről leszünk a leginkább tájékozottak, nagyban azon múlik, beszéljük-e az ország nyelvét; 2) hogy mely munkakörök lennének alkalmasak számunkra, avagy melyekbe tudnánk a legkönnyebben beletanulni, szintén attól függ majd, milyen szinten bírjuk egy ország nyelvét; 3) ha már családostok vagyunk, az országválasztást erősen befolyásolja az is, hogy társunk és gyermekeink mely nyelveket értik és beszélnek, avagy lennének

²¹ Itt és az ezutáni részben kifejtett érveim első megfogalmazását l. Van Parijs, Philippe: The ground floor of the world: on the socio-economic consequences of linguistic globalisation. *International Political Science Review*, 21, 2000. 217–33.

²² Docquier, Frédéric – Marfouk, Abdesés: *International migration by educational attainment (1990-2000)*. Release 1.1. Washington DC: World Bank Publications, 2005. 1–8.

képesek viszonylag könnyen elsajátítani²³; végül 4) az sem utolsó szempont, hogy a választott ország lakói mennyire barátságosak az idegenekkel szemben, és mennyire várják el tőlük, hogy nyelvüket kellő színvonalon megtanulják, elkerülve ezzel az idegenajkúak nyelvi kívülrekedésének már említett kommunikációs zavarait.

A fenti szempontok így vagy úgy szinte mindenféle kivándorlás előtt komolyan mérlegelendők, ám azt, hogy miért éppen a magasán képzettek országválasztásakor esnek az átlagosnál is nagyobb súllyal latba, csak további négy szempont segítségével érthetjük meg: (1) A diplomások eleve nagyobb eséllyel találnak otthon is végezhető munkát, s így megengedhetik maguknak azt a luxust (a pusztán életfenntartás napi kényszereihez képest), hogy ők és családtagjaik a nyelvi alkalmazkodással túl sokat ne bajlódjanak. (2) Azon állások, melyeket megpályáznak, jórészt eleve magasabb szintű nyelvtudást követelnek meg a szakképesítés nélkül betölthető munkakörökhöz képest. (3) Annak valószínűsége napjainkban, hogy a diplomás munkavállalók és családtagjaik már a kivándorlás előtt is jól beszéltek legalább egy idegen nyelvet, sokkal magasabb a többi munkavállalóhoz képest. (4) Ellentétben az alacsonyabb végzettségűekkel, a diplomások esetében jóval nagyobb annak az esélye is, hogy korábban külföldi tanulmányokat folytattak, s ez hatással volt arra is, hogy kivándorlóként mely országo(ka)t preferálják; miközben döntésüket nem csupán az határozta meg, hogy mely nyelvet ismerik, hanem legalább ennyire az is, hogy mely nyelv ismeretét kívánják még inkább elmélyíteni. Az egyetemi, főiskolai diákság mobilitása ma legalább olyan méretű, mint a munkavállaló diplomásoké.

Mindezekért, és mert idegen nyelvet mindig is könnyebb külföldön elsajátítani vagy magasabb szintre hozni, a munkások és főként a magasán képzett munkavállalók migrációs hajlandósága azon országokban, amelyek nyelvét ismerik, várhatóan a jövőben is tovább nő – egyéb keretfeltételek változatlanságát feltételezve. Egy olyan világban, amelyben egy sor nyelv máris a regionális *lingua franca*

²³ L. pl. Stevens, Gillian – Jin, Kinam – Jong, Song Hyun: Short-term migration and the acquisition of a world language. *International Migration*, 44, 2006. 167–79. 175.: „A koreai szülők, kiváltképpen az első gyermeküket nevelők, jobban szeretik külföldi útjakra magukkal vinni utódaikat angol nyelvi többségű, mint más országokba.”

pozíciójába emelkedett, az imént vázolt aránytalanság várhatóan csak még több regionális nyelvi gyűjtőmedencét hoz majd létre, ahová a magasan képzettek is szívesen „aláereszkednek” majd azon országok „nyelvi hegyvidékeiről”, amelyek periférikus nyelveit a határaikon kívül mások alig beszélik. Ám egy olyan világban, melyben az angol mint globális *lingua franca* lavinaként sorra maga alá temet minden más nyelvet, a jövőendő nyelvi tájképeként inkább egy irdatlan lapály tárul elénk, mely körös-körül minden felől jól látható lesz a kisebb anyanyelvek ködbe vesző és alig áttekinthető hegyvonulatáról, ám az uralkodó, mind többek által beszélt *lingua franca*, az angol nyelv széles lapálya marad, ahová időnként a magasan képzett, vándorútra kelő finnek és magyarok, de még a németek, franciák is le-lejárnak – jóllehet a magasan képzett amerikaiaktól és brittektől hasonló készletés aligha várható, hogy valaha is nekivágnak a francia nyelvi felvidék szépségeit fölfedezni, nem szólva a magyar nyelv magányos csúcsának meghódításáról.

Az olcsóbb területi elv

A mai tudásalapú piaci versenyhelyzetben nem nehéz belátni, milyen nagy árat követel a fenntartható gazdasági fejlődéstől az elitista, erősen szelektált, jókora költség árán magasan képzett munkaerő tömeges „agyelszívása”. A *lingua franca* további térhódításával a nagy szakértelmet kívánó munkakörökre pályázó külföldiek növekvő arányú túljelentkezése várható a fogadószintek anglofón országaiban. Ekkora túlkínálat mellett pedig a célországok bátran megengedhetik maguknak, hogy válogassanak.²⁴ Így azután minél látványosabb gazdasági fejlődést érnek el, annál vonzóbbak lesznek, a nyelvükkel együtt, és persze annál nagyobb lesz a világ más részeiből tömegével jelentkező, magasan képzett munkaerő lefölözése is.

A kibocsátó országok számára a kvalifikált humán erőforrás e növekvő vesztesége igen nagy ár, sőt, alighanem nagyobb minden

²⁴ Arthur Schlesinger az Egyesült Államok esetében ezt így összegzi: „E század folyamán háromszor tértünk el bevándorlási alapelvünkötől: 1924-ben a nemzeti kvótákról, 1965-ben a családegyesítésekről és 1990-ben az elvárt szakképesítésről hozott törvényeinkkel.” L.: Schlesinger, Arthur M.: *The disuniting of America: reflections on a multicultural society*. New York: W. W. Norton, 1998. 127.

korábbi gazdasági hátránynál. E tendencia mindazonáltal szükségképp felvet három mérséklő hatású kísérőjelenséget is, melyek együtt hosszabb távon jelenetösen csökkenthetik a folyamat költségeit. Elsőként vegyük a vendégmunkások megtakarításainak rendszeres hazautalását szűkebb családjuk vagy tágabb rokonságuk körének. Számos ok – így a nemzetközi banki tranzakciók növekvő biztonsága s az otthoniakkal való kapcsolattartás csökkenő költségei – miatt e hazautalt megtakarítások értéke egyre nő, sőt, mára meghaladja a világ fejlődő országainak juttatott segélyek nagyságrendjét is.²⁵ Másrészt, és a magasan képzettek körében jóval számottevőbben, igencsak megnőtt a származási országukba hazatérők tudástranzszfere is, amely idegen eredetű tudás-tőke – akár külföldi tanulmányaik, továbbképzésük vagy munkahelyi tapasztalataik, akár külhoni bizalmi kapcsolataik révén keletkezett – jelentősége aligha túlbecsülhető a hazatérők szellemi poggyászában.²⁶ Harmadrészt, a Föld minden részéből verbuvált kiváló elmék sokasága az anglofón országokban szerzett ismereteit és tudáskincsét ma kiváltképp olcsón és könnyen továbbítja szerte a nagyvilágba. Az angol, mint *lingua franca* aránytalanul nagy előnyt jelent az anglofón szellemi javak előállítóinak.²⁷ A magasan képzett nem angolajkúak tömeges jelenléte az anglofón országokban ugyanakkor nagyban megkönnyíti a szükséges ismeretek azonnali szelekcióját, értelmezését és felhasználását bárhol a nem anglofón világban – ami fordítva nem áll fenn.

Nem kétséges, hogy e három mechanizmus valóban kárenyhítő hatású lehet, habár annyira mégsem, hogy elejét vehetné a szakadék további mélyülésének és szélesedésének a fogadó országok és világméretű vonzáskörzetük felhalmozott tudáskincse és jóléte között. Így aztán a túlnyomó többség, amely e globális egyenlőtlenség terheit – relatív hátrányát és abszolút veszteségeit – viseli, joggal aggódhat,

²⁵ L. Kapur, Devesh – McHale, John: Migration's new payoff. *Foreign Policy*, 139, 2003. 49–57. A pénzbeli átutalásokhoz szó szerint hozzáadandók még mindazon felhalmozott javak, melyeket akár az időszaki vendégmunkások, akár a végleg hazatelepülő migránsok magukkal hoznak származási országaikba.

²⁶ Lásd számos ország esettanulmányát: OECD 2002.

²⁷ Könyvem *LJ* 2.4 (59–60.) fejezetében ezt az előnyt afféle kompenzációként értékelem (mely gyakran jóval többet ér az angol nyelvtanulás bármiféle anyagi támogatásánál) az angol anyanyelvűek azon törekvése ellenértékéként, hogy mindenki mással a maguk anyanyelvét kívánják *lingua franca*ként elfogadtatni.

egyre gyakrabban felvetve a kérdést: meddig és milyen áron érdemes mindezt fenntartani. Végül is az, hogy területi nyelvi jogaikból miféle engedményre hajlandók, egyedül az érintett anyanyelvi közösségeken múlik. Egy nem angolajkú ország például joggal vezethet be olyan, relatív mentességen alapuló, nyelvhasználati rendszert – az oktatás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás terén, sőt akár a politikai életben is –, amely az idegenajkú, magasan kvalifikált munkavállalói elit számára éppoly kedvező, mint az anglofón országok kínálta nyelvi könnyedségek. Ez nyilván bátor és jelentős lépés lenne az anglofón országokkal szembeni nyelvi versenyhátrányok csökkentésére. Ám egyúttal olyan nagy horderejű változásokat is elindíthat, melyek elsősre talán ártalmatlannak tűnnek, ám idővel az élet egyre több területéről szoríthatják ki a helyi anyanyelvet. Mint fentebb kifejtettem, ez pedig nem csak a bolygónk „nyelvi felszínének” végzetes ellaposodásához vezetne, hanem egyet jelentene a nyelvi igazságosságnak, mint az egyenlő méltóság alapelveének feladásával is.

Az efféle stratégiák gondos és jól körülhatárolt alkalmazása ezzel együtt nagyon is indokolt, sőt, elengedhetetlen lehet ahhoz, hogy a költségek elviselhetőek legyenek. Az iménti példa inkább az anglofón mintához közelít és nem a nem angolajkú országok gyakorlatához, mivel magába foglal olyan kellően körülírt „szabad nyelvi zónákat”, kisebb térségeket is, melyek a területelvű nyelvhasználati rendszer szabályai alól mentesülnek. A magasan képzettek és családjaik, akik ilyen zónákba települnek, jellemzően a „high-tech” foglalkozási réteg képviselői, elsődlegesen tehát ők azok, akik a helyi nyelv elsajátításának „súlyos adója” alól mentesülhetnek. Ezeknek a „szabad nyelvi zónáknak” létrejötté minimálfeltétele az is, hogy angol nyelvi közegben szervezzék meg a felsőoktatás és a tudományos kutatás saját intézményeit.²⁸ Következésképp e nyelvi enklávékon belül idővel éppoly markánsan a *lingua franca* veszi majd át az uralmat, mint a ténylegesen anglofón országokban. Ott viszont, ahol ilyen mentesség a területelvű nyelvhasználati rendszer rendelkezései alól nincs, a *lingua franca* nyelvi készségeinek növekvő térhódítása (és

²⁸ Az angol nyelv fokozatos és igencsak egyenlőtlen terjedéséről a felsőoktatás alap szintjein l. Ammon, Ulrich: *The dominance of English as a language of science: effects on other languages and language communities*. Berlin: Gruyter, 2001. és Maiworm, Friedhelm – Wächter, Bernd: *English-language-taught degree programmes in European Higher Education. Trends and Success Factors*. Bonn: Lemmens, 2002.

fejlesztési igényei) miatt továbbra is túlkínálat lesz az anglofon országok felsőoktatási intézményeiben tanulni vágyó jelentkezőkből, ezáltal is növelve az esélyt a minőségi szelekcióra és ezen intézmények színvonalának további emelésére – azon elv jegyében, hogy az egyéni oktatásbeli sikerek titka valójában a „minőségi” társaság.

Másfelől ahelyett, hogy a magasabb nyelvi szinteken további engedményeket tennénk a *lingua franca* alapszintjének javára, talán jobban járunk, ha inkább megpróbáljuk kiaknázni a nem angol nyelvek meglévő előnyeit. Ilyen előny, hogy egy kevésbé elterjedt nyelv, éppen sajátos kultúrája révén, erősebb közösségi szellemet és ezzel nagyobb lojaltást táplálhat anyanyelvi használói körében, és a diplomás, angol nyelvtudásuk révén mobilisabb munkavállalókat adott esetben képesek visszatartani attól, hogy csakis a legjobban fizető állások csábításának engedjenek. Egy másik ilyen potenciális előny, hogy azok, akik kevésbé elterjedt anyanyelvükön kívül még legalább egy idegen nyelvet megtanultak, ezen erőfeszítésük révén többnyire eleve mentesülnek a kulturális különbségekkel szembeni fölületes érzéketlenségtől, ami nagyon is könnyen megkísérti azokat, akik effajta önálávető erőpróbának sohasem voltak kitéve, mivel mindig és mindenütt azt a kiváltságot élvezik, hogy saját anyanyelvüket használhatják. Anélkül persze, hogy észlelnék: az efféle kihívó kulturális érzéketlenséggel a domináns egynyelvűek legfeljebb keserű sértettséget, haragot, sőt, nem ritkán gyűlöletet váltanak ki másokból. Mindez néha nagy árat követelő önvédelmi reakciókat vált ki azokból is, akik az efféle arroganciától magukat fenyegetve érzik. A nem sértő, egyenrangú kommunikáció ellenben olyan értékes tudáskincs, amit a magasabb szintű nyelvek beszélői okosan a maguk javára fordíthatnak – mint azt sokfelé már most is megteszik.

A fent vázolt esélyekkel s az imént javasolt stratégiák megfontolt alkalmazásával a jövőben a világ számos nyelvi közössége juthat arra a felismerésre, hogy igenis érdemes ragaszkodni egy kellően hatékony területelvű nyelvhasználati rendszer bevezetéséhez, vállalva annak költségeit, hogy „lelküket megmentsék”, önazonosságuk és emberi méltóságuk alapértékeit megőrizték. A világ e mai uralkodó intézményes rendjében a *lingua franca* további terjedésével az érintett országok mindinkább kiszolgáltatottak lesznek. Ugyanakkor minél jobban terjed a domináns világnyelv, annál kevésbé tűnik majd

lehetetlennek Európában és szerte a világon egy olyan intézményes területelvű nyelvhasználati rendszer feltételeit megteremteni, amely igazságosabb és kevésbé költséges.

Fordította Nové Béla

Felhasznált irodalom

- Ammon, Ulrich: *The dominance of English as a language of science: effects on other languages and language communities*. Berlin: Gruyter, 2001.
- Anderson, Benedict R. O.: Nationalism. In: Krieger, Joel (ed.): *The Oxford companion to the politics of the world*. Oxford: Oxford University Press, 1993. 614–619.
- Docquier, Frédéric – Marfouk, Abdesésa: *International migration by educational attainment (1990-2000)*. Release 1.1. Washington DC: World Bank Publications, 2005. 1–8.
- Fearon, James D. – Laitin, David: *Sons of the soil: immigrants and the State*. Stanford University: Dep. of Political Science, 2000.
- Gellner, Ernst: *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell, 1983.
- Kapur, Devesh – McHale, John: Migration's new payoff. *Foreign Policy*, 139, 2003. 49–57.
- Kodelja, Zdenko – Krivic, Matevz: Language rights in education in Slovenia. *Education, law and language rights*. Antwerp: European Association for Education, Law and Policy. 2007. 1–17.
- Laitin, David D.: Language policy and civil war. In: Van Parijs, Phillippe (ed.): *Cultural diversity versus economic solidarity*. Brussels: De Boeck Université, 2004. 171–188. at www.etes.ucl.ac.be/Francqui/Livre/Livre.htm.
- Laponce, Jean: *Langue et territoire*. Québec: Presses uniersitaires de Laval. Translation: *Languages and their territories*. Toronto: University of Toronto Press, 1984.

- Laponce, Jean: The case for ethnic federalism in multilingual societies: Canada's regional imperative. *Regional Politics and Policy*, 1993. 1. 23–43.
- Laponce, Jean: Comments on Laitin and Grin. In: Van Parijs, Philippe (ed.): *Cultural diversity versus economic solidarity*. Brussels: De Boeck Université, 2004. 203–210.
www.etes.ucl.ac.be/Francqui/Livre/Livre.htm
- Laponce, Jean: *Loi de Babel, et autres régularités des rapports entre langue et politique*. Québec: Presses de l'Université Laval, 2006.
- Levine, Marc V.: *The reconquest of Montreal: language policy and social change in a bilingual city*. Philadelphia: Temple University Press, 1990.
- Maiworm, Friedhelm – Wächter, Bernd: *English-language-taught degree programmes in European Higher Education. Trends and Success Factors*. Bonn: Lemmens, 2002.
- Mukash Kalel, Timothée: *Situation linguistique et dynamique des langues en République Démocratique du Congo contemporaine*. Kinshasa: Observatoire des langues nationales, 2003.
- Nelde, Peter H. – Darquennes, Jeroen.: Sprachwechsel in der Großstadt – eine Brüsseler Perspektive. In: Born, Joachim (ed.): *Mehrsprachigkeit in der Romania*. Wien: Praesens, 2001. 91–104.
- Papaux, Alexandre: Droit des langues en Suisse: Etat des lieux. *Revue suisse de science politique*, 1997. 3. 131–134.
- Patten, Alan: What Kind of Bilingualism? In: Kymlicka, Will – Patten, Alan (eds.): *Language rights and political theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 296–321.
- Réaume, Denise G.: Beyond personality : the territorial and personal principles of language policy reconsidered. In: Kymlicka, Will – Patten, Alan (eds.): *Language rights and political theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 271–295.
- Renner, Karl: *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Oesterreich*. Leipzig – Wien: Franz Deuticke, 1918.

- Schlesinger, Arthur M.: *The disuniting of America: reflections on a multicultural society*. New York: W. W. Norton, 1998.
- Stevens, Gillian – Jin, Kinam – Jong, Song Hyun: Short-term migration and the acquisition of a world language. *International Migration*, 44, 2006. 167–79.
- Van Parijs, Philippe: The ground floor of the world: on the socio-economic consequences of linguistic globalisation. *International Political Science Review*, 21, 2000. 217–33.
- Van Parijs, Philippe: Europe's linguistic challenge. *Archives européennes de sociologie*, 45, 2004. 111–152.
- Van Parijs, Philippe: Grab a territory! Linguistic dignity and English dominance in the European Union. In: Poirier, Johanne et al. (eds.): *Ties that bind: accommodating diversity in Canada and the European Union*. Bern-Berlin-Brussels: Peter Lang, 2008.

CSATA ZSOMBOR*

Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban¹

1. Bevezető

Erdélyben az oktatással, a kultúrával vagy a médiával szemben a gazdaság intézményesülése elsősorban nem etnikai alapon történik, a gazdaságot általában nem egy etnikailag integrált társadalmi mezőnek tekintik.² Románia a rendszerváltás után a piaci kapitalizmus útján indult el, ahol alapértelmezés szerint a gazdasági folyamatokat – hatósági reguláció és felügyelet mellett – a piac irányítja, a gazdasági döntéseket elsősorban utilitarista, hatékonyságelvű, profitszemléletű szempontok határozzák meg. A közgazdaságtan főárama szerint az egyén társadalmi attribútumai a gazdaságban másodlagosak, a termelési folyamatban elsősorban a hozzáértését és a teljesítményét értékelik.

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa, egyetemi docens a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munkás Karán. E-mail: csata.zsombor@tk.mta.hu

¹ A tanulmány megjelenését „Az etnikai gazdaság intézményesülésének a kísérletei az erdélyi és a felvidéki magyarok körében” című, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott kutatói program (pályázat száma: FK 125276), valamint a Bolyai Kutatói Ösztöndíj (pályázat száma: BO 00604/17) tette lehetővé. A szerző köszönettel tartozik Kuczai Tibornak az elemzés általánosabb szemléletmódjával kapcsolatos tanácsaiért, Bethlendi Andrásnak, Csiki Andrásnak, Hadas Miklósnak, Juhász Pálnak, Kerekes Kingának, Kiss Dénesnek, Amy H. Liunak, Marác Lászlónak, Pásztor Gyöngyinek és Péter Lászlónak, valamint a két anonim lektornak a további értékes észrevételekért és javaslatokért.

² Kiss Tamás – Székely István Gergő – Toró Tibor – Bárdi Nándor – Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights: Hungarians in Transylvania*. Cham: Springer, 2018.

A gazdaságszociológiai elemzésekben viszont a gazdaság a modern kapitalizmusban sem független a társadalmi feltételektől, és sajátosan az etnikai viszonyoktól sem,³ a gazdasági döntésekben, interakciókban, folyamatokban lépten-nyomon felbukkan az etnikai szempont. Hasonló álláspontot képvisel az új intézményi közgazdaságtan, amely az etnicitást a szociális koordináció egyik dimenziójának tekinti,⁴ aminek a jelentősége egy olyan gazdasági környezetben növekszik meg, ahol: 1. különböznek az egyes etnikai csoportok fogyasztói és kulturális preferenciái; 2. eltérőek az egyes etnikumok társadalmi pozíciói, nagyok közöttük a társadalmi egyenlőtlenségek; 3. az együttműködés kikényszerítéséért felelős intézmények hatékonysága alacsony, ezekkel összefüggésben pedig 4. magas fokú az általános bizalmatlanság.

Ilyen feltételek mellett hatékonyabb lehet a gazdasági cselekvők viselkedésének az összehangolása, ha azok etnikailag és nyelvileg homogén kapcsolatok mentén történnek. Az összehangolás javarészt az etnikai alapú „korlátozott szolidaritáson”, „kikényszeríthető bizalmon”, vagy valamiféle közös „értékintrojekción” alapszik⁵, melyet a társadalmi tőke egy formájának tekintenek. Ezek jelenléte és intézményesülése hozzájárulhat az együttműködés során felmerülő bizonytalanság és ezáltal a tranzakciós költségek csökkenéséhez, ami komparatív előnyt jelenthet a piac etnikailag nem integrált

³ Granovetter, Mark: Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 1985. 91(3). 481-510.; Portes, Alejandro – Sensenbrenner, Julia: Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action. *American Journal of Sociology*, 1993. 98(6). 1320-1350.; Light, Ivan – Gold, Steven: *Ethnic Economies*. San Diego, CA: Academic Press. 2000.; Alesina, Alberto – Eliana La Ferrara: Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 2005. Volume 43, issue 3. 762-800.; Eriksen, Thomas Hylland: Economies of ethnicity. In: Carrier, James G. (ed.) *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, UK – Northampton, MA: Edward Elgar, 2005. 353-369.

⁴ Landa, Janet T.: *Trust, ethnicity, and identity: beyond the new institutional economics of ethnic trading networks, contract law, and gift-exchange*. University of Michigan Press, 1994.; Wickström, Bengt-Arne – Landa, Janet Tai: Interethnic relations, informal trading networks, and social integration: imitation, habits, and social evolution. *Journal of Bioeconomics*, 2018. 20(3). 263-286.

⁵ Portes, Alejandro: Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 1998. 24(1). 1-24.

szereplőivel szemben⁶. Az együttműködést zökkenőmentesebbé teheti az is, hogy az ugyanahhoz az etnikumhoz tartozók kollektív reprezentációi, valóságértelmezése és preferenciái nagyobb eséllyel egyeznek meg, könnyebben alakulhat ki konszenzus különböző döntési szituációkban. Szintén hatékonyabb a koordináció, ha nincsenek félrehallások amiatt, hogy a felek eltérő nyelveket beszélnek, illetve egy homogén nyelvi környezetben kisebbek a kommunikációs költségek is.

Ha viszont a körülmények a fentiekől különböznek, a kizárólag etnikai alapon szerveződő gazdasági együttműködés általában nem gazdaságos, jelentős alternatív költségei vannak. Egy homogén és zárt kommunikációs rendszerben, „etnikai burookban” redundáns információk keringenek, a tagok könnyebben lemaradnak jó üzleti lehetőségekről. Etnikai alapú zárványok, „szegregátumok” alakulhatnak ki, amelyek leszakadhatnak a piac jobban teljesítő részétől. A diverzitás hiánya a vállalaton belül sem mindig hasznos, különösen a humán erőforrást intenzíven igénylő ágazatokban: a homogén munkacsoportok általában kevésbé innovatívok⁷, probléma-megoldási és adaptációs képességük alacsonyabb⁸, a munkatársak kevesebbet tanulnak egymástól, együttesen kisebb a teljesítményük.

Az etnikai gazdasággal foglalkozó szakirodalom a közösségen belüli, sűrűbbre szőtt kapcsolatokat úgynevezett bonding típusú kötéseknek is nevezi⁹. Ezek a közös hagyományok, a szokásrend, kultúra vagy éppen a többség általi szorongatottság kollektív megélése mentén alakulnak ki, és egy nagyobb belső szolidaritást és bizalmat eredményezhetnek. A kisebbségi csoporton kívülre mutató,

⁶ Granovetter, Mark: The Economic Sociology of Firms and Entrepreneurs. In: Portes, Alejandro (ed.): *Economic Sociology of Immigration. Essays on Network, Ethnicity and Entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation, 1995. 128-162.

⁷ Page, Scott E.: *The Difference: How the Power of Diversity Creates Better Groups, Firms, Schools, and Societies*. Princeton University Press, 2008.

⁸ Ottaviano, Gianmarco IP. – Peri, Giovanni: The economic value of cultural diversity: evidence from US cities. *Journal of Economic Geography*, 2006. 6(1). 9-44.

⁹ Putnam, Robert D.: E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century the 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 2007. 30(2). 137-174.

ún. bridging kötések pedig azért felelősek, hogy az etnikum szélesebb társadalmi integrációja megvalósuljon. Mark Granovetter¹⁰ szerint sem a túlzottan nagy, sem a túlzottan alacsony első szolidaritás nem előnyös a kisebbségi aktorok gazdasági helyzete, fejlődése szempontjából. Ahhoz, hogy sikeresek legyenek, meg kell találniuk a finom egyensúlyt abban, ahogyan rá- illetve lekapcsolódnak a többség hálózati struktúráiról és normatív szabályrendszeréről. Tim Harford¹¹ szerint a körülmények – egy korábbi precízebb megfogalmazásban: „lehetőségstruktúrák”¹² – határozzák meg azt, hogy a bonding vagy a bridging típusú kapcsolatok fejlesztése hasznosabb-e, de a legtöbb feladat megoldásához azok kombinálására van szükség.

Az erdélyi magyarok esetében a „lehetőségstruktúrákat” még tovább bővíti az, hogy szoros intézményi kapcsolatban vannak a magyarországi magyarokkal, magyarországi szervezetekkel. Ezek a piacaik bővítésében érdekeltek Magyarország határain túl, a kisebbségi magyarok pedig kifejezetten jól pozícionáltak a két ország közötti (gazdasági) kapcsolatépítésben. Könnyebben híd- vagy brókerszerepbe kerülhetnek, melynek számos előnye van: több és változatosabb, gazdaságilag hasznos összekapcsoló (bridging) kötést, kapcsolatot ápolhatnak, melyeken keresztül értékes piaci információk és lehetőségek birtokába juthatnak; mediátori-integratív funkciókat láthatnak el; erőforrásokat tudnak lehívni mindkét oldalról; hozzájárulhatnak az etnikailag homogén régiók, országok közötti kereskedelem élénkítéséhez. Ez szimbolikusan is egy kifejezetten előnyös helyezkedés: annak a lehetőségét hordozza magában, hogy az eddigi többség-kisebbségi viszony (a románokkal szemben) és a támogató-„segélyezett” viszony (Magyarországgal szemben) aszimmetriája egy kiegyensúlyozottabb partnerségi viszonyra minősüljön át.

Románia EU-s csatlakozása ennek a potenciálnak egy óriási lendületet adott azzal, hogy csökkentek az üzletkötés, a

¹⁰ Granovetter, 1995. 156.

¹¹ Harford, Tim. *Messy: How to be creative and resilient in a tidy-minded world*. Hachette UK: Little Brown Book Group, 2016. 38-39.

¹² Aldrich, Howard E. – Roger, Waldinger: Ethnicity and entrepreneurship. *Annual Review of Sociology*, Volume 16, issue 1, 1990. 111-135.

kereskedelem, általában pedig mindenféle határokon átnyúló gazdasági együttműködés tranzakciós és logisztikai költségei. Hasonlóan egy komparatív előnyt jelenthet az is, hogy az erdélyi magyarok egy jelentős része kettős állampolgár, az EU-s támogatási alapokhoz gyakran két irányból is hozzá lehet férni.

Ezeknek a lehetőségeknek az ismeretében a kisebbségi magyarok (és ezen belül a kisebbségi elit) gazdasági szerepét – a különböző gazdaságfejlesztési stratégiák¹³ részeként – többféleképpen vizionálták. Az egyik végleten a leendő kisebbségi autonómiák alapját képező, önálló, párhuzamos, etnikailag integrált enklávégazdaság megteremtőit, kiteljesítőit látják bennük, a másik oldalon az államhatárok és kultúrák mentén szegmentált gazdasági hálózatok összekötőiként, hídembereiként jelennek meg¹⁴.

Ezektől a szerepelvárásoktól függetlenül az erdélyi magyar vállalkozástörténetekből korábban az derült ki, hogy az etnicitás nem egy központi eleme a vállalkozóvá válásról szóló elbeszéléseknek, ahol pedig megjelenik, ott rendszerint arra utal, hogy szimbolikus tőkeként hasznosítják az egyéni karrierépítésben¹⁵. Ezzel összhangban a makrostatisztikai vizsgálatok csak elszórtan találtak összefüggést a magyarok aránya és a településszintű vállalkozói

¹³ L. pl. Wekerle Terv, Széchenyi terv - Kárpát-medencei térség Gazdaságfejlesztési Övezet alprogram, Nagy Reformkönyv és a Külgazdasági Stratégia vonatkozó fejezetei, A Mikó Imre terv, valamint a Nemzeti Együttműködés Rendszerének gazdaságfejlesztésre vonatkozó irányelvei.

¹⁴ Papp Z. Attila: Az 1989 utáni romániai, illetve romániai magyar elitek tipológiai és értelmezései. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, 2011. 463-522.; Papp Z. Attila – Márton János: Párhuzamos világok? Az erdélyi magyar gazdasági és kulturális elit szocio-demográfiai jellemzői. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, 2011. 463-522.

¹⁵ Kiss Tamás: Vállalkozástörténetek Erdélyben. In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004. 23-128.

aktivitás¹⁶, illetve a jóléti mutatók között¹⁷. A lokalitás szerepét komolyan vevő antropológiai-etnográfiai kutatások pedig arra a következtetésre jutottak, hogy a mai erdélyi falvakban a gazdaság etnikai behatárolásáról csak fenntartásokkal lehet beszélni, és hogy az „egy etnikai közösséghez való tartozás szervezőeleme lehet a gazdaságnak de... nem is egyetlen, nem is elsődleges és nem is kizárólagos”¹⁸. Ugyanakkor az utóbbi időben készült vizsgálatok rámutattak arra¹⁹, hogy adott politikai, társadalmi környezetben – kettős nemzetépítés és erősödő etnopolitikai törekvések közepette – az etnicitás mégis fontos konstituáló eleme lehet a gazdaságot szervező struktúráknak, például a fogyasztás mintáinak alakításában.

Ennek az igazolását láthatjuk abban is, hogy az utóbbi évtizedben számos olyan üzleti kezdeményezés, vállalkozás jelent meg, amely termékeivel és szolgáltatásaival kifejezetten kisebbségi magyar fogyasztókat céloz meg²⁰, üzleti diskurzusát/narratíváit magyar kontextusban építi fel, magyar nemzetiségű munkatársakkal dolgozik, magyar üzleti partnerekkel működik együtt. Romániában az EU-s csatlakozást követően a gazdaság működésének a hatósági felügyelete lazább, a nagyobb piaci dereguláció szabadabb lehetőséget teremt kifejezetten etnikai piacok megteremtésére, etnikai termékek kommodifikációjára és az etnikai hálózatok mentén történő együttműködésekre is. Ennek a folyamatnak egyre fontosabb szereplőjévé válik a magyarországi kormányzat is azáltal, hogy néhány éve célzottan és jelentős összegekkel támogat határon túli gazdaságfejlesztési programokat is. Ezeknek a hatásairól egyelőre azonban még keveset tudunk.

¹⁶ Csata Zsombor: The Social Determinants of Entrepreneurial Activity in Rural Transylvania. *Studia Sociologia*, 2012/1. 101-124.

¹⁷ Csata Zsombor: Ethnicity and Economy. A Research Agenda for Transylvania. *Erdélyi Társadalom (Transylvanian Society)*, 2015a/3. 31-46.

¹⁸ Szabó Árpád Tőhötöm: Etnikai különbségtétel a paraszti gazdaságban. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás: Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 7.

¹⁹ Szabó Árpád Tőhötöm: Dairy Cooperative in the Making: History, Ethnicity and Local Culture in an Economic Enterprise. *Erdélyi Társadalom (Transylvanian Society)*, 2015/3. 31-46.

²⁰ Gáll Zoltán: Fából vaskarika? Avagy: lehet-e a székely termék világmárka? *Pro Minoritate*, 2011/2. 54-71.

2. A vizsgálat kérdései

A vázolt elemzésekben²¹ közös az, hogy az etnicitást tőkeformákban objektíválódó erőforrásnak tekintik. Az etnicitás egyrészt társadalmi tőke, amely a változatain keresztül – bridging, bonding, kognitív, strukturális stb.²² – meghatározhatja az egyének társadalmi pozícióit, munkaerőpiaci lehetőségeit és teljesítményét. Másrészt – és ez legalább annyira fontos – az erdélyi magyaroknál az etnicitás és a nyelv elválaszthatatlanul összekapcsolódik egymással (ritka kivétellel a magyarok anyanyelve a magyar), és a román nyelvtudás, mint humán erőforrás szintén befolyásolhatja a munkaerőpiaci és jövedelmi esélyeket.

Korábbi elemzések részletesen dokumentálták²³, hogy az I. világháború óta eltelt száz évben az erdélyi magyarok társadalmi pozíciói folyamatosan romlottak. Ez a folyamat napjainkban is tart, és szorosan összefügg a magyar etnikumú népesség földrajzi koncentrálódásával azokon a területeken, ahol relatív többségben vannak (Székelyföld, Érmellék stb.) A pozícióvesztést nagyban meghatározza az a tény, hogy ezek kevésbé urbanizált, szegényebb infrastruktúrával rendelkező és gazdaságilag fejletlenebb övezetek. Ebben a dolgozatban ezekkel a makrofeltételekkel, nem áll módunkban foglalkozni.²⁴

Számolnunk kell viszont azzal – és ez a vizsgálatunk főhipotézise – hogy ennek a koncentrálódásnak, „tömbösödésnek” a makrokontextustól javarészt független, közvetlen hatása is van az általunk kiemelt tőkefajták termelésére és mennyiségére is. Egyrészt feltehetőleg csökken az aránya, akik gyakrabban érintkeznek a többségi társadalom tagjaival, a társadalmi interakciók etnikailag homogénebbek lesznek – a putnami szóhasználatból élve csökken a bridging és növekszik a bonding típusú tőke. Másrészt a csökkenő kitétség miatt ezzel együtt romlik a magyarok román nyelvtudása,

²¹ A szakirodalom részletesebb összefoglalójáért l. Csata, 2015a.

²² Lancee, Bram: *Immigrant performance in the labour market: Bonding and bridging social capital*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.

²³ Kiss Tamás: Etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói 1. *Regio*, 2014/2. 187-245.

²⁴ A terjedelmi korlátok mellett ennek az is az oka, hogy „lehetőségstruktúrák” operacionalizálása nagyon komplex feladat (l. Aldrich-Waldinger, 1990), és egyes dimenziók megragadására nincsenek megbízható adataink.

ami szintén befolyásolhatja a munkaerőpiaci esélyeiket. Végül pedig a magasabb koncentráció növelni fogja az etnikai piacok behatárolhatóságát, ezzel együtt az etnikai marketing hatékonyságát és az etnikai vállalkozások fejlődését – de az etnikai alapú elszigetelődés, a gazdasági enklavizáció veszélyét is.

Ebben a tanulmányban korábbi kérdőíves vizsgálatok és kvalitatív megfigyelések alapján dokumentáljuk ezeket a változásokat, összekapcsoljuk a tőkefajták volumenét a munkaerőpiaci teljesítménnyel és mérlegeljük a változások várható – parciális, a makrokontextustól elvonatkoztatott – hatásait a romániai magyarok jövőbeli pozícióira és gazdasági helyzetére vonatkozóan. Felhívjuk a figyelmet a bonding típusú társadalmi tőke fontosságára, amely nemcsak a jövedelmek mértékét határozza meg, hanem ragasztóanyaga az erősödő etnikai alapú gazdasági együttműködésnek is. Ennek két manifesztációjával ismerkedünk meg a tanulmány végén: a fogyasztói etnocentrizmussal és az etnikai vállalkozásokkal.

3. Az erdélyi magyarok román nyelvismeretének és jövedelmének az összefüggései

A 20. század folyamán Erdélyben a használt nyelvek státusa radikálisan megváltozott. A két világháború között, valamint a szocializmusban foganatosított, a magyar nyelv hivatalos és nyilvános használatát jogilag is korlátozó intézkedések miatt az évtizedek során a magyar nyelv megszűnt az eltérő nemzetiségűek közötti kommunikáció közös nyelve lenni, lingua francaként már csak nagyon szórványosan és csak a nagyon szűk privát szférában bukkan fel. A román nyelvi hegemonia megteremtése a nyilvános szférában a hatalom gyakorlásának a szimbolikus eszközévé vált, erősen aszimmetrikus helyzetbe hozva a többségi és a kisebbségi nyelveket.

A rendszerváltás után Romániában több, a kisebbségi nyelvek védelmében született jogszabály lépett érvénybe, és számos konkrét eredmény is megvalósult az oktatás és az adminisztráció többnyelvűsítésében. Ennek ellenére a hétköznapi interakciókban a magyar nyelv „jelölt” státusa megmaradt, az etnikailag vegyes

területeken a román nyelv használata „alapértelmezett” maradt²⁵. A kisebbségekkel szemben a román nyelv ismerete és használata továbbra is kizárólagos elvárás²⁶. Annak ellenére, hogy a román nyelv primátusát és szimbolikus dominanciáját az erdélyi magyarok többsége legitimnek tartja²⁷, az aszimmetrikus kétnyelvűségnek ez az állapota esélyhátrányt eredményezhet a kisebbségi anyanyelvűek körében. Ezek a hátrányok abból fakadnak, hogy a közös nyelv megtanulásának jelentős költségei és alternatív költségei vannak, a magyaroknak a formális kommunikáció többletkiadásokkal jár (például a fordítási költségek miatt), a román nyelvű társalgásban pedig legitimációs és retorikai hátrányba kerülhetnek.²⁸

Ezek az esélyhátrányok még nagyobbak lehetnek, ha a román nyelvet nem sikerül a megfelelő mértékben elsajátítani. Az 1. táblázatban közölt adatok szerint ez a veszély az erdélyi magyarok körében egyre inkább fennáll, különösen a fiataloknál jelent növekvő problémát.²⁹ Gyorsan csökken azoknak a száma, akik hibátlanul beszélnek a románt, és növekszik azoké, akik nem beszélnek nagyon jól.³⁰

²⁵ Brubaker, Robert – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, 2018.

²⁶ Kiss Tamás: Increasing Marginality, Ethnic Parallelism and Asymmetric Accommodation. Social and Political Processes Concerning the Hungarian Community of Transylvania. *Minority Studies*, 2015/1. 33-69.

²⁷ Horváth István: Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége: nyelvmentés és integráció között. *Erdélyi Társadalom*, 2003. 1(1). 20.

²⁸ Grin, Francois. On the costs of cultural diversity. In: Van Parijs, Philippe (ed.): *Cultural Diversity vs. Ethnic Solidarity*. Bruxelles: DeBoeck & Larcier, 2004. 198-199.; Csata Zsombor: Reflections on the economic aspects of multilingualism in Transylvania. *Belvedere Meridionale*, 2016. 28(2). 53.

²⁹ Az Erdélyi Fiatalok 2008 és 2013 vizsgálatokat a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet készítette. A véletlen minta 1197, illetve 1224 főből állt, és az erdélyi magyar 15-29 éves fiatalokra volt reprezentatív nemek, régiók, településtípusok és korcsoportok szerint.

³⁰ A román nyelvi kompetenciák ahhoz mérten is nagyon alacsonyak, hogy az erdélyi magyar diákok az iskolakezdéstől az érettségig heti 4 órában tanulják a román nyelv és irodalmat, ezen felül pedig – egy középiskolás mérés szerint – átlagosan további heti 3 órát foglalkoznak a házi feladatokkal, ami alacsonyabb iskolai szinteken még több is lehet. Ez azt jelenti, hogy egy érettségig eljutott átlagos diák – csak a formális oktatásban – 2350 órát foglalkozik a román tanulással. Közérthetőbben: heti negyven órában, „főállásban”, másfél éven

1. táblázat. Melyik kijelentés érvényes az Ön esetében a román nyelv ismeretét illetően? (15-29 év közötti erdélyi magyar fiatalok, %)

	Erdélyi fiatalok (2008) N=1197	Erdélyi fiatalok (2013) N=1224
Anyanyelvem	1,3	1,6
Tökéletesen beszélek	40	26,2
Nagyon jól beszélek, de érezhető akcentussal	33,4	34,6
Nem beszélek nagyon jól, de esetek többségében meg tudom értetni magam	17,6	28,8
Nagyjából értek és nehézségekkel meg tudom értetni magam	6,1	7,3
Alig egy pár szót tudok	1,5	1,4
Egy szót sem ismerek	0,2	0,2

Forrás: Erdélyi Fiatalok 2008 és 2013 vizsgálatok

Egy 2009-ben készült kutatás szerint³¹ azok a romániai magyarok, akik jól beszélnek románul, 34 százalékkal többet keresnek azokhoz képest, akik nem beszélnek jól, vagy egyáltalán nem beszélnek a többség nyelvét. A különbség jelentős részét azonban nem az eltérő nyelvtudás magyarázza, hanem azok a tényezők, amelyek ezzel összefüggenek: a válaszadók neme, iskolai végzettsége és lakhelye (városi vagy falusi, székelyföldi-e vagy sem). A tisztánlátás végett ezeket a tényezőket egy közös lineáris regressziós modellbe vontuk

keresztül csak románul tanul. A vizsgálat a BBTE Szociológia Intézete és a Max Weber társadalomkutató Központ (Kolozsvár) irányításával készült 2015-ben. A véletlen minta 1109 főből állt, és az erdélyi magyar középiskolásokra volt reprezentatív területi megoszlás, az iskolák és az osztályok profilja, valamint az évfolyamok szerint.

³¹ Az Életünk Fordulópontjai 2. kérdőíves vizsgálatra 2008-2009-ben került sor a KSH Népeségstudományi Kutató Intézet (Budapest), a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Kolozsvár) és a Max Weber Társadalomkutató Központ (Kolozsvár) irányításával. A 4017 fős minta nemek, korcsoportok és területi megoszlás szerint reprezentatív az erdélyi magyar népességre. A maximális mérési hiba 95 százalékos valószínűség mellett 1,5%.

be (2. táblázat). Ennek eredménye azt mutatja, hogy a román nyelvtudás hiánya akkor is kedvezőtlenül befolyásolja a jövedelmet, ha az említett tényezőket kontroll alatt tartjuk. Ráadásul ez a hatás a magasán képzettek körében nem érvényesül, jövedelemkülönbséget eredményez viszont azok körében, akik legfeljebb érettségivel rendelkeznek. A román nyelvtudás hiánya a képzetlenebbek körében okoz a leginkább jövedelemhátrányt, tovább rontva a leszakadók helyzetét.

2. táblázat. Lineáris regressziós modell a jövedelem becslésére – erdélyi magyarok (standardizált regressziós együtthatók, N=1651)

	Erdély	Székelyföld	Székelyföldön kívüli erdélyi régiók
Férfi	0,199* **	0,115**	0,268***
középiskolai végzettség (elemi és alapszintű végzettséghez viszonyítva)	0,105* *	0,084*	0,119**
felsőfokú végzettség (elemi és alapszintű végzettséghez viszonyítva)	0,300* **	0,244***	0,333***
városi lakhely	0,102* *	0,093*	0,107**
székelyföldi lakhely	- 0,076* *	-	-
jó román nyelvtudás	0,085* *	0,067*	0,108**
Determinációs együttható (R négyzet)	0,169	0,091	0,215

Jelmagyarázat: * $0.05 > p > 0.01$. ** $0.01 > p > 0.001$. ***
 $p < 0.001$. Csak a szignifikáns hatásokat közöltük.

Forrás Életünk Fordulópontjai 2. vizsálat (2009)

A megfelelő román nyelvtudás hiányából fakadó munkaerőpiaci és jövedelmi különbségeket korábbi kutatások is igazolják. Egy 2008-as felmérés alapján például Horváth István is azt találta³², hogy a magyarok körében szignifikáns kapcsolat van a román nyelv használatának gyakorisága és a vagyoni-jövedelmi helyzet között (háztartás ellátottsága, jövedelem nagysága), amit annak a jeleként értelmez, hogy a többségi nyelv ismerete a mobilitás egyik fontos eszköze az erdélyi magyarok körében. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem végzősei körében készült vizsgálatban kimutattuk³³, hogy a magyar diplomások a románokhoz képest szignifikánsan kisebb arányban helyezkednek el a versenyszférában, és inkább dolgoznak olyan állami és önkormányzati állásokban, ahol a magyar nyelv használata követelmény (kultúra és oktatás), vagy törvényileg garantált (különböző hivatalok). A fiatalok karriertervezéséről szóló elemzésében Dániel Botond ezzel kapcsolatban kimutatta, hogy az erdélyi magyar fiatalok (ezen belül pedig különösen a székelyföldiek) ugyan nem zárkoznak el attól, hogy „román alkalmazóhoz kerüljenek, román munkatársakkal dolgozzanak együtt, azonban sokkal szívesebben helyezkednének el magyar munkakörnyezetben, komfortosabban éreznék magukat a mindennapi munkavégzés során.”³⁴ Jó okunk van feltételezni, hogy a magyar fiatalok közül sokan a hiányosnak vélt nyelvtudásuknak köszönhetően „alultervezik” a karrierjüket, alacsonyabb fizetéssel is beérik, cserében azért, hogy magyar vagy többségében magyar nyelvi

³² Horváth István: *Elemzések a romániai magyarok kétnyelvűségéről. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről* 8. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2008.

³³ Csata Zsombor – Dániel Botond – Pop, Carmen: Pályakezdő fiatalok a munkaerőpiacon. *Erdélyi Társadalom*, 2006. Volume 4, issue 1. 7-27.

³⁴ Dániel Botond: Erdélyi magyar fiatalok jövőterveinek, munkaerő-piaci helyzetének, etnikai fogyasztásának vizsgálata. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Pillók Péter (szerk.): *Mozaik 2011 – Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Kutatási jelentés*. Szeged–Budapest: Belvedere Meridionale – Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2013. 196.

környezetben dolgozhassanak. Kínálati oldalon hasonló érvelésekkel találkozott Geambaşu Réka is az informatikai vállalkozókkal készült interjúiban, ahol többen arról számoltak be, hogy magyar fejlesztőket olcsóbban lehet alkalmazni, mert közülük sokak számára fontos, hogy anyanyelvi környezetben dolgozzanak. Egy magas hozzáadott értéket termelő, erősen tudásalapú iparágban fontos a „jó hangulat”, ami „egyebek mellett egyebek mellett az etnikailag homogén, magyar munkaközösséget is jelenti, vagyis megfordítva, egy etnikailag heterogén munkaközösséget a munkavállalók nem tudnának jó hangulatúnak tekinteni. Ebben az értelemben a munkaadók arra irányuló törekvése, hogy magyar szoftverfejlesztőket vegyenek fel, gazdaságilag is racionális.”³⁵ Ezek után teljesen ésszerű az is, hogy ezek a cégek a munkaerő-rekrutációban is elsődlegesen magyar hálózatokat használnak.

Bár megbízható kvantitatív vizsgálat ebben a témában még nem készült, az említett példák alapján eléggé valószínű, hogy a munkaerőpiacon a nyelvtudás és a nyelvi környezet is egy erős szelekciós szempont, aminek a jelentőségét – véleményem szerint – az eddigi kutatások jelentősen alábecsülték. A nyelvtudás meghatározza az egyének karrierorientációját, és markánsabban jelen van a munkaadók mérlegeléseiben, mint ahogy eddig gondoltuk.

Chiswick és Miller³⁶ szerint a többségi nyelv ismeretét három tényező határozza meg: a nyelvi kitettség (beleértve a média szerepét), a nyelvtanulás hatékonysága és a nyelvtanuláshoz kapcsolódó gazdasági ösztönzők. A nyelvi kitettség erősen összefügg azzal, hogy mennyire intenzív a többséggel való érintkezés, és milyen gyakoriak a románokkal való kapcsolatok. A magyarok növekvő földrajzi koncentrációja miatt azt feltételezzük, hogy a jövőben még alacsonyabb lesz az interakciósűrűség a románok és a magyarok között, ez pedig azt fogja jelenteni, hogy egyre kevesebben fognak jól tudni románul – feltéve, ha az oktatás hatékonysága és a román nyelv iránti keresletösztönzők³⁷ nem változnak. Azt valószínűsítjük tehát,

³⁵Geambaşu Réka: „*A kódolás élvezete*”. *A kolozsvári programozók*. Kézirat, 2017. 12.

³⁶ Chiswick, Barry R. – Miller, Paul W.: *The economics of language: International analyses*. Routledge, 2007. 6-10.

³⁷ A román nyelvtanítás gyenge hatékonyságával és a román tanulásának motivációival kapcsolatban I. Szilágyi N. Sándor: *De ce nu-şi pot însuşi copiii maghiari limba română în şcoală?* *Altera*, 1998/7.; Tódor Mária Erika: A

hogy intézményi körülmények és a makrokontextus változatlansága mellett az erdélyi magyarok jövedelemhátránya a romló román nyelvtudás miatt tovább fog növekedni.

4. A társadalmi tőke és a munkaerőpiaci teljesítmény kapcsolata

A többségi nyelv elsajátításában és eredményes használatában fontos szerepe van a románokkal való kapcsolatoknak. Számtalan korábbi elemzés alapján a kapcsolatokról viszont úgy gondoljuk, hogy a nyelvtudástól független, önálló hatásuk is van a munkaerőpiaci esélyekre³⁸. Ebben az alfejezetben a tágabban értelmezett társadalmi tőke hatásait vizsgáljuk az erdélyi magyarok jövedelmi helyzetére.

A társadalmi tőke jelentésének, operacionalizálásának, eredetének, formáinak és következményeinek a vizsgálata könyvtárnyi szakirodalmat tesz ki. A terjedelmi korlátok miatt itt nincs lehetőségünk egy kimerítően részletes, az erdélyi magyarok sajátos helyzetéhez igazított konceptualizálást és operacionalizálást módszeresen végigvinni. Ehelyett kiválasztottunk egy olyan kortárs elemzést, a Bram Lancee-ét,³⁹ amely célkitűzéseiben, módszereiben és adatigényében a leginkább hasonlít a mi szándékainkhoz – ráadásul a szakirodalomnak egy kitűnően fókuszált áttekintését is adja.

kódváltás és az aszimmetrikus kétnyelvűség nyelvpedagógiai összefüggései. *Magyar Pedagógia*, 2005/105. 41-58.; Benő Attila: Hogyan tanulják a magyar gyerekek a román nyelvet az erdélyi iskolákban? Problémák és lehetőségek, *Székelyszöld*, 2012. május. A médiakitettséggel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az ezredfordulót követően jelentősen átalakultak az erdélyi magyarok médiafogyasztási szokásai. Egyre többen kapcsolódtak be a magyarországi magyar médiatérbe, a román nyelvű médiafogyasztás pedig csökkent, l. Kiss Tamás: Az erdélyi magyarok médiafogyasztása. *Erdélyi Társadalomtudományi Lexikon*. Kolozsvár: Jakabffy Elemér Alapítvány – Transindex. 2015. A tömbben élők pedig az átlaghoz képest is egyre kevesebb román médiatartalmat követnek, a kitettség tehát ebben az értelemben is csökken.

³⁸ Nagy bánatunkra a nyelvtudás és a társadalmi tőke hatásait nem tudjuk egy közös modellben megvizsgálni, sajnos nem készült olyan kérdőíves kutatás, ahol ezek a változók együtt szerepeltek volna.

³⁹ Lancee, 2012.

Akárcsak mi, az etnicitást Lancee is egy egyéni erőforrásnak tekinti, az etnikailag homogén és heterogén kapcsolatok (társadalmi tőke) és a nyelvi kompetenciák (humán tőke) hatását vizsgálja az egyének munkaerőpiaci teljesítményére (munkanélküliségi kockázat, munkahelyi státus és jövedelem)⁴⁰. A bonding és a bridging tőkefajtákat nagyjából az etnikumok közötti, illetve az etnikumon belüli kapcsolatoknak felelteti meg. Mivel az etnikai kisebbség és a többség egyaránt birtokolhatnak az egyén munkaerőpiaci sikere szempontjából hasznos erőforrásokat, a bonding nem kizárólag a „boldogulást” (get by) és bridging nem mindig a „haladást” (get ahead) segíti, mint ahogy azt gyakran feltételezik⁴¹. Lancee mindkét változat esetében különbséget tesz a társadalmi tőke strukturális és kognitív összetevői között. Az előbbiek magukat a kapcsolatokat, „huzalokat” (wires) jelentik, azok kiterjedtségét és intenzitását, utóbbiak pedig a „csomópontokat”, olyan, „a támogatás, a viszonyosság és a bizalom percepciójához kapcsolódó attitűdöket és értékeket, amelyek elősegítik az erőforrások cseréjét”⁴².

A bonding társadalmi tőke sűrűre szőtt, személyes kapcsolatokat és erős személyközi bizalmat (thick trust) takar. A bridging ezzel szemben „strukturális lyukakban”⁴³ létrejövő ritkább és lazább kötéseknek jelent, amelyek viszont összekötik a különböző szocio-ökonómiai kategóriák mentén kialakult kisvilágokat (osztály, korcsoportok, etnikum stb.) Kognitív összetevője a „thin trust”, amely nem annyira a személyekbe, hanem a modern társadalom intézményeibe vetett bizalomnak (confidence) és a durkheimi értelemben vett organikus szolidaritásnak feleltethető meg.

⁴⁰ Hogy egyéni vagy közösségi erőforrásként tekintünk a társadalmi tőkére, annak most másodlagos jelentősége van. Lancee vizsgálata a hollandiai és németországi bevándorlókra vonatkozik, fogalmi hálója és a kutatás analitikus kerete viszont öshonos, történelmi kisebbségek helyzetének a vizsgálatára különösebb fenntartások nélkül alkalmas. L. Lance, 2012.

⁴¹ Narayan, Deepa: „*Bonds and bridges: social capital and poverty.*” *Social capital and economic development: well-being in developing countries*. Northampton, MA: Edward Elgar, 2002. 58-81.; Orbán Annamária – Szántó Zoltán: Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 2005. 3(2). 55-70.

⁴² Lancee, 2012. 18.

⁴³ Burt, Ronald S.: *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge: Harvard University Press. 1995.

A társadalmi tőkefajták Lancee-féle modelljét valamelyest módosítottuk azzal, hogy a klasszikus granovetteri definíció mentén az „erős” és a „gyenge” kötések is beemeltük a modellünkbe⁴⁴. Ezt némileg leegyszerűsítve az „erős” kötéseknek a családi, a „gyenge” kapcsolatoknak pedig a családon kívülről mobilizálható nexusokat tekintettük. Az elemzésben használt dimenziókat az alábbi táblázat foglalja össze:

3. táblázat. Az egyéni társadalmi tőke összetevői a kisebbségi magyaroknál

összetevők	típusok	erős	gyenge
Strukturális	bridging	román családi kapcsolatok	családon kívüli román kapcsolatok
	bonding	magyar családi kapcsolatok	családon kívüli magyar kapcsolatok
Kognitív	bridging	bizalom a családban (vegyes családok)	általánosított bizalom, bizalom a románokban
	bonding	bizalom a családban (magyar családok)	bizalom a magyarokban

Saját elemzésünkben először ezeknek a társadalmi tőkefajtáknak a változását vizsgáljuk az erdélyi magyarok körében, egy 2000-ben és egy 2012-ben készült kérdőíves felmérés⁴⁵ alapján.

⁴⁴ Granovetter, Mark: The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 1973. 78(6). 1360-1380.

⁴⁵ A „Társadalmi kapcsolathálók Erdélyben” kutatás a Max Weber Társadalomkutató Központ (Kolozsvár) keretében készült 2000-ben, Veres Valér egyéni projektjeként (az adatok részletes feldolgozásához l. Veres 2005). Az Erdélyre kiterjedő, személyes megkérdezésen alapuló kérdőíves mérés magyar mintája 925 esetet tartalmaz. A 2012-ben készült CCCDC-RIRNM kutatást a Trans-Objective Consulting intézet végezte a Nemzeti Kisebbségkutató intézet munkatársainak a bevonásával (kutatásvezető: Kiss Tamás). Ennek keretében 1192 magyar személy került lekérdezésre. Mindkét minta nemek, korcsoportok és területi megoszlás szerint reprezentatív az erdélyi magyar népességre. A maximális mérési hiba 95 százalékos valószínűség mellett 3,2, illetve 2,8

A társadalmi tőke *strukturális összetevőit* a két vizsgálatban egy-egy hálózati kérdéssoron keresztül mérték, amely arra kérdezett rá, hogy az alanyok a különböző élethelyzetekben számíthatnak-e más emberek segítségére, illetve vannak-e körülöttük olyan személyek, akikkel barátkozni szoktak, társas tevékenységben közösen részt vesznek. Mi ezek közül összesen öt ilyen szituációt vizsgáltunk⁴⁶, mindegyikhez három-három személyt lehetett felsorolni, ennek megfelelően a kapcsolatok száma 0 és 15 között változhatott. A kérdőívben rögzítették ezeknek a viszonyoknak a természetét (család/első fokú rokon, más rokon, szomszéd, barát, ismerős), a kapcsolatszemély nemét, életkorát, végzettségét és nemzetiségét. A 3. táblázatban bemutatott operacionalizálásnak megfelelően mi a viszony természetére és a kapcsolatszemély nemzetiségére vonatkozó adatokat dolgoztuk fel.

4. táblázat. A társadalmi kapcsolatok kiterjedtsége az erdélyi magyarok körében (2000, 2012)

	TKE 2000 (N=892)		CCDC-RIRNM 2012 (N=1192)	
	átlag	szórás	átlag	szórás
kapcsolatok száma összesen	4.65	3.06	3.92	3.06
családi kapcsolatok	1.28	1.50	1.28	1.57
családon kívüli kapcsolatok	3.37	2.65	2.64	2.60
magyar kapcsolatok	3.90	3.02	3.39	2.83
román kapcsolatok	0.35	0.90	0.43	1.19
családon belüli magyar kapcsolatok	1.10	1.43	1.19	1.51

százalék. A szerző ezúttal is kifejezi köszönetét a kutatás koordinátorainak, hogy az adatokat felhasználhatta az elemzéshez.

⁴⁶ A TKE 2000 vizsgálat nyolc ilyen élethelyzetet vizsgált, az Etnobarométer 2012 csupán ötöt. Az összehasonlíthatóság kedvéért csak a mindkettőben közös szituációkra vonatkozó adatokat dolgoztuk fel. Ezek az alábbiak voltak: 1. „Ön volt-e vendégségben valakinél, vagy fogadott-e vendéget az elmúlt 3 hónapban?”, 2. „Van-e olyan személy, vannak-e olyan személyek, akikkel közösen eljárnak szórakozni (bárokba, kirándulni, színházba, sporteseményekre stb.)?”, 3. „A családtagokon kívül szokott-e ön időnként egészen személyes, bizalmas dolgokról, problémákról elbeszélgetni?”, 4. „Tegyük fel, hirtelen pénzre lenne szüksége. Vannak-e olyanok, akikről ilyenkor kölcsönkérne?”, 5. „Időnként szükségünk van az életben valami tanácsra, hivatalos ügyben segítségre, befolyásra. Vannak olyan emberek az ön környezetében, akikre ilyenkor számíthat?”

családon kívüli magyar kapcsolatok	2.78	2.54	2.20	2.37
családon belüli román kapcsolatok	0.04	0.26	0.06	0.38
családon kívüli román kapcsolatok	0.30	0.82	0.30	0.91

Forrás: TKE 2000 és CCCDC-RIRNM 2012 vizsgálatok

Az eredmények azt mutatják, hogy 2012-ben az erdélyi magyarok átlagosan 4-4,5 mozgósítható kapcsolatot említettek⁴⁷, ezek közül csupán minden tizedik etnikailag heterogén, azaz román személlyel létrejött kapcsolat. Minden ötödik magyar embernek van „használható” román kapcsolata, ez a szórványtelepüléseken értelemszerűen magasabb (37 százalék), a tömbben alacsonyabb (9 százalék). A kapcsolatok egyharmada családon belülre, kétharmada családon kívülre mutat. Családon belül ritkábbak az etnikailag vegyes kapcsolatok (5 százalék), családon kívül viszont gyakoribbak (11,4 százalék).

A két felvétel közötti időszak változásait illetően azt feltételeztük, hogy a magyarok „tömbösödésével” párhuzamosan egyre kevesebb magyarnak lesznek román kapcsolatai. Ezt azonban nem tudtuk ellenőrizni, mert a magyarok településenkénti arányát tekintve a két minta nagyon hasonlít egymásra, a 2012-es adatokban a szórványosodás nem érhető tetten. Ezért van az, hogy 2000-ben is ugyanúgy 20 százalékra tehető azoknak az aránya, akik a felsorolt élethelyzetekben románok segítségét (is) kérték. A két felmérés között eltelt 12 évben egyedül a családon kívüli magyar kapcsolatok száma csökkent (és ezzel együtt a kapcsolatok átlagos száma is), minden egyéb mutató viszont változatlan maradt.

5. táblázat. A román kapcsolatokkal rendelkezők aránya, a magyarok aránya szerint elkülönített településkategóriákban (2000, 2012, százalékok)

	TKE 2000 (N=924)	CCDC-RIRNM 2012 (N=1029)
szórvány (20% alatt)	38,7	37,1
kisebbség (20-39,9%)	26,0	28,1

⁴⁷ Az hajszálpontosan azért nem megállapítható, mert nem tudni, hogy a mintának az a 15 százaléka (187 személy), aki egyetlen nexust sem említett, az azért nem említett-e, mert tényleg nincs neki ilyen, vagy pedig egyszerűen nem válaszolt a kérdésre. A későbbi regressziós modelljeinket a teljes mintára futtattuk le.

paritás (40-59,9%)	15,0	13,9
magyar többség (60-89,9%)	15,2	11,9
magyar dominancia (90% fölött)	6,9	8,6
Erdély összesen	18,8	17,2

Forrás: TKE 2000 és CCCDC-RIRNM 2012 vizsgálatok

A társadalmi tőke *kognitív összetevőjének* a vizsgálatára még korlátozottabbak voltak a lehetőségeink, a 2012-es mérés csak az általánosított bizalmat és az egyes etnikai csoportokkal szembeni bizalmat mérte, a 2000-es kutatás pedig egyáltalán nem tartalmazott a bizalomra vonatkozó kérdéseket. Az eredmények azt mutatják (6. táblázat), hogy az erdélyi magyarok körben nagyon alacsony az általánosított bizalom, és a magyarokhoz képest jóval kevesebben bíznak a románokban.

6. táblázat. A bizalom mértéke az erdélyi magyarok körében⁴⁸
(CCDC-RIRNM 2012, %)

általánosított bizalom	8,1
bizalom a magyarokban	79,9
bizalom a románokban	56,3

Forrás: CCCDC-RIRNM 2012 vizsgálat

Második lépésben megvizsgáltuk, hogy a kapcsolatok kiterjedtsége és etnikai jellege összefüggésben van-e az alanyok jövedelmi helyzetével. Bár a kauzalitás iránya nem egyértelmű, a szakirodalom alapján azt feltételeztük, hogy minél kiterjedtebb az egyén kapcsolathálója és minél inkább tartalmaz a családon és az etnikai csoporton kívüli kötéseket, annál valószínűbb, hogy jobban keres, és kevésbé van kitéve a szegénység kockázatának is. Hasonlóan pozitív hatást kapcsoltunk a bizalomhoz is. A hipotézisek tesztelésére regresszioelemzéseket végeztünk, ahol először csupán a

⁴⁸ A bizalom változatait az alábbi kérdésekkel mértük: „Általában véve, Ön szerint a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább óvatosnak kell lenni az emberi kapcsolatok terén?” (Általában a legtöbb emberben megbízhatunk / Jobb, ha óvatosabbak vagyunk az emberekkel való kapcsolatainkban), illetve „Ön mennyire bízik a magyarokban/románokban?” (teljesen megbízik bennük, inkább megbízik bennük, nem nagyon bízik bennük). A táblázatban közölt százalékok az afirmatív válaszok arányát jelölik.

társadalmi tőke mutatóit emeltük be a modelljeinkbe. A második, bővített változatot viszont kiegészítettük azokkal a szocio-demográfiai kontrollváltozókkal, amelyek maguk is hatással lehetnek a jövedelmi helyzetre.⁴⁹

7. táblázat. A háztartások egy főre jutó ekvivalens jövedelmét becslő lineáris regressziós modell (RON – 2012)

Változó	Változóértékek	Egyszerű modell			Bővített modell		
		B	std. h.	szign.	B	std. h.	szign.
Determinációs együttható (Igazított R négyzet)		0.036			0.327		
Konstans		614.522	33.966	.000	971.861	65.850	.000
Strukturális társadalmi tőke	családon belüli magyar kapcsolatok	-14.918	8.966	.096	-11.962	7.780	.124
	családon kívüli magyar kapcsolatok	33.909	5.849	.000	10.336	5.755	.073
	családon belüli román kapcsolatok	5.382	36.765	.884	-12.043	31.387	.701
	családon kívüli román kapcsolatok	23.377	15.506	.132	-17.265	14.185	.224
Kognitív társadalmi tőke	általánosított bizalom	27.948	50.456	.580	-51.775	43.026	.229
	bizalom a magyarokban	44.889	31.571	.155	55.950	27.223	.040
	bizalom a románokban	58.677	39.085	.134	15.131	34.534	.661
Korcsoportok	20-29 év						
	15-19 év				85.774	81.930	.295
	30-59 év				57.728	39.385	.143
	60+				232.341	55.660	.000

⁴⁹ Mivel a TKE 2000 kutatás nem tartalmazott bizalommal kapcsolatos kérdéseket, a modelleket csupán a CCCDC-RIRNM 2012 kutatás adatain futtattuk le.

Változó	Változóértékek	Egyszerű modell			Bővített modell		
		B	std. h.	szign.	B	std. h.	szign.
Nem	Férfi						
	Nő				-62.225	24.682	.012
Családi állapot	Hajadon, nőtlen						
	Házas, vagy élettársi viszonyban él				- 107.257	37.942	.005
	Elvált, özvegy				- 205.215	50.218	.000
Iskolai végzettség	Egyetem						
	Elemi				- 594.543	68.775	.000
	Általános				- 553.973	45.655	.000
	Szakiskola				- 427.486	41.952	.000
	Érettségi				- 301.294	37.292	.000
Gazdasági aktivitás	Alkalmazott						
	Önfoglalkoztató, vállalkozó				70.081	47.682	.142
	Nyugdíjas				-40.500	40.840	.322
	Háztartásbeli				- 157.137	53.536	.003
	Diák vagy egyetemi hallgató				- 139.114	63.827	.030
	munkanélküli				- 303.007	46.974	.000
	Egyéb inaktív				- 235.381	67.669	.001
A település lakosság száma	2000 fő alatt						
	2-10.000				36.497	33.145	.271
	10-100.000				90.827	40.819	.026
	100.000 fő felett				184.888	47.893	.000
régió	Székelyföld						

Változó	Változóértékek	Egyszerű modell			Bővített modell		
		B	std. h.	szign.	B	std. h.	szign.
	Partium				-60.427	39.659	.128
	Közép-Erdély				53.645	58.000	.355
	Észak- és Dél-Erdély				46.828	53.624	.383
A magyarok százalékos aránya a községben, városban	90% felett						
	60-89.9%				95.731	34.362	.005
	40-59.9%				-8.845	83.278	.915
	20-39.9%				57.324	53.275	.282
	20% alatt				113.417	67.214	.092

Forrás: CCCDC-RIRNM 2012 vizsgálat

Az alapmodell eredményei azt mutatják, hogy a jövedelem szempontjából a magyar családon kívüli kapcsolatoknak van egyedül jelentősége: minél több távolabbi rokoni, baráti, ismerősi kapcsolatot tud valaki mobilizálni a felsorolt élethelyzetekben, annál magasabb a családjában az egy főre jutó ekvivalens jövedelem. A románokkal való intenzívebb kapcsolattartás nem befolyásolja a jövedelmeket, az etnikai csoporton kívüli kötések, a bridging tőkeként címkézett erőforrás gazdaságilag tehát nem hasznosul. Arra is számítottunk, hogy eltérő etnikai összetételű környezetben ez a hatás eltérően érvényesül – például a szórványvidékeken, ahol a magyarok jelentős kisebbségben vannak, a románokkal működtetett kapcsolatok fontosabbak lesznek az anyagi érvényesülésben. Alapmodellünket ezért a magyarok százalékos aránya szerinti öt kategóriában külön-külön lefuttattuk, de jelentős különbséget ebben a tekintetben nem észleltünk (8. táblázat). Egyedül a színmagyar településeken számítanak a családon belüli román kapcsolatok, de itt a hatásuk éppen fordított. Paritásos nemzetiségi megoszlás mellett a magyar kapcsolatok kiterjedtsége felértékelődik, lényegesen többet magyaráz a jövedelmek eltéréseiből ott, ahol a magyarok aránya 20 és 60 százalék között van.

8. Táblázat A háztartások egy főre jutó ekvivalens jövedelmének meghatározói (nemek és magyarok településenkénti aránya szerint elkülönített kategóriákban) – 2012
– standardizált lineáris regressziós együtthatók –

		nemek		magyarok aránya a községben/városban (%)				
		férfi	nő	0-19,9	20-39,9	40-59,9	60-89,9	90-100
Strukturális társadalmi tőke	családon belüli magyar kapcsolatok	-.022	-.053	-.045	-.038	.038	-.049	-.015
	családon kívüli magyar kapcsolatok	.161***	.174***	.158***	.341***	.265*	.203***	.069
	családon belüli román kapcsolatok	.014	.000	.024	.067	-.095	.084	-.113*
	családon kívüli román kapcsolatok	.060	.030	-.069	-.032	.229	-.064	.074
Kognitív társadalmi tőke	általánosított bizalom	.064	-.011	-.097	.117	.269*	.091	.000
	bizalom a magyarokban	.056	.034	.175*	-.009	-.398**	-.050	.052
	bizalom a románokban	-.006	.099*	.060	.151	.417**	-.001	.082
R négyzet		0.029	0.033	0.083	0.153	0.274	0.066	0.033

* 0.05>p>0.01. ** 0.01>p>0.001. *** p<0.001.

Forrás: CCCDC-RIRNM 2012 vizsgálat

Az alapmodellben a társadalmi tőke kognitív összetevője, a bizalom, változó hatással van a jövedelmekre annak függvényében, hogy egy településen mekkora a magyarok aránya. Erős etnikai polarizáció mellett a magas generalizált bizalom növelheti a jövedelmi esélyeket, csakúgy, mint a románokkal szembeni bizalom. Ezeken a településeken erősebb a verseny a társadalmi pozíciókért az etnikai csoportok között, és azoknak a magyaroknak nagyobb a jutalma, akik felszabadultabban mozognak ebben az interetnikus térben. A bővített modell szerint a kevésbé polarizált etnikai

környezetben valószínűleg ennek az ellenkezője igaz: éppen a magyarokkal szembeni nagyobb bizalom jár jövedelmi előnyökkel.

Hasonló eredményeket hozott a jövedelmi szegénység meghatározóival kapcsolatos modellünk is, itt ugyanúgy a magyar „gyenge kötések” szerepe a fontosabb (9. táblázat). Azoknál kisebb a szegénység kockázata, akiknek kiterjedtebb a különböző élethelyzetekben a családon kívül mobilizálható magyar kapcsolathálózatuk. Nagy a valószínűsége annak is, hogy az alacsony általánosított bizalom is összefügg a szegénységgel, ennek a kauzalitása viszont jó eséllyel fordított. Ráadásul mivel nagyon kevesen vannak a mintában olyanok, akik bíznak az emberekben (8,1 százalék), ez a kapcsolat nem is szignifikáns.

9. Táblázat. A jövedelmi szegénység kockázatának a determinánsai (logisztikus regresszió) - 2012

Változó	Változóértékek	B	Std.h.	Wald	szign.	Exp(B)
Konstans		-1.149	0.190	36.445	0.000	0.317
Strukturális társadalmi tőke	családon belüli magyar kapcsolatok	0.002	0.051	0.001	0.972	1.002
	családon kívüli magyar kapcsolatok	-0.161	0.039	16.97	0.000	0.851
	családon belüli román kapcsolatok	0.064	0.213	0.089	0.765	1.066
	családon kívüli román kapcsolatok	-0.101	0.097	1.087	0.297	0.904
	általánosított bizalom	-0.602	0.349	2.977	0.084	0.548
Kognitív társadalmi tőke	bizalom a magyarokban	-0.081	0.178	0.208	0.649	0.922
	bizalom a románokban	0.102	0.219	0.218	0.641	1.108

Forrás: CCCDC-RIRNM 2012 vizsgálat

A társadalmi tőke és a jövedelmek viszonyáról – az említett kivételekkel – ezek az adatok azt sugallják, hogy az erdélyi magyarok esetében mind a strukturális, mind pedig a kognitív dimenzióban általában az etnikai homofília a kifizetődőbb. A saját etnikumon belüli, bonding típusú gyenge kötések, kognitív vonalon pedig a magyarokkal szembeni magasabb bizalom jár nagyon enyhe, de szignifikáns jövedelmi előnyökkel. Ugyanakkor azt is valószínűsítik, hogy a románokkal kialakított hidkapcsolatok általában nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket, nem segítik elő a jobb boldogulást („get ahead”) a munkaerőpiacon. Modelljeink magyarázóereje azonban gyenge, és a következtetés szembemegy a szakirodalom főnarratívájával, éppen ezért további ellenőrzésre és árnyaltabb vizsgálatra szorul. Megállapításaink tehát mindaddig hipotézisértékek maradnak, amíg további kutatások nem igazolják.⁵⁰

5. A bonding társadalmi tőke tárgyasulása – a gazdasági etnocentrizmus és az etnikai vállalkozások

Az említettek alapján két okból is érdemes az összekötő (bonding) tőkével folytatni a vizsgálódást. Bár a változásokat nem sikerült tetten

⁵⁰ Az említett kutatások érvényességén és megbízhatóságán egyaránt lenne javítanivaló. Érvényességi szempontból, a „súlyosságuk” sorrendjében az alábbi problémák merültek fel: 1. A CCCDC-RIRNM 2012 vizsgálatban az egyéni jellemzők és teljesítmény alapján magyarázzuk az egy főre jutó ekvivalens jövedelmet, pedig az az összes családtag jellemzőinek és teljesítményének az eredője. A kérdőívben sajnos az egyéni jövedelmet nem mérték. 2. Még pontosabban és árnyaltabban kellene operacionalizálni és mérni a társadalmi tőke különböző dimenzióit. 3. Regressziós modelljeinkben nem sikerült kiküszöbölni sem a fordított kauzalitás, sem az endogenitás problémáját. (pl. a bizalom és a jövedelmek között). Megbízhatósági szempontból: 1. Kisebbségi mintán mindig felmerül a probléma, hogy szórványban az erősebb etnikai kötődésű, etnikailag jobban beágyazott alanyok láthatóbbak, ezért könnyebb őket elérni. Valószínűsíthető, hogy minden, a véletlenszerűség elvét szigorúan betartató szabály ellenére a szórványban felülreprezentáltak a kevésbé asszimilálódott magyarok, 2. Nagyobb elemszámú mintákra lett volna szükség ahhoz, hogy az említett hatásokat a társadalom különböző rétegein pontosabban megvizsgáljuk. Szinte bizonyos, hogy az etnikailag heterogén kapcsolatok jelentősége különböző foglalkozáskategóriákban eltérő. 3. Az elemzés során nem foglalkoztunk a kapcsolatok redundanciájával az említett 5 interakciós helyzetben – ez némileg változtathat a kapcsolatok aggregált (etnikai) heterogenitásán is.

érni, továbbra is logikus az a feltételezés, hogy a magyarok földrajzi koncentrációjával növekedni fog a szerepe, kevesebb magyarnak lesz kapcsolata a többségi etnikum tagjaival, illetve egyre kevesebb lesz a „mozgósítható” román nexus.⁵¹ Másrésztől láhattuk, hogy bővülése – a magyar „gyenge kötések” gyarapodása – jövedelmi előnyökkel járhat.

A társadalmi tőkefajta kapcsán mindeddig egyéni terminusokban beszéltünk. Az összekötő társadalmi tőke azonban, például a kérdőívekben mért kölcsönös segítségnyújtás mentén, erősítheti az etnikai csoporton belüli társadalmi szolidaritást és bizalmat. Ahol bizalom van, ott pedig alacsonyabbak a tranzakciós költségek, kevesebbet kell költeni a gazdasági interakciók felügyeletére, szerződések kikényszerítésére stb.⁵², ezeket az összegeket fejlesztésre, beruházásra vagy akár jóléti célokra lehet fordítani. Magasabb bizalom és szolidaritás mellett ugyanakkor alacsonyabb a korrupció és a járadékvadászat, hatékonyabb a közjavakkal való gazdálkodás is. A társadalmi tőke tehát kollektív erőforrásjelleggel kap.

Az etnikai csoporton belüli „korlátozott szolidaritásnak” és „kikényszeríthető bizalomnak”⁵³ azonban nemcsak oka, hanem egyben következménye is a csoporton belüli nagyobb interakció-sűrűség. Ez azt is jelenti, hogy az azonos etnikumúak hajlamosak az ügyeket egymással intézni, beleértve a gazdaságiakat is – egymástól kérnek segítséget, egymással kötnek üzletet, egymással dolgoznak, egymástól vásárolnak. A szolidaritás az együttműködés normatív dimenziója, a közös értékelkötelezettség, kollektív identitásreprezentációk mentén aktiválódik. A bizalom inkább kognitív síkon segíti elő az együttműködést – garanciákat tartalmaz arra nézvést, hogy az együttműködés a megegyezett feltételek szerint megy végbe.

5.1. Gazdasági etnocentrizmus

⁵¹ Ezt ellensúlyozhatja az interneten keresztüli kapcsolattartás, illetve az ideiglenes földrajzi mobilitás lehetősége – például autópályán egyszerűbb lenne az ingázás a régiók között, ezzel együtt egy intenzívebb kapcsolatápolás a különböző etnikumok között.

⁵² Orbán – Szántó, 2005

⁵³ Portes, 1998.

A kollektív bonding típusú társadalmi tőke egyik látható, megfogható megnyilvánulási formája a gazdasági etnocentrizmus. Ide tartozónak sorolunk minden olyan gazdasági (fogyasztói) diszpozíciót és döntést⁵⁴, amelyek az (erdélyi) magyar termékek vagy szolgáltatások preferálásában nyilvánulnak meg – függetlenül attól, hogy emögött a haszonmaximalizáló racionalitás, vagy morális szempontok vannak.

Az erdélyi magyarok gazdasági etnocentrizmusát az elmúlt években több kutatásban is mértük⁵⁵. Az operacionalizálási próbálkozások közül a legösszetettebb egy 2008-ben készült kérdéssor,⁵⁶ amely hat hipotetikus helyzetben kérdez rá az alanyokra, hogy mennyire tartják fontosnak, hogy azonos etnikumú partnerrel bonyolítsanak le valamilyen gazdasági tranzakciót. Ebből a hat változóból egy aggregált mutató készült,⁵⁷ aminek az átlagait és a szórását az alábbi táblázat mutatja:

⁵⁴ Shimp, Terence A.: Consumer ethnocentrism: The concept and a preliminary empirical test. *Advances in Consumer Research Volume 11*, 1984.

⁵⁵ Csata Zsombor – Deák Attila. Gazdasági etnocentrizmus, etnikai fogyasztás az erdélyi magyarok körében. *Közgazdász Fórum*, Volume 13, issue. 95, 2010. 31-48.; Csata Zsombor: *A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében - Kutatásjelentés*. Kolozsvár: BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munkásképző Kar, 2014.

⁵⁶ Az idézett kutatás a „Társadalmi szolidaritás és etnikumközi viszonyok Romániában” c. országos kérdőíves vizsgálat, melynek felvételére 2008 október-novemberében került sor a kolozsvári székhelyű Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, valamint az Erdélyi Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja koordinálásában. A teljes minta 1723 esetet tartalmaz (ebből 607 magyar nemzetiségű), és területi eloszlás, nemek és korcsoportok szerint reprezentatív.

⁵⁷ A változók az alábbiak voltak: 1. „Hajlandó-e többet fizetni a termékért, ha azt Romániában/Magyarországon gyártották?”, 2. „Képzeld el, hogy vásárláskor egy román, egy magyar és egy roma eladó közül választhatsz. A kínálat, minőség és ár tekintetében nincs különbség. Ön inkább melyiküktől vásárolna?”, 3. „Képzeld el, hogy lehetősége lenne rá, hogy plusz jövedelem fejében bérbe adja lakását! Ha választania kellene, inkább kinek adná ki?”, 4. „Hajlandó lenne a lakbér bizonyos hányadáról lemondani annak fejében, hogy magyar bérlője legyen?”, 5. „Ha el kéne adjon egy, a tulajdonában lévő telket, milyen mértékben lenne hajlandó eladni azt egy románnak/magyaroknak?” 6. Egyetértés azzal, hogy „Természetes, hogy egy magyar alkalmazó előnyben részesítsen egy magyar személyt, egy román ellenében, mert jobban megbízhat benne.” Az új változó így 0-tól 6-ig

10. táblázat. A gazdasági etnocentrizmus mutató átlagértéke és szórása, etnikai bontásban
(egy 0-tól 6-ig terjedő skálán, N=587)

	Átlag	Szórás
Székelyföldi magyarok	2,68	1,76
Magyarok	2,27	1,69
Erdélyi románok	1,53	1,33
Románok	1,84	1,41
Székelyföldi magyarok	2,68	1,76

Forrás: Etnobarométer 2008 vizsgálat

Az etnikai bontásban vizsgált eredmények azt mutatják, hogy a romániai magyar kisebbség gazdasági etnocentrizmusa mindegyik hipotetikus tranzakciós helyzetben nagyobb mértékű, mint a románoké. Az összevont mutatóban a 0-tól 6-ig terjedő skálán az erdélyi románok 1,53-as, az erdélyi magyarok 2,27-es átlagot értek el, a különbségek természetesen szignifikánsak. A különbség azt jelzi, hogy az erdélyi magyarok gazdasági etnocentrizmusa nem pusztán nacionalista attitűdök általános, reflektálatlan lenyomata, hanem a kisebbségi státus valamiféle kollektív, tudatos megélésével is összefüggésben van, a bonding típusú tökeként definiált társadalmi erőforrás egyik megnyilvánulásáról van szó.

Ezt igazolja a regressziós modellünk is (11. táblázat), amely szerint az erdélyi magyarok gazdasági etnocentrizmusáért leginkább a románokkal szembeni bizalmatlanság a felelős, de a többségi nemzettel való kapcsolattartás hiánya vagy alacsony intenzitása is etnocentrikusabb piaci magatartást valószínűsít. Valamivel gyengébb, de szintén pozitív parciális hatása van a székelyföldi lakhelynek, ehhez képest a szórványhelyzetben élők etnikai érzékenysége szignifikánsan alacsonyabb.

vehet fel értékeket, a magasabb pontszám magasabb fokú gazdasági etnocentrizmust jelent.

11. táblázat: A gazdasági etnocentrizmus meghatározóinak lineáris regressziós modellje (2008, N=587)

	Standardizálatlan regressziós együttható	Standard hiba	Standardizált regressziós együttható
Konstans	2.885	0.207	
Székelyföldi lakhely	0.301*	0.145	0.098
Magyar többség a településen	- 0.097	0.179	-0.023
Fele-fele arányú megoszlás	-0.235	0.189	-0.057
Magyarok kisebbségben a településen	-0.462**	0.184	-0.129
Magyarok szórványban a településen (10 százalék alatt)	0.002	0.251	0.001
Vegyesházasság a családban	-0.337	0.252	-0.055
Románokkal való kapcsolattartás intenzitása (sűrűsége)	-0.083***	0.025	-0.140
Általános bizalom	-0.089	0.175	-0.020
Bizalom a románokban	-0.665***	0.141	-0.189
Determinációs együttható (R négyzet)	0.125		

Jelmagyarázat: * 0,05>p>0,01, ** 0,01>p>0,001, *** p<0,001

Forrás: Etnobarométer 2008 vizsgálat

Bár változatos tranzakciós szituációkra és cselekvési projekciókra vonatkoznak, a gazdasági etnocentrizmusra vonatkozó becsléseink csak diszpozíciókat jelölnek. Sajnos keveset tudunk arról, hogy valós élethelyzetekben a vásárlók ténylegesen hogyan döntenek, választásaikban mennyire játszik aktív szerepet az etnocentrizmus, ezzel kapcsolatos kutatások még nem készültek Erdélyben. Adataink csak azt támasszák alá, hogy létezik az etnikai szolidaritás mentén artikulálódó kooperációs igény az erdélyi magyarok körében, amire etnikai piacot lehet építeni, és hogy az említett változók mentén viszonylag jól behatárolható az a célcsoport, akik érzékenyebbek lehetnek a sajátosan etnikai referenciájú, magyar nyelven közvetített üzenetekre.

5.2. Etnikai vállalkozások

Az etnikai alapú összekötő társadalmi tőke gazdasági objektíválódása inkább az etnikai vállalkozások elterjedésében érhető tetten. Erdélyben az utóbbi években egyre több olyan üzleti célú kezdeményezés jelenik meg, amely tudatosan magyar fogyasztókat szeretne meghódítani magának, a magyarok etnikai szolidaritására apellálva piaci versenyelőnyre próbál szert tenni. Látható jelei vannak annak is, hogy a nagyobb cégek a marketingstratégiájukban az erdélyi vagy a székelyföldi magyar vásárlókat egy külön fogyasztói szegmensként kezelik.

Ennek a piaci szegmensnek az egyik legnagyobb szereplője a Merkúr áruházlánc, melyet egy korábbi helyi kisboltláncot átalakítva hoztak létre, először Székelyudvarhelyen. Az üzletlánc jelenleg öt székelyföldi városban 12 üzletet működtet és a multinacionális kereskedők (Lidl, Kaufland stb.) sikeres versenytársaiként van jelen. A cégnek jelenleg több mint 500 alkalmazottja van, és 2017-ben 41 millió euró feletti forgalmat bonyolított le.

Ennek egy jelentős része az általa forgalmazott Góbé termékekből származik, amelyet egy sajátos marketingkoncepció mentén egyfajta márkatermékként értékesítenek. A Góbé 64 székelyföldi termelő több mint 350 termékét fogja össze, amelyek azonos arculattal jelennek meg saját üzleteikben és a viszonteladóknál egyaránt. A Góbé ugyan kereskedelmi márkaként viselkedik, de mivel egyedi helyi termelők termékeit promovája és forgalmazza, leginkább közösségi márkaként lehet rá tekinteni.

A Merkúr székelyföldi üzletláncként reklámozza magát, és mivel minden termékük kizárólag székelyföldi, a logó, az arculati elemek is mind Székelyföldre utalnak (hagyományos székely falukép alapján kitalált, stilizált elemek). Bár a menedzsment regionális brandként definiálja a Góbét, ahová bármelyik székelyföldi termelő bekapcsolódhat, a beszállítóik egyelőre kizárólag magyarok. Ezek alapján nem véletlen tehát, hogy a vevők számára a termékek egy etnikai alapú hozzáadott értéket is hordoznak. Erre az identitásra csak ráerősít az, hogy a Merkúrban nagy mennyiségben forgalmaznak magyarországi termékeket is.

Az etnoregionális szolidaritás még látványosabb kommodifikációja zajlik egy nemrégiben piacra vitt székely termék, az Igazi Csíki Sör esetében is. Ezt a márkát – jelentős magyarországi

hátszéllel – 2014-ben hozták létre, és a termékimázs kialakításánál kizárólag a székelyek történelméből, néprajzi és kulturális hagyatékából inspirált szimbólumokat és narratívákat használtak, üzeneteiket kizárólag magyarul fogalmazták meg. Az erre épített marketingmodell kezdetben sikeres volt, a sörmanufaktúra akkor került a figyelem középpontjába, amikor a holland multinacionális vállalat, a Heineken Romania beperelte a céget az Igazi Csíki Sör márkanév használata miatt. Ők ugyanis korábban már levédtek a név – szerintük hasonló – román fordítását, a Ciuc Premium-ot, melyet szintén a Székelyföldön, Csíkszeredában palackoznak. Az Igazi Csíki Sörnek úgy tűnik kapóra jött a jogvita, ugyanis lehetővé tette, hogy a fogyasztók egyfajta Dávid-Góliát harcot lássanak a kis székelyföldi sörmanufaktúra és a helyi termelőt ellehetetlenítő, szívtelen, profitorientált multicég között. A kampánnak köszönhetően a helyiek bojkottálni kezdték a Székelyföld létezését egyik nyilatkozatában megkérdőjelező Heineken termékeit. A nyilvános vitába beszállt a magyar kormány is, és azzal fenyegetőzött, hogy válaszként megtiltja a Heinekennek a piros csillagnak, mint totalitárius szimbólumnak a használatát. A márkanév körüli jogvita végül kiegyezéssel véget ért, és Tiltott Csíki Sör-ként továbbra is népszerű a székelyföldi magyar fogyasztók körében, magyarországi terjeszkedése viszont nem volt sikeres, és 2016-17-ben már jelentős veszteséget halmozott fel.

Az említett példák jól szemléltetik, hogy a régió magyar népességének korlátozott szolidaritására és kikényszeríthető bizalmára épülő üzleti modell sikeres lehet a Székelyföldön. Ehhez az is hozzájárul, hogy az egyes termék koncepciók az etnikai markerek mellett más fogyasztásetikai elemeket is sikeresen integrálnak (regionalizmus, globalizációellenesség, környezettudatosság, biokultúra stb.) A jelenség joggal tekinthető tehát az etikai fogyasztás egyfajta kollektív megnyilvánulásának is⁵⁸.

Antropológiai szempontból érdekes az a további kérdés is, hogy az életképes magyar vállalkozások, brandek, termékek és gazdasági kooperációs gyakorlatok mennyiben járulnak hozzá az etnikai-regionális identitás további megerősítéséhez, vagy éppen ellenkezőleg: elindítják, gyorsítják az említett kulturális markerek

⁵⁸ Lewis, Tania – Potter, Emily: *Ethical consumption: A critical introduction*. Routledge, 2013.

erózióját. Az eddigiek alapján csupán annyit mondhatunk, hogy az EU-s piaci dereguláció talaján a fogyasztói ösztönzés klasszikus eszközeit használva spontán módon hozzájárulnak a kétnyelvűség fejlődéséhez és a hivatalos román nyelvi hegemonia csökkentéséhez a régióban.

6. Összegzés és kitekintés

A gazdaságfejlesztési stratégiák készítői, a szakértők és a politikusok is egyetértenek abban, hogy a magyarok társadalmi pozíciójának a javításához az oktatáson és a gazdasági intézmények fejlesztésén keresztül vezet az út. A magyar nyelvű oktatási rendszer jelentős mértékben a kisebbségi vezetők és döntéshozók felügyelete alatt áll, irányítását, szervezését, minőségét – a folyamatos finanszírozási problémák ellenére – érdemben befolyásolni tudják. A gazdaságot ezzel szemben elsősorban a piac spontán folyamatai irányítják, intézményi környezetének a kialakításában az etnicitás szerepe kevésbé jelentős. Messze nem beszélhetünk olyan intézményi párhuzamosságokról a gazdaság területén, mint amilyenek az oktatásban, a kultúrában vagy az egyházban vannak jelen⁵⁹. A tanulmányban bemutatott megfigyelések és empirikus adatok alapján kijelenthető azonban, hogy az etnicitás szerepe növekvőben van a gazdasági folyamatok, interakciók vezérlésében és ez összefügg azzal, hogy növekszik a magyarok földrajzi koncentrációja Erdélyben.

A bevezetőben – neoinstitucionalista logikában – abból indultunk ki, hogy az etnicitás szerepe a gazdasági folyamatok koordinációjában azon múlik, hogy 1. milyen a regulációs környezet, mennyire jól működnek a gazdasági együttműködés zavartalanságát, a szabad versenyt garantáló intézmények, mekkora a bizalom ezekben az intézményekben és általában a gazdasági szereplőkben; 2. mekkorák a pozicionális és kulturális különbségek az egyes etnikumok között, amelyek meghatározhatják a preferenciáik különbözőségét. Alacsony bizalom és magas divergencia mellett az etnicitás jelentősége felerősödik a gazdaságban.

Arról, hogy Romániában mennyire működnek demokratikusan és hatékonyan a reguláció intézményei, csak relatív értelemben

⁵⁹ Kiss, 2015.

beszélhetünk. Konszenzus van viszont arról⁶⁰ – és ebben a tanulmányban is láhattuk –, hogy az intézményekbe vetett bizalom, az általánosított bizalom és az etnikumok közötti bizalom egyaránt alacsony. Több empirikus felvétel is igazolja, hogy a románok és a magyarok között a pozicionális különbségek növekednek, erősödnek a jövedelmi különbségek, az etnicitás mentén nőnek a társadalmi egyenlőtlenségek⁶¹. A kulturális különbségek mértéke szintén csak viszonyítási standardok mentén állapítható meg, a nyelvek közötti távolság azonban egy olyan objektív tény, amin nem lehet változtatni. Határozott véleményünk az, hogy a nyelvi különbségek gazdasági szerepével nem foglalkozott eleget a szakirodalom és alábecsülte a jelentőségét⁶², ezért nagyon fontos, hogy ezen a területen további elemzések készüljenek. Nagyon fontos fejlemény

⁶⁰ Csata Zsombor: *Confiance ou scepticisme: l'évaluation des institutions civiles et politiques en Roumanie*. In: Sossa, Dorothé (ed.): *Nouvelles démocraties et socialisation politique. Etude comparée des cas du Bénin, du Burkina Faso et de la Roumanie*. Paris: L'Harmattan, 2011. 181-204.

⁶¹ Csata Zsombor: Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben. *Erdélyi Társadalom*, 2017. 15(1). 81-104.

⁶² L. pl. Brubaker et al. 2006, akik a kolozsvári interetnikus viszonyokról szóló könyvükben ugyan egy teljes fejezetet szentelnek a nyelvhasználatnak, a gazdasági vonatkozásokra legfeljebb utalásokat tesznek, azokat nem gondolják módszeresen végig. Itt-ott felbukkan ugyan, hogy a román nyelvtanulás, nyelvhasználat „erőfeszítés” a magyarok számára, a nyelvváltás „diszkomfortérzetet” okozhat, de ezek nem részei a főnarratívának. Nehezen is lehetnének, hiszen ha elismerik 1. az etnicitás és a nyelv erőteljes összefonódását Erdélyben, és 2. hogy a román nyelv ismerete a magyarok számára nem adott (mint a levegővétel), hanem erőfeszítést, befektetést, ráfordítást igényel, jelentős használdozat-költséggel jár, tehát tagadhatatlanul egy objektíve megragadható, kitapintható és pontosan mérhető erőforrás, akkor újra kellene gondolni az etnicitás társadalmilag megkonstruált voltáról szóló tézisük érvényességét Erdélyben. De akár tekinthetjük az etnicitást társadalmi felépítménynek, ki is dobhatjuk ezt a fogalmat az elemzésekből (mint ahogy azt a nyelvközgazdászok teszik Quebec vagy Svájc esetében), de attól még a nyelvi különbségek és a vele járó aszimmetriák megmaradnak, nem lesz egyenlőbb a társadalom, a lényeg tehát nem változik. Az etnicitás erőforrásjellegéről vitatkozhatunk, a nyelvtudásról viszont nem. Az etnikai határok lehetnek képlékenyek, a nyelvek viszont nem azok. A nyelvgazdasági érvekről bővebben l. Grin, Francois: *Langue et différentiels de statut socio-économique en Suisse*. Berne: Office Fédéral de la Statistique. 1997.; Vaillancourt, Francois: *Language and Socioeconomic Status in Quebec: Measurement, Findings, Determinants, and Policy Costs*. *International Journal of the Sociology of Language*, 1996. 121(1). 69-92.

például, hogy romlik a magyarok román nyelvtudása, és ezt bünteti a piac. A román nyelv elsajátítása pedig egyre nagyobb erőfeszítést igényel,⁶³ mert: 1. az intézményes oktatás hatékonysága nagyon alacsony, és bár történtek pozitív változások, a korszerűsítéssel állandó lemaradásban van; 2. a műholdas televíziózással és az internet elterjedésével csökken a román médiakitettség; 3. a magyar népesség tömbösödésével és az etnikailag integrált intézmények számának növekedésével⁶⁴ egyre kisebb lesz a személyes, face-to-face román-magyar interakciók sűrűsége; 4. ennek aggregált hatásaként csökken a motiváció is a román nyelv megtanulására. És ezt láthatóan nem képes ellensúlyozni az a fenyegetettség, hogy a magyarok rosszabb állásokban és gyengébb fizetésért lesznek kénytelenek dolgozni a romániai munkaerőpiacon. A nyelvi hátrányból fakadó jövedelemkülönbségek megszüntetésének ésszerű és egyedüli méltányos megoldása lehetne a szimmetrikus kétnyelvűség – a területi alapon koercív nyelvi rezsim⁶⁵ – bevezetése azokon a területeken, ahol a magyarok relatív többségben vannak. Erről a román politikum azonban hallani sem akar, tehát az esélyei minimálisak⁶⁶.

Ebben a tekintetben egy további fontos fejlemény, hogy az EU-s csatlakozással a magyarországi és az európai piacok elérhetősége

⁶³ A reciprok kétnyelvűség hasonlóan, de annak az esélyei minimálisak, ezzel kapcsolatban l. Csata 2016.

⁶⁴ Itt elsősorban az oktatás, a kultúra, az egyház és részben a helyi adminisztráció intézményeire gondolunk, de nemcsak: az erdélyi nagyvárosokban például a magángazdaság (elsősorban ingatlanépítések) terjeszkedésével egyre inkább beszűkülnek az ingyen használható közterek. A rekreációs lehetőségeket egyre inkább privatizálják (a sport kapcsán l. Péter, László: Romania: Private Sport Sector at the Crossroads of Past Socialism and Present Capitalism. In: Laine, Antti – Vehmas, Hanna (eds.): *The Private Sport Sector in Europe. A Cross-National Comparative Perspective*. Cham: Springer, 2017. 287-308.), a szabadidős szolgáltatásokért fizetni kell, az emberek irányított, felügyelt körülmények között vehetik igénybe. A spontán interakciók lehetősége beszűkül (pl. foci a grondon), ami nem kedvez az etnikumközi találkozásoknak sem, hiszen minél inkább szervezést igényel, annál valószínűbb, hogy a már létező, etnikailag integrált intézmények hálózatán keresztül fog megvalósulni.

⁶⁵ Van Parijs, Philippe: *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford University Press. 2011.; Csata, 2016a.

⁶⁶ Csata Zsombor – Marázcz László K.: Prospects on Hungarian as a Regional Official Language and Szeklerland's Territorial Autonomy in Romania. *International Journal on Minority and Group Rights*, 2016b. 23(4). 530-559.

egyszerűbbé vált, csökkentek a külföldi munkavállalás tranzakciós költségei, emellett olcsóbb lett és lerövidült az utazás is. Ehhez képest a román nyelvtanulás és ezzel összefüggésben a román etnikai határok átlépésének költségei nem változtak, vagy egyenesen növekedtek. Egyre több – különösen a magyar tömbvidékeken élő – erdélyi magyar fiatal számára egy ésszerű döntés lehet tehát az, hogy inkább az angolt tanulja meg, és külföldön vállal munkát, mert annak a tanulási költségei alacsonyabbak (magasabb a médiakitettség, hatékonyabbak a tanulási módszerek), pozitívabbak a lélektani diszpozíciók⁶⁷ (barátságosabb az iskolai számonkérés és a kikényszerítés módja), ráadásul – ha nagyon szükséges – a románokkal is meg tudja értetni magát. Bár teljes intézményesülése egyelőre nagyon távolinak tűnik, és valószínűleg soha nem valósul meg, a folyamatok spontán evolúciója mentén az angol, mint lingua franca további erősödésére számíthatunk. Az ebben rejlő lehetőségeket és kihívásokat a különböző interetnikus társadalmi projektek tervezésében érdemes komolyabban fontolóra venni⁶⁸.

A dolgok jelenlegi állása mellett a nyelvgazdasági tényezők tehát a diverzitás csökkenésének és a párhuzamos társadalmak további erősödésének kedveznek a román-magyar viszonyban. Az etnikai alapú polarizációt tovább növelheti annak a meg tapasztalása, hogy a románokkal kötött bridging típusú kapcsolatok általában nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket. Elemzésünkben meglepő módon az derült ki, hogy az erdélyi magyarok nagy többsége számára ezek nem járnak relatív munkaerőpiaci vagy gazdasági előnyökkel. Ez az eredmény azonban még további ellenőrzésre szorul.

⁶⁷ A gazdasági vonatkozások mellett a pszichológiai tényezők jelentőségét is méltánytalanul elhanyagolta a szakirodalom, holott óriási a jelentősége annak, hogy az idegen nyelvtanulás és -használat során az alanyok milyen formában és milyen visszajelzéseket kapnak a kompetens használóktól. A román nyelvtanulás általában formalizáltabb és szigorúbb, néha ésszerűtlenül magas a mércé, gyakoribbak a negatív szankciók. Az angol számonkérése fesztelenebb és lazább, iskolában és az iskolán kívül egyaránt. Ez a különbség már önmagában elég ahhoz, hogy a gyerekek eltérő diszpozícióit magyarázza az angol, illetve a román tanulásával kapcsolatban.

⁶⁸ Az angol, mint lingua franca gazdasági előnyeiről l. Liu, Amy H.: *Standardizing Diversity: the Political Economy of Language Regimes*. University of Pennsylvania Press, 2015.

A munkaerőpiacon kívül pedig általában akkor járhat egy román kapcsolat relatív rekreációs előnnyel, ha nincs hasonló magyar alternatíva. Minél kevésbé ismeri valaki a román nyelvet, annál nagyobb a diszkomfort és az erőfeszítés mértéke egy románnal való társalgásban. Ha pedig már tökéletesen uralja a nyelvet, és észrevétlenül boldogul, még mindig ott van a „nyelvi főhajtás” hegemon működő intézménye, ami arra emlékeztetheti, hogy anyanyelve másodrangú, szükségtelen, és hogy a „hasonló megbecsülés” elve nem érvényesül⁶⁹. Távolról sem gondoljuk, hogy minden magyart minden románnal való érintkezésben ez az érzékenység jellemezne. Számunkra csupán az egyik változó egy olyan a modellben, ami az etnikai homofiliát a nyelvi aszimmetriával magyarázza.

Az eddigiek összefoglalásaképpen elmondhatjuk, hogy a román gazdaság regulációs környezetének anomáliái (szűnni nem akaró korrupció, járadékvadászat, részrehajlás stb.), az intézményekkel és általában az emberekkel kapcsolatos bizalmatlanság, a kétnyelvűség aszimmetriája, a románokkal kialakított kapcsolatok elmaradó gazdasági hozadéka és a magyar népesség földrajzi koncentrációja olyan egymással összefüggő tényezők, melyek együttesen hozzájárulhatnak a bonding típusú kapcsolatok további felértékelődéséhez, az etnikai alapú fragmentáció növekedéséhez, az etnikailag integrált intézményrendszer további konszolidálódásához. A gazdasági életben nem beszélhetünk még az oktatáshoz, az egyházhoz vagy a kultúrához mérhető etnikai párhuzamosságokról, de számos jelét látjuk annak, hogy etnicitás szerepe az egyéni döntésekben és intézményi szinten egyaránt erősödőben van.

Individuális szinten láthattuk, hogy a bonding típusú kapcsolatok jobban hasznosulnak a gazdaságban, de nagyon erős a fogyasztói etnocentrizmus is, az erdélyi magyarok közel fele, ha tehetné, inkább egy magyartól vásárolna. Az idézett vizsgálatokból kiderült, hogy az etnocentrikus piaci preferenciák azokra jellemzőek inkább, akik magyar tömbvidéken, „etnikai burokbán” élnek, és bizalmatlanok a románokkal szemben, nem függ viszont a vásárlók nemétől, korától, iskolai végzettségétől és vagyoni helyzetétől sem. Az Erdély különböző szegleteiből érkező, Kolozsváron tanuló magyar diákokra

⁶⁹ Van Parijs, 2011. 142.

vonatkozó vizsgálat azt is kimutatta, hogy a román nyelvi kompetenciák hiánya is szignifikánsan befolyásolja azt, hogy a fogyasztók etnikai alapon döntenek. Minden jel arra mutat tehát, hogy a magyar népesség földrajzi koncentrációjával és a román nyelvtudás romlásával párhuzamosan az etnocentrikus gazdasági diszpozíciók várhatóan tovább fognak erősödni.

Intézményi szinten az etnikai vállalkozások helyzetét érdemes figyelemmel követni. Az etnikailag szervezett gazdaság intézményesülése valójában az utóbbi években, főként a közigazgatás decentralizációját és az ország uniós csatlakozását követően erősödhetett fel, addig a működése garantálásának a feltételei meglehetősen hézagosak voltak. A decentralizáció lehetőséget teremtett arra, hogy az önkormányzatok és az általuk létrehozott gazdaság- vagy vállalkozásfejlesztő civil szervezetek önálló etnikai projekteket kezdeményezzenek és hozzanak létre a piacon. Ennek egyik objektíválódása a Székelyföldön a „székely termék” védjegyek megjelenése, amelyek több – most már egymással konkurens – termelői és disztribúciós hálózatba szervezve próbálják értékesíteni a helyi, székely vállalkozók termékeit⁷⁰. Bár a működtetésükkel kapcsolatban folyamatos problémák merülnek fel, ez a szegmens folyamatosan növekszik és további bővülése várható.

Az említett második feltétel, az uniós kereskedelmi jog bevezetése zavartalan lehetőséget teremt a magyar nyelv használatára a fogyasztói piacon. Ennek köszönhető, hogy az utóbbi időben nemcsak az önkormányzati patronátussal működő egységek, hanem ezekről független magánvállalkozók is kezdik felismerni a magyar nyelvű marketingben és ezáltal az etnikai piacon rejlő lehetőségeket. Egyre több olyan regionális termék jelenik meg, amely kommodifikálja azokat a pozitív jelentéseket, amelyeket a közösen megélt és formált történelmi tapasztalatra hivatkozva a „székely” jelző köre épít.

Ezeknek a kezdeményezéseknek a gazdasági hatása egyelőre nagyon korlátozott: távolról sem mondhatjuk, hogy jelentősen hozzájárulnának a magyar lakosság gazdasági helyzetének érdemi javításához. Az erdélyi magyar társadalom szempontjából a jelentőségük egyelőre sokkal inkább csak szimbolikus, de hasznos funkciójuk van például abban, hogy a piaci dereguláció farvizén

⁷⁰ Gál, 2011.

bevigyék a kétnyelvűséget a gazdaságba, és ezen keresztül kitegyék a szélesebb nyilvánosság elé.

A jelenlegi regulációs feltételek fennmaradása mellett valószínű viszont, hogy ennek a típusú „etnikai piacnak” a további bővülése várható, és jó esély van arra is, hogy manifeszt funkcióját – a magyar vállalkozások gyarapodását, a magyar üzleti élet fejlesztését – is nagyobb mértékben lesz képes ellátni. Ennek a várakozásnak az a „fogyasztói etnocentrizmus” ad alapot, aminek fontosabb jellemzőit ebben a tanulmányban bemutattuk.

A terjedelmi korlátok miatt, és mert az egyéni hatása nem volt szignifikáns, a bridging tőke jelentőségével ebben a dolgozatban keveset foglalkoztunk. Teljességgel jogosnak érezzük azonban azokat az aggályokat, amelyeket a bridging tőke kollektív szűkösségével kapcsolatban a szakirodalom megfogalmaz⁷¹. Társadalmi értelemben a bridging tőke segít ellensúlyozni azokat az anomáliákat, amelyet a bonding tőke felerősödése, túlbujánzása okozhat, mint amilyen a mássággal szembeni averzió, a csoporton kívüliekkel szembeni kirekesztés és intolerancia, ami komoly társadalmi feszültségek és konfliktusok forrása lehet. A bridging tőke krónikus hiányának azonban – ahogyan a bevetőben is jeleztük – nemcsak a társadalmi, hanem a gazdasági következményei is fájdalmasak lehetnek. Ezek közül a legfontosabb az információs potenciál csökkenése, tehát hogy a magyar vállalkozók megfelelő kapcsolatok híján lemaradhatnak olyan értékes piaci információkról, korszerű üzleti megoldásokról, amelyek fontosak lennének a gyarapodáshoz, és ezzel komparatív hátrányba kerülnek a versenytársakkal szemben. Ezt a hátrányt valószínűleg az erősödő magyarországi kormányzati és üzleti befolyás csak részlegesen tudja ellensúlyozni – az erdélyi magyar termékek például nehezen találhatnak magyarországi piacokat. Kollektív szinten a gazdaság országos szintű, vertikális integrálatlansága a magyar többségű régiók további lemaradásához vezethet. Nagyon valószínű, hogy a bridging kapcsolatok leépülése együtt jár a román nyelvtudás romlásával is,

⁷¹ Putnam, Robert D.: *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster, 2001.; Orbán – Szántó, 2005.

aminek a kézzel fogható veszteségei egyes iparágakban – például a székelyföldi turizmusban – korábban is mérhetőek voltak⁷².

Felhasznált irodalom

- Aldrich, Howard E. – Roger, Waldinger: Ethnicity and entrepreneurship. *Annual Review of Sociology*, 1990. Volume 16, issue 1. 111-135.
- Alesina, Alberto – Eliana La Ferrara: Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 2005. Volume 43, issue 3. 762-800.
- Benő Attila: Hogyan tanulják a magyar gyerekek a román nyelvet az erdélyi iskolákban? Problémák és lehetőségek. *Székelyföld*, 2012. május.
- Brubaker, Robert – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Livia: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, 2018.
- Burt, Ronald S.: *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- Chiswick, Barry R. – Miller, Paul W.: *The economics of language: International analyses*. Routledge, 2007.
- Csata Zsombor – Dániel Botond – Pop, Carmen: Pályakezdő fiatalok a munkaerőpiacon. *Erdélyi Társadalom*, 2006. Volume 4, issue 1. 7-27.

⁷² A román nyelvtudás hiányából fakadó nehézségekről bővebben l. Csata Zsombor és Pásztor Gyöngyi jelentését a Kovászna megyei vidéki turizmus helyzetéről: Csata Zsombor – Pásztor Gyöngyi: *Összehasonlító régiótanulmány a vidéki turizmusra és a foglalkoztatottságra vonatkozóan Bihar és Kovászna megyében*. Bukarest.: OTP Consulting, 2015b. Ebben a tekintetben beszédes az is, hogy a Székelyföldre érkező turisták kevesebb mint fele román, többségük az állam által szubvencionált, gyógykezelési célú „nyudijas-jegyekkel” érkezik, l. Kiss Tamás – Barna Gergő – Deák Attila: *Székelyföld turisztikai régió. Kérdőíves, fókuszcsoportos és statisztikai vizsgálat a székelyföldi turizmusról*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kvantum Research, 2013.

- Csata Zsombor – Deák Attila. Gazdasági etnocentrizmus, etnikai fogyasztás az erdélyi magyarok körében. *Közgazdász Fórum*, 2010. Volume 13, issue. 95. 31-48.
- Csata Zsombor: Confiance ou scepticisme: l'évaluation des institutions civiles et politiques en Roumanie. In: Sossa, Dorothé (ed.): *Nouvelles démocraties et socialisation politique. Etude comparée des cas du Benin, du Bukina Faso et de la Roumanie*. Paris: L'Harmattan, 2011. 181-204.
- Csata Zsombor: The Social Determinants of Entrepreneurial Activity in Rural Transylvania. *Studia Sociologia*, 2012/1. 101-124.
- Csata Zsombor: *A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében - Kutatásjelentés*. Kolozsvár: BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munkásképző Kar, 2014.
- Csata Zsombor: Ethnicity and Economy. A Research Agenda for Transylvania. *Erdélyi Társadalom (Transylvanian Society)*. 2015a. 3. 31-46.
- Csata Zsombor – Pásztor Gyöngyi: *Összehasonlító régiótanulmány a vidéki turizmusra és a foglalkoztatottságra vonatkozóan Bihar és Kovászna megyében*. Bukarest.: OTP Consulting, 2015b.
- Csata Zsombor: Reflections on the economic aspects of multilingualism in Transylvania. *Belvedere Meridionale*, 2016a. 28(2). 51-65.
- Csata Zsombor – Marác László K.: Prospects on Hungarian as a Regional Official Language and Szeklerland's Territorial Autonomy in Romania. *International Journal on Minority and Group Rights*, 2016b. 23(4). 530-559.
- Csata Zsombor: Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben. *Erdélyi Társadalom*, 2017. 15(1). 81-104.

- Dániel Botond: Erdélyi magyar fiatalok jövőterveinek, munkaerőpiaci helyzetének, etnikai fogyasztásának vizsgálata. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Pillók Péter (szerk.): *Mozaik 2011 – Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Kutatási jelentés.* Szeged–Budapest: Belvedere Meridionale – Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2013. 169–198.
- Eriksen, Thomas Hylland: Economies of ethnicity. In: Carrier, James G. (ed.) *A Handbook of Economic Anthropology.* Cheltenham, UK – Northampton, MA: Edward Elgar, 2005. 353-369.
- Gáll Zoltán: Fából vaskarika? Avagy: lehet-e a székely termék világmárka? *Pro Minoritate*, 2011/2. 54-71.
- Geambașu Réka: „A kódolás élvezete”. *A kolozsvári programozók.* Kézirat, 2017.
- Granovetter, Mark: The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 1973. 78(6). 1360-1380.
- Granovetter, Mark: Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 1985. 91(3). 481-510.
- Granovetter, Mark: The Economic Sociology of Firms and Entrepreneurs. In: Portes, Alejandro (ed.): *Economic Sociology of Immigration. Essays on Network, Ethnicity and Entrepreneurship.* New York: Russell Sage Foundation, 1995. 128-162.
- Grin, Francois. On the costs of cultural diversity. In: Van Parijs, Philippe (ed.): *Cultural Diversity vs. Ethnic Solidarity.* Bruxelles: DeBoeck & Larcier, 2004. 189-202.
- Grin, Francois: *Langue et différentiels de statut socio-économique en Suisse.* Berne: Office Fédéral de la Statistique, 1997.
- Harford, Tim. *Messy: How to be creative and resilient in a tidy-minded world.* Hachette UK: Little Brown Book Group, 2016.
- Horváth István: Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége: nyelvmentés és integráció között. *Erdélyi Társadalom*, 2003. 1(1). 7-23.

- Horváth István: *Elemzések a romániai magyarok kétnyelvűségéről. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről* 8. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- Kiss Tamás: Vállalkozástörténetek Erdélyben. In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004. 23-128.
- Kiss Tamás: Etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói 1. *REGIO*, 22 (2). 2014. 187-245.
- Kiss Tamás: Increasing Marginality, Ethnic Parallelism and Asymmetric Accommodation. Social and Political Processes Concerning the Hungarian Community of Transylvania. *Minority Studies*, 2015/1. 33-69.
- Kiss Tamás: Az erdélyi magyarok médiafogyasztása. *Erdélyi Társadalomtudományi Lexikon*. Kolozsvár: Jakabffy Elemér Alapítvány – Transindex. 2015.
- Kiss Tamás – Barna Gergő – Deák Attila: *Székelyföld turisztikai régió. Kérdőíves, fókuszcsoportos és statisztikai vizsgálat a székelyföldi turizmusról*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kvantum Research, 2013.
- Kiss Tamás – Székely István Gergő – Toró Tibor – Bárdi Nándor – Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights: Hungarians in Transylvania*. Cham: Springer, 2018.
- Lancee, Bram: *Immigrant performance in the labour market: Bonding and bridging social capital*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.
- Landa, Janet T.: *Trust, ethnicity, and identity: beyond the new institutional economics of ethnic trading networks, contract law, and gift-exchange*. University of Michigan Press, 1994.
- Lewis, Tania – Potter, Emily: *Ethical consumption: A critical introduction*. Routledge, 2013.
- Light, Ivan – Gold, Steven: *Ethnic Economies*. San Diego, CA: Academic Press. 2000.

- Liu, Amy H.: *Standardizing diversity: the political economy of language regimes*. University of Pennsylvania Press, 2015.
- Narayan, Deepa: "Bonds and bridges: social capital and poverty." *Social capital and economic development: well-being in developing countries*. Northampton, MA: Edward Elgar, 2002. 58-81.
- Orbán Annamária – Szántó Zoltán: Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 2005. 3(2). 55-70.
- Ottaviano, Gianmarco IP. – Peri, Giovanni: The economic value of cultural diversity: evidence from US cities. *Journal of Economic Geography*, 2006. 6(1). 9-44.
- Page, Scott E.: *The Difference: How the Power of Diversity Creates Better Groups, Firms, Schools, and Societies*. Princeton University Press, 2008.
- Papp Z. Attila – Márton János: Párhuzamos világok? Az erdélyi magyar gazdasági és kulturális elit szocio-demográfiai jellemzői. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, 2011. 463-522.
- Papp Z. Attila: Az 1989 utáni romániai, illetve romániai magyar elitek tipológiai és értelmezései. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, 2011. 463-522.
- Péter, László: Romania: Private Sport Sector at the Crossroads of Past Socialism and Present Capitalism. In: Laine, Antti – Vehmas, Hanna (eds.): *The Private Sport Sector in Europe. A Cross-National Comparative Perspective*. Cham: Springer, 2017. 287-308.
- Portes, Alejandro: Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 1998. 24(1). 1-24.

- Portes, Alejandro – Sensenbrenner, Julia: Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action. *American Journal of Sociology*, 1993. 98(6). 1320-1350.
- Putnam, Robert D.: *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster, 2001.
- Putnam, Robert D.: E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century the 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 2007. 30(2). 137-174.
- Shimp, Terence A.: Consumer ethnocentrism: The concept and a preliminary empirical test. *Advances in Consumer Research Volume 11*, 1984.
- Szabó Árpád Tőhötöm: Etnikai különbségtétel a paraszti gazdaságban. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás: Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010.
- Szabó Árpád Tőhötöm: Dairy Cooperative in the Making: History, Ethnicity and Local Culture in an Economic Enterprise. *Erdélyi Társadalom (Transylvanian Society)*, 2015/3. 31-46.
- Szilágyi N. Sándor: De ce nu-și pot însuși copiii maghiari limba română în școală? *Altera*, 1998/7.
- Tódor Mária Erika: A kódváltás és az aszimmetrikus kétnyelvűség nyelvpedagógiai összefüggései. *Magyar Pedagógia*, 2005/105. 41-58.
- Vaillancourt, Francois: Language and socioeconomic status in Quebec: measurement, findings, determinants, and policy costs. *International Journal of the Sociology of Language*, 1996. 121(1), 69-92.
- Van Parijs, Philippe: *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford University Press. 2011.
- Wickström, Bengt-Arne – Landa, Janet Tai: Interethnic relations, informal trading networks, and social integration: imitation, habits, and social evolution. *Journal of Bioeconomics*, 2018. 20(3). 263-286.

PATAKFALVI-CZIRJÁK ÁGNES*

Székelyföld a kirakatban

Szimbolikus tárgyak és árukörforgásuk

1. Bevezető

Ez a tanulmány a nacionalizmus, a kortárs identitáspolitikák, valamint a gazdaság sajátos összefonódását vizsgálja a székely zászló kapcsán. Azzal a céllal íródott, hogy egyrészt körüljárja a témát elméleti szempontból, nemzetközi kitekintéssel, másrészt, hogy a Székelyföldön végzett terepkutatás segítségével rámutasson a székely zászló körüli gazdasági folyamatokra – tehát a szimbolikus tárgy kommodifikációjára, áruként való működésére. Mivel a tanulmány alapját képző kutatás a lokális viszonyokon keresztül közelít a témához, és a terepen működő gyakorlatokra irányult, ezért a szöveg több nagyobb résztémát bont ki: a tágabb székelyföldi kontextustól a tárgy előállításának és terjesztésének¹ vizsgálatáig terjed.

Egyrészt foglalkozik a székely identitás és a régió artikulációjában fontos szerepet vállaló adminisztratív hatalom erőterével: tehát Hargita és Kovászna megye magyar elitjének régióépítésre irányuló törekvéseivel, valamint azokkal a kisebb szervezetekkel, amelyek az „autentikus” termékeket, árukat előállítják és forgalmazzák. Másrészt kitér a hatalmi pozíciókat

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa. E-mail: Patakfalvi-Czirjak.Agnes@tk.mta.hu. A tanulmány a Székely önképzőiskola 19–20. században NKFI 128848. sz. kutatás támogatásával készült.

¹ A tárgy előállítása, forgalmazása és fogyasztása, mint kutatási téma megbonthatatlan egységnek tűnik, ebben a szövegben azonban a székely zászló gyártását, terjesztését és azt a politikai-gazdasági kontextust vizsgálom, amiben ez működik. A tárgy „fogyasztását” egy másik, készülő szövegemben bontom ki alaposan.

birtokló elittel több ponton rivalizáló, radikális jobboldali szubkultúra gazdasági hálózataira, harmadrészt pedig bemutatja a székely zászló előállításának és terjesztésének eseteit.

A székely zászlóra irányuló kutatás terepmunkája során felkeresett piaci szereplők jellemzően nem a román vagy magyar piaci verseny fontos aktorai, inkább azok, akikre „rá lehetett bízni” a székelység szimbolikus jelképének legyártását és terjesztését. Ennek a szelekciónak a szabályai azonban hatalmi dimenziók mentén alakulnak: a megbízhatóság egyszerre kapcsolódik a „hitelesség” és az arra „érdemesség” kérdéséhez. A székelyföldi terepen úgy a hitelesség, mint az érdemesség a versengő hatalmi térbe ágyazódva működik, az számít hitelesnek, akit a nyilvánosság hiteles székelyként mutat be, vagy aki évekig képviseli a „székely ügyet”, konfrontálódva akár a helyi magyar vezetéssel is. Habár kétségtelen, hogy találhatunk olyan vállalkozásokat, cégeket, amelyek a nemzeti tárgyak és identitáspolitikai áruk piacán jelentősnek számítanak, a tanulmányban azokat az aktorokat mutatom, akik a tárgy kiemelt státuszát saját társadalmi hitelességükön keresztül is meg tudták erősíteni, tehát akik „tettek is valamit a székelységért”.

Mivel meghatározó a székely zászló kapcsán az identitáspolitikai kontextus, a szimbolikus áruk pedig a közösséget megtestesítő tárgyak, ezért ezek forgalmazását a piaci verseny logikája helyett elsősorban az identitáspolitika és a szimbolikus gyakorlatok logikája határozza meg. Itt fontos azokat a gazdasági folyamatokkal és a szimbolikus tárgy árjellegével kapcsolatos mítoszokat is feleleveníteni, amik a közösség kultúrájának elértéktelenedését, bepiszkolódását vetítik előre. Az érvek szerint amennyiben a székelység tárgyai, a közösség kultúrája a piaci folyamatokkal szemben védtelenek lesznek, a kommercializáció populáris kultúrává, bővivá degradálja őket. Ennek kivédéséért egy erős védelmező és ellenőrző hálózatot kell létrehozni olyan hiteles személyekből, akik a tudásuknak megfelelően felismerik a különbséget az autentikus és a piacosított kultúra áruai között, valamint hatalmukban áll a közösséget meggyőzni (különböző mozgalmakon, kampányokon keresztül) az előbbi támogatására.

2. A hagyományos kultúra az identitáspolitikában

A népi kultúra előállításának és fogyasztásának etnográfiai vizsgálata a nacionalizmus kutatások számára is fontos. Főleg olyan témák foglalkoztatják a kutatókat, mint a nemzeti identitás tárgyainak, ízeinek és hangulatainak az előállítása, forgalmazása és fogyasztása. A nemzeti/közösségi érzés fogyasztáson keresztül kifejezett jelenségét többen többféleképpen próbálták megragadni,² például olyan fogalmak segítségével, mint a „fogyasztói etnocentrizmus” (consumer ethnocentrism), „kereskedelmi nacionalizmus” (commercial nationalism), „nemzeti brandelés” (nation branding).³ Mindezek a fogalmak más és más szintű és irányú kérdésfelvetésekhez kapcsolódva járulnak hozzá a fogyasztás és a nemzeti identitás viszonyának tisztázásához. Ebben a tanulmányban ezekre érintőlegesen térek ki; saját terepkutatásom irányát az a kérdés szabja meg, hogy általában a „székelyföldiség” (mint regionális identitás) és a „székelység” (mint kulturális identitás) markereit, fogyasztási cikkeken vagy szolgáltatásokon keresztül milyen társadalmi környezet szabályozza. Ehhez azonban nem az etnikai termékek gazdasági mezőjét vizsgálom, hanem azt, hogy egyrészt a szimbolikus tárgyak hogyan vesznek részt Székelyföld létrehozásában, másrészt azt, hogy a közösséget és régiót képviselő áruk – például a székely zászló – előállítását és forgalmazását milyen stratégiákkal próbálják megővni a bepiszkolódástól és a kommercializálódástól.⁴

² A nacionalizmus kutatásokban a fogyasztás és nemzeti identitás kérdését John Fox, Tim Edensor, Robert J. Foster és Michael Skey munkái világítják meg leginkább. Fox, John: *Consuming the Nation: Holidays, Sports, and the Production of Collective Belonging*. *Ethnic and Racial Studies*, 2006/29(2). 217–36.; Edensor, Tim: *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. Oxford: Berg, 2002.; Foster, Robert J.: *Materializing the Nation: Commodities, Consumption, and Media in Papua New Guinea*. Bloomington: Indiana University Press, 2002.; Skey, Michael: *National Belonging and Everyday Life. The Significance of Nationhood in an Uncertain World*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

³ Costelló, Enric – Mihelj, Sabina: Selling and consuming the nation: Understanding consumer nationalism. *Journal of Consumer Culture*, 2017/0(0). 1–19.

⁴ A múlt idő használatát az indokolja, hogy a terepmunkát ebben a témakörben 2016-ban lezártam, ezért az elmúlt évek újabb vállalkozásairól, a magyarországi

A régiók hagyományos kultúrái nemcsak a környezethez és a társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás gyakorlataiként,⁵ a hétköznapiak leképeződéseiként, a múlt feltárható rétegeiként értelmezhetők, hanem úgy is, mint a regionális identitás és a kötődések alapjai, a régióra irányuló identitáspolitikák központi diskurzusai,⁶ valamint a turistatekintet számára fogyasztható kultúrák.⁷ Ezért a népi kultúra és a kulturális örökség lokalizációja már nemcsak az autentikus helyszínekre korlátozódik, hanem az interneten, a turistákat csalogató szórólapokon, a kulturális intézmények és a helyi önkormányzatok anyagaiban, honlapjain is fellelhető vagy a székely zászlóval megjelölt helyszíneken. A kutatás során használt módszertan vegyes: a tanulmány a zászlót gyártó és forgalmazó szervezetek képviselőivel készült interjúk, fesztiválokon és vásárokon végzett terepmegfigyelések és kötetlen beszélgetések, továbbá a vonatkozó sajtóhírek, honlapok elemzésére épül.

A terepmunka arra a folyamatra kérdez rá, amely során a hagyományos technikával készült vagy úgy *brandelt* tárgyak a „székelység” tárgyaivá válnak, a hagyományos áruk székely termékévé válnak. Ehhez azonban nem elég megvizsgálni magának a zászlónak az áruvá válását, hanem fontos kontextuális adalék a hiteles székelység- és Székelyföld-kép uralásáért folytatott verseny.

politika strukturális hatásairól – például a magyarországi radikális jobboldali hálózatok kivonulásáról a nemzeti tárgyak forgalmazásának területéről – nem tudok naprakész információkra hivatkozni. Nagy általánosságban azt lehet megfogalmazni (például a Szkíta és Szkítia boltlancok példájából kiindulva), hogy a kétezres évek végének látványos prosperitása – a tulajdonoscsere és a tulajdonosok gazdasági stratégiáinak irányváltásai miatt – már nem jellemző a radikális jobboldali vállalkozásokra. Sok bolt, helyszín eltűnt a városi terekből, és visszahúzódtott a szubkulturális hálózatba vagy a saját fesztiválok tereibe, konstans módon annak is – leginkább – az internetes felületeire.

⁵ Biro Zoltán – Gagyai József – Péntek János: *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklórizmus köréből*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1987.

⁶ Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1919–1944*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2014.

⁷ Sebestyén Adrienné: Erdélybe utazni más. A magyar turisztikai irodalom Erdély-képe. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2005. 51–64.

Az identitásra fókuszáló piaci vállalkozások és a magyar nemzeti diskurzusok hitelességversenyébe bekapcsolódó termelés nem újkeletű kérdés. Például a mai nemzeti tárgyak egy jó része használja a Horthy-kor tárgykultúrájának jelentéstársításait – gondolok itt elsősorban azokra a dísz tárgyakra, amelyek technikája hagyományosnak mondható, de a Trianon-kultusz és propaganda terjesztette őket el. Ennek a tárgykategóriának az egyik emblemikus példája a Nagy-Magyarország alakú falióra, amelynek mutatója ellentétes irányban mozog.

1–2. kép Az első faliórát az ajandekbazis.hu honlapról töltöttem le, a második pedig a széles kínálatú online nemzeti tárgyakat árusító turania.hu oldalról származik.

A mai identitáspolitikákat kiszolgáló piacra a harmincas-negyvenes évek tárgyasult propagandája mellett a szocialista „népművészet-termelés” is hatással volt. A hagyományos életmód felbomlásával a helyi folklór új funkcióval ruházódott fel, és hamar beépült a romániai kommunista művelődéspolitikai programba. Az akkor gyártott miniatürizált díszek, agyagárúk, kézimunkák a mai napig meghatározzák azt a tárgykategóriát, amit székely artefaktumokként tartunk számon. Ezzel kapcsolatban egy teoretikus

és kritikai vita már a nyolcvanas években lezajlott, ami tematizálta a folklór társadalmi funkcióváltását és a népi kultúra popularizálódását, elpiacosodását. Ennek a vitának egyik emblemikus eredménye a *Néphagyományok új környezetben* című 1987-es kötet volt.⁸

A kötet több tanulmánya vizsgálja azt a folyamatot, amely során a népművészet, a folklór látványossággá, a népi alkotások a gazdasági termelés áruivá váltak. Ebben a relációban a folklór tárgyai, a színpadra vitt identitás a múltban, háztartási célokra használt tárgyakat, a népi szórakozás formáit idézi meg,⁹ de a piac igényei szerint formálódnak. Ez többféle problémát felvet, itt alapvetően a kommercializáció hatásaira, az autentikus tárgyak „bepiszkolódásaira” mutatnak rá a szerzők.

A folklór elemeinek piaci működését a következőkben úgy vizsgálom, hogy bemutatom azokat az intézményeket, amelyek ezt az átalakulást és a kommunista művelődéspolitikák által intézményesített gyakorlatokat – tehát a népi kultúra színpadra vitelének kialakult rendjét – folytatják, felelevenítik és politikai eszközkészletük részévé teszik. Tehát elmozdulva a ’87-es kötet alapvetésétől, hogy a népi kultúra „kiárusítása”, felelevenítése és újrapozicionálása a piaci igényeknek megfelelően történik, ebben a szövegben azt bizonyítom, hogy a piaci igények az identitáspolitikai által kisajátított módon alakulnak, a benne résztvevőket a politikai aktorok próbálják irányítani.

A rendszerváltás óta kiteljesedő háziipari tevékenységek – legyen szó akár a szuvenírgyártásról, a kézműves technológiával előállított hagyományos eszközökről vagy különleges fogyasztási cikkekről – hozzájárulnak az identitásépítés politikai értelemben is tematizált mozgalmához. Ezeknek a „kegytárgyaknak” az ára nem a használati értékükből következik, hanem abból a szimbolikus értékből, hogy képesek megtestesíteni a nemzeti, közösségi kötődést. A népművészeti tárgyak vagy a kortárs kézműves alkotások létrejöttét és kommodifikációját többféle kulturális és politikai intézmény segíti elő és támogatja, mivel ezek potenciálisan a székellyöldi

⁸ Biro – Gagy – Péntek, 1987.

⁹ Biro Zoltán: Az árcsói kerámiavásár. In: Biro Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.) *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1987. 120–134.

vállalkozások gazdasági élénkítésére, valamint az identitáspolitikai építkezésre is hatással lehetnek.

3. Kézművesség és regionális kultúra

A kézművesség és a nemzeti tárgyak reneszánsza több hullámot is megért már a globális kapitalizmus kiteljesedése óta.¹⁰ A patriotizmus, lokálpatriotizmus kommunikálásának lehetőségeit nagymértékben kiszélesítette az a tárgyi és szolgáltatásbéli kínálat, amely a helyhez, közösséghez vagy nemzethez való tartozás érzését hivatott megmutatni, legyen szó turisztikai programokról, különleges természeti látványosságokról vagy a kulturális sajátosságok tárgyi, fogyasztásbeli megjelenítéséről. Az etnikai határtermelésben ezek a fogyasztási javak is részt vehetnek, elég a kürtöskalácsra vagy egyes pálinkafajtákra gondolni, szimbolikus jelentőségük egy-egy szituációban, konfliktusban kristályosodik igazán ki.¹¹

¹⁰ A különböző kézműves mozgalmakat Erdélyben, azon belül Székelyföldön már a 19. század végén fontos társadalmi jelenségként tartották számon: jó példa a századfordulóra fontossá vált Tulipán mozgalom (amelynek célja a magyar identitásmarkerek hangsúlyozása és beépítése a magyar iparba), majd a 30-as évek Szóttos mozgalma (mint a gazdasági világválságra és a trianoni békeszerződésre adott helyi, gazdasági és kulturális válasz) (l. bővebben Szócsné Gazda Enikő: *A székelyföldi szóttosmozgalom és a Székely Nemzeti Múzeum*. In: *Emlékkönyv. A Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy: T3Kiadó, 2013. 203–214.). A kortárs kulturális jelenségek, amelyek a székely termékeken és a kézművességen keresztül hangsúlyozzák a háztáji gazdálkodás és hagyományos technikákkal gyártott javak alapvetően abban térnek el az említett mozgalmaktól, hogy kapcsolódnak az európai uniós trendekhez és „definíciókhoz”, vagyis egyfajta globális tendenciához. A századfordulós mozgalmakhoz hasonlóan viszont a mai folyamatokat, vidékfejlesztésre irányuló törekvéseket is támogatja a helyi és erdélyi politikum, különböző civil szervezetek és magyarországi (politikai és civil) partnerek.

¹¹ A befogadás és kizárás dinamikáira jól rávilágítanak a közösségi/nemzeti identitás tárgyai vagy a körük szerveződő szolgáltatások. A magyar identitás hangsúlyozásának egyik beszédes példája a radikális jobboldali hálózatokban elterjedt „Magyar vagyok, nem turista!” feliratú póló, amely ugyancsak megtestesítette ezt a dinamikát. A ruhadarab alapvetően a rock és a hozzá kapcsolódó egyéb zenei szubkultúrák öltözködési stílusát idézi, a székelyföldi környezetben az „együtteses pólók” között bukkant fel először. A szöveg önmagában is megérdemelne egy hosszabb elemzést, itt csak két lehetséges jelentést és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi környezetet tartom fontosnak kiemelni. Az első a magyar–erdélyi magyar viszonyrendszerben arra utal, hogy a

Több szerző egyetért abban,¹² hogy a „kézművesség” tárgyainak piacát az etnikai jelleg fogyasztáson keresztüli hangsúlyozása mellett vagy azzal összefüggésben a kulturális autenticitásról és a romlatlanságról alkotott elképzelések alapozzák meg. Ezek olyan tárgyak, amelyek szimbolikusan a közösség múltját, jelentőségét, elért eredményeit, technikai megoldásain keresztül pedig a közösség fejlettségi szintjét jelenítik meg,¹³ ugyanakkor egy egészséges élet kellékeiként határozhatók meg. A kézműves tárgyakról kialakuló beszédben a civilizációs diskurzus összefonódik a jó életről folyó diskurzussal. A tárgyak árufázisát is ez a diszkurzív keret határozza meg, szimbolikus jelentőségük miatt az értékük is magasabb, mint a tömegtermelésben gyártott tárgyaké. A kézműves tárgyak értékadása kapcsán megfigyelhető ugyanakkor egy másik diszkurzív szint is, amely a fogyasztás mítoszaival függ össze.

Daniel Miller antropológus a fogyasztás szakirodalmának áttekintését követően¹⁴ négy mítoszt különít el, amelyek a tömegtermelésben gyártott tárgyak és a fogyasztás kapcsán általánosan elterjedtek, és jellemzőek a fogyasztás kritikai

ruhadarab viselője „otthon van”, annak ellenére, hogy a magyar határ már nem a történelmi Magyarország területe körül húzódik. A másik jelentést a román–magyar viszony keretezi – eszerint Erdélyben, Székelyföldön a magyarok nem idegenek, hontalanok, hanem „öshonos” közösség. Külön szimbolikus jelentések adódnak a ruhadarabhoz az olyan politikai aktusok révén, mint Bajnai Gordon 2013-as kolozsvári látogatása, ahol az Erdélyi Magyar Ifjak a 2004-es népszavazásra emlékezve „Turista vagyok, nem magyar” feliratú pólót ajándékoztak az egykori miniszterelnöknek. Ez a banális póló tehát egyszerre képes kommunikálni a „bent” és a „kint” finom hangsúlyait, a kulturális befogadást és a kizárást egyaránt. Más interpretációk szerint a póló először a Tusványosi Szabadegyetem és Diáktábor standjain jelent meg a 2004-es státusztörvényre utalva, ilyen értelemben pedig a helyiek emancipatórikus küzdelmét jelentette meg a hatalmi és politikai kategorizációval szemben.

¹² Steiner, B. Christopher: Az autenticitáskeresés és az afrikai művészet feltalálása. *Replika*, 2008/63. 131–196.; Peach, Andrea: Contemporary Craft and the Commodification of National Identity in 1970s Scotland: What can be learned from cultural policy? *Journal of Design History*, 2007/20(3) Autumn. 243–257, Berta Péter: A tárgyak identitáspolitikája. A patinahamisítás mint alkalmi megélhetési/politikai stratégia és a gábor presztízstárgygazdaság. *Replika*, 2008/63. 163–196.

¹³ Kopytoff, Igor: A dolgok kulturális életrajza: a kommodifikáció mint folyamat. In: *Replika*, 2008/63. 107–130.

¹⁴ Miller, Daniel: A fogyasztás mítoszai. *Replika*, 2005/51–52. 239–256.

elméleteire is: 1. a tömegfogyasztás kulturális homogenizációhoz vezet, a fogyasztási javakon keresztül a kulturális különbségek és egyediségek eltűnnek; 2. az emberi kapcsolatokra romboló hatással van; 3. a fogyasztáson keresztül a világhoz való viszony felületessé, sekélyessé, kiüresedetté válik; és 4. az individualizáció a hagyományos közösségek szétrombolásához vezet a fogyasztás előretörésével. A kézművesség újabb reneszánszai ezeknek a mítoszoknak az ellensúlyozását ígérik, és a modernitás káros mellékhatásainak „ellenszereként” működnek, hangsúlyozva a „tiszta kultúra” megőrzését és a bepiszkolódás veszélyének az elhárítását. A „felgyorsult világ”, „a városi életmód”, a „globális kapitalizmus”, a „kiüresedett társas kapcsolatok”, a „gyökértelenség” és a „községek atomizálódása” ellentételeződik a hagyományos technikákhoz, életmódokhoz és viszonyokhoz való visszatéréssel a saját kultúra újrafelfedezése révén.

A természeteshez, romlatlanhoz való visszatérés diszkurzíve hozzátapadt a stresszmentes életideálhoz, a szennyezett, egészségtelen városállamok képzete helyett pedig a „régikék” sokszínűségéhez, tisztaságához, biztonságához. Ugyanezek a félelmek és bizonytalanságok indították el Nagy-Britanniában a kézművesség egyik nagyobb hullámát, ami a devolúciós átalakításához kötődött. A 70-es években a kézművesség és regionalizáció új hullámának hatására a skót nacionalizmus a háziipar kellékeinek keresletére is kiterjedt.¹⁵ Egyes elemzők szerint a háziipar és a kézműves javak előállítását a regionális identitáspolitikai és kisebbségi nacionalizmusok mozgalmát két szempontból is meghatározta: egyrészt létrejöttek azok a felügyelő és támogató bizottságok, amelyek intézményesítették a kisiparos termelést. Ezek gazdaságélénkítő hatása vitathatatlan volt (a 70-es évekre 3,5 millió font hasznot hoztak), másrészt a tárgyakon, szolgáltatásokon keresztül a regionális identitás újra és újra megjelent, a mitológiákkal és tárgyi kultúrával megtámogatott kulturális nacionalizmus pedig megerősítette a régióhoz való kötődést és szolidaritást.¹⁶

¹⁵ Peach, 2011.

¹⁶ Peach, 2011.; McCrone, David – Morris, Angela – Kiely, Richard: Scotland – The Brand: *The Making of Scottish Heritage*. Edinburgh University Press: Edinburgh, 1995.

Ugyanezt a folyamatot látjuk megelevenedni Székelyföldön. Az európai trendekre rákapcsolódva a regionalizáció, a vidékfejlesztés és ezzel szorosan összekapcsolódó identitáspolitikai, illetve a neokézművesség nemzetközi divatja Székelyföldön is beindította a tudatos fejlesztéseket és a kultúra piacának megszervezését: habár itt is létrejönnek a kézművesszövetségek, és a régió vezetői bíznak a helyi áruk gazdaságélénkítő és regionális kötődést erősítő hatásában, a román hatalom ebben etnikai veszélyt lát, ezért a devolúció bármilyen megnyilvánulási formáját, sőt már magát a devolúcióra (autonómia) való igényt is megbélyegzi, kriminalizálja.¹⁷ A helyi vállalkozók és a politikai vezetés erre reagálva kampányszerűen a folyamat élére állt, máskor mozgalmat hirdetett, de koherens, szervezetek kooperációján alapuló, hosszútávú célok nem fogalmazódtak meg. Az időszakosan megszervezett mozgalmak szlogenjei, a körülöttük működtetett diskurzív mező az önálló régió (székelyföldi termékek), a helyi identitás mint a helyi civilizációs teljesítmény (például a Csíki sör esetében) és a jó élet (a természetes anyagból készült használati tárgyak, a minőségi élelmiszerek) toposzait használja ugyan, de egyelőre nem elég következetesen.

Az etnikai jellegű áruk forgalma és a régió építésének összefüggése a skót példában is visszaköszön. A szerzők szerint¹⁸ a háztáji és kézműves gazdaságok fellendülése a skót identitáspolitikai diskurzusokat is felerősítette, valamelyest a brit („gyarmatosító”, „elnyomó”) kulturális hagyományokkal szemben. A kisléptékű, alulról jövő kezdeményezésekre alapozó gazdasági modellel a *skótság* újraértelmezését is elindította. A helyi terméken, a saját közösségen belül előállított termékek fogyasztásával a régió jellegéről való beszéd is felélénkült. Ennek a folyamatnak azonban volt egy másik

¹⁷ A fogyasztási cikkek regionális jellege és a román anti-autonomista intézkedések egyik abszurd példaként említhetjük a Covalact, Kovászna megyei tejgyár termékeinek egykori logójának esetét. A logó egy népviseletbe öltözött nő és tehenét ábrázolja, mögötte pedig stilizált hegyek láthatók. A stilizált hegyek és a színes kép alakja egy román nemzeti aktivistát Nagy-Magyarország térképére emlékeztetett, ezért azt pár hónapon belül lecserélték. L. Ziuanews.ro: Logo-ul companiei „Covalact” promoveaza harta Ungariei Mari. Ziuanews.ro, 2015. május 20., <https://www.ziuanews.ro/dezvaluire-investigatii/logo-ul-companiei-covalact-promoveaza-harta-ungariei-mari-219083?fbclid=IwAR2HJAgHCZMKrCjjMdaufNuLhHRYTmtUmDx4mhG0p5F2-nA471E9urxS8U> (letöltés ideje: 2019. május 26.).

¹⁸ Peach, 2011.; McCrone – Morris – Kiely, 1995.

aspektusa is, ami ugyancsak nagyon tanulságos a székelyföldi kontextus vizsgálatában. Hasonlóan a székelyföldi esethez, ahol a két megye, Hargita és Kovászna verseng a székelyföldi identitás szimbolikus uralásáért, a történész T. M. Devine Skócia esetében pontosan dokumentálja a Skót-alföld és Felföld viszonyát, elemezve azt a folyamatot, amely során a felföldi kulturális hagyományok az elismert skót nemzeti identitás szimbólumaivá váltak.¹⁹ A kisajátítás és kiterjesztés stratégiájának székelyföldi megnyilvánulását a későbbiekben bővebben elemzem, itt elég megjegyezni, hogy az identitás megmutatása mellett a tárgyaknak szerepe van az identitás újratermelésében és az esetleges különbségek, konfliktusok elfedésében is.

4. Fogyasztói nacionalizmus és a szimbolikus tárgy áruba bocsájtása

A régió reprezentációján és a régióhoz kötődés erősítésén túl ezeknek az áruknak a forgalmazását és fogyasztását más szempontok szerint is lehet vizsgálni. Eric Castelló és Sabina Mihelj közös tanulmányukban a fogyasztói nacionalizmus jelenségét járják körül modellalkotó szándékkal.²⁰ Munkájukban arra törekednek, hogy analitikusan különválasszák a politikai fogyasztói nacionalizmus és a kulturális/szimbolikus fogyasztói nacionalizmus kategóriáit. Az első kategóriába azokat a jelenségeket sorolta a szerzőpáros, amelyek az állam, a politikai pártok, civil szervezetek és egyéb csoportok tevékenysége, stratégiája nyomán a fogyasztók mobilizálásával kapcsolatosak.²¹ Ebbe a kategóriába tartozik a *bojkott* és *buycott*.²² A bojkott egyfajta büntető eszköz, politikai fegyver valamilyen ország, régió vagy csoport, személy politikájával – vagy pusztán jelenlétével, tevékenységével – szemben úgy, hogy felszólítják a cégeket, vásárlókat, kerüljék az adott térség vagy személy termékeit, ne létesítsenek vele gazdasági kapcsolatot. A buycott ezzel szemben

¹⁹ Devine, T. M.: *The Scottish Nation: A History, 1700–2000*, New York: Viking, 1999. 220.

²⁰ Costelló–Mihelj, 2017.

²¹ Costelló–Mihelj, 2017. 9–10.

²² Mivel a magyar nyelvben nem honosodott meg a bojkott párja, ezért a szövegben következetesen az angol verziót használom.

egy piaci protekcionista ideológián alapul, és arra szólítja fel a fogyasztókat, hogy a termékek megválasztásával segítsék az adott régió, ország gazdaságát, ami hozzájárulhat a helyi munkaerő megtartásához.

A másik csoportba tartozó szimbolikus fogyasztói nacionalizmus viszont a politikai kampányok és stratégiák helyett a diskurzusokra és társadalmi gyakorlatokra összpontosít: ebbe a kategóriába a nemzeti mivoltot megjelenítő és nemzetiként elismert tárgyak fogyasztása, használata, vásárlása és hordása, valamint a szolgálatok igénybevétele tartozik.²³ A székelyföldi társadalmi kontextusban ennek a két analitikusan különválasztott kategóriának nincs igazán relevanciája, mivel ezek egyszerre jelentkeznek a székely termékek kapcsán. A politikai és szimbolikus jelenségek az elmúlt két évtizedben létrehozott székely márkák, a helyi buycott-ok és bojkottok (például a Csíki sör mellett, a Heinekennel szemben) és mozgalmak ugyanannak a régióépítési kísérletnek a különböző aspektusai, hol fentről lefele, hol pedig alulról építkező kezdeményezésekként.

A buycot és a bojkott a gazdasági nyomásgyakorlás eszközeként majdnem hatástalan az olyan méretű és fejlettségi szintű régióban, mint Székelyföld. Ezeknek a mozgalmaknak az ad esetenként nyomatókat, ha a budapesti vezetés képviseli őket, ahogy azt a Csíki sör²⁴ vagy a kürtöskalács hungarikummá nyilvánítása esetében történt.²⁵ A kampányszerű bojkottnak és buycottnak egy másik aspektusa, a mozgósítás az, ami igazán hangsúlyos itt. A székelyföldiség, valamint a székely identitás artikulációjának fontos eszközei ezek a termékek, a körülöttük kialakuló etnicizált botrányoknak azonban nagyobb az impaktja. A buycot és a bojkott mozgalmak a helyi termékek vásárlására és a „máshonnan” jövő termékek elkerülése mellett arra szólít fel, hogy a nagytőke, külföldi

²³ Costelló – Mihelj, 2017. 11–13.

²⁴ A Csíki sör esetében a hungarikummá nyilvánítás csak ötlet szintjén merült fel. Végül nem valósult meg: Szalai: Betiltották Romániában az Igazi Csíki Sört. *Index.hu*, 2017. január 27. https://index.hu/gazdasag/2017/01/27/betiltottak_romaniaban_az_igazi_csiki_sor_t/ (letöltés ideje: 2019. május 26.)

²⁵ Rostás Szabolcs: Hungarikummá nyilvánították a kürtöskalácsot. *Krónika Online*, 2015. december 3. <https://kronika.ro/erdelyi-hirek/hungarikumma-nyilvanítottak-a-kurtoskalacsot> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

befektetők, illetve az ellenséges nemzetállam által veszélyeztetett etnicizált árukat, termékeket a vásárláson és fogyasztáson keresztül védjük meg. A Csíki sör eddigi történetét a nemzeti érzésében megsértett – „a székely sörünk üldözése” –, a nemzeti mivoltot a termék fogyasztásán keresztül hangsúlyozó fogyasztókra építette fel.²⁶

A fogyasztói nacionalizmus (legyen az helyi vagy Budapest által is támogatott) jelensége a kézműves termékek kapcsán még inkább játékba hozza a közösség kultúrája körüli diskurzusokat. A nemzeti tárgyak és kézműves technológiával gyártott (identitás)tárgyak a javak értékszférájában különleges helyet foglalnak el, mivel egyfajta szimbolikus átmenetet képeznek az ajándék és az áruk világa között.²⁷ Ahogy Appadurai rámutat: „míg az ajándékok személyekhez kötik a tárgyakat, és beágyazzák a dolgok áramlását a társadalmi kapcsolatok áramlásába, az árukat olyan – erkölcsi és kulturális korlátoktól jórészt mentes – készlet megjelölőinek tartják, amely nem személyek, hanem csak áruk egymáshoz való viszonyában értelmezhető, és amelyet a pénz és nem a társas kapcsolatok közvetítenek.”²⁸ Általában a székely (vagy nemzeti) identitást megjelenítő tárgyak értékét a személyesség, a közösségi hagyományokhoz való ragaszkodás adja, ezért a magyar–magyar

²⁶ A „helyi hagyomány” mint szimbolikus érték kapcsán az egyik interjúalanyom azt fejezte, hogy nem csak arra kell figyelni, hogy mi az, amit már az elődök is termesztettek, gyártottak, hanem az is beszédessé lehet, hogy milyen termékek előállítása *nem* volt jellemző. Példaként a bort hozta fel. A „cserebor” Moldvában termesztett szőlőből készül, amit a helyiek általában krumpliért cserélnek – stílszerűen a fehér krumplit fehér borra, a vöröst pedig vörös borra, ebben az esetben nem a bor maga a helyi sajátosság, hanem a cserének a hagyományos gyakorlata. Ugyancsak ez az interjúalanyom hívta fel a figyelmet arra, hogy a Csíki sör székelyföldi termékként valójában nem is felel meg a „helyi termék” kritériumainak, mivel a régióban nem termesztnek komlót, és a malátát is külföldről importálják.

²⁷ A gazdaságantropológia egyik legfontosabb kérdése az áruk és ajándékok körforgásának társadalmi beágyazottsága, vagyis a marxi és maussi hagyományok közötti ellentét vagy az ellentét feloldásán dolgozó tudományos munkák. Ebben a tanulmányban erre nem térek ki részletesen, de fontos megjegyezni, hogy a közösségi szimbólum „piaci értéke” különböző kontextusokban érzékeny, tabusított téma, ahogyan a zászló ajándékozása is mint politikai gesztus az.

²⁸ Appadurai, Arjun (szerk.): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 67–68.

kapcsolatokban – annak ellenére, hogy ezeket áruként, pénzért cserélik – értékesítésük egyfajta nemzeti közösségen belül működtetett ajándékcseré mítoszát idézi. Ennek egyik megjelenési formája a székely termékek címkéjén feltüntetett szöveg, például a termék története vagy előállításának receptje. Az itt használt közvetlen hangnem az élő beszédet, a vendéglátás rítusát, az otthonosságot idézi meg.²⁹

A székely zászló kapcsán is fontos az áru- és az ajándékjelleg kérdése. Ahogy Igor Kopytoff megjegyzi, a kultúra adja meg azokat a struktúrákat, és működteti a struktúrák közötti határokat, amelyek a dolgok árucikkjellegét és a kommodifikáció folyamataiból nyilvánosan kirekesztett kategóriáit megkülönböztetik.³⁰ A szerző azt is hangsúlyozza, hogy azokban a társadalmakban, ahol a hatalom az államnál összpontosul, a tilalmak és tabuk forrása az állami ellenőrzés: „a hatalom gyakorta épp azáltal szilárdítja meg magát szimbolikusan, hogy hangsúlyozza jogát egy tárgy vagy a tárgyak osztályozásának szingularizációjára”.³¹ A hatalom megszilárdításának stratégiáit a székely zászló körüli hitelességi vita során egy másik tanulmányomban elemeztem.³² Ennek tanulsága az volt, hogy a versengő szervezetek határtermelési stratégiáikon keresztül megpróbálták elkülönülni egymástól, és az általuk jóváhagyott zászlóról bebizonyítani, hogy az autentikusabban képviseli a „székelységet” – mindezt pedig befelé, a saját csoport felé kommunikálták. A zászló árujellegének hangsúlyozása azonban

²⁹ A Csíki sör egyik terméke a *Székely sör*; a reklámszöveg a székely életmód és életérzés sztereotípiáit mutatja be: „ajánljuk különböző tevékenységek, kalákák, kaszálás, szénahordás, pityókaszedés, disznóvágás, favágás hangulatának emeléséhez. Termékünk fogyasztásával megismerheti a székely életérzés legjavát.” (csikisor.hu, 2019) Ugyanezt a közvetlen hangot használja a *Fenyővíz* szeszes ital reklámszövege is: „Székely zsargonban deszkalé vagy deckalé (...) Ez a nedű olyan, mintha a székely fenyvesekben sétálnánk, miközben isszuk”, illetve a *Csiki Köményes*: „A legkiválóbb »Isten hozta!« rövidital”. Az *Eszter Erdélyi Mustár* reklámszövege sem kivétel: „Bármennyire is női név az Eszter, sőt talán éppen ezért azon férfiaknak készült, akik szeretik a markáns, harmonikus, erős ízeket, amely a Gyilkos tó legendás hősnőjének történetéhez kötődik.” (szekelytermekek.hu 2019)

³⁰ Kopytoff, 2008.

³¹ Kopytoff, 2008. 115.

³² Patakfalvi-Czirják Ágnes: Szimbolikus konfliktusok és performatív események a „székely zászló” kapcsán. *Regio*, 2015/2. 41–76.

a román hatalom és magyar kisebbség relációjában a hiteltelenítés egyik stratégiájaként működött. Több perben és nyilvános vitában a szimbólumra „reklámszázlóként” hivatkoztak,³³ kizárva így a székely zászlót az elismerés, a tekintély és a hatalom jelképeinek kategóriájából. A kiemelt tárgyakra vonatkozó erkölcsi szabályok ugyancsak nem vonatkozhattak a zászlóra, hiszen az csak egy „államellenes és irredenta ideológia” reklámja.³⁴

A másik aspektus, amely megvilágítja a zászló kommodifikációjának problematikáját a tömegtermelés és a kézműves, személyes közötti különbség mutatja meg. Azon túl, hogy a kommercializáció és a kulturális tartalmak értéktelenségének („bepiszkolódásának”) veszélye újra és újra felmerül a tárgy szingularizációjára tett erőfeszítések alkalmával, ez a különbségtétel nemcsak a termelő személyét, hanem a fogyasztót is érinti a zászló áruvá válása kapcsán. Több interjúban szó volt arról, hogy nem lehet megállítani azokat a cégeket, akik rossz minőségű, silány áruval öntik el a zászlópiacot, ezért a felelősség a vásárlón van. Az ő feladata az, hogy kiválassza a kínálatból a legmegfelelőbb zászlót.³⁵

A következőkben a székelyföldi társadalmi viszonyok tágabb összefüggéseiről lesz szó, amelyek a székely hagyomány tárgyasult formáit, a székely termékeket a kommercializáció veszélyétől intézményesen akarják megvédeni. A bepiszkolódás és elértéktelenedés veszélyének elhárítása azonban olyan hatalmi pozíció, amiért több székelyföldi aktor verseng. Az intézményes védelem, amelyet a helyi politikai vezetés megszervez és ellenőriz, elkülönül azoktól a radikális jobboldali hálózatoktól, amelyek a magyarországi testvérszervezeteiken keresztül ugyancsak a nemzeti reprezentáció ellenőrzésére, forgalmazására törekednek. A nemzeti

³³ Patakfalvi-Czirják, 2015.

³⁴ Magyar Nemzet: Pert veszített székelyzászló-ügyben a rendőrség. *Magyar Nemzet*, 2016. február 1. <https://magyarnemzet.hu/archivum/hataron-tul/pert-vesztett-szekelyzaszlo-ugyben-a-rendorseg-3971726/> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

³⁵ „Én nem hibáztatom azokat, akik az első szupermarketben megveszik a lobogójukat és menetelnek vele. De ha a kultúra megőrzéséről beszélünk, a nagyapáinktól kapott örökségét védjük, akkor nem adhatjuk a kínainak a kezébe, hogy nesze csináljad. Akkor meg kell keressük azt, aki kézzel, hagyományos technikával, mesterember tapasztalattal készíti el. Rá kell szoktatni az embereket, hogy keressék meg és beszélgessenek el azzal a székely mesteremberrel, ne csak lobogtassanak, hanem tanuljanak, ismerjék meg a saját kultúrájukat.” (F01)

érzéseket megtestesítő tárgyak piacát tehát két nagyobb mező határozza meg, az egyik a már említett székelyföldi politikai szereplők által meghatározott erőter, a másik pedig a radikális jobboldali szubkultúrák terepe.

5. *Székelyföld artikulációja: verseny a „székely termékért”*

A Székelyföldre irányuló etnikai gazdasági relációkba jóval több aktor involvált a bemutatott szereplőknél. A helyi adminisztratív-politikai eliteknek, a vállalkozóknak, a civilszervezeteknek, a kultúraőrző értelmiségnek és a hagyományörzőknek mind fontos pozíciója van ebben az etnikai gazdaság erőterében. Mivel erre a kutatás nem tért ki, itt csak a székely jelképek gazdasági körforgását és a regionalizáció egyes folyamatait vizsgálom. Ebben az erőterben a Székelyföld-márka és védjegyek összekapcsolódtak a régióépítés politikai projektjével, a hagyományos értelmiség közösségviziójával – amit veszélyeztet egyrészt az elszegényedés, másrészt a globalizáción keresztül a székely kultúra elértéktelenedése, a civilek kezdeményezései, amelyek a munkahelyteremtést és vidékfejlesztést ötvözve a helyi termékek piacának kiszélesítésében látták a régió versenyképességének zálogát. Ahogy arra egy 2011-es cikk is utal, a gazdaság fellendítésére már a 19. század végén is felmerült javaslatként a helyi termelők támogatása: ha más lehetőség nincs, legalább a székelyföldi termékek fogyasztásával segítség a helyieket.³⁶ A Székelyföldre irányuló buycott mozgalmak tehát nem újkeletűek, és az elmúlt másfél évszázadban megoldási lehetőségként újra és újra napirendre kerültek.

A mai fogyasztási trendek helyi megnyilvánulása leginkább az élelmiszeripari termékeket érintette. Gáll Zoltán említett tanulmányában azt vizsgálja, hogy a székelyföldi márkák számára milyen lehetőségek kínálóznak arra, hogy országos vagy akár külföldi piacokon is sikeresek legyenek. A szerző hangsúlyozza, hogy a régióból származó termékek egy része a rendszerváltás óta a romániai piac vezető brandjévé vált – példaként a borszéki (Borsec), a bibarcfalvi (Biborteni) és csíkszentkirályi (Perla Harghitei) ásványvizet, valamint a pelsőlyi Covalact tejtermékeket

³⁶ Gáll Zoltán: Fából vaskarika? Avagy: lehet-e a székely termék világmárka? *Pro Minoritate*, 2011/2. 54–71.

említi.³⁷ Megjegyzi azonban, hogy ezek sajnos nem a regionális brandet erősítik, és nem a régió gazdasági lehetőségeit szélesítik, hanem olyan ismert márkák, amik az ország imázsát erősítik. Erre egyfajta válaszul születtek azok a gazdasági érdekvédő ötletek, amelyek a kulturális kisajátítás ellen összefoghatják a helyi termékeket és a régió artikulációját is erősíthetik. Ez a folyamat azonban nem ment zökkenőmentesen.

A szerző elemzi a különböző székelyföldi márkaverziókat is: a politikai kezdeményezésekként létrejövő Székely- és Székelyföldi Terméket, a Transylvania Authentica, valamint a Székely Gyümölcs védjegyeket és a Góbé Termék kereskedelmi márkát.³⁸ Ezek közül az első két kezdeményezés és a Góbé Termék³⁹ vállalkozás hasonló logikára épített: a javakon keresztül egy saját Székelyföld-koncepciót próbált meghonosítani. Ebből számunkra a Székely Termék márkanév létrehozásának folyamata fontos, ez 2008-ban indult Hargita Megye Tanácsának kezdeményezésére.

3. kép A Székely Termék logója

A Székely Termék védjegy hivatalossá tétele több szempontból is fontos szimbolikus lépésnek bizonyult. A törekvés azóta is sikeres, több tucat fesztiválon, rendezvényen mutatkozott be. A védjegy

³⁷ Gáll, 2011. 56.

³⁸ Gáll, 2011. 62.

³⁹ A Góbé termék vállalkozást Gagyi Ágnes elemezte, l. Gagyi Ágnes: A GóbéPortál és a Székely Ökoközösség kezdeményezése. *AnBlok*k, 2008/1–2. 149–157.

kapcsán azonban egy komolyabb konfliktus alakult ki. Ennek oka, hogy az előzetes ígéretekkel szemben a Hargita megyei vezetés a Kovászna megyei vállalkozók termékeit kihagyta a beszállítói hálózatból.⁴⁰ A törekvés politikai és gazdasági céljai összefonódtak, a márkanév egységesen próbálta megjeleníteni Székelyföldet mint régiót,⁴¹ másrészt hangsúlyozta a helyi identitást, miközben a régió reprezentációjához a „csíki” színeket kapcsolta. A logóban megjelenő vörös-fekete színekombinációt később több kritika érte, például az, hogy a Hargita megyeiek kisajátították a közös Székelyföldet, és hozzákapcsolták saját vizuális kódjaihoz, míg az „igazi”, „hiteles” egységet valójában a kék-arany képviselhetné, ami minden székelyé lehetne.

Ezzel valamelyest párhuzamban a Székelyföldi Termék védjegyet 2005-ben Gazda Zoltán, a Magyar Polgári Párt Kovászna megyei alelnöke (később a Székely Nemzeti Tanács sepsiszéki elnöke) próbálta bejegyeztetni. Hasonló megfontolásokból indult a kezdeményezés, a termékek és termelők számára védelmet, a piacra egy értelmezhető márkát, illetve a székelyföldi autonómia gazdasági bázisát akarta létrehozni. A márkanév és a közösségi védjegy hivatalos bejegyeztetése azonban ment zökenőmentesen, a folyamatot a két éven át tartó pereskedés akadályozta – amely egy magánszemély és a létrehozott Székelyföldi Termék Egyesület között folyt, majd a szellemi találmány jogosulatlan használata miatt Hargita Megye Tanácsa ellen. Mostanra a két szervezet közül csak a „Székely Termék” maradt meg a piacon, a „Székelyföldi termék” kezdeményezés mára elhalt.

⁴⁰ Gáll, 2011. 66.

⁴¹ A két magyar többségű székelyföldi megye, Hargita és Kovászna közötti rivalizálás mellett említést érdemel az is, hogy Maros megye általában kimarad a régió reprezentációjáért folytatott versenyből, holott a történeti Székelyföldnek (és az 1952–1968 közötti Magyar /majd Maros-Magyar/ Autonóm Tartománynak) Marosszék is a része volt. Maros megye fokozatos „távolodása” a Székelyföldtől már Trianon előtt elkezdődött, a megye és Marosvásárhely román többségűvé válása pedig tovább erősítette ezt a folyamatot. 1989 óta Maros megye csak alkalmanként vesz részt közös „székelyföldi” projektekben, amit a helyi román elitek sem szorgalmaznak.

4. kép A Székelyföldi Termék logója

A védjegy népszerűsítői azonban hasonló módon gondolkodtak, mint a Székely Termék védjegy esetében, a folyamat beindításával a közösségépítést, szolidaritást és társadalmi összefogást kívánják erősíteni, egyfajta helyi buycot mozgalmat létrehozni: „a hagyományos székely termékek megőrzéséről, azok minőségének további jobbításáról, a termékskála bővítéséről, és egy olyan öntudatosodási folyamatról, hogy a székelyföldi vásárló a saját termékét vegye meg. No meg a nem székelyföldi vásárló is ne bánáti makarónit, bákói lisztet vagy máramarosi tejterméket, hanem székelyföldi termékeket vásároljon, melyek minősége, az alapanyagok tisztasága szavatolt. Hát ebben kellene összefognunk, ezt kellene reklámozni, hogy az férközzön be mindannyiunk tudatalattijába. Ebben kell egymásra találnon a politikus, a vállalkozó, a polgár, a pedagógus, a feltaláló, a termelő, a kereskedő... E szükségesség nyomán lett létrehozva az Egyesület, és reméljük, hogy partnerségek sorozatát indítjuk el, melybe szívesen látjuk a vállalkozói szövetségeket, a székely megyék önkormányzatait, s a helyi önkormányzatokat is. Így lesz szükségünk a médiára is, hogy mindezt népszerűsítse.”⁴²

A fogyasztás és az „öntudatosítási” folyamat összefonódásával a „tudatalattiba” is bevésődne, hogy a fogyasztónak *kötelessége* támogatni a saját gazdaságát és közösségét: „De amíg ama jel felkerülne a termékre, nézzük meg, hol gyártják azt, s máris

⁴² L. Székelyföldi Termék: <http://szekelyfolditermek.eu/hu-sic/>

VÁSÁROLJUNK CSAK SZÉKELYFÖLDI TERMÉKEKET!”⁴³ A Székelyföldi Termék védjegy logója tükrözi a székelyföldi autonómiamozgalom iránti elkötelezettséget is. A jelképben nemcsak Székelyföld térképe (körvonalai), hanem a székely zászló színei és a nap-hold szimbolika is érvényesül.

A Székely Termék és a Székelyföldi Termék közötti különbség látszólag elhanyagolható, szándékaik szerint pedig a helyi termékek forgalmazását, a régió építését és az identitás megerősítését szolgálná. A két márkanév és a mögöttük álló politikai erők között folyamatos volt a konfliktus és ellehetlenítette a kooperációt. Gáll elemzésében arra is kitér, hogy az érdeellentét során megoldásként felmerült, hogy a Székelyföldi Termék is támogathatná a Székely Termék sikeresebb és fejlődőképesebb projektjét, társulva Hargita Megye Tanácsának projektjéhez, azonban ezt a Kovászna megyei vállalkozók nem voltak hajlandók elfogadni, ragaszkodva saját, önálló védjegyükhöz.⁴⁴

A versengő felek tehát azonos szándékokkal és hasonló eszközökkel akarták fellendíteni a helyi termékek piacát, ez azonban a személyes konfliktusokban eszkalálódó hatalmi harcokban nem vált sikeres próbálkozássá. A Székely Termék védjegy mai napig működik, de mégsem képes a régió áruinak nagy részét a szervezetbe tömöríteni, a termelők pedig ugyanazért a vevőközönségért versengenek, akik hajlandók a buycot értékeit magukévá tenni, és a székelyföldi regionális törekvéseket a fogyasztáson keresztül is támogatni.

5.1 Székelyföld mint élő hagyomány: verseny a hagyományért

A védjegyek bejegyeztetése és használatuk kapcsán láthattuk, hogy az egységes Székelyföld-narratíva mögött állandósult feszültségek húzódnak meg. A Hargita és Kovászna megye közötti rivalizálást nem kizárólag a szűk gazdasági lehetőségek élezték ki, hanem a Székelyföld mint (autonóm) régió képviseletéért folytatott verseny is. Ez a verseny a helyi kézművesség intézményesülését is érintette, vagyis a kézműves szövetségek működésében is kimutatható. A szövetségek és a különböző, Székelyföld-szerte

⁴³ Uo.

⁴⁴ Gáll, 2011.

megsokasodó vásárok fontos terepei az identitásról folyó diskurzusoknak. Többek között ezek biztosítják az identitáshoz kapcsolt tárgyak fogyasztásának „infrastruktúráját”, ugyanakkor ezek azok az események, amelyek mintegy „kiállításként” újra és újra megmutatják, hogy milyen motívumok, szinkombinációk, formák testesítik meg a székelység népi hagyományait.⁴⁵

A kézműves tárgyak eladása már a rendszerváltás előtti időszakban is intézményes és ellenőrzött keretek között zajlott, a képzőművészet és a népi alkotások forgalmazása egy hálózatba tömörült.⁴⁶ A rendszerváltás után a képzőművészeti piac forrásainak elapadása és az egyesületek támogatásának megvonása ellehetetlenítette a művészeti tevékenységek jó részét, a kézművesség azonban a nemzeti identitáspolitikák erősödő hullámaival el tudott vegetálni a piacon. Ebben az időszakban erősödött meg Romániában az ikonok iránti kereslet, amely több képzőművészt is el tudott tartani, de az egyes helyszínekhez kötődő szuvenirkereskedelem és a bizományi boltok akár családoknak is megélhetést jelentettek.⁴⁷

⁴⁵ A tanulmány elején hivatkozott folklorizmuskötet egyik tanulmánya a kézműves vásárok látványának előállítását elemzi egy ársói kerámiavásáron (l. Biro, 1987).

⁴⁶ Duțu, Mihaela – Gangone, Andreea-Daniela: Contradictory evolutions of Market Art in Nowadays. In: <http://steconomiceuoradea.ro/anale-/volume/2009/v4-management-and-marketing/129.pdf> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

⁴⁷ A rendszerváltás környékén megsokasodtak a butikok, amelyek nagy része vegyesbolt volt, ahol akár időszakosan árultak különböző javakat. Például egyik interjúalanyom Szovátán a fürdőszezonban főleg kávét és helyi termékekért elcserélt kínai strandpapucsokat árult, míg a téli szezonban bizományba beadott, Magyarországról hozott tisztálkodási szereket és kézzel készített látképeket értékesített boltjában. Hasonlóan sok másik vállalkozóhoz, a később sommeliereként nemzetközi karriert befutó sepsiszentgyörgyi származású Szabó Zoltán is „butikozással” kezdte karrierjét, házi készítésű ital előállításával foglalkozott (l. Kustán-Magyari Attila: A borban van történelem, földrajz, filozófia – Szabó Zoltán székelyföldi top sommelier-vel beszélgettünk. *Maszol.hu*, 2017. szeptember 15. <http://www.maszol.ro/index.php/hatter/85921-a-borban-van-tortenelem-foldrajz-filozofia-szabo-zoltan-szekelyfoldi-top-sommelier-vel-beszeltgettunk> (letöltés ideje: 2019. május 26.). A cserekereskedelem intézményesülésével, a törvényi szabályozásokkal és a minőségbiztosítással ezek a boltok nagyrészt megszűntek.

Kovácsna megyében 1996-ban jött létre az első olyan érdekvédelmi szervezet, az ASIMCOV (Asociația Intreprinderilor Mici Si Mijlocii Covasna), amely a kis- és középvállalkozókat fogta össze. 21 taggal indult, napjainkra pedig vagy 500 tagúra duzzadt a sepsiszentgyörgyi székhelyű szervezet. Az érdekvédelem mellett kiemelt célja, hogy a helyi önkormányzatokkal, a környező szakintézményekkel és egyéb gazdasági szervezetekkel jó kapcsolatot ápoljon, így lehetősége legyen sikeresen szerepelni az európai uniós pályázatokon. A szervezet megalakulása óta fontos gazdaságélénkítő hatással van a régióra, tevékenysége innovatívnak és adaptívnek mondható. A különböző szakcsoportjai a faiparral, turizmussal, hagyományos termékekkel, építőiparral, hulladékgazdálkodással és megújuló energiával foglalkozó cégeket tömörítik. Együttműködnek a brassói Transilvania Egyetem erdészeti és fakitermelés karával és a bukaresti műszaki egyetemmel. A szervezet egyik szakmai egyesülete kifejezetten a kézműves termelőket fogja össze.

A POPARTCOV (Asociația Meșterilor Populari și Meșteșugarilor din Județul Covasna), vagyis a Kovácsna Megyei Népművészeti és Kézműves Egyesület 2009 óta működik ebben a formában, és már indulásánál fontos volt az ASIMCOV-val kötött megállapodás.⁴⁸ A szervezet több tagja a rendszerváltás előtt is értékesítette termékét vagy termékeit bizományi boltokon és a magyarországi kapcsolathálóikon keresztül, az egyesület megalakulásával azonban szervezettebb formát öltött a vásárolás rendszere is. A POPARTCOV-ra nem jellemző a vásárok szervezése és az új kínálati lehetőségek felkutatása, tagjainak ehelyett abban segít, hogy különböző helyi önkormányzatok szervezésében

⁴⁸ „2002-ben Kézműves Csoportosulás körvonalazódik az ASIMCOV Kovácsna Megyei Kis- és Középvállalkozók Szövetsége keretében, Veres Ferenc vezetésével. 2004-ben a két csoport vezetői eldöntik, hogy a népművészet jól megfér a kézművesség mellett. 2006-ban új nevet tulajdonítanak maguknak – Népművészeti és Kézműves Csoport. Ez a csoport továbbra is az ASIMCOV keretében működik. Hosszú egyeztetés után 2009. április 22-én – 17 alapítótaggal – hivatalosan bejegyzik a Háromszéki Népművészeti és Kézműves Egyesületet (POPARTCOV)” (<http://www.popartcov.ro/egyesulet.php>)

megvalósuló vásárok alkalmával olcsóbban vagy ingyen biztosít standot.⁴⁹

Hasonló szervezet működik Hargita megyében is. A Székelyföldi Kézművesek Egyesületét 2008-ban jegyezték be. Az egyesület online bemutatkozó szövegéből úgy tűnik: fontosnak tartják, hogy lefedjék az egész történelmi Székelyföldet, Udvarhelyszéktől, Csíkszéken és Háromszéken át egészen Marosszélig. Legfontosabb tevékenységük a vásárok szervezése, ebben pedig partnerként működnek együtt az önkormányzatokkal.

A két szervezet tagjainak tevékenységét a következő táblázat foglalja össze:

3. táblázat Székelyföldi kézműves egyesületek tevékenységei

Háromszéki Kézműves Egyesület (Kovácsna megye)	Népművészeti és (Kovácsna megye)	Székelyföldi Kézművesek Egyesülete (Hargita megye)
bútor- és üvegfestők		bútorfestők
bördíszmű		bördíszmű
ékszerkészítők		ékszerkészítők, rézművesek
hímzés, varrás, horgolás		csipkeverők
mézeskalács-készítők		mézeskalács-készítők
szövők, ruhakészítők		szövők, viseletkészítők
fafaragók		fafaragók
fazekasok, kerámiakészítők		fazekasok, kerámiakészítők
disztárgy- és dekorációkészítők		szalmafonók, csuhéfonók, csontfaragók
nemezelők		kalapkészítők, nemezelők
		hangszerkészítők
		szappankészítők
		szücsök

A Kovácsna megyei egyesület tagjai leginkább azokon az eseményeken, vásárokon vesznek részt, amelyeket a megye helyi önkormányzatai szerveznek. Közülük a legfontosabbak a sepsiszentgyörgyi Szent György Napok, a karácsonyi és őszi

⁴⁹ A népművészeti és kézműves termékek piacának 1989-előtti folyamataira, a kereslet és a kínálat társadalmi kontextusaira nem találtam elegendő anyagot. Az interjúim többségében a rendszerváltás után, kiegészítő keresetként „kézimunkázó” vagy „kézműveskedő” alanyokkal készültek, akik nem tartoztak a rendszerváltás előtti kézműveshálózatokhoz.

kézműves vásárok, ugyanakkor a kézdivásárhelyi Őszi Sokadalom, a Kovászna Napok és több kisebb esemény. A Hargita megyeiek szervezik meg a csíksomlyói búcsút, az Ezer Székely Leány Napját,⁵⁰ a Csíkszeredai Városnapok vásárát, a Mesterségek Utcáját Székelyudvarhelyen, időszakosan pedig – a Székely Termék védjegy kapcsolathálóját használva – a budapesti székely termékek vásárán, a Fővám téri Vásárcsarnokban, valamint a bukaresti „Ozosep” piacon tudnak bemutatkozni az egyesület tagjai.

A két szervezet között nincs komolyabb, közvetlen konfliktus, azonban jól látszik, ahogy a hasonló profilú társulások eltérő stratégiát működtetnek a helyi termékek reklámozásában. Míg a Kovászna megyei egyesület a magyar kultúra és értékek felelevenítését és ápolását hangsúlyozza, addig a Hargita megyei szövetség a székely identitás tárgyiasulásaiként bocsájtja áruba a termékeit, így a Székelyföld gazdasági fejlesztése két eltérő, versengő diszkurzív keretbe ágyazódik. A két megye közötti rivalizálás kihat ezeknek a szervezeteknek a működésére is. Ahogy azt láthattuk, tagjaik ritkán lépik át a „megyehatárt”, önálló kapcsolathálókat működtetnek, és külön vásárokon árulnak. Időről időre nyilvánosságra kerülnek a súrlódások és a kisebb konfliktusok. Például a bukaresti Ozosep vásáron⁵¹ a hargitaiak nem engedik árulni a háromszékieket, míg a sepsiszentgyörgyi Szent György Árpád szervezői háttérbe szorítják a meghirdetett árusító helyekre pályázó Hargita megyeieket.⁵²

⁵⁰ Az Ezer Székely Leány Napját nyaranta tartják, ez alapvetően a két világháború közötti hagyományörző mozgalom felújított változata. A Csíksomlyói búcsút pedig ugyanazon a helyszínen, a pünkösdi zárandoklat és ünnep végcéljaként és helyszíneként.

⁵¹ Az Ozosep gaszto-kulturális vásár 2014-ben indult Bukarestben olyan fesztivál jellegű eseményként, ami nemcsak a vásárt, hanem koncerteket, gyerekfoglalkozásokat, látványkonyhát is magába foglal. A Romániai Magyar Közgazdász Társaság szervezi, partnerségben a Hargita Megye Tanácsával minden év nyarán.

⁵² Látványos, hogy a bukaresti bemutatkozás az áruk kézműves és hagyományos előállításának jellegére hívja fel a figyelmet, míg a budapesti fesztiválokon a kék-arany dekoráció hangsúlyozása a domináns. A két különböző szituáció különbözőképpen keretezi a székely identitás diskurzusát: míg az egyikben a természetközelség és ősi hagyományok és technikák bemutatása kerekedik felül, addig a másik kifejezetten a nemzeti keretet működteti. A bukaresti vásár kontextusában a székely zászló akár ellenérzéseket is kiválthatna a vásárlókból,

A súrlódásokat a kapcsolatokat fenntartó politikum időről időre megpróbálja kezelni, például összehangolni a két megye eseményszervezési tevékenységét, de ez sokszor hétköznapi ellentéteken és konfliktusokon bukik meg. Ahogyan azt az egyik sepsiszentgyörgyi lap újságírója, aki a helyi árusokat a csíkszeredai negatív tapasztalataikról faggatta, megjegyezte: „már kezdett volna kialakulni a vásárok rendje, a hónap első hétvégéjén Szentgyörgyön, a másodikon Kézdin, a harmadikon Csíkszeredában, a negyediken Udvarhelyen, amikor ez a felépülőben levő rendszer a csíkiak önzősége miatt összeomlott. Így mind építhetjük a brandet, nivózhatjuk a székely terméket, ajánrozhatjuk az őstermelőket és termékeiket, ha ahelyett, hogy bővítenénk, egyre szűkítjük megélhetési lehetőségeiket.”⁵³

A gazdasági lehetőségek és fejlesztések feltételeit a legtöbb esetben a helyi politika teremti meg. Ha jól beágyazott a megyei vezetőség és a polgármesteri hivatal, sikeres pályázattíró szakembereket foglalkoztatnak, továbbá jó országos, fővárosi, esetleg nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeznek, akkor a helyi gazdasági vállalkozások számára szélesebb körben adódnak lehetőségek. Például a kézműves és a régiót megtestesítő javak és szolgáltatások bemutatkozhatnak Bukarestben, Budapesten, de akár más külföldi helyszíneken is. Ez a viszonyrendszer azonban nem kedvez a helyi termelők autonómiájának – a társadalmi környezet, amelybe a termelők beleszocializálódnak, nem segíti elő a kezdeményezőkézséget, a vevői körrel fenntartott közvetlen kapcsolatot, de nem igazán kedvez az innovációnak sem. A függés és kiszolgáltatottság mértékét a személyes viszonyok határozzák meg. A helyi termelők vállalkozásuk fejlesztése során azt tanulják meg, hogy a magyarországi viszonylatban „színpadra vitt székely szerep” – bár egyre kevésbé, de még mindig – jövedelmező, valamint hogy a

mivel a román nyelvű média az autonómia-mozgalmat éveken át egy nemzetállam-ellenes, tehát Románia-ellenes, irredenta, szeparatista, radikális mozgalomként címkézte, ezért a szervezők és az árusok az etnikai jellegre szolidan a piros-fehér-zölddel és vörös-feketével utalnak, mellőzve az autonomista kék-aranyt.

⁵³ Vári O. Péter: Székely belháború. *Háromszék*, 2017. február 15. https://www.3szek.ro/load/cikk/99734/szekely_belhaboru (letöltés ideje: 2019. május 26.)

külföldi vagy román közegben a székely identitás „természetközeli” aspektusa a legjobban „eladható”, így azt érdemes hangsúlyozni.

A felülről érkező, gyakran politikailag is megszabott irányelvek áthelyezik a versenyt az áruk minőségéről a székely identitás hiteles performálására. Mivel a források szűkek, a lehetőségek pedig a politikai viszonyoktól függnek, a kooperáció és a szolidaritás helyett az egymással folytatott vetélkedés a jellemző. Ennek a vetélkedésnek a címzettje pedig túlnyomórészt a fejlesztési pénzek fölött diszponáló politikum. Ugyanakkor a „székely kuriózumra” a vevői kör is csak időszakosan kíváncsi, ezért nagyon nehéz stabilitást biztosítani a vállalkozások számára. Ez jól megmutatkozik abban is, hogy a székely zászló elterjedésével a Magyarországon és Székelyföldön a termelők tömegesen tértek át a hagyományos, az adott vidékre jellemző formák és színek használatáról (vagy azok mellett) a „székely színekre”, míg a nagyobb kihívást jelentő román piacon ezt a „tiltott” szimbólumot el kellett rejtteni.

A következő képen látható mézeskalácsot a székely zászló SZNT-s címerével készítették el, ami ugyan egyértelmű nemzeti és regionális konnotációval bír, azonban kétségeket vet fel a hagyományos színezés és természetes anyagok használata terén.

5. kép Mézeskalács-címer, Sepsiszentgyörgy, 2016. december 28.

A következő képeket az elmúlt évek budapesti és helyi fesztiváljain készítettem, és látványos a székely zászló vagy színeinek, szimbólumainak elterjedése.

6. kép Székely Fesztivál a Millenárison. Budapest, 2018.⁵⁴

⁵⁴ L. <http://www.erdely.ma/iv-szekely-fesztival-a-magyar-a-magyarnak-baratja-rokona-testvere/> (letöltés ideje: 2019. május 26.).

7. kép Székely Napok a Fővám téri Vásárcsarnokban, Budapest, 2015, saját felvétel

5.2 Székely identitás és ellenállás

A két megye rivalizálása és ennek a versenynek a megmutatkozása fontos a regionális identitás építése szempontjából, egyúttal pedig meghatározza azt az erőteret is, amelyben a székely identitás alakul. Ettől az erőterétől valamelyest független a nemzeti radikális hálózatok kézműves piaca. Ebben a hálózatban már a kétezres évek közepétől, vagyis a regionális érdekvédő szövetségek megalakulása előtt is jelen voltak a székely jelleget hangsúlyozó tárgyak, a zászló színével díszített áruk, a Székelyföld-térképek stb. Ezek a tárgyak általánosan illeszkednek a radikális szubkultúrák tárgykategóriáiba, azoknak a mintájára hozták létre őket. Hasonlóan a magyar nemzeti radikális szubkultúra termékeihez, ez is az elterjedt, ellenzéki ideológiát megtestesítő, gitárzene-alapú szubkultúrák öltözködési jegyeit és formáját használják. A ruházati cikkek és kiegészítők, a szabadidő eltöltésének különböző kellékei, használati tárgyak a zenei szubkultúrákban már évtizedek óta jelen vannak az identitást kommunikálni és megélni vágyó fiatalok

körében. A kézműves termékekhez képest ezek a használati tárgyak nem kötődnek a természetességet sugalló, bio- és ökotrendekhez, a szülőföld és a földhöz való viszony itt más konnotációval bír. Ezek az áruk standardizált „tucatárúk” különleges jelentéssel – a futballszurkoló- és a kilencvenes évek rockalapú zenei szubkultúráinak kommunikációs jegyeivel.

A székelyföldiséget megtestesítő áruk terjesztésének hálózata a kézművesség intézményeivel és kapcsolatrendszerével párhuzamosan létezik, függetlenül a helyi politikai és adminisztratív hatalomtól. Az értékesítés általában az online térben történik, emellett a kiemelt szubkulturális események is jó alkalmat jelentenek. Székelyföldön a helyi radikális jobboldal által szervezett koncertek, fesztiválok keretében biztosítanak helyet árusoknak, például a setétpataki Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom Székely Sziget fesztiválján, az Erdélyi Magyar Ifjak táborában és egyéb székelyföldi motoros találkozókön.⁵⁵

8. kép Nap és csillag, a székely zászló szimbólumai. Az online bolt elérhetősége: <http://army-shop-szhely.hu/shop/hu/armyshop/termek-megtekintes/270> (letöltés 2019.06.08)

⁵⁵ Patakfalvi-Czirják Ágnes: Nacionalista szubkultúra és közösségépítés – a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom Erdélyben. *Replika*, 2017/105. 165–189.

9. kép Székelyföld térképének körvonala és a zászló szimbólumai. Az online bolt elérhetősége:

<http://erdelyivasarter.ro/hu/products/81/31/433/szekelyfold--ferfi-polo>
(letöltés 2019.06.08)

10. kép Szilikon karkötő a kék-arany zászló szimbólumaival, forrás: http://l-co.unas.hu/spd/L-CO_963745/Szilikon-karkoto-szekely-jelkepekkel-es-szinekkal (letöltés 2019.06.08)

11. kép Szilikon karkötők a „harc zászló” színeivel, forrás: http://l-co.unas.hu/spd/L-CO_253794/Szekely-karkoto-szilikon-karkoto-autonomia-felirat (letöltés 2019.06.08)

12. kép A negyvenes évek irredenta kultuszát idéző fáfaragványok. Forrás: <http://www.erdely.ma/iv-szekely-fesztival-a-magyar-a-magyar-nak-baratja-rokona-testvere/>

13-14. kép A magyar kártya székely változata, saját fotó.

A kézműves vásárok és a radikális jobboldali fesztiválok, események termékei közötti határ átjárható. A 2015-ös EMI-táborban végzett terepmegfigyelés alapján elmondható, hogy a tábor területén a székely identitást megjelenítő tárgyak széles skálája volt jelen: az életmód- tanácsadási könyvektől kezdve Wass Albert kötetein és az alternatív gyógyászat termékein át az ostorig és az állattartáshoz kapcsolódó tárgyakig, valamint a ruházatkodási cikkek és kiegészítők mellett a különleges ásványok, a hagyományos édességek és a mézalapú ételek, termékek, korondi cserepek széles választékával találkoztunk. Míg a kézműves termékek ára helyzetfüggő – a vevő és az eladó viszonyától függően alakul –, a ruházati cikkek, zászlók és kiegészítők értéke általában standard, ez az általános ár pedig kicsivel magasabb a magyarországi radikális jobboldali eseményeken.

A terepkutatás alkalmával készült interjúk során az egyik ostorokat gyártó kézműves elmondta, hogy az ő áruinak ellenértéke attól függ, hogy a vevőről milyen jeleket olvas le:

„Ha úgy gondolom, hogy rendes, nemzeti érzelmű ember, annak mindig kicsit olcsóbban adom, mert tudom, hogy kevesen vagyunk, össze kell fogni!”

- Honnan tudja, hogy ki a magyar, ki a székely?

- *Hát a beszédéből meg az öltözetből. Én azt megmondom, ránézek, és tudom. Ezekre a fesztiválokra kötelességből kell jönni, itt kell lenni! Látszik, aki kötelességből jön, s van a tömeg, aki csak szórakozni.*

És ez nem mindig olcsó mulatság. A sátorhely, a belépő, a sör, a kaja, mind nagyobb kiadás, ha nem adnám el pont nekik az olcsóbb, jó minőségű cuccaimat, akkor lehúzhatnám a rolót vagy üzletelhetnék a bocskoros pásztorral... Mondjuk, én nem nézem, ki román, ki milyen, az embert nézem: a vevő, az vevő. De a magyar véreimhez húzok... mindenki a sajátjához húz. A zsidók is így maradtak meg, így lettek a Rotschildok Rotschildok, hogy maguk között bisnicáltak.” (F02)

Közben a zászlók kitűzésének hatalmi tiltása beindított egy dacfolyamatot, amelynek során a hétköznapi és a szubkulturális ellenállás összefonódott, a kék-arany zászló színei, a címer pedig időszakosan szubverzív jelentést nyert.⁵⁶ A zászló így az identitás

⁵⁶ Patakfalvi-Czirják, 2017.

megjelenítésének legkeresettebb tárgyává vált a nemzeti szubkultúra, a székelyföldi autonómiamozgalom résztvevői és a helyi politika szereplői számára. Több, a radikális jobboldalhoz is kötődő szereplő kezdett zászlógyártásba, de idővel ugyanazokba a problémákba ütköztek, mint a hasonló vállalkozások: az időszakos kereslet és a szériagyártás infrastruktúrájának hiánya nagyban megnehezítette az előállítást. A beszámolók szerint a nagyobb ünnepekre, fesztiválokra készített zászlók száma nem haladta meg az ötvenet, az egyik interjúalany szerint egy EMI tábor alatt tíznél többet nem adott el belőle. A legtöbben saját zászlóval érkeznek, csak a meghívottak, a szubkultúrán kívüliek vásárolnak szuvenírként hasonló eseményekkor zászlót. A nemzeti szcena alakulásában ugyanis mindez csak egy időszakos epizód maradt – legalábbis egyelőre úgy tűnik –, a radikális jobboldali szubkultúrában pedig egyre többen használják a rivális piros-fekete, úgynevezett harci zászlót is.

6. A régió építése a gyakorlatban: politikai akciók és igény a zászlóra

Az előzőekben bemutatam azt a versengő és erőforrásaiban kiszolgáltatott mezőt, amelyben a székely identitás, szolgáltatások és javak formájában, színre lép a piacokon és vásárokon. Székelyföld mint egységes, különleges kultúrával rendelkező régió artikulálása a politikai és tudományos mezőn túl a kézműves gazdasági hálózatokban is fontossá vált, ezért a zászló megjelenésével és a területi autonómiamozgalom fejlődésével egyre nagyobb piaci igény mutatkozott a zászlók varrására is. Az önkormányzatok, iskolák, egyházi épületek és a helyi lakosok házainak felzászlózásával a kézműves hálózat jó lehetőséget kapott arra, hogy a zászló gyártásán keresztül helyi igényekre reagáljon. Ezt a lehetőséget a helyi kézművesek közül azonban nem használták ki túl sokan, ehelyett inkább saját árujuk vizuális megjelenítését módosították.

A következőkben először egy alapítványi vállalkozást mutatok be, amely a székely zászlós tüntetések idején a Hargita megyei vezetőséget és a helyi önkormányzatok egy részét látta el zászlóval. A későbbiekben pedig azt vizsgálom, hogyan ellenpontozódik az alapítványi, szociális célt is szolgáló munka a „céges”, „profitorientált”, kommercializált zászlórendelésekkel szemben, ami végül ezen a területen is kiélezte a versenyt a két megye, valamint az

önkormányzatok, a megyei vezetőség és a kezdeményező, autonomista szervezet között.

A székely zászló a megtervezését követő időszakban, a kétezres évek második felében nem számított igazán elterjedt identitászimbólumnak. A helyi önkép megjelenítésére a népviseletet, székely kaput, kopjafákra vésett mintákat és egyéb, a szuvenírkínálatban is megjelenő tárgyakat használtak. A zászlók ünnepi használata hozzákapcsolódott ugyan a szimbolikus politika terepeihez, de ezek során az – esetleg címerrel kiegészített – magyar zászló volt használatban. A kék-arany székely zászlót a 2000-es évek végéig nem ismerték igazán Székelyföldön sem, habár a Magyarok Világszövetsége és a radikális jobboldali hálózatok már forgalmazták, de mindez megmaradt a szűkebb szubkultúra határain belül.

A zászló elterjedését a helyiek a román állami szigorhoz, a feljelentésekhez és perekhez kötik. A magánházakra való kifüggesztés akkor terjedt el,⁵⁷ amikor a prefektusok tiltani kezdték az önkormányzati épületek felzászlózását. Mindez párhuzamosan zajlott több településen, míg általában Hargita megyében a zászló kitűzéséből kevesebb mediatiszt botrány kerekedett, majd az uzoni esettel Kovászna megyében is megkezdődtek a zászlóra vonatkozó hatósági tiltások, fenyegetések, figyelmeztetések.⁵⁸

⁵⁷ „De ha már a román hatalom székely zászlót csinált nekünk ebből az elfogadott zászlóból, mert a román hatalom csinált ebből székely zászlót, mert kezdte tiltani és akkor azért is, mert a székely dacos ember. Önérzetes ember. Még azért is, kivitte és ezt mutatta, és egyre többet gyártottak, és most már bárhova megyünk, mindenhol székely zászló leng.” (F03) „Ebből a román hatalom csinált székely zászlót, minél jobban tiltja, annál jobban előveszi a székely. A székely egy olyan népcsoport, aki nem tűri az igát, és megmutatja, hogy szabad. Ha nincs mit egyék, akkor is, nem baj, de lengeti a zászlót. Adott az identitástudathoz is, mert ha van egy tüntetés, akkor hozzák otthonról, megjelennek, rengeteg zászlót lobogtatnak, lehet felvételeken látni, hogy milyen sok van.” (F04) Az idézet aláhúzza a terepen végzett megfigyelést, hogy 2004 és 2010 között kevés székely zászlót lehetett látni a köztereken, míg 2010-től kivételes napokon akár utcákat is elborított a kék-arany szín. Ennek a folyamatnak az egyik csúcspontja a Zeteváralján a szabadtéri misén felhúzott grandiózus zászló. Ennek a mérete 7x15 méter, így akár több kilométerről jól látható.

⁵⁸ Patakfalvi-Czirják, 2015.

2012-ben Kovászna megye kormányhivatalának élére Codrin Munteanut nevezték ki, akinek a neve összefonódott a székelység szimbolikus „üldözésével”, „eltiprásával”, „megalázásával”. Például egy 2012-es november eleji tüntetés során az összegyűlt 3000 tüntető a székely himnusszal követelte a hivatal vezetőjének lemondását. A tüntetés egyik kulcsszereplője, Tamás Sándor (a megyei tanács elnöke) pedig felszólította a prefektust, hogy kérjen bocsánatot a „székely néptől” amiatt, mert nem ismeri el a székelyek őslakosságát és jelképeit. A posztoszocialista térségre jellemző, bocsánatkérésre felszólító akció jó alkalmat biztosított 500 székely zászló kiosztására is, ahogy egy élcelődő újságíró hangsúlyozta: „A tömeg számlálása ma egyszerű: 500 zászlót osztottak ki, nagyjából 6 emberre jut egy. 3000 ember éneklí a székely himnuszt, tapsolja a legvitatottabb József Attila versek egyikét, a Nem, nem, sohá-t. Oláhozás egyébként nincs. (...) Autonómiázás viszont van. Több tüntető is autonómia feliratú táblát szorongat, mindenki egyetért, leszámítva a román hírsaternák képviselőit. Ők később Tamás Sándornak szegezik a kérdést: Normálisnak tartja, hogy Romániában magyarul beszél?”⁵⁹

A zászlóhasználat igénye mint hétköznapi ellenállás nemcsak Kovászna megyében, de az egész régióban felerősödött, így a kereslet is fellendült. Ahogy egy újságcikk utal rá, a zászlókat leginkább az autonómiamozgalomban aktív politikai szervezetek vásárolták fel, például a háromszéki SZNT egy gyergyócsomafalvi „manufaktúrából” és a csíkszeredai Csibész Alapítványtól, míg a Magyar Polgári Párt, az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács és egyes RMDSZ helyi szervezetek forgalmazói szerepben ugyancsak a Csibész Alapítványtól, de a zetelaki Bodor Ildikó kézművestől és egy gyergyószentmiklósi cég műhelyéből is vettek.⁶⁰

⁵⁹ Kiss Bence: A székely zászlóért tüntettek Sepsiszentgyörgyön. *Transindex.ro*, 2012. november 08. <http://itthon.transindex.ro/?cikk=18815> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

⁶⁰Biro Blanka – Létai Tibor – Simon Eszter: Beindult a székelyzászló-ipar. *Kronika Online*, 2013. február 15, <https://kronika.ro/erdelyi-hirek/beindult-a-szekelyzaszlo-ipar/print> (letöltés ideje: 2019. május 26.); Iolu, Liviu: Fabrica de steaguri secuiești are „o avalanșă de comenzi”. *Adevărul.ro*, 2013. április 8. https://adevarul.ro/news/societate/video-fabrica-steaguri-secuiești-o-avalansa-comenzi-1_5161b86200f5182b8593cbe3/index.html (letöltés ideje: 2019. május 26.).

6.1 Előállítás

A Csibész Alapítvány esete különleges abból a szempontból, hogy már a botrányok nyomán megélénkülő kereslet időszaka előtt is készített zászlókat. Ezeket ugyanakkora méretben varrták, mint az európai uniósokat, a hivatalos állami zászlókat, valamint esetenként a címeres magyar zászlókat. A gyakorlat szerint – a lecserélendő lobogók mellett – március 15-ére élénkült fel a kereslet, ilyenkor a varroda magyar nemzeti színű kokárdákat is gyártott. Ezt a kínálatot a terepmunka időszakára (2013–2016 között) már kiegészítették kék-arany kokárdával és asztali zászlóval is. A legintenzívebb időszakban (2012–2014 között) a székely zászló megrendelése elérték a heti 50–80-at is. Nagyobb események alkalmával, mint például a 2013-as Székelyek Nagy Menetelésén, a március 10-i Székely Szabadság Napján, majd az őszi Székelyföld Autonómiájának Napján (Örtüzek), továbbá március 15-e és a Székely Vágta előtt ezek a számok megugorhattak. 2013-tól ugyanakkor Székelyföldön kívülről, sőt országon kívülről is kezdtek érkezni a megrendelések, azonban az alapítvány varrodája 2 személy önkéntes munkájával, esetenként pedig bedolgozókkal működött.

Az alapítvány a rendszerváltáskor indult, de tevékenysége visszavezethető 1987-ig, amikor Gergely István katolikus plébános Csíksomlyóra került, és arra tett kísérletet, hogy a csíkszeredai (somlyói) árvaház gyerekei számára tartalmas programokat szervezzen, és elősegítse a fiatalok pasztorizációját. Ez a népszolgálati tevékenység „intézményszerű szervezetté” alakult,⁶¹ amely mostanra a régió egyik fontos szociális szereplőjévé nőtte ki magát. Az alapítvány keretében lakásokat és családi házakat vásárolnak a gyermekvédelmi rendszerből kikerülő fiatalok számára, létrehoztak egy asztalosműhelyt, autószerelő műhelyt és egy varrodát, ahol szakmát tanítanak a fiataloknak; később leányanyaotthont létesítettek, továbbá anyaotthont, idősgondozói hálózatot tartanak fenn, és csángó családok számára is több projektet indítottak. Működtetnek gyógyszertárat, közösségi házakat a környező településeken és egy nemzetközi sikereket elérő gyerekkórusuk is van. Az alapítvány tevékenységei két nagyobb

⁶¹ Kiss Dénes: Roma szervezetek Székelyföldön. *Erdélyi Társadalom*, 2017/15(1). 193–204.

kategóriába sorolhatók. Az ügyvezető elsősorban a szociális tevékenységet jelölte meg, ennek mintegy kiegészítése a termelési tevékenység, amelynek szerepét a vezetőség a szociális hátrányokkal küzdő fiatalok kiegyensúlyozottabb szocializációjában látták:

„Egyszerűen a fiatalok kikerültek a világba, és hogy éljenek, minden butasághoz folyamodtak: rablástól, lopásig, egymás bántalmazásáig, minden... sakkor ilyen kisebb foglalkozásokat, mint kézimunka, ilyen szintű dolgokat, apró fakereszteket, ilyesmiket készítettek, hogy lefoglaljuk őket hasznos dolgokkal, és irányítsuk őket. Ez olyan szépen fejlődött, azt is mondhatom, hogy rohamosan, mert egymástól megtudták, hogy van ilyen lehetőség, akkor egyre többen jöttek, aztán megtudták a lányok is, nekik ilyen varrodai munkát adtunk. Innen jött az ötlet, hogy valami olyasmit kellene, ami termelői tevékenység, meg szakmát is adni nekik, sakkor szerveztünk ilyen képzéseket, szakiskolás képzéseket, két szakmában: az asztalos és a varrodai szakmában, és úgy indítottuk el ezeket a fiatalokat.” (F04)

Német és osztrák partnerekkel együttműködve, az alapítvány nemcsak anyagi támogatáshoz jutott, hanem szemléletmódot és különféle munkaszervezési modelleket is átvett.⁶² A Csibész Alapítvány szimbolikus pozícióját a szociális tevékenységek sokrétősége, projektjeik sikeressége, a külföldi partnerkapcsolataik és az alapítvány innovációs kapacitása adta,⁶³ ez később, a csángó

⁶² „Van egy alapítvány Németországban, amivel már 15 éve együtt dolgozunk, és a műhelyt is vele együtt építettük. És most olyan projektünk van, hogy Külsőrekesin és Csikfalvi családoknak, szegény családoknak, kimegyünk és felmérjük a helyzetet, nyílászárókat és bútort készítünk nekik. Úgyhogy a finanszírozás az Németországból jön, nekünk munka, a műhelyben, és a szegény családoknak pedig konkrét segítség ugye. Mi visszük, felszereljük nekik az ajtóablakot.” (F04)

⁶³ „Aztán a csángó gyerekek, azokat teljesen mi finanszírozzuk, az itteni házunk, ami Somlyón van, ebben, szintén a gyermekvédelemmel közösen. Hát, amit lehet állami pénzekből, amit nem, azt pótoljuk mi, pályázatok, koldulások. Táborok, örökbefogadásokkal. Az ment egy időben.

- Kik voltak a befogadók, kik fogadtak örökbe?

- Általában Németországból. Szépvízen a házat a ferences rendi nővérekkel indítottuk el, és minden csoportnak egy nővér volt a vezetője, és rajtuk keresztül megismertek minket Németországban, és akkor. És aztán jöttek is, és így vállalták fel, hogy egy-egy gyereknek az anyagi hozzájárulását. Igen, nagy a visszaesés, mert a németek is azt mondják, hogy Románia is az Európai Unió

projektek beindulásával, etnikai keretbe is ágyazódott.⁶⁴ Tevékenységük eredménye olyan szimbolikus helyszíneken is megmutatkozik, mint a csíksomlyói Hármashalom oltár, amelynek elemeit az asztalosműhelyben gyártották le, de aktívak voltak emlékszobrok állításánál (Domokos Pál Péter, Szent István, Rákóczi Ferenc és Wass Albert-szobrok Csíkszeredában és Vicében) és szegény családok lakásainak hőszigetelésénél is.

A külföldi projektfinanszírozások és az állami szervezetekkel közösen végzett munkák mellett az alapítvány fenntartásában fontos pillér a gazdasági tevékenység is. Az asztalosmunkák látványossága mellett azonban a varrodában is szimbolikus jelentőséggel bíró árúk termelése folyt. Itt varrták – kisebb kapacitással még most is vállalnak időszakosan hasonló munkákat – ugyanis a katolikus szertartások és a csíksomlyói búcsú ruházati, kiegészítő kellékeit, például a miseruhákat, reverendákat, ministráns ruhákat, templomi zászlókat, oltárterítőket, a templomi díszítés egyéb textilkellékeit. Mivel a varroda nem végzett szériamunkát, a környék különleges eseményekre szánt öltözködési cikkeit is vállalta, például a csíkszeredai hokisok ruháját és egyéb sportegyesületek mezeit, textil jelképeit. A régió önkormányzatai és közintézményei az európai uniós csatlakozás után, ugyancsak a varroda fennmaradását támogatva, tőlük rendelték a kötelező EU-s és román zászlókat.

Az alapítvány ügyvezetőjével készült interjú során kitértünk arra is, hogy mi a szervezet alapvető célja, mit gondol arról a térségről, amelyben fontos szerepe van az alapítványnak. Projektjeik olyan társadalmi igényekre és problémákra keresik a választ, amelyek megoldása Székelyföldet egyfajta „belső anyaországgá”, a csángó közösség és a szórványban élő magyarok „központjává” teszi. Ez a központi szerep nemcsak a szórványvidék kapcsán jelentős, hanem az oktatási és közösségi tevékenységekkel az osztálykülönbségek és hátrányos helyzet kompenzálására tett erőfeszítésben is megmutatkozik. Ennek egyrészt a katolikus egyház és a vallási elhivatottság ad egy tágabb keretet, másrészt pedig a civil, szociális

része, ők is. Jó hát azért vannak emberek, akik szívükön keresztül nézik, és átérzik. Meg vannak a magyar partnereink” (F04)

⁶⁴ „Van egy alapítvány Magyarországon, aminek az a neve, hogy a Csibészeket Segítő Alapítvány, ami ott próbál meg begyűjteni, részint a csomortáni gyerekeknek a fenntartását Szentmártonban. Csomortánban van vagy 20 gyerek, ezek a csángó gyerekek.” (F04)

irányú kezdeményezések helyi beágyazottsága. A segítségnyújtás és szolidaritás egyszerre fonódik össze a vallási éthosszal, valamint a közösségépítéssel és a nemzeti eszmékkel.

A székely zászlók iránti keresletet az ügyvezető az alapítvány akkori nehéz helyzetének átmeneti megoldásaként, isteni gondviselésként értelmezte: „természetesen a zászlókat, az elejétől kezdtük. Mert mikor volt ilyen igények, hogy városzászló, meg európai uniós zászló, aztán jött a székely zászló. Ez volt a csúcs. És mikor kezdték tiltani, akkor mindenkinek székely zászló kellett. Ez úgy picit úgy... Ez olyan érdekes volt, mert pontosan olyan időszak volt, amikor az asztalos műhelyünkben nagyon visszaesett a munka, nem voltak megrendeléseink, akkor jött ez a zászló. Az mentett ki akkor a bajból. Meg a Gondviselés.” (F04)

Egy helyi önkormányzat beszerzésért felelős munkatársa, aki kapcsolatban áll az alapítvánnyal, a zászlók rendelését és az alapítvány céljainak támogatását morális keretben beszélte el: „Amikor döntöttek, hogy hogy lesz a megyezászló meg a székely zászló, és hirtelen ki kellett tűzni ide is meg oda is, csak telefonálgattunk köröskörbe, hogy kinek honnan, s mennyiért, s hogy. Aztán a szomszédom mondta, hogy a Csibészekkel kell, mert ott varnak is, meg tudnak is számlázni rendesen. Meg hát őket a polgármester úr is jól ismeri, fontos munkát csinálnak, közös eseményt... És ez nemcsak olyan gyári, hanem ez szívvvel van csinálva, segítjük vele magunkat is meg egymást is. Ha ezt vesszük, magunkat segítjük, és nem a hegyen túli tőkést” (F05.) Egy másik, ugyancsak ennél az önkormányzatnál dolgozó megszólaló azt emelte ki, hogy kötelességének érzi vásárlásával támogatni az alapítvány céljait: „Ajándékba kérték rokonok, hogy innen küldjünk nekik, mert Németországban nem lehet kapni, és akkor rendeltem én is egyszerre, mert az jó ajándék, és legalább hozzáteszek valamit én is a csibészséghez. Fontos, hogy támogassuk őket, sajnos nekem nincs semmi más, amivel támogatni tudnám, legalább így.” (N01) Ezek az attitűdök megmutatják a szimbolikus és politikai fogyasztói nacionalizmus gyakorlati hasznát.

A Csibész Alapítvány zászlóinak megvásárlása kapcsán tehát két fontos érv fogalmazódott meg: a helyi gazdaság támogatásának elve, valamint a szociális tevékenységek indirekt támogatásával a közösségi szolidaritás és a segítségnyújtás elve. A helyi, egyszemélyes vállalkozásokból származó zászlók is egy hasonló

morális kategóriába ágyazódtak. Ezek a zászlóvarró manufaktúrák, az alapítvány vagy a kisebb vállalkozások ugyanakkor nem piaci, hanem civil szereplőkként működtek, akik hitelességüket és a termékük szimbolikus presztízsét a „népszolgálati tevékenységüknek”, a közösségi ügyekben való aktivitásuknak köszönhetik.

A zászlóbotrányok felerősödésével és gyakoriságával a két megye, Hargita és Kovászna között folyó rivalizálás a zászlók használatára is kiterjedt. A hargitai vezetést azzal vádolták, hogy kisajátítja a székely zászló ügyét.⁶⁵ Ugyanez interjúkban is elhangzott, csak a Kovászna megyei vezetést kárhoztatva a versengésért. Habár mindkettő élen jár Székelyföld szimbolikus politikai ügyeiben, de a Hargita megyei kritikák szerint mindez csak a felszín: saját politikai érdekeiket követik, és nem hajlandók helyi termékkel, helyben gyártott zászló vásárlásával segíteni a székelyföldi gazdaságot, hanem „román” cégtől rendelnek. A vetélkedés a zászló megrendelése és a közösségi célok támogatása kapcsán is felbukkant:

„Hadakoznak, perelnek, de ha jobban megnézzük, csak a saját országos ismertségüket növelik. Tetszelegnek abban a szerepben, hogy ők a székely nép megmentői, a zászló megmentői... Közben, ha arról van szó, Iași-ból és Brassóból rendelik a zászlóikat. A szentgyörgyi SZNT-ben legalább van annyi tisztesség, hogy jótékony célra használja a zászlóigényt, és nem fut az első román céghez.” (F06)

„Úgy tűnt, végre van összefogás zászló ügyben, mindenki Székelyföldön a székely zászló mellett! Persze aztán a szentgyörgyieknek megint kellett a magamutogatás, ők a kulturális nagyvárosi hóborttal... hát román cégekkel varratják, nyomtatják a zászlót.” (N02)

A zászlók előállítása egy másik hangsúlyos diskurzív keretbe is beágyazódott. A tanulmány elején már kitértem rá: a fogyasztáshoz kötődő negatív mítoszok közül a terepen a kommercializáció, a szimbolikus tárgy kommodifikációján keresztül „bepiszkolódás” kérdése is fontos. A két megye vezetése közötti rivalizálás a

⁶⁵ Kovács Attila: Hargita megye székely zászlót kapott. *Székelyhon.ro*, 2009. november 26. <https://szekelyhon.ro/aktualis/hargita-megye-szekely-zaszlot-kapott/print> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

kommerzializáció és a hitelesség ellentét párban testesült meg: az érvek a professzionalitás és a hatékonyság, valamint a helyileg beágyazott, kézműves technikák – amik ugyanakkor lassúak és minőségi szempontból változóak – között ingadoztak. A gyártó megválasztása körüli vitában nemcsak a tömegtermelés elutasítása, hanem a gyártó „román” etnikuma is hangsúlyosan megjelent. A kritikák egyértelműen megmutatták, hogy a régió gazdasági fellendítése, a helyi termékek választása a többségi piaci szereplőkkel szembeni érveket is felerősítették. Ebben a diskurzív keretben, ahol a székelyföldiség megfogalmazása és a régió gazdasági folyamatainak élénkítése a tét, az etnikai határvonalak is felerősödtek. A „román” gyártó „megbízása” és a rendelésen keresztül „támogatása” a székelyföldi közösségi célok „megtagadásával”, a közösség „becsapásával” egyenlő.

A kritikákra adott válasz frappánsan összefoglalja azt a régióépítési stratégiát, ami eléggé univerzális és progresszív ahhoz, hogy nehéz legyen vitázni vele. Ugyanakkor ennek a szemléletnek gyakorlatba ültetése nem igazán jellemző a régióépítés működésében, főképp nem a gazdasági tevékenységekben: „Ebben a városban és ebben a megyében a mai szaktudásnak megfelelően próbálunk fejlődni. Nem akarunk olyan Székelyföldet, ahol a lakosság nem tudja, mit jelent minőségi munkát végezni, minőségi termékeket fogyasztani. A mi működésünkben a legfontosabb, hogy utat mutassunk és támogassuk a professzionalitást. (...) Ismerem ezeket a kritikákat, de azt gondolom, hogy a végeredmény, a versenyképes régió a fontos. Mi nem félni akarunk a nagytőkétől, mi azt akarjuk, hogy a nagytőke felismerje Székelyföld hagyományait, és munkát, megélhetést adjon a székely családoknak” (F07)

6.2 A forgalmazás hálózata

A zászló ára a szuvenírboltokban és könyvesboltokban, valamint a Merkúr áruházláncban magasabb volt, ott ugyanis túlnyomóan nem a helyi lakosságot célozták meg, hanem a turistaszezonban idelátogatókat. A Csibész Alapítvány ügyvezetőjével és egyéb kisebb forgalmazókkal folytatott beszélgetések rámutattak arra a folyamatra, amely a zászló széles körben való elterjedésének ágyazott meg. A rendelések időszakosan megsokszorozódtak: Németországból, Ausztriából, Svédországból, de az USA-ból és

Kanadából is érkeztek megkeresések. Ez a keresleti fellendülés összefonódott egy tágabb politikai kerettel, mivel a kettős állampolgárság intézményének kiépítése a magyar diaszpóráközösségek nemzeti kötődésére is hatással volt, a székely zászló a magyar zászló mellett – ami a Magyarországot mint anyaországot testesíti meg – a nemzeti mivolt megfogalmazására használt jelképpé vált. Ennek a szimbolikus összetartozásnak a keretei és „infrastruktúrája” kezdetleges volt, a magyarokat tömörítő külföldi szervezetek nem alakultak át zászlóforgalmazókká, így sokszor egy-egy darab postázásával próbálták ellátni a helyi termelők a külföldön élő vevőket. Habár a vevői kör szélesedett, a postai küldeményként feladott székely zászlók, kokárdák olykor késve érkeztek meg, vagy problémák léptek fel a kézbesítésnél.

A kisebb szervezetek 2014 körül havonta 5-6 zászlót adtak el, a nagyobb ünnepek előtt akár 10-re is felugrott ez a szám. Mivel a zászló nem tartozik a használati cikkek közé, ezért nem lehet fenntartani egy állandó vevői kört. A kapcsolatoktól való függés és az online reklámozás is esetleges volt, a nagyobb megrendelők főleg a pártok és politikai szervezetek maradtak. A vevői kör szélesítése és a politikai szervezetekkel fenntartott viszony azonban különböző stratégiák kidolgozását tette szükségessé. A kisebb forgalmazók inkább egy-egy szervezethez kapcsolódva próbálták fenntartani magukat, míg a nagyobb forgalmat bonyolítók inkább a „kiéremelt” szimbolikus tőkéjüket próbálták kamatoztatni.

A bepiszkolódás ugyanakkor egy másik szinten, a politikai szervezetek kiszolgáltatásában és azok hatalmi versengésének a résztvevőjeként is veszélyes, mivel az rombolhatja a civil tevékenységgel elért hiteles pozíciót. A megrendeléseken keresztül támogatás tipikusan ilyen eset. Ezekben a szituációkban a zászlóvarró alapítványnak ki kell alakítania és meg kell találnia azt az egyensúlyi állapotot, amelyben az egymással versengő politikai szervezetek felé nyitnak:

„Mi politikán kívüli szervezet vagyunk. Mi a politikával ott tartjuk a kapcsolatot, esetleg, hogyha ők igénylik, hogy mi mint civil szervezet véleményt mondjunk valamiről, valamivel kapcsolatban. Például az RMDSZ-be, a helyi területi szervezetbe, bevontak civil szervezetek képviselőit is, akkor jártam én, mert én voltam, aki járt ezekre a gyűlésekre. Annyi van, hogy így a csiki RMDSZ besegít a zászló forgalmazásába, ő meghirdeti különböző szervezeteinél, hogy

van. Vagy az EMNT-sek is, amikor volt ez a zászlós dolog, akkor nagyon sokat ők gyűjtöttek össze, az igényléseket. Mi készítettük a zászlót, írtuk a számlát, küldtük el. Ők fizették ki. Hát ennyi volt.” (F04)

„Például most mikor volt ez az Izsák Balázs-féle vásárhelyi, akkor volt egy nagyobb megrendelés, de azt nem Vásárhelyre vitték, hanem Udvarhelyre, és ott szétszították. De vannak üzletek, akik rendszeresen vásárolnak tőlünk és árulják. Az egyik a Corvina, Csíkszeredában s Udvarhelyen, ők... inkább ők. Aztán, mondom, van ilyen, hogy az RMDSZ gyűjt össze ilyen megrendeléseket, és átadja nekünk.” (F04)

A zászló áruvá válásának egyik fontos fázisa a forgalmazás hálózatainak kialakulása volt. Mivel az igény is a lakosságot mozgósító politikai szervezetek részéről fogalmazódott meg – a nagyobb tüntetéseken, gyűléseken pedig ezek a szervezetek osztogattak lobogókat –, fontos volt számukra, hogy a zászlók forgalmazásában is részt vállaljanak, legalábbis az ellenőrzés szintjén. A helyi politikai szervezetek székhelyeiken árulták a zászlót, legtöbbször előállítási áron (2013-15 között ez 35 lej volt, 2500 forint körül). Ez azonban költe a kisebb forgalmazók kezdeményezőképességét és piaci lehetőségeit, mivel azok sem az árral, sem a fejlettebb infrastruktúrával nem tudtak versenyezni.

A terepmunka során felkerestem több kis forgalmazót is. Az egyik csíkszeredai zászlóterjesztővel való találkozás arra világított rá, hogy milyen motivációk húzódnak meg egy hasonló vállalkozás beindítása mögött, honnan jönnek a minták, és a helyismeret nyomán milyen stratégiákat alkalmaznak a munkájukban:

„F08: S akkor hogy tegyük láthatóvá Székelyföldet, kiosztottunk tízezer darab SIC matricát, mindenki ragassza az autójára, s akkor ezzel is népszerűsítsük a régiót, és lássák. Bárhol, ha lássák – külföldön is, akárhol –, halljanak róla, hogy Székelyföld. Ez még saját pénzből ment.

-Hogyan tudtatok befektetni, voltak támogatóitok?

F08: Hát lényegében a matricák eladásából. A kétnyelvű tábláknál, ott kaptunk egy támogatót, egy kanadai támogatót. Ő küldte el a pénzt, s akkor abból valósítottuk meg a kétnyelvű táblát. Ő keresett meg minket, mi nem nagyon tudtunk... Mi nem kérünk soha, nem, nem szoktunk kérni. A matricák ki vannak rakva ide az oldalunkra, árusítuk, általában kinyomunk egy nagyobb

mennyiséget. Nem a pénzszerzés a lényeg, tehát egyikünk sem ebből kell megélnen. Nem egy fizetés. Ilyen önkéntes alapon megy.

-És volt előzetes tapasztalatotok?

F08: Nincsen, teljesen újak vagyunk ebben. Régebb nagyon sokat fórumoztam. Örökké kommentáltak, hogy ez nem jó, az nem jó, ez nem tetszik, s így nem tetszik valami, de lényegében soha nem tettünk az ellen semmit. S akkor úgy merült fel az ötlet, hogy ha valami nem tetszik, akkor lehetőségeinkhez mérten legalább próbáljunk meg tenni ellene. Hát van egy honlapunk, egy blogunk, s ott, aki lássa, megkeres. Felhív, vagy ír egy e-mailt, sakkor mi postán elküldjük. Mi a Csibészektól szerezzük be. Segítjük őket is, meg a dévai alapítványt is.”

Az önkéntesség és az anyagi gyarapodás elutasítása körüli morális normák ezekben az interjúkban újra és újra előkerültek, mint a nemzeti/regionális elköteleződés és hitelesség jelei. A profit elutasítása és a többletjövedelem szimbolikus felajánlása közösségi célokra a „nemzetért” hozott áldozat egyik formája. A személyes, élő kapcsolatok a vevői körrel felértékelődtek, a vevő és eladó „sorstársakká” váltak. Mivel a felhalmozás nem volt cél, a zászlók beszerzése nehézkes marad a vállalkozók számára, nagyobb ünnepek során a matricák, kitűzők és kokárdák, tehát az „apróságok” eladását tartották prioritásnak. A vállalkozó számítógépes ismeretei viszonylag széles körre kiterjednek: a weblap-fejlesztéstől a fórumszabályokig és a grafikai tervezőprogramokig, úgyhogy a matricák előállításának nyomdai előkészítésén is spórolni tudnak.

Összességében elmondható, hogy a zászló forgalmazása a forráshiány miatt nem tudott, nem tud professzionalizálódni, a terjesztői hálózat megmaradt egy ismerősi kör kapcsolathálójának szintjén. Habár az online boltok működtetése úgymond liberalizálta a nemzeti hovatartozást megjelenítő tárgyak piacát, a botrányok idején a termelés, a beszerzés és a forgalmazás legtöbbször a hálózatban részt vevők közötti személyes kapcsolatokon keresztül működött. Ez később annyiban változott, hogy ezek az online fellelőhelyek becsatornázódtak a már létező jobboldali online forgalmazói hálózatokba, és hangsúlyosan Magyarország-központúakká váltak, például a Magyar Menedék Könyvesház, a Szkíta Kézműves Bolt, a turania.hu, a hunbolt.hu, a hazafias.hu, a zaszlobolt.hu, a militaryplaza.hu, a tereptarka.hu, az erdelyivasarter.ro és a székelyhon.ro váltak a legnagyobb forgalmazókká.

A zászló kommodifikációja az online terjesztés mellett a bolti hálózatokba való bekapcsolással bontakozott ki. Székelyföldön a Corvina könyvesbolt, a Merkúr üzletlánc, a szuvenírboltok, valamint a turisztikai információs pontok, Magyarországon pedig időszakosan a CBA üzletláncában lehetett megvásárolni a lobogót. Ezek a boltok garantálni tudták az árukhoz való folyamatos hozzáférést, egyrészt nemcsak a helyi kézművesek áruit, hanem a tőkeerősebb cégek nyomtatott zászlóit is értékesíteni tudták, a nagyobb nemzeti ünnepek előtt pedig volt kapacitásuk a felhalmozásra, és nem voltak kiszolgáltatva az állami postának.

7. Összegzés

A tanulmányban a székely identitás artikulációjának tárgyi vonzataival foglalkoztam, mégpedig azok árufázisával. A termékként forgalmazott „egyszerű” és az identitás képviselőre hivatott „különleges” tárgyak kategóriái között egy fontos kulturális határvonal húzódik. A határvonal elmozdulása vagy a kategóriák közötti egyensúly megbomlása a közösség szimbolikus tárgyainak kommercializálódásához, „bepiszkolódásához” vagy éppen ellenkezőleg, az artefaktumok megsokszorozódásához, a dolgok felértékelődéséhez vezethet. Ez a folyamat a közösség kulturális különbözőségét kezdheti ki, illetve ahhoz vezethet, hogy az „élő folklórrá”, „élő skanzenné” alakul.

A székelyföldi esetben az identitás tárgyainak bepiszkolódását vagy felértékelődését egyrészt az a történeti kontextus határozza meg, amely a hiteles magyar karakter és identitás körül évtizedek óta formálódik, másrészt a romániai rendszerváltás előtti kultúrpolitika elvei. A helyi kultúra és hordozói azonban a székelyföldi autonómiatörekvésekkel egy önálló identitáspolitikai keretbe helyeződtek át, így már nemcsak az „ősi magyar”-t, az „autentikus erdélyi magyar”-t, hanem a „hamisítatlan székely”-t is jelentik.

A székely identitáspolitikák felerősödésével a szimbolikus tárgyak piaca is új megvilágításba került. A tárgyak jelenlétével – kategóriájukon keresztül – olyan eszmék is megerősítést nyertek, mint például a székely kultúra romlatlansága, a hagyomány felelevenítésének értékessége, a „jó élet”. Az identitáspolitikai mező kiszélesedésével azonban a politikai szereplők a tárgyak piacának irányítását és ellenőrzését is megpróbálták kisajátítani. A

székelyföldiség meghatározásáért folytatott harc részeként a helyi (magyar) adminisztratív-politikai hatalom kísérletet tett arra, hogy erre a mezőre is kiterjessze befolyását: a szimbolikus tárgyak termelését a megrendelések és buycot mozgalmak szervezése révén, eladásukat a kézműves vásárok, piacok infrastruktúrájának biztosításán keresztül, a tárgyak és szolgáltatások hitelességének védelmét pedig a védjegyek, gazdasági szervezetek és kézműves szövetségek támogatásán keresztül valósította meg.

A székelység és székelyföldiség identitáspolitikai jelentősége ugyanakkor elfedte a meghatározásukért folytatott küzdelmeket az eltérő politikai szervezetek és a Kovászna és Hargitai megyei vezetés között. A tanulmányban ezt a versenyt több szinten elemzem, egyrészt bemutatom a védjegyek létrehozásával kapcsolatos vitákat, másrészt a két megye kézműves szövetségei közötti konfliktusokat, míg harmadrészt a piacokon való bemutatkozás lehetőségét, mint a politikai verseny egyik platformját. A székelyföldiségért harcba szálló adminisztratív vezetés mellett, ideig-óráig a radikális jobboldali hálózatok is érvényesíteni tudták befolyásukat, azonban a politikai erejük gyengülésével az „identitáspiacról” is kiszorultak.

A székelyföldiség meghatározásáért folytatott versenyt dinamizálta a székely zászló megjelenése. A tüntetések, az autonómiamozgalom újabb hulláma, a szimbolikus tárgy veszélyeztetettségének mozgósító ereje a zászlók iránti keresletet is megnövelte. A zászlót, a legfontosabb közösséget megtestesítő jelképet azonban meg kellett védeni a kommercializálódástól, szimbolikus hatalmának kiüresedésétől és áruvá degradálódásától. Ezért a zászlót övező gazdasági folyamatokat a versengő politikai és adminisztratív helyi hatalom nagy körültekintéssel ellenőrizte. Elsősorban azzal, hogy az igények kielégítését magukra vállalva osztogatták, árusították, és nagy tételben rendelték a zászlót olyan termelőktől, akik a közösséget hitelesen képviselték, vagyis akik „tettek valamit a székelységért”. Ennek a megfontolásnak a mentén vált egy, a katolikus egyházhoz is több szálon kapcsolódó, civil tevékenységet folytató alapítvány az egyik legfontosabb székely zászlógyártóvá.

Az alapítvány érdemessége és hitelessége a helyi társadalomban betöltött funkciójából fakadt, illetve abból, hogy a zászlók gyártása egy esélyegyenlőséget teremtő és hátrányos helyzetű fiatalokat felzárkóztató programból nőtte ki magát. Az alapítvány

koordinációjának köszönhetően a legtöbb kézműves technikával készült zászló innen került ki az önkormányzatok, az iskolák és templomok épületeire, sőt a magánházakra is. A tanulmány hosszasan elemzi azokat a dilemmákat, amelyek a piaci termelés és profitszerzés morális megítélése kapcsán felmerültek az alapítvány vezetésében.

A gyártás és a forgalmazás hálózatai és helyi beágyazottsága körül is kialakult egyfajta rivalizálás a két székelyföldi megye között – az eddig bemutatott hatalmi versenyekhez hasonlóan. Ebben a rivalizálásban a buycot elvei érvényesültek. A helyi kontextusban a buycot mozgalma kapcsán három premissza fogalmazódott meg: az érdemes, a bizonyítottan „jó székely” termelők és forgalmazók termékeinek kell elsőbbséget élvezniük ezen a szimbolikus tárgyakat forgalmazó piacon. Másodsorban, hogy a kézműves tárgyak ne hordozzák magukban a kommercializáció veszélyét, ezért a tömegtermeléssel előállított tárgyakhoz képest ezt a gyártást kell preferálni, végül pedig hogy a gyártók tartozzanak a saját közösséghez, a „román” gyártókat morális kötelesség nem támogatni. A rivalizálás során felmerülő morális pozíciók polarizálódtak, az egyik erre a három elvre épült, míg a másik álláspont a professzionalizmust, a standard minőséget hangsúlyozta. Azt láthattuk tehát, hogy a közösséget megtestesítő szimbolikus tárgy gazdasági jelenlétében is megnyilvánultak és megerősödtek a székelyföldi törésvonalak. A Székelyföld regionalizációja és annak ellenőrzése a mai napig nem tudott átlépni ezeken a törésvonalakon.

A helyi identitáspolitika és a szimbolikus áruk forgalmának összefonódásait történeti és hatalmi dimenziók szempontjából tekintettem át. Ennek több tanulságát megfogalmazhatjuk: egyrészt, hogy az adminisztratív hatalmi struktúra a piaci szereplők kooperációjának, ötleteinek és cselekvési terének kisajátításán keresztül egy ellenőrzött és irányított gazdasági környezetet hoz létre. Másrészt, hogy a helyi érdekcsoportok arra törekednek, hogy saját befolyásuk növelésének és megerősítésének szolgálatába állítsák az identitáspolitikákhoz kapcsolódó folyamatokat. Harmadrészt, hogy a székelyföldi kézművesszövetségek és szereplők a helyi hatalmi támogatás nélkül életképtelenek, így esélyük sincs arra, hogy képesek legyenek kihasználni az aktuális nemzetközi kézművesdivatot, ahogyan az például a skót esetben történt.

Felhasznált irodalom

Appadurai, Arjun (szerk.): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Berta Péter: A tárgyai identitáspolitikája. A patinahamisítás mint alkalmi megélhetési/politikai stratégia és a gábor presztízstárgygazdaság. *Replika*, 2008/63. 163–196.

Bíró Blanka – Létai Tibor – Simon Eszter: Beindult a székelyzászló-ipar. *Krónika Online*, 2013. február 15, <https://kronika.ro/erdelyi-hirek/beindult-a-szekelyzaszlo-ipar/print> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

Bíró Zoltán – Gagyí József – Péntek János: *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1987.

Bíró Zoltán: Az árcsói kerámiavásár. In: Bíró Zoltán – Gagyí József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1987. 120–134.

Costelló, Enric – Mihelj, Sabina: Selling and consuming the nation: Understanding consumer nationalism. *Journal of Consumer Culture*, 2017/0(0). 1–19.

Devine, T. M.: *The Scottish Nation: A History, 1700–2000*. New York: Viking, 1999.

Duțu, Mihaela – Gangone, Andreea-Daniela: Contradictory evolutions of Market Art in Nowadays. *Studii Economice Oradea*, 2009
<http://steconomiceuoradea.ro/anale/volume/2009/v4-management-and-marketing/129.pdf> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

Edensor, Tim: *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*. Oxford: Berg, 2002.

- Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1919 – 1944.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2014.
- Foster, Robert J.: *Materializing the Nation: Commodities, Consumption, and Media in Papua New Guinea.* Bloomington: Indiana University Press, 2002.
- Fox, John: Consuming the Nation: Holidays, Sports, and the Production of Collective Belonging. *Ethnic and Racial Studies*, 2006/29(2). 217–36.
- Gagy Ágnes: A GóbéPortál és a Székely Ökoközösség kezdeményezés. *AnBlok*, 2008/1–2. 149–157.
- Gáll Zoltán: Fából vaskarika? Avagy: lehet-e a székely termék világmárka? *Pro Minoritate*, 2011/2. 54–71
- Iolu, Liviu: Fabrica de steaguri secuiești are „o avalanșă de comenzi”. *Adevărul.ro*, 2013. április 8. https://adevarul.ro/news/societate/video-fabrica-steaguri-secuiești-o-avalansa-comenzi-1_5161b86200f5182b8593cbe3/index.html (letöltés ideje: 2019. május 26.)
- Kiss Bence: A székely zászlóért tüntettek Sepsiszentgyörgyön. *Transindex.ro*, 2012. november 08. <http://itthon.transindex.ro/?cikk=18815> (letöltés ideje: 2019. május. 26.)
- Kiss Dénes: Roma szervezetek Székelyföldön. *Erdélyi Társadalom*, 2017/15(1). 193 – 204.
- Kopytoff, Igor: A dolgok kulturális életrajza: a kommodifikáció mint folyamat. In: *Replika*, 2008/63. 107–130.
- Kovács Attila: Hargita megye székely zászlót kapott. *Székelyhon.ro*, 2009. november 26. <https://szekelyhon.ro/aktualis/hargita-megye-szekely-zaszlot-kapott/print> (letöltés ideje: 2019. 26.)
- Kustán-Magyari Attila: A borban van történelem, földrajz, filozófia – Szabó Zoltán székelyföldi top sommelier-vel beszélgettünk. *Maszol.hu*, 2017. szeptember 15.

<http://www.maszol.ro/index.php/hatter/85921-a-borban-van-tortenelem-foldrajz-filozofia-szabo-zoltan-szekelyfoldi-top-sommelier-vel-beszeltunk> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

Magyar Nemzet: Pert vesztett székelyzászló-ügyben a rendőrség. *Magyar Nemzet*, 2016. február 1.

<https://magyarnemzet.hu/archivum/hataron-tul/pert-vesztett-szekelyzaszlo-ugyben-a-rendorseg-3971726/> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

McCrone, David – Morris, Angela – Kiely, Richard: Scotland – The Brand: *The Making of Scottish Heritage*. Edinburgh University Press: Edinburgh, 1995.

Miller, Daniel: A fogyasztás mítoszai. *Replika*, 2005/51–52, 239–256.

Patakfalvi-Czirják Ágnes: Nacionalista szubkultúra és közösségépítés – a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom Erdélyben. *Replika*, 2017/105.

Patakfalvi-Czirják Ágnes: Szimbolikus konfliktusok és performatív események a „székely zászló” kapcsán. *Regio*, 2015/23(2).

Peach, Andrea: Contemporary Craft and the Commodification of National Identity in 1970s Scotland: What can be learned from cultural policy? *Journal of Design History*, 2007/20(3) Autumn. 243–257.

Rostás Szabolcs: Hungarikummá nyilvánították a kürtöskalácsot. *Krónika Online*, 2015. december 3. <https://kronika.ro/erdelyi-hirek/hungarikumma-nyilvanitottak-a-kurtoskalacsot> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

Sebestyén Adrienné: Erdélybe utazni más. A magyar turisztikai irodalom Erdély-képe. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2005. 1–67.

Skey, Michael: *National Belonging and Everyday Life. The Significance of Nationhood in an Uncertain World*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Steiner, B. Christopher: Az autentikusság keresése és az afrikai művészet feltalálása. *Replika*, 2008/63. 131–196.

Szalai: Betiltották Romániában az Igazi Csíki Sört. *Index.hu*, 2017. január 27.

https://index.hu/gazdasag/2017/01/27/betiltottak_romaniaban_az_igazi_csiki_sort/ (letöltés ideje: 2019. május 26.)

Szőcs Gazda Enikő: A székelyföldi szőttesmozgalom és a Székely Nemzeti Múzeum. In: *Emlékkönyv. A Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy: T3Kiadó, 2013. 203–214.

Vári O. Péter: Székely belháború. *Háromszék*, 2017. február 15. https://www.3szek.ro/load/cikk/99734/szekely_belhaboru (letöltés ideje: 2019. május 26.)

Ziuanews.ro: Logo-ul companiei „Covalact” promovează harta Ungariei Mari. *Ziuanews.ro*, 2015. május 20., <https://www.ziuanews.ro/dezvaluiri-investigatii/logo-ul-companiei-covalact-promoveaza-harta-ungariei-mari-219083?fbclid=IwAR2HJAgHCZMKrCjjMdaufNuLhHRYTmtUmDx4mhG0p5F2-nA471E9urxS8U> (letöltés ideje: 2019. május 26.)

Függelék 1. A hivatkozott honlapok

Székely Termékek: szekelytermekek.hu

Ajándék Bázis: ajandekbazis.hu

Csíki Sör: csikisor.hu

Turánia: turania.hu

POPARTCOV: <http://www.popartcov.ro/egyesuslet.php>

Erdély.ma: <http://www.erdely.ma/iv-szekely-fesztival-a-magyar-a-magyarnak-baratja-rokona-testvere/>

Army Shop: <http://army-shop-szhely.hu/shop/hu/armyshop/termek-megtekintes/270>

Erdélyi Vásártér:

<http://erdelyivasarter.ro/hu/products/81/31/433/szekelyfold--ferfi-polo>

L-CO Outlet: http://l-co.unas.hu/spd/L-CO_963745/Szilikon-karkoto-szekely-jelkepekkel-es-szinekkal és http://l-co.unas.hu/spd/L-CO_253794/Szekely-karkoto-szilikon-karkoto-autonomia-felirat

Függelék 2. Az interjúalanyok listája

F01	helyi politikai szereplő	Sepsiszentgyörgy
F02	képzőművész és kézműves	Szováta
F03	újságíró, heraldikus	Sepsiszentgyörgy
F04	helyi alapítvány ügyvezetője	Csíkсомlyó
F05	önkormányzati dolgozó	Csíksszereda
N01	önkormányzati dolgozó	Csíksszereda
F06	közzgazdász	Csíksszereda/Csíkcsicsó
N02	titkárnő	Csíksszereda
F07	politikus	Sepsiszentgyörgy
F08	civil támogató, forgalmazó, blogger	Csíksszereda

GIDÓ ATTILA*

Az észak-erdélyi holokauszt romániai historiográfiája és interpretációja

1. Bevezető

A holokauszttal foglalkozó romániai történetírásban hosszú évtizedekig visszatérő motívum volt két tény szembeállítása. Egyfelől, hogy az Auschwitzba deportált, vagy munkaszolgálatra hurcolt, esetleg más, az életet fenyegető diszkriminációt elszenvedett 164.052 észak-erdélyi zsidónak minősített személynek alig negyede (kb. 35–40.000 ember) maradt életben. Másfelől, hogy a román fennhatóság alatt maradt kb. 41 ezer (a kitértekkel együtt 42 ezer) dél-erdélyi zsidó túlélte a holokausztot.¹ Ha a magyarországi zsidóság holokausztjának román historiográfiáját elemezzük, akkor ez az aszimmetrikus ellentétpár az, amit mindenekelőtt vizsgálunk

* A szerző a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: attila.gido@gmail.com.

¹ Friss kutatások azt bizonyítják, hogy a dél-erdélyi zsidóságnak is voltak jelentős emberáldozatai. A férfiak egy része munkaszolgálatosként került Transznisztríába, és közülük többen is meghaltak a nehéz körülmények következtében. A korábbi ismeretekkel ellentétben ma már azt is lehet tudni, hogy Dél-Erdélyből is történtek deportálások Transznisztríába. A román hatóságok 1942-ben több száz, de akár néhány ezer zsidó személyt is deportáltak. Csősz László – Gidó Attila: *Excluzi și exploatați. Munca obligatorie a evreilor din România și Ungaria în timpul celui de-al Doilea Război Mondial*. Working Paper nr. 48. Cluj-Napoca: ISPMN, 2013. 27.; Tibori Szabó Zoltán: Holokauszt: tények és emlékezet. *Szabadság*, 2015. március 10. 3., Tibori Szabó Zoltán: The Holocaust in Transylvania. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (ed.): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later*. Budapest – New York: CEU Jewish Studies Program – CEU Press, 2016. 174.

kell. Lényegében ehhez kell viszonyítanunk az összes román és magyar kutatást.

Mindenekelőtt azonban felmerül a kérdés, hogy mely történetészeket és mely tudományszervező intézményeket, nyilvános felületeket (sajtó, szaktudományos folyóiratok, könyvkiadók) tekintünk a román holokauszt-történetírás szereplőinek, illetve kiket vizsgál ez a tanulmány?

Inkluzív megközelítésben minden olyan szerzőt a román szakirodalom részének tekinthetünk, aki a mai Románia területén, vagy azon kívül a romániai (beleértve a korábban más országokhoz tartozó régiókat is) zsidóság történetével – a mi esetünkben a holokauszt időszakával – foglalkozik, és etnikailag, kulturálisan vagy földrajzilag kötődik Romániához (például az országban született, vagy hosszabb ideig itt élt). Ebbe a kategóriába tartoznak az olyan szerzők is, mint a dési származású, de 1945-től Németországban, majd 1948-tól az Amerikai Egyesült Államokban élő Randolph L. Braham, vagy Jean Ancel, aki Iaşiban született, de 1963-ban Izraelbe emigrált. Randolph L. Braham viszont elsősorban a magyar/magyarországi holokauszt (beleértve az észak-erdélyit is) szakértőjeként és csak másodsorban a romániai események kutatójaként szerzett nevet a szakmában. Hasonló dilemmával szembesülünk akkor, ha a kimondottan Erdéllyel vagy Észak-Erdéllyel foglalkozó munkák szerzőit próbáljuk besorolni a román (vagy magyar) történetírásba. Mit tegyünk például Moshe Carmilly-Weinberger esetében, aki magyar kulturális háttérrel rendelkezett, 1934 és 1944 között Kolozsvár neológ rabbija volt (ekkor a Weinberger Mózes nevet használta), a II. világháborút követően tanulmányt jelentetett meg az erdélyi zsidóság részvételéről az 1848/49-es magyar polgári forradalomban, megszerkesztette a magyar–angol–héber nyelvű *Kolozsvári zsidóság emlékkönyvét*, és több nyelven is kiadta az erdélyi zsidóság történetét?² A II.

² Weinberger Mózes [Carmilly-Weinberger, Moshe]: Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez. In: Löwinger Sámuel (szerk.): *Tanulmányok a Zsidó Tudomány köréből. Dr. Guttmann Mihály emlékére*. Budapest: K.n., 1946. 283–298.; Carmilly-Weinberger, Moshe (szerk.): *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. New York: Sepher Hermon Press, 1988 (első kiadás: 1970); Carmilly-Weinberger,

világháború után viszont Izraelben, majd az 1950-es évek második felétől New Yorkban élt. Az 1980-as évektől a magyar–román holokauszt-értelmezési csatában egyértelműen a román államszocialista rendszer hivatalos álláspontját képviselte.

Az Erdélyre összpontosító szakembereknél maradva, a Kolozsváron élő Tibori Szabó Zoltán kutatási területe kimondottan az észak-erdélyi holokauszt. Elsősorban magyar nyelven publikál, de számos szövege jelent meg angol és román fordításban. Tibori esetében is felmerül a kérdés, hogy mennyiben tekinthető a román történetírás részének? Hasonló a dilemma a nagyváradi Mózes Teréz esetében, aki románul és magyarul egyaránt közölt a témában.

Amennyiben exkluzív besorolásra törekszünk, akkor a fentiekből is kiolvasható, hogy igen képlékeny kritériumokat kellene figyelembe vegyünk, amelyeknek a használata akár etikátlannak is tűnhet. Ilyen kritérium például az adott szerző etnikuma vagy kulturális kötődése. Ez viszont a részünkről egy külső, heteroidentifikációs besorolást eredményezne, amely nem biztos, hogy egyezik az illető szerző autoidentifikációjával. Ezzel a módszerrel ugyanis csak a román etnikumú vagy a román kulturális kötődésű zsidó szerzőket vizsgálánk, miközben kimaradnának például az erdélyi magyar vagy magyar zsidó történészek, akik egyaránt tekinthetők a román és a magyar történetírás részének. Ha területi alapon választunk, és csak a romániai, azaz a Románia területén élő és alkotó szerzőket, illetve az ebben az országban megjelent publikációkat vizsgáljuk, akkor viszont a téma olyan jeles szakértői maradnak ki, mint például Jean Ancel vagy éppenséggel Radu Ioanid.

Annak érdekében, hogy minél teljesebb és valóságghűbb képet alkossunk, az a legcélszerűbb, ha elsősorban azokat a szerzőket, publikációkat, publikációs helyeket és intézeti kereteket vizsgáljuk, amelyek területiális alapon Romániához köthetők. Ki fogunk ugyanakkor térni a nem Románia területén alkotó szerzőkre is, hiszen az ő munkásságuk megkerülhetetlen.

Moshe: *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*. București: Editura Enciclopedică, 1994., Carmilly-Weinberger, Moshe *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.

A tanulmánynak nem célja a holokauszttagadás irodalmával foglalkozni, és a holokausztrelativizálást művelő szerzők is csak abban az esetben kerülnek említésre, amennyiben az Észak-Erdélyre vonatkozó holokauszt-interpretációkkal állnak kapcsolatban. Az 1989-es román rendszerváltozást követően elszaporodtak a szélsőjobboldali szervezetek és a romániai zsidóírtásokat tagadó vagy a román felelősséget bagatellizáló kiadványok. Erre vonatkozóan részletes áttekintést közölnek Tibori Szabó Zoltán, Michael Shafir és Florin Lobont komparatív tanulmányai, valamint a Wiesel-bizottságként is emlegetett Romániai Holokausztot Tanulmányozó Nemzetközi Bizottság (International Commission on the Holocaust in Romania / Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului în România) 2005-ös jelentése a romániai holokausztról.³ Legújabban Michael Shafir publikált a témában a kelet-közép-európai országokbeli (Litvánia, Lettország, Észtország, Magyarország, Szerbia, Horvátország, Románia) helyzetet hasonlítva össze.⁴

A magyarországi holokauszt romániai és magyarországi interpretációjának aszimmetrikus voltával, konfliktusforrásaival és gyökereivel Randolph L. Braham és Holly Case is részletesen foglalkozott.⁵ Az ő eredményeiket nem lehet megkerülni, így jelen

³ Tibori Szabó Zoltán: Románia és a holokauszt. Felemás szembenézés a múlttal. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Budapest: MAZSIHISZ, 2002. 663–694., Shafir, Michael: Between Denial and „Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe. In: Braham, Randolph L. (ed.): *The Treatment of the Holocaust in Hungary and Romania During the Post-Communist Era*. Boulder: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies Graduate Center, City University of New York, Social Science Monographs, 2004. 43–136.; Lobont, Florin: Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe. In: Stone, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 240–268., Friling, Tuvia – Ioanid, Radu – Ionescu, Mihail E. (ed.): *Final Report. International Commission on the Holocaust in Romania*. Iași, București: Polirom, 2005. 333–380.

⁴ Shafir, Michael: The Nature of Postcommunist Antisemitism in East Central Europe: Ideology’s Backdoor Return. *Journal of Contemporary Antisemitism*, 2018/1. 33–61.

⁵ Braham, Randolph L.: *Román nacionalisták és a holokauszt. Kitalált*

tanulmányunk jelentősen támaszkodik az írásaikra. Fontos megjegyezni, hogy a Braham szerkesztésében megjelent bibliográfia magába foglalja a román történetírás magyarországi holokauszttal kapcsolatos eredményeit is.⁶ Hasonlóan hasznos Jean Ancel bibliográfiája is a romániai zsidóság történetével kapcsolatosan.⁷

2. Észak-Erdély a romániai holokauszt-szakirodalomban

A holokauszt historiográfiájának klasszikus periodizációja öt korszakot különböztet meg, amelyből az első az 1930-as és 1940-es évekre esik, a második pedig az 1940-es és 50-es évekre. A második fázist a lineáris leírások, az események „hogyan történt”-típusú tárgyalása jellemezte. Ezt követően, a harmadik (1960-as évek) és a negyedik (1970-es és 1980-as évek) időszakokban a holokauszt-történetírás által feldolgozott témák kiszélesedtek, a problémák megközelítési és értelmezési módja kifinomult. Az ötödik fázisban (1990-es évek) új, általános holokauszt-szintézisek láttak napvilágot köszönhetően annak, hogy megnyíltak a kelet-európai levéltárak, és

mentőakciók politikai kiaknázása. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998. Angol nyelven: Braham, Randolph L.: *Romanian Nationalists and the Holocaust: The Political Exploitation of Unfounded Rescue Accounts.* New York: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Columbia University Press, 1998.; Case, Holly: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II.* Stanford, California: Stanford University Press, 2009. 175–198. és 211–218. Braham elemzése egyébként jelentős mértékben támaszkodik az ugyancsak az ő szerkesztésében megjelent könyvre a romániai holokausztról. Itt több szerző is (Victor Eskenasy, Alexandru Florian) foglalkozik az 1989 utáni román történetírás és az antiszemitizmus kapcsolatával, illetve a román holokauszt irodalmával. Braham, Randolph L. (ed.): *The Tragedy of Romanian Jewry.* New York: Columbia University Press, 1994.

⁶ Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt bibliográfiája.* 1–2. kötet, Budapest: Park Könyvkiadó, 2010. Angol nyelven: Braham, Randolph L. (ed.): *Bibliography of the Holocaust in Hungary.* New York, Boulder: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center, City University of New York, 2011.

⁷ Ancel, Jean – Eskenasy, Victor: *Bibliography of the Jews in Romania.* Tel Aviv: The Goldstein-Goren Centre for the History of the Jews in Romania, Diaspora Research Institute, Tel Aviv University, 1991.

nyugaton is új, korábban a kutatás elől elzárt forrástípusok jelentek meg.⁸ Romániában, mint ahogyan a kommunista országok többségében, ez a periodizáció nem érvényesíthető maradéktalanul, hiszen 1947 decemberétől kezdődően hosszú évekig nem tette lehetővé a sztálinista történet szemlélet a holokauszt-történetírásnak az olyan típusú organikus fejlődését, mint a nyugati világban.⁹ Az 1960-as éveket követően a Kommunista Párt által ellenőrzött romániai történetírást egyre inkább a nacionalista szemléletmód határozta meg, és ez befolyásolta a holokauszttal kapcsolatos szakirodalmat is. A nemzetközileg elfogadott periodizációból Romániában a második és az ötödik fázis tudott a leginkább érvényesülni.

2.1. A kezdeti időszak

A magyar holokauszt romániai historiográfiája hosszú időn keresztül kötődött a politikumhoz és a két ország közötti viszony alakulásához. A ma működő romániai kutatóműhelyek/csoportok és a mai román történészek viszonyulása a magyarországi/észak-erdélyi holokauszthoz több esetben is ezekkel a tényezőkkel hozható összefüggésbe.

Az Erdély, illetve Észak-Erdély birtoklásáért folyó magyar–román versengés retorikai és politikai repertoárja 1944 őszétől új elemmel, a holokauszt témájával bővült. Románia számára az észak-erdélyi zsidóság tragédiájának a feltárása és a hazai, illetve a nemzetközi közvéleménnyel való megismertetése kulcsfontosságúvá vált, hiszen ez a területi vitában komoly ütőkártyának számíthatott. Többek között ezzel magyarázható az, hogy már a korai időkben a román sajtó, a román politikum, de maga a történetírás érdeklődése is nem a teljes magyarországi, hanem szinte kizárólag az észak-erdélyi holokauszt felé fordult. Ez a fókusz mind a mai napig megmaradt. Látni kell ugyanakkor azt is, hogy a román hatóságok

⁸ Michman, Dan: *Holokauszt és történetírás*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008. 291–301.

⁹ Rövid áttekintést közöl: Fox, Thomas C.: The Holocaust under Communism. In: Stone, 2004. 420–439.

által elkövetett bukaresti, moldovai, bukovinai, besszarábiai és transznisztriai vérengzések is nyilvánosságra kerülhettek Romániában a háborút követő néhány évben.

Már Románia 1944. augusztus 23-i kiugrását, a szövetségesek oldalára történő átállását követően megkezdődtek a román sajtóban az óromániai, besszarábiai, bukovinai és az észak-erdélyi zsidók tragikus sorsáról szóló tudósítások, beszámolók. A bukaresti *Renășterea Noastră* című zsidó hetilapban 1944. szeptember 1-jén jelent meg egy rövid cikk a magyarországi deportálásokról, anélkül, hogy az elhurcoltak további sorsáról információkat tudott volna közölni.¹⁰ Egy hónappal később a romániai zsidók központi hetilapja, a bukaresti *Curierul Israelit* svájci forrásokra hivatkozva adott hírt arról, hogy a „nyolcszázezer” magyarországi zsidó nagy részét lemészárolták, és valószínűleg alig kétszázezen maradtak életben közülük.¹¹

Észak-Erdély 1944 őszi felszabadulását követő első hetekben, hónapokban még csak igen keveset lehetett tudni az 1944. május-június folyamán deportált észak-erdélyi zsidók sorsáról. Először 1944. október 28-án egy kolozsvári román lapban, a *Tribuna Ardealului*-ban írtak arról, hogy egész Észak-Erdélyben alig maradt 2000 zsidó, és a deportáltak nagy részét valószínűleg megölték.¹² Hetekkel később László Béla újságíró a kolozsvári magyar nyelvű *Világosság*-ban foglalta össze egy négyrészes cikksorozatban az 1944-es tragédiát. Az 1944. november 19-én megjelenő negyedik rész kitért arra, hogy egy „Lengyelországból kalandos módon elmenekült és hazatért Weiss Hugó” nevű kereskedő beszámolt az Auschwitzba deportált zsidók sorsáról.¹³

Az erdélyi/romániai román és az erdélyi magyar sajtó közötti interpretációs eltérések már az 1944. augusztus 23-át követő első hetekben nyilvánvalóvá váltak. A felszabadult területek magyar

¹⁰ Crimele guvernului maghiar. *Renășterea Noastră*, 1944. szeptember 1. 2.

¹¹ Bilanțul masacrărilor evreiești în Ungaria. *Curierul Israelit*, 1944. október 1. 4.

¹² Transformările din Ardeal se vor face în spirit de omenie. *Tribuna Ardealului*, 1944. október 28. 2.

¹³ László Béla: Lepecsételt vagonok – ismeretlen útirány. *Világosság*, 1944. november 19. 2.

sajtója a román sajtóhoz képest megkésve és a tényekre szorítkozva, a morális felelősség kérdését megkerülve/mellőzve tudósított a magyarországi holokausztról. Ezzel szemben a román sajtó már a kezdetektől felvetette nem csak a magyar állam felelősségét a zsidók kifosztásában és megsemmisítésében, de az együttműködő helyi magyar hatóságokét és a passzív, sok esetben hasznot hajtani akaró magyar lakosságét is. A román sajtó ugyanakkor gyakran összekapcsolta az észak-erdélyi magyar hatóságok által elkövetett románellenes atrocitásokat a zsidók ellen elkövetett bűnökkel.¹⁴ Ugyanez a módszer köszönt vissza évtizedekkel később a nemzeti-kommunista történetírás narratívájában.

Közvetlenül a II. világháborút követő években, hasonlóan Magyarországhoz és a többi közép- és kelet-európai államhoz, Romániában is megjelentek azok a tudományos igényű vagy nagymértékben a személyes sorstragédiák feltárásán alapuló munkák, amelyek a holokauszt szörnyűségeit ismertették, vagy éppenséggel az egyes államok, kormányok felelősségét tárgyalták.¹⁵ Matatias Carp bukaresti zsidó ügyvédnek az 1946–1948 között megjelent háromkötetes összefoglalója például részletesen foglalkozott a legionárius állammal és a legionárius lázadással, az 1941-es jászvásári pogrommal és a transznyisztiai deportálásokkal.¹⁶ A szerző az észak-erdélyi zsidók sorsát külön kötetben tervezte tárgyalni, amely végül nem készült el. Önálló könyvben foglalkozott viszont a magyar csendőrök 1944. szeptemberi sármási vérengzésével, amelynek során 126 zsidót végeztek ki.¹⁷ A bevezető az 1244-es évvel, tehát a 13. század

¹⁴ Az erdélyi román sajtóban 1944–1946 között megjelent holokauszttal kapcsolatos cikkekre I. Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Kolozsvár: Koinónia, 2007. 211–217.

¹⁵ A magyarországi historiográfiára I. Csósz László – Gellért Ádám: *Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. Dapim: Studies on the Holocaust*, 2017/2. 146–154.

¹⁶ Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944*. Vol. 1., București: Tip. Socec, 1946, Vol. 2., București: Ed. Dacia Traiana, 1948, Vol. 3, București: Ed. Dacia Traiana, 1947.

¹⁷ Carp, Matatias: *Sărmaș. Una din cele mai oribile crime fasciste*. București: Tip. Socec, 1945.

közepével indít, felsorolva a magyarok zsidókkal szemben elkövetett kegyetlenkedéseit, jogsértéseit. A rövid kronologikus ismertetés után, elérkezve a sármási tragédiához, a következőket írja a szerző: „A magyar gyilkosságok hosszú sorában a sármási zsidó lakosság kivégzése olyan kirívó epizódot jelent, amely arányaiban nem, de intenzitásában és bestialitásában méltán vetekszik a krasznodari, katyni, kijevi, majdaneki és auschwitzi rettenetes mészárlásokkal”.¹⁸

2.2. Az államszocializmus időszaka

Matatias Carp könyveit a sztálinista időszakban indexre tették, röviddel a megjelenésüket követően szinte teljes mértékben hozzáférhetetlenné váltak. Hasonlóan a Szovjetunióhoz, ahol ugyancsak ebben az időszakban, 1946-ban tiltották be Ilja Ehrenburg és Vaszilij Grosszman *Fekete könyvét*, egy-két évtizedig maga a holokauszt témája is tabutémává vált Romániában. Matatias Carp háromkötetes műve csak későn, az 1990-es években került vissza a körforgásba fordítások, illetve újrakiadás révén. A 90-es évek kiadásai viszont teljesen más kontextusban történtek. Először 1993-ban jelent meg egy magyar nyelvű részleges fordítás a több Erdély-témájú könyvet is publikáló, jobboldali, konzervatív körökhöz közel álló Primor Kiadónál. Ugyanez a kiadó egy évvel később angolul is megjelentette a könyvet.¹⁹ Ugyancsak magyar körökhöz köthető egy 1995-ös román nyelvű kiadás is.²⁰ Ezt egy újabb, 1996-os román és egy 2009-es francia változat követte.²¹ Az 1993-as magyar kiadás előszava nem hagyott kétséget afelől, hogy a szerkesztőnek és a kiadónak mi volt a szándéka a könyv megjelentetésével: Matatias

¹⁸ Matatias, 1945. 10. (a szerző fordítása)

¹⁹ Carp, Matatias: *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról, 1940–1944.* Budapest: Primor Kiadó, 1993., Carp, Matatias: *Holocaust in Rumania. Facts and Documents on the Annihilation of Rumania's Jews, 1940–1944.* Budapest: Primor, 1994.

²⁰ Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* I. Sao Paulo: Zolcsák Kiadása, 1995.

²¹ Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* București: Editura Diogene, 1996. és Carp, Matatias: *Cartea neagră. Le livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie, 1940–1944.* Paris: Denoël, 2009.

Carp évtizedek óta elhallgatott művével akarták megcáfolni a román történetírás azon állítását, amely szerint Romániában nem volt zsidóirtás: „... a román sajtó és propagandatermékek 40 év óta harsogják a világba, hogy Románia volt az egyetlen német befolyás alá került ország, ahol a zsidókat a II. világháború idején megkímélték. Ugyanakkor ezeknek a »termékeknek« a szerzői az újságcikkek százaiban és a propagandakiadványok tucatjaiban azt próbálják elhitetni a nemzetközi közvéleménnyel, hogy a magyarok a zsidók százezreit pusztították el.”²²

A Takács Ferenc által írt előszó nyíltan utalt az évtizedeken keresztül húzódó román–magyar történeszvitára. Ezzel a vitával kapcsolatban állapította meg az erdélyi kérdésről írt könyvében Holly Case, hogy az észak-erdélyi holokauszt megítélése az 1970-es évektől egyre inkább a kiéleződő román–magyar viszonyoknak rendelődött alá.²³ Ezért történhetett meg az, hogy az államszocialista időszak román történeti munkái azt hangsúlyozták ki, hogy amíg a magyar hatóságok Észak-Erdélyben szinte teljesen kiirtották a zsidó lakosságot, addig a romániai (köztük a dél-erdélyi) zsidók többsége túlélte a holokausztot.

Az 1960-as évekre jellemző szórványos megjelenések után az 1970-es évtized volt az az időszak, amikor újból témává vált a holokauszt a romániai történetírásban. Randolph L. Braham két tényezőben látta ennek az okát. Egyfelől, hogy a Román Kommunista Párt főtitkára és egyben Románia vezetője, Nicolae Ceaușescu meg akarta teremteni annak a lehetőségét és tudományos megalapozását, hogy az ország 1940–1944 közötti diktátorát, az 1946-ban háborús bűnök vádjával kivégzett Ion Antonescu marsallt rehabilitálják.²⁴ Másfelől Braham szerint külpolitikai okok is közrejátszottak a holokauszt újbóli tematizálásában. A pártvezetés

²² Takács Ferenc: Előszó a fordításhoz. In: Carp, 1993. 7.

²³ Case, 2009. 214.

²⁴ Ion Antonescu szerepének az átértékelése Marin Preda román író 1975-ös regényével (*Delirul* = A delírium) kezdődött el. A regényben a marsall több esetben is pozitív fényben tűnik fel. A regény megjelenését követően a történeti munkák korábbi negatív Antonescu-értelmezése is megváltozik. L. bővebben: Moisa, Gabriel: *History, Ideology and Politics in Communist Romania, 1948–1989*. Budapest: Eötvös Loránd University, 2012. 177–178.

javítani igyekezett az országról kialakult negatív külföldi képet. Ezt pedig többek között hamis, de Románia számára kedvező történeti állításokkal próbálta elérni. Románia, illetve Ion Antonescu zsidókkal szemben tanúsított humánus magatartását állították szembe Magyarország és a Horthy-rendszer háború alatti barbarizmusával.²⁵ Nem szabad figyelmen kívül hagyni egyéb bel- és külpolitikai tényezőket sem. Az 1965 óta hatalmon lévő Nicolae Ceaușescu az 1970-es évek elejére külpolitikailag jelentős sikereket ért el, sikerült konszolidálnia a hatalmát, és a Szovjetunióval szemben különutas politikai irányvonalat érvényesített. A 80-as évekre viszont egyre nagyobb lett Románia nemzetközi elszigeteltsége, belpolitikai téren pedig megerősödött a társadalom felett gyakorolt ideológiai és hatalmi szigor. A baloldali diktatúra elmélyülésével egy időben a nemzetiségekkel szemben gyakorolt elnyomás is egyre nagyobbá vált, mely fokozottan irányult a magyar kisebbség ellen. Az észak-erdélyi holokauszt és a magyar bűnök tematizálása tehát nem csak Antonescu rehabilitációját – és ezzel együtt hazafivá, illetve a nemzeti függetlenség harcosává történő avaszálását – szolgálták, hanem a magyar kisebbség ellen is irányultak.²⁶

Nem véletlenül került napirendre ezekben az években a román nemzet történelme, a Kárpát-medencei őshonosság kérdése és egy sor, az erdélyi kérdést is érintő történeti probléma.²⁷ A román történetiszemlélet új irányvonalát a Román Kommunista Párt 1974-ben megtartott 11. kongresszusa és az 1976-os kulturális program határozták meg. Az 1974-es kongresszuson elfogadott pártprogram szellemében a román „történészek” olyan múltbeli eseményeket értelmeztek és írtak át, amelyek révén a nemzet dicsőségét növelni,

²⁵ Braham, 1998. 41., Vö.: Friling et al., 2005. 337–348.

²⁶ A Ceaușescu-rendszerről és annak nemzetiségi politikájáról I. Tismăneanu, Vladimir – Dobrinu, Dorin – Vasile, Cristian (ed.): *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport final*. București: Humanitas, 2007. 337–339., Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974*. Csíkszereda: Pro-Print, 2011. 64–102.

²⁷ 1983-ban jelent meg az Erdélyt ősi román területként bemutató könyv, amelyet 1984-ben és 1988-ban (II. kiadás) román nyelven is kiadtak: Ceaușescu, Ilie: *Transylvania, an Ancient Romanian Land*. Bucharest: Military Pub. House, 1983.

az elkövetett bűnöket pedig meg nem történné lehetett tenni.²⁸ Ebbe a trendbe illeszkedett bele egy, az észak-erdélyi antifasiszta ellenállásról szóló kiadvány, amely 1974-ben jelent meg, és az erdélyi románság magyar uralom alatti hősiességét hangsúlyozta.²⁹

A holokauszt kérdésében a román történetírás számára Ceaușescunak egy – az 1974-es pártprogram szellemiségéhez igazodó – 1975-ös beszéde adta meg az iránymutatást. A II. világháború befejezésének 30. és Románia függetlenségének 98. évfordulója alkalmával elmondott szónoklatában Ceaușescu teljesen torz képet festett a romániai holokausztról. Az 1941-es jászvásári pogrom áldozatairól mint „meggyilkolt személyekről”, nem pedig mint zsidókról ejtett szót, és az áldozatok számát minimalizálta. Észak-Erdéllyel kapcsolatban 170.000 németországi kényszermunkára elvitt állampolgárról beszélt. Azon kívül, hogy a szám eltúlzott volt, egy szóval sem utalt arra a diktátor, hogy ezek az állampolgárok tulajdonképpen zsidók voltak.³⁰ Ez a típusú fogalomhasználat egyértelmű szovjet hatásról árulkodott. Hiszen a Szovjetunióban már a holokauszt idején sem nevesítették az áldozatokat. Auschwitz felszabadításakor például négymillió elpusztult állampolgárról beszéltek, a Szovjetunió területén felállított emlékműveken pedig a nácizmus áldozatául eső állampolgárokként szerepeltek a zsidók.³¹

Az 1970-es években szaporodtak el a romániai származású, de külföldön élő szerzők olyan munkái, amelyek megpróbálták kisebbsíteni az Antonescu-rendszer bűneit, illetve kihangsúlyozni a romániai és a magyarországi/észak-erdélyi zsidók sorsa közötti különbségeket. Stephen Fischer-Galați egy 1974-es tanulmányában

²⁸ L. Braham, 1998. 42–56. és Moisa, 2012. 120–133.

²⁹ Angol nyelven öt évvel később, 1979-ben jelent meg: Zaharia, Gheorghe – Vajda, Ladislau (szerk.): *The Antifascist Resistance in the North-East of Transylvania, September 1940–October 1944*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979.

³⁰ Braham, 1998. 42. Eredeti megjelenés: Ceaușescu, Nicolae: *Cuvântare la adunarea festivă din Capitală cu prilejul împlinirii a 30 de ani de la victoria asupra fascismului și a 98 de ani de la cucerirea independenței de stat a României, 9 mai 1975*. București: Editura Politică, 1975. 15.

³¹ Friling et al., 2005. 336.

az észak-erdélyi zsidók megsemmisítését állította ellentétbe Ion Antonescu és a román nép példás magatartásával, amellyel megakadályozták a romániai zsidóság kiirtását.³² A román államhatalomnak kapóra jöttek a külföldi szerzők románpárti kijelentései, mindezekkel együtt pedig a hazai történészeket is arra ösztönözték, hogy olyan szövegeket alkossanak, amelyek propagandacélokra is felhasználhatóak.

A zsidóüldözések története iránt megnövekedett érdeklődés mellett az 1970-es évek az intézményesülés terén is újat hoztak. Az 1989-es romániai rendszerváltást megelőzően nem működött az országban olyan intézmény, amely kimondottan a holokausztkutatásra szakosodott volna. A sztálinista korszak történetírását az 1951-ben létrejött Román Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Történettudományi és Társadalompolitikai Kutatóintézet, a Ceaușescu-korszakét pedig az Ilie Ceaușescu által vezetett Hadtörténeti és Elméleti Központ (Centrul de Istorie și Teorie Militară) határozta meg.³³

A Romániai Zsidó Hitközségek Szövetsége keretében 1977-ben hozták létre a Romániai Zsidóságtörténeti Kutatóközpontot (Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din România) Bukarestben, amely a II. világháború utáni időszak első ilyen jellegű tudományos intézménye volt az országban.³⁴ A kommunista blokkban is ritkaságszámba ment, hiszen ezen kívül csak Varsóban működött kifejezetten zsidóságtörténeti kutatásokra szakosodott intézmény (Zsidó Történeti Intézet, 1947). Az akkori romániai országos főrabbi, Moses Rosen és néhány bukaresti zsidó értelmiségi által kezdeményezett központ ma is működik.³⁵ A falai között mind a kezdetekben, mind a későbbi időszakban többretű zsidóságtudomány

³² Fischer-Galați, Stephen: *Fascism, Communism, and the Jewish Question in Romania*. In: Vago, Bela – Mosse, George L. (ed.): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945*. New York: John Wiley and Sons, 1974. 171.

³³ Braham, 1998. 50.

³⁴ A háttérinformációkra l. Natalia Lazăr: CSIER – 40 de ani (1977–2017). Interviu cu dr. Lya Benjamin, cercetător CSIER, 24 noiembrie 2017. *Revista de Istorie a Evreilor din România*, 2017/2. 232–243.

³⁵ Honlapjuk: http://www.csier.jewishfed.ro/public_html/ (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

folyt, amelynek része volt természetesen a holokauszt kutatás is.³⁶

A bukaresti Zsidóságtörténeti Kutatóközpont 1985-öt követően számos, a holokauszttal vagy az általános romániai zsidóságtörténettel foglalkozó könyvet jelentetett meg. Ezek közül egyik sem foglalkozott kiemelten sem Erdéllyel, sem az 1940–1944 közötti Észak-Erdéllyel. Meg kell említenünk viszont azt, hogy a *Források és történeti emlékek a romániai zsidóságra nézve* című román nyelvű forráskiadványuk 1849-ig, a *Zsidók Romániában 1940–1944 között* című szintén románul íródott dokumentumkötet-sorozatuk pedig az 1944-es évre vonatkozóan tartalmaz erdélyi vonatkozású dokumentumokat is.³⁷

A magyarországi/észak-erdélyi holokauszt 1989 előtti román interpretációja a román–magyar szimbolikus harc mezején helyezhető el. Ez a küzdelem Izraelben, a Yad Vashemben is zajlott. Az 1980-as évekbeli román diplomáciai jelentések arról számoltak be, hogy az izraeli nagykövetségen keresztül a román Külügyminisztérium több alkalommal is kapcsolatba lépett Jean Ancellel, Béla Vagóval vagy az ugyancsak romániai származású Lucia Langgal. A követségi jelentések általában azt jegyezték meg, hogy ezek a kutatók viszonylag barátságosan viszonyulnak Romániához, de Ancel és Vago kritikus hangokat is megfogalmaznak a román holokauszt-történetírást illetően.³⁸ A kontextushoz hozzátartozik, hogy 1982-ben a Yad Vashem és a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Történettudományi és Társadalompolitikai Kutatóintézet (Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă Comitetul Central al PCR) tapasztalatcserére és a holokausztra vonatkozó kutatások

³⁶ Az intézet 1985–2010 közötti publikációira

http://www.csier.jewishfed.ro/public_html/index.php/lucrari-ale-csier/6-lista-de-cri-publicate (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

³⁷ L. főként: *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*. Vol. 2, partea 1–2, București: Editura FCER, 1988–1990., *Evreii din România între anii 1940–1944*. Vol. 4: 1943–1944: *Bilanțul tragediei – renașterea speranței*. București: Editura Hasefer, 1998.

³⁸ *Arhivele Diplomatice MAE, Fond Probleme, Problema 217/1983 (Israel), 1286. dosszié, 7–8.*

elősegítésére vonatkozó megállapodást kötött.³⁹ Ennek részeként Izraelben és Romániában is konferenciákra került sor. Az 1983. március 20–24. között a Yad Vashemben lezajlott, „A holokauszt időszakának historiográfiája” című konferencián Vago arról beszélt, hogy a román szakma negligálja a romániai holokauszt témáját, a besszarábiai és bukovinai zsidók sorsát illetően pedig nagyon hiányosak az ismeretek.⁴⁰ Negatív példaként hozta fel ugyanakkor Aurel Karetcki és Maria Covaci jászvásári pogromról megjelent 1978-as könyvét, amelyik minimalizálta a románok felelősségét.⁴¹ A könyv szerint a zsidók tragédiájáért a németek és néhány helyi kollaboráns volt a felelős, miközben a román lakosságot a humanitárius szellem és attitűd jellemezte, és távol tartotta magát a zsidóellenes akcióktól.⁴² Jean Ancel kitért a tankönyvek problémájára is, amelyekből teljesen kimaradt a holokauszt témája.⁴³ A román külügyminisztérium egyébként aggódva figyelte azt, hogy a Yad Vashembe folyamatosan érkeznek olyan Magyarországon, vagy a dél- és észak-amerikai emigrációban megjelent magyar kiadványok, amelyek Románia holokausztban játszott szerepét rossz fényben tüntetik fel.⁴⁴

Az 1983-as izraeli tudományos ülésszak folytatásaként 1984-ben is konferenciát rendeztek. Ezúttal Bukarestben került sor a rendezvényre, és a központi téma az észak-erdélyi holokauszt 40. évfordulója volt.⁴⁵ Ezen a rendezvényen előadott többek között

³⁹ L.: *Analele de Istorie*, 1983/5. 114.

⁴⁰ *Arhivele Diplomatice MAE*, Fond Probleme, Problema 217/1983 (Israel), 1286. dosszié, 7–8.

⁴¹ A könyv szerzői szerint a jászvásári pogromért a németek és néhány félrevezetett, túlbuzgó román vasgárdista volt a felelős. Állításukkal ellentétben nem 3233 zsidó áldozat volt, hanem több mint tizennégyezer, a vérengzést pedig a román rendőrség, csendőrség és román katonák vitték véghez. A zsidók elleni hadjáratban a civil lakosságból is sokan részt vettek. Karetcki, Aurel – Covaci, Maria: *Zilele însângerate de la Iași, 28–30 iunie 1941*. București: Editura Politică, 1978. 16., Vö.: Friling et al., 2005. 120–126.

⁴² *Arhivele Diplomatice MAE*, Fond Probleme, Problema 217/1983 (Israel), 1286. dosszié, 7–8.

⁴³ *Arhivele Diplomatice MAE*, 8.

⁴⁴ *Arhivele Diplomatice MAE*, 16–21.

⁴⁵ Érdekes megjegyezni, hogy ugyancsak 1984-ben zajlott le Budapesten a

Yehuda Bauer, a jeruzsálemi Héber Egyetem tanára és Jean Ancel, a Yad Vashem kutatója is.⁴⁶ A román hatalmat tehát zavarták ugyan a meghatározó izraeli kutatók romániai holokauszttal kapcsolatos kijelentései, de mindeközben integrálni is igyekezett őket, vagy legalábbis jó kapcsolatot próbált ápolni velük. Alkalmanként pedig ezek a kutatók akaratukon kívül is a nacionalista történet szemlélet eszközeivé váltak. A konferencia előadásainak szerkesztett változatát 1985-ben közzétették az RKP KB mellett működő TTK évkönyvében, az *Anale de Istorie*-ben, sőt, külön kiadvány is készült az anyagokból *Remember* címmel.⁴⁷ A 71 oldalas, román, angol, majd 1986-ban francia és spanyol nyelvre is lefordított füzetet a bukaresti Zsidóságtörténeti Kutatóközpont adta ki. A publikáció az észak-erdélyi zsidók tragédiájának 40. évfordulója alkalmával rendezett megemlékezés rövid ismertetését, az észak-erdélyi holokauszt etapjainak vázlatos bemutatását tartalmazza, valamint néhány, a romániai közösségekre vonatkozó, *Pinkas HaKehilot*-ból átvett táblázatos adatsort.⁴⁸ A meglepően tárgyilagos anyagokból összeálló füzet nem csak egyszerű évfordulós kiadvány volt. Valószínűleg egyszerre volt válasz az 1983-as jeruzsálemi konferencián elhangzott Románia-ellenes bírálatokra, és egyszerre szolgálta azt a célt is, hogy kiemlje a magyar hatóságok brutalitását és az észak-erdélyi román lakosság zsidóbarátságát. Külön fejezet foglalkozott ugyanis a zsidómentésekkel. Ebben említést tettek Márton Áronról, mint a magyar embermentők egyik ritka példájáról, és bőven beszéltek a menekülőket segítő román parasztokról: „A magyar lakossággal ellentétben, amelynek többsége a legjobb esetben is közömbös maradt, a román lakosság nagyon sok településen aktívan

Magyar Tudományos Akadémián az első magyarországi holokauszt tematikájú konferencia. Csósz – Gellért, 2017. 146.

⁴⁶ *Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupația horthystă*. București: Federația Comunităților Evreiești din Republica Socialistă Română, 1985. 12. L. még: Calafeteanu, Ion: *Lucrările simpozionului științific româno–israelian. Anale de Istorie*, 1985/1. 71–111.

⁴⁷ *Remember*, 1985.

⁴⁸ *Pinkas HaKehilot. Encyclopaedia of Jewish Communities. Rumania. Vol. II*. Jerusalem: Yad Vashem, 1980.

közreműködött a zsidók megmentésében”.⁴⁹

Ugyancsak ebben az időszakban, 1985-ben jelent meg Mihai Fătu és Mircea Mușat szerkesztésében egy román nyelvű könyv a következő címmel: *A horthysta-fasiszta terror Északnyugat-Romániában, 1940. szeptember – 1944. október*.⁵⁰ A könyv illeszkedett a korábbi román történetírás tendenciáihoz, jelezve azt, hogy Jean Ancel és Bela Vago aggályai nem veszítettek időszerűségükből. A román szerzőpáros részletesen foglalkozott azokkal a sérelmekkel, amelyek az észak-erdélyi románokat érték az 1940–1944 közötti magyar uralom alatt, viszont aránytalanul keveset beszélt a zsidók sorsáról. A zsidóüldözések történetének rekonstruálásához két román levéltári hivatkozástól eltekintve a magyar történeti irodalmat használták fel. A címválasztás és a kötet szerkezete is azt jelezte, a szerzők a magyar uralom démonizálására törekedtek, és szándékosan mosták egybe az észak-erdélyi románok szenvedését a holokauszttal.⁵¹ A címben szereplő Északnyugat-Románia megnevezés pedig arra utal, hogy a szerzők magával Észak-Erdélynek, mint területi egységnek a létezésével is vitába szálltak.⁵²

Az 1980-as évek fő jellemzőjévé vált az egyre nagyobb számban megjelenő, hamis állításokkal és kontextualizációval élő holokausztértelmezések publikálása. Ezeknek a Romániában kiadott könyveknek, brosráknak, cikkeknek a jelentős része Észak-Erdéllyel foglalkozott, és erősen kötődött az országban élő magyar kisebbség és a szomszédos Magyarország ellen folytatott kampányhoz. Ekkor váltak Oliver Lustig nagy hatású, de sok csúsztatást, torzítást tartalmazó írásai a román nacionalista

⁴⁹ Remember, 1985. 45. (a szerző fordítása)

⁵⁰ Fătu, Mihai – Mușat, Mircea (coord.): *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940–octombrie 1944*. București: Editura Politică, 1985.

⁵¹ Amint láttuk, az észak-erdélyi román és zsidó szenvedések együttes tárgyalása, annak a hangsúlyozása, hogy a magyar uralom alatt nem csak a zsidók, hanem a románok is sokat szenvedtek, nem a szerzőpáros találmánya. Már egészen korán, 1944 őszén megjelent a román sajtóban ez a típusú narratíva. L. a *2.1-es fejezet* elejét.

⁵² Vö. Case, 2009. 215.

történetírás referenciáivá.⁵³ Egyébként Lustig írt lesújtó kritikát az 1986-ban megjelent háromkötetes *Erdély történetéről* is. Ez alkalommal viszont jogosan marasztalta el a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott könyv szerzőit amiatt, hogy szinte teljes mértékben negligálták a holokauszt témáját, alig téve említést a magyarországi/erdélyi zsidók megsemmisítéséről.⁵⁴

Az észak-erdélyi holokauszt történetéhez hozzátartoznak a mentőakciók, illetve az egyéni menekülési próbálkozások. A zsidónak minősített és ezáltal munkaszolgálatra vagy deportálásra ítélt észak-erdélyiek közül csak nagyon kevesen szöktek meg. 1944 áprilisában és májusában – Magyarországhoz képest – a szomszédos Románia már viszonylag biztonságosnak mondható helynek számított. Ez annak ellenére is igaz, hogy Románia ekkor még Németország szövetségese volt, és a román hatóságok számos esetben visszatoloncolták a menekülőket magyar területre, vagy átadták őket a németeknek.⁵⁵ A menekülési lehetőséggel élt többek között Weinberger Mózes neológ rabbi is. Rögtön a felszabadulást követően a kolozsvári zsidó túlélők részéről igen súlyos vádak érték Weinbergert és a korábbi zsidó vezetőket. A rabbi ellen az volt a vád, hogy ismerte a gettósítások és a deportálások valódi célját, nem figyelmeztette a közösséget a rá váró veszélyekről, cserbenhagyta őket, és csak a saját életének a megmentésével törődött. A vallási vezető közvetlenül a gettósításokat megelőző napon, 1944. május 2-án szökött át Kolozsvárról Romániába. Későbbi nyilatkozataiban és írásaiban az átszökését azzal indokolta, hogy mentőakciót akart szervezni az észak-erdélyi zsidók számára.⁵⁶

⁵³ L. bővebben: Braham, 1998. 46–47.

⁵⁴ Lustig, Oliver: Denaturări și falsificări care jignesc și profanează memoria victimelor terorii horthyste. *Magazin Istoric*, 1987/5. 68–80.

⁵⁵ A menekülésekről l. bővebben: Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár: Minerva, 2001.

⁵⁶ A túlélők mellett több történész is azzal vádolta őt a háborút követően, hogy a mentőakció pusztá kitaláció. Randolph L. Braham a román nacionalizmus és a holokauszt romániai historiográfiája közötti összefüggésekről írt könyvében részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel. A jelen tanulmánynak nem az a célja, hogy állást foglaljon a kérdésben, hanem az, hogy a vitát ismertesse. A vitáról l.

Weinberger rabbi az 1970-es évektől kezdett el ismét kiemelten foglalkozni az erdélyi zsidók történetével, és ezen belül is a holokauszttal. Ennek első eredménye a kolozsvári zsidókról szóló emlékkönyv volt, amelynek első kiadása 1970-ben, a második pedig 1988-ban jelent meg.⁵⁷ A rabbi által szerkesztett emlékkönyv a kolozsvári zsidók 1940 előtti történetéről is tartalmaz tanulmányokat, de a legnagyobb teret a holokauszt kapja benne. Az 1970-es kiadás heves vitákat és bírálatokat váltott ki a Kolozsváriak és Környéke Izraeli Köre (ארגון יוצאי קלויז), valamint az erdélyi jisuv részéről. Schön Dezső kolozsvári származású újságíró a tel-avivi *Új Keletben* jelentetett meg lesújtó kritikát, amelyben többek között azt róta fel Weinbergernek, hogy a könyv egyáltalán nem beszél a két világháború közötti román antiszemitizmusról, a holokauszt időszakát pedig pontatlanul és nagyon hiányosan mutatja be. A Kör 1970 végén levélben szólította fel a rabbit, hogy válaszoljon a könyvét ért kritikákra, ugyanakkor jelezte, hogy elhatárolódik a könyvtől, és nem vállalja annak izraeli terjesztését. Röviddel a botrány után, 1971 tavaszán az észak-amerikai magyar nyelvű zsidók lapja, a Torontóban kiadott *Menóra* Schön Dezsővel teljesen ellentétes írást jelentetett meg a kiadványról. A rövid ismertetésben Bán Oszkár, az Amerikában élő költő, újságíró szuperlatívuszokban írt az Emlékkönyvről.⁵⁸ Az 1970-es első kiadás és az 1988-as második is kerüli a mentőakció kérdését és az ezzel összefüggő Şorban-legendát. A rabbi 1989-et követő könyveiben viszont már helyet kapnak ezek a témák is.⁵⁹ A kettős beszéd jelensége az 1980-

Braham, 1998. 89–200. és Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának a története*. Kolozsvár: Koinónia, 2005. 173–174.

⁵⁷ Carmilly-Weinberger, 1970 (Második kiadás: 1988).

⁵⁸ L. Schön Dezső: Szép város (volt) Kolozsvár... – „A kolozsvári zsidóság emlékkönyve” című gyűjtőirat megjelenése alkalmából. *Új Kelet*, 1970. december 18. és Bán Oszkár: A kolozsvári zsidóság emlékkönyve. Könyv az erdélyi zsidóságról. *Menóra*, 1971. március 13. 11. Vö. A Kolozsváriak és Környéke Izraeli Köre által Weinberger rabbinak írt levéllel: *The Strochlitz Institute for Holocaust Research. Historical Documentation Center*, Haifa, The Dr. Yehuda Marton Collection, VIII/16. dosszié (Kolozsvár/Cluj), főlírásszámítás nélkül.

⁵⁹ Raoul Şorban kolozsvári román képzőművész, művészettörténész és

as évek végétől végigkísérte az írásait és az általa adott interjúkat. Ennek egyik példája egy 1988-as előadása, amelyet a Bukaresti Egyetem Nicolae Iorga Történettudományi Intézetében tartott. A beszédében Romániának a zsidókkal szemben gyakorolt humanizmusát állította szembe Magyarország zsidóellenes bűneivel. Ugyanebben az időszakban több alkalommal adott interjút a magyarországi sajtónak, ahol viszont már nyíltan beszélt a romániai holokausztról is.⁶⁰

2.3. Az 1989-es forradalmat követő évtizedek

Az 1989-es romániai rendszerváltozás nem hozott azonnali és radikális átalakulást sem a román szakirodalomban, sem az észak-erdélyi holokauszt interpretációjában. A demokratizálódás útján elinduló országban mégis ez az esemény volt az, amely megteremtette a lassú, konfliktusokkal teli, de biztos változás esélyét. Az 1990-es évek elsősorban az államszocialista időszak szemléletmódjának átörökítésére tett kísérletekről, az útkeresésekről és az intézményépítésről szóltak.

2.3.1. A holokauszt kutatás intézményesülése

A rendszerváltozás utáni Romániában elsőként 1990 októberében jött létre Kolozsváron zsidósággkutató intézet, amely a város két világháború közötti neológ főrabbijának nevét vette fel Dr. Moshe Carmilly Judaisztikai és Zsidóságtörténeti Intézet néven (Institutul de Iudaică și Istorie Evreiască „Dr. Moshe Carmilly”).⁶¹ Az intézet

publicistát 1987-ben a Yad Vashem Igaz kereszténynek nyilvánította. Három évvel később, 1990-ben Izrael tiszteletbeli állampolgára lett. Ezeket az elismeréseket az észak-erdélyi zsidók Romániába történő átmenekítéséért kapta. A mentőakciókról Moshe Carmilly-Weinberger adott igazolást. Šorban menekítésekben betöltött szerepét több, elismert történész is megkérdőjelezte és kitalációnak nevezte. Ugyanezek a történészek azt is állították, hogy Weinberger rabbi a Šorban-féle mentőakciók történetét a saját narratívájának az igazolására használta fel. Braham, 1998. 89–102.

⁶⁰ Braham, 1998. 162–166.

⁶¹ Honlapjuk: <http://stiud.institute.ubbcluj.ro/ro/despre-noi/> (letöltés ideje: 2018.

a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karának keretén belül működik, és fénykorában a kommunista rendszer miatt kényszerszünet alatt lévő erdélyi zsidóságtörténeti kutatást és oktatást próbálta újraindítani és megszervezni viszonylagos sikerrel. 1991 és 2010 között éves rendszerességgel rendeztek nemzetközi konferenciákat, melyek anyagait a *Studia Judaica* évkönyvükben közzölték.

Kolozsváron kívül még a krajovai (1997), a bukaresti (1998), a jászvásári (2003), az aradi (2004) és a nagyváradi (2012) egyetemek mellett jöttek létre zsidóságtudató intézetek, hasonlóan megfogalmazott célkitűzésekkel és kiadványokkal. Ezek közül a nagyváradival érdemesebb kiemelten foglalkozni. Az Eva Heyman Zsidóságtörténeti Kutatóközpont nevet viselő intézmény elsősorban az észak-erdélyi holokauszt kutatására és az embermentések történetére koncentrál.⁶² Több publikációjuk is megjelent a témában, elsősorban Antonio Faur történész tollából. Az embermentésekre vonatkozó szövegek erős román nemzeti szemléletmódot tükröznek, ahol a magyar hatóságok barbarizmusa áll szemben a román zsidómentők önfeláldozó tevékenységével.

Tanulmányunk szempontjából az Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet kiemelkedő fontossággal bír.⁶³ Létrehozásának a háttere igen figyelemreméltó, és többéves előzményre tekint vissza. Az 1989 utáni romániai zsidó életvilágot közvetlenül érintő probléma volt az antiszemitizmus kérdése. A proletár internacionalizmus jelszavával lefojtott, illetve leplezett kelet-európai antiszemitizmus és nacionalizmus 1989-et követő felszínre törése a társadalmi problémákkal küszködő posztkommunista Romániára is jellemző volt. A szakkönyvek és tankönyvek által „tisztára mosott”, mitizált román történelmen felnőtt nemzedékek és az ezt művelő írástudók 90-es évekbeli kényszerű szembesülése a holokauszt eseményeivel, illetve

augusztus 6.). Létrehozásának körülményeiről Randolph L. Braham részletesen is írt, l. Braham, 1998. 166–169.

⁶² Honlapjuk: <http://centrulevaheyman.blogspot.ro/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

⁶³ Honlapjuk. <http://www.inshr-ew.ro/ro/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

Antonescu marsall szerepével a romániai zsidóság elpusztításában, sokkoló erővel hatott. A korábbi állásponthoz ragaszkodó ún. negacionisták (azaz holokauszttagadók) továbbra is azon a nézeten álltak, hogy Romániában nem folyt szisztematikus zsidóirtás, vagy ha folyt is, túlbecsült az áldozatok száma. Ezt az álláspontot képviselte Gheorghe Buzatu, a sokat idézett és olvasott történészprofesszor is.⁶⁴

Az évtizedekig tartó történelemtorzításoknak az „eredménye” mind a mai napig érzékelteti hatását a román társadalomban. 2017-es felmérések szerint a romániai lakosságnak 44 százaléka tekintette nagy hazafinak Antonescut. Igaz, a népességnek ennél jóval kisebb hányada, 15 százalék állította azt, hogy Antonescu a zsidók megmentője volt.⁶⁵

Egy 2002-es, antiszemitizmusról készült jelentés, mindamellett, hogy nem tekintette Romániát antiszemita országnak, aggasztónak tartotta a zsidó népesség arányszámához képest túlzott mértékben jelenlevő kérdést a romániai közéletben.⁶⁶ Ugyanakkor hiányolta a politikai elit és mindenekelőtt az akkori szociáldemokrata kormány nyílt állásfoglalását a kérdésben. A jelentés szerint a posztkommunista román kormányok által hozott rendeletek és az elhangzott hivatalos nyilatkozatok mozgatórugója a nyugati elvárásokhoz való igazodás és az aktuális érdekek mentén való politizálás volt, nem pedig az őszinte szembenézés a múlttal. Ennek és a közelgő NATO-tagságnak a számlájára írták azt is, hogy Adrian Năstase szociáldemokrata kormányfő 2001-es amerikai látogatása során zsidó közösségeket keresett fel.⁶⁷ A látogatást követő évben az

⁶⁴ Buzatu 1989 előtt tagja volt a Román Kommunista Pártnak. 2000–2004 között a szélsőséges Nagy-Románia Párt színeiben tagja volt a román szenátusnak és a Ion Antonescu Marsall Szövetség (*Liga Mareșalului Ion Antonescu*) elnöki funkcióját is betöltötte.

⁶⁵ *Opinion survey regarding the Holocaust in Romania and the perception of interethnic relations. Realized for "Elie Wiesel" National Institute for the Study of the Holocaust in Romania.* București: TNS, 2017. 24. (http://www.inshre.ro/ro/files/Kantar_TNS_Raport_INSHR_2017_english_ver.pdf) (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

⁶⁶ Lazar–Florian, 2002.

⁶⁷ Uo.

antiszemitizmust és a xenofóbiát büntetendő cselekményként meghatározó, és a hasonló ideológiák terjesztését tiltó sürgősségi kormányrendelet elfogadására került sor Romániában.⁶⁸ Ezzel teljesen ellentétes szellemű volt viszont a román Tájékoztatásügyi Minisztérium 2003 júniusában kiadott közleménye, amely szerint 1940–1945 között Romániában nem volt holokauszt.⁶⁹ A kijelentés annak kapcsán hangzott el, hogy a román kormány engedélyezte a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum számára a romániai levéltárak II. világháborús dokumentumainak a tanulmányozását. Mondani sem kell, hogy a kijelentés közfelháborodást váltott ki mind az országban, mind külföldön.⁷⁰

Ez a botrány is hozzájárult ahhoz, hogy 2003. október 22-én létrehozták a Wiesel-bizottság néven is ismert Romániai Holokausztot Tanulmányozó Nemzetközi Bizottságot Románia akkori államelnökének, Ion Iliescunak a kezdeményezésére. A bizottság elnökévé Elie Wiesel máramarosszigeti származású, Nobel-díjas írórt kérték fel, ezzel adva legitimitást a működésüknek.⁷¹ A

⁶⁸ Ordonanța de urgență nr. 31/2002 privind interzicerea organizațiilor și simbolurilor cu caracter fascist, rasist sau xenofob și a promovării cultului persoanelor vinovate de săvârșirea unor infracțiuni contra păcii și omenirii. *Monitorul Oficial*, nr. 214/2002. A törvényrendeletet 2015-ben módosították: Legea 217/2015 pentru modificarea și completarea OUG 31/2002 privind interzicerea organizațiilor și simbolurilor cu caracter fascist, rasist sau xenofob și a promovării cultului persoanelor vinovate de săvârșirea unor infracțiuni contra păcii și omenirii. *Monitorul Oficial*, nr. 558/2015. Legújabbban 2018-ban fogadott el a román parlament egy, az antiszemitizmus megelőzésére és leküzdésére irányuló törvényt: Legea nr. 157/2018 privind unele măsuri pentru prevenirea și combaterea antisemitismului. *Monitorul Oficial*, nr. 561/2018.

⁶⁹ A felmérések még 2015-ben is azt mutatták, hogy a romániai lakosság nagy része nincs tisztában a valós történelmi tényekkel. Egy felmérésre válaszolva, a megkérdezettek 80 százaléka szerint a romániai holokauszt során az áldozatokat a német koncentrációs táborokba szállították. Csak 28 százaléuk vélekedett úgy, hogy az országban történt zsidóirtások a transznysztriai deportálásokat jelentették. Sondaj de opinie, 2015. 26.

⁷⁰ Tibori, 2003.

⁷¹ Elie Wiesel észak-erdélyi holokauszt túlélő volt, őt és a családját a magyar hatóságok deportálták Auschwitzba. Tibori Szabó Zoltán szerint az a tény, hogy a romániai holokauszt tanulmányozására létrehozott bizottság élére egy észak-erdélyi túlélőt és nem olyant választottak, aki a romániai holokausztnak volt a

tagok kiváló szakmai háttérrel rendelkező romániai és külföldi szakemberek, valamint holokauszt túlélők és zsidó, illetve roma szervezetek képviselői voltak.⁷² A bizottság 2004-ben készült el a jelentésével, amelyet 2005-ben román és angol nyelven publikáltak.⁷³ A bizottság munkáját viszi tovább a 2005-ben kormányrendelettel létrehozott Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet (Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”),⁷⁴ melynek kutatásai és publikációi is elsősorban az 1940–1944 között román ellenőrzés alatt álló területekre, ezen belül is a transznisztriai és a regáti holokausztra fókuszálnak. Könyvtermelésük és a honlapjukon elérhető projektjeik is erről tanúskodnak.

Az állami vagy oktatási intézmények mellett több romániai vagy az országban kirendeltséget fenntartó szervezet, alapítvány szakosodott zsidó életút-interjúk készítésére és zsidó tárgyú írásos emlékek, dokumentumok gyűjtésére. Jelentős eredményeket ért el ilyen téren a temesvári Smaranda Vultur által vezetett csoport,⁷⁵ és a bécsi székhelyű Centropa Zsidó Családtörténeti Központ, mely *A Közép- és Kelet-Európai Zsidóság Történetének Élő Archívuma* elnevezéssel működtet egy olyan adatbázist, amely főleg régi családi fényképeken és a hozzájuk tartozó történeteken alapul. A Centropa égisze alatt 10–15 interjúzó közreműködésével 2007-ig több romániai nagyvárosban folyt munka (Marosvásárhely, Brassó, Kolozsvár, Temesvár, Arad, Bukarest).

A fentiekből világosan látszik, hogy az észak-erdélyi és így a magyarországi holokauszttal elsősorban az erdélyi műhelyek foglalkoznak. Ezek közül is némelyik, főleg a nagyváradi, erős

szenvető alanya, a román kormány cinikusságát és felelősségelhárítását bizonyítja. L. Tibori, 2003.

⁷² A bizottság tagjainak neveit közli: Friling et al., 2005. 4.

⁷³ Friling et al., 2005. 4. (Román nyelven: *Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România. Raport Final*. Iași: Editura Polirom, 2005.)

⁷⁴ Hotărârea de Guvern nr. 902 din 4 august 2005 privind înființarea Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”. *Monitorul Oficial*, nr. 758/2005.

⁷⁵ Ennek a munkának az eredményeként született meg: Vultur, Smaranda (ed.): *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*. Iași: Editura Polirom, 2002.

román nemzeti/nacionalista nézőpontot érvényesít. A bukaresti műhelyeket elsősorban a romániai és a transznysztiai események érdeklik, számukra ezek a fontosak, és ezek azok, amelyeket a nyelvi kompetenciák miatt könnyebben kutathatnak. Az észak-erdélyi holokausztot nem tekintik román történetnek, és ezért nem is foglalkoznak kiemelten vele.

2.3.2. Az észak-erdélyi holokauszt tematizálása

Az erdélyi zsidókkal foglalkozó történelmi szakirodalom szempontjából 1994 fordulópontot hozott. Ekkor jelent meg ugyanis Moshe Carmilly-Weinberger román nyelvű könyve az erdélyi zsidók 1623–1944 közötti történetéről. Egy évvel később ennek magyar, majd 2003-ban héber nyelvű kiadása is napvilágot látott.⁷⁶ Korábban csak héber nyelven léteztek olyan szintézisek, amelyek nem csak kisebb periódusokat, hanem több évszázados történelmi múltat dolgoztak fel. Itt elsősorban Abraham Zvi Yaakov, Yitzhak Perri-Friedman és Shlomo Yitzhaki munkásságát kell megemlíteni.⁷⁷ Moshe Carmilly-Weinberger könyve tehát abban hozott újat, hogy az addig sporadikusan fellelhető erdélyi zsidóságtörténeti tudást összegezte és szintetizálta. Mind a mai napig ez a könyv, valamint Ladislau Gyémánt 2004-ben megjelent összefoglalója jelentik a legfontosabb erdélyi zsidóságtörténeti szintéziseket.⁷⁸ A rabbi könyvének magyar és román nyelvű kiadása közötti különbségek viszont ismét a kettős beszéd problémájára világítanak rá. A román változat jóval lakonikusabb az erdélyi zsidók magyar integrációját, magyar asszimilációját illetően, a holokauszt tárgyalásánál pedig a magyar kiadáshoz képest túlzó módon állítja be a román lakosság részvételét a zsidómentésekben.⁷⁹ Ugyanez a jelenség figyelhető meg

⁷⁶ Carmilly-Weinberger, 1994 (Magyar nyelven: 1995).

⁷⁷ Az Erdélyre vonatkozó izraeli könyvkiadásokra l. Féder Zoltán: *Izraeli könyvtárakban. Két bibliográfia*. Tel Aviv: Eked Kiadó, 2004.

⁷⁸ Gyémánt, Ladislau: *The Jews of Transylvania. A Historical Destiny*. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, Institutul Cultural Român, 2004.

⁷⁹ Az észak-erdélyi zsidók megmentésére tett román törekvésekről legújabban Antonio Faur nagyváradi történész publikált. L. pl. Faur, Antonio: *România – „poartă deschisă” pentru salvarea evreilor (aprilie—august 1944) din Ungaria*

az angol, román és magyar nyelven megjelent *Út a szabadság felé* című könyvében is.⁸⁰ Itt az angol nyelvű változat a román nacionalista történetírás szokásos sémáit veszi át akkor, amikor a magyarok barbárságát állítja szembe a román humánus bánásmóddal. A könyvben Antonescu marsall hős államférfiként jelenik meg. A magyar nyelvű kiadás ezzel szemben realisztikusan számol be a Horthy-korszak zsidóellenes politikájáról, az észak-erdélyi holokausztról és Antonescu felelősségéről a romániai vagy román fennhatóság alá került zsidók meggyilkolásában.⁸¹

Ladislau Gyémánt 2004-ben megjelent rövid szintézisét – ellentétben Moshe Carmilly-Weinberger könyvével – már egy szaktörténész munkamódszerének pontosságra törekvése és a szakirodalom, illetve a levéltári források széleskörű használata jellemzi. Műfaji szempontból a politikatörténetet, a jogtörténetet, az intézménytörténetet és a történeti demográfiát ötvöző szakkiadványként lehet behatárolni. Az 1940–1944 közötti időszokról szóló fejezet mellőzi a román–magyar történetírás holokauszttal kapcsolatos vitás és neuralgikus pontjainak a tárgyalását, a zsidómentések kérdését pedig szükséztől, de tárgyilagosan mutatja be. Külön alfejezet foglalkozik a román fennhatóság alatt maradt Dél-Erdéllyel és az ott élő zsidók sorsával.

E két szintézis – jellegükből adódóan – nem holokausztfókuszú, hanem nagyobb időkereteket, periódusokat dolgoz fel. Ezzel szemben a soára koncentráló munkának a fókuszában, a kontextualizáló bevezető részeket követően, az 1940–1944 közötti időszak áll. Egy évvel Moshe Carmilly-Weinberger erdélyi

și Transilvania de Nord. Contribuții documentare. Oradea: Editura Universității din Oradea, 2010.

⁸⁰ Carmilly-Weinberger, Moshe: *The Road to Life. The Rescue Operation of Jewish Refugees on the Hungarian–Romanian Border in Transylvania, 1936–1944*. New York: Shengold Publishers, 1994. (Román nyelven: *Drumul vieții. Operațiunea de salvare a evreilor refugiați pe granița ungaro-română în Transilvania, 1936–1944*. Cluj-Napoca: Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, 1996. Magyar nyelven: *Út a szabadság felé! Zsidó menekültek megsegítésének története a Holocaust idején: Erdély, 1936–1944*. Cluj-Napoca: Moshe Carmilly Institute for Hebrew and Jewish History, 1999.

⁸¹ Braham, 1998. 173.

zsidóságtörténetének román nyelvű megjelenését követően, azaz 1995-ben adta közre egy szerzői trió az észak-erdélyi holokauszttörténetét.⁸² A csak román nyelven megjelent könyv címe is sokatmondó (*A holokausztt útja. Erdély magyar megszállás alatt lévő észak-nyugati területein élő zsidók kálváriája, 1940. szeptember 5. – 1944. október 25.*). Nem a széles szaknyelvben bevett, elfogadott Észak-Erdély megnevezést használja, hanem a román szakmának a konfrontatívabb, mondhatni reakciósabb szegmense által az államszocialista időszakból átörökölt azon fogalmával operál, amely nem ismeri el Észak-Erdélyt adminisztratív területi egységként. Ahhoz hasonló fogalommal, mint amelyet a Fătu–Mușat szerzőpáros is használt 1985-ben. A könyv a II. bécsi döntéstől a gettósítások megkezdéséig tartó időszak ismertetésével indít, ahol rövid demográfiai áttekintést nyújt az észak-erdélyi zsidóságról, és foglalkozik a „nem magyar kisebbségekkel” szemben foganatosított magyar állami politikákkal is. Ciubăncan és szerzőtársai már a bevezetőjükben világossá tették, hogy az erdélyi zsidóságot különálló etnikumként és nem kulturális-vallási csoportként fogják fel. Hivatkoztak továbbá az 1930-as román népszámlálásokra, amikor az erdélyi izraelita vallású lakosság közel 93 százalékát zsidó nemzetiségűnek regisztrálták. Az ő értelmezésükben ez a statisztikai adat a magyar állam korábbi erőszakos asszimilációs politikájának a bukását bizonyította, holott az 1930-as román népszámlálás során a számlálóbiztosok önhatalmúlag érvényesítették a román állam heteroidentifikációs szempontjait, és szinte kivétel nélkül minden izraelita vallású személyt zsidó nemzetiségűként regisztráltak.⁸³

A könyv gerincét a kolozsvári népbíróságon lefolytatott ún. gettóper dokumentációja alapján rekonstruált gettósítási és deportálási folyamat ismertetése képezi.⁸⁴ A továbbiakban rövid

⁸² Ciubăncan, Vasile T. – Ganea, Maria I. – Ranca, Ion V.: *Drumul Holocaustului. Calendarul evreilor din nord-vestul Transilvaniei sub ocupația Ungariei, 5 IX 1940 – 25 X 1944*. Cluj-Napoca: Editura Ciubăncan, 1995.

⁸³ Egry Gábor–Seres Attila (szerk.): *Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez*. Cluj-Napoca: Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2011. 15.

⁸⁴ A gettóper anyagát 2007-ben Oliver Lustig két kötetben adta közre szakszerű előtanulmány és kritikai apparátus nélkül. L. Lustig, Oliver (ed.): *Procesul*

áttekintést olvashatunk a mentési kísérletekről, a deportált zsidók hátrahagyott értékeinek a széthordásáról, valamint a népbíróági felelősségre vonásokról. A könyv zárófejezete a magyar katonaság sármási és marosludasi vérengzéseivel foglalkozik, amelyeknek során 1944 szeptemberében közel 150 zsidó pusztult el. A könyv az eseményeket többé-kevésbé helyesen rekonstruálja, tendenciózussága viszont egyértelműen az államszocialista időszakra jellemző szemléletmód továbbörökítését jelzi.

A Ciubăncan-féle kiadványt követően csak egy olyan összefoglaló látott napvilágot Romániában, amely kimondottan az észak-erdélyi holokauszttal foglalkozik.⁸⁵ A román történetírás viszont továbbra is adós egy szakszerű szintézis megírásával és publikálásával. Segédletek, visszaemlékezések és az oral history területén ennél sokkal jobb a helyzet.⁸⁶ Tibori Szabó Zoltán és Randolph L. Braham révén elkészült ugyanis a magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája, amelynek az Észak-Erdélyre vonatkozó szócikkeit külön kiadványban is közzétették.⁸⁷ Ugyancsak e két történész révén készült el a magyarországi holokauszt bibliográfiája, benne az Észak-Erdéllyel foglalkozó munkákkal.⁸⁸ Esetükben viszont felmerül a munkásságuk a romániai/román történetírás részének? Tehát az általuk írt szövegek mennyiben integrálhatóak a

ghetourilor din nordul Transilvaniei. Vol. 1: Actul de acuzare, sentința, Vol. 2: Mărturii. București: Asociația Evreilor din România Victime ale Holocaustului, 2007.

⁸⁵ Bodea, Gheorghe I.: *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei – 1944.* Cluj-Napoca: Editura Hiparion, 2001.

⁸⁶ Az egyre bővülő memoáriróadalom mellett holokausztúlélőkkel készült strukturált és narratív interjúkat tartalmazó kötetek is napvilágot láttak. L. pl. Pippidi, Andrei (ed.): *Holocaustul evreilor români. Din mărturiile supraviețuitorilor.* Iași: Editura Polirom, 2004.; Cosman, Ioana (ed.): *Shoah în Transilvania de Nord. Depoziții despre viață și moarte.* Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2010.; Lówy Dániel: *Sárga csillag Kolozsváron. Kortanúk emlékezései.* Kolozsvár: Koinónia, 2017.

⁸⁷ Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Budapest, Kolozsvár: Park Könyvkiadó, Koinónia, 2008.

⁸⁸ Braham, 2011. (Magyar nyelven: 2010.)

román holokauszt-történetírás diskurzusába? Úgy gondoljuk, főként Tibori esetében kettős kötődésről, kettős szakmai integrációról beszélhetünk, mert munkái egyaránt részei a román és a magyar történetírásnak. Még erősebb a kettős szakmai integráció Mózes Teréz esetében. Ő ugyancsak magyar nyelvű szerző, de munkássága román nyelven is széles körben hozzáférhető.⁸⁹

A bukaresti/román történetírók az észak-erdélyi holokauszttal tehát nem tudtak mit kezdeni 1989 után sem, aminek több oka is volt. Az egyik a nyelvi akadály, aminek következtében a magyar nyelvű levéltári források, a korabeli magyar sajtóanyag, de a szakirodalomnak egy jelentős része sem elérhető számukra. A másik ok a mentális távolság kialakulása Észak-Erdélytől. A román történészek többsége az 1940–1944 között magyar uralom alatt álló régióban lezajlott tragédiát nem tekintette a román/romániai holokauszt részének, hiszen az itt történt szörnyűségeket a magyar hatóságok vitték véghez. Ez vezethetett oda, hogy mind a mai napig nincs olyan szakmailag elismert, magának nevet szerzett román történész, aki vállalkozott volna egy észak-erdélyi holokauszt-szintézis megírására. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a témát teljesen negligálná a román szakma. Hiszen a romániai holokauszt-történeti művek többségében helyet kap Észak-Erdély. A teljesség igénye nélkül említjük meg például az 1991-ben, *A romániai zsidók szenvedései* címmel kiadott román nyelvű dokumentumkötetet, vagy Carol Iancu 2001-es és Radu Ioanid 2006-os munkáját.⁹⁰

Kétségtelen, hogy a 2005-ben megjelent Wiesel-jelentés áttörésnek számít. Ennek révén nem csak a román történészszakma, de maga a román állam is elismerte a felelősségét több százezer

⁸⁹ Szakmai munkásságának a vége felé angol nyelven is közreadta kutatási eredményeit: Mózes Teréz: *Staying Human through the Holocaust*. Calgary: University of Calgary Press, 2005.

⁹⁰ Alexandru, J. – Benjamin, L. – Brumfeld, D. – Florea, A. – Litman, P. – Stanciu, S. (ed.): *Martiriul evreilor din România, 1940–1944. Documente și mărturii*. București: Editura Hasefer, 1991, Iancu, Carol: *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940–1944)*. Iași: Editura Polirom, 2001, Ioanid, Radu: *Holocaustul în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu, 1940–1944*. București: Editura Hasefer, 2006.

zsidó meggyilkolásában. A jelentés ugyanakkor integrálta az észak-erdélyi tragédiákat a tágabb értelemben vett román holokauszt-történetbe. A Wiesel-jelentés tükrözi azt is, hogy a román történész-társadalom hogyan gondolkodik az észak-erdélyi holokausztról. A publikált jelentés 390 oldalas, ebből 27 oldal, tehát a könyv 7 százaléka foglalkozik Észak-Erdéllyel.⁹¹ Ha megnézzük a bukaresti Elie Wiesel Romániai Holokauszt-kutató Intézet gazdag publikációs tevékenységét, akkor is azt látjuk, hogy Észak-Erdély hiányzik a palettáról. A Wiesel-jelentés 27 oldala lényegében alig mond értékítéletet, teljesen kívülről szemléli az eseményeket. Mellőzi ugyanakkor az észak-erdélyi és a romániai holokauszt összehasonlítását is, azaz nem vesz tudomást a valójában most is zajló emlékezetpolitikai konfliktusokról.⁹² Talán egyedül a terminológia az, amely néhol arra utal, hogy a román és a magyar holokauszt-szemléletben különbségek vannak. A jelentés ugyanis átveszi a kommunista időszakban meghonosított „horthysta” jelzőt a magyarországi politikai rendszer jellemzésére. A forráshasználat nagyon egyoldalú, a bemutatás lényegében Randolph L. Braham kutatásain alapul, valamint olyan, a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeumban (USHMM) található levéltári anyagra, amely nagyrészt már korábban feldolgozásra került, épp a már előbb említett szerző munkái révén.

Az általános zsidóságtörténeti művek és a román holokauszt-feldolgozások mellett érdemes figyelmet szentelni egy Erdély-történeti kiadványra is, hiszen az ebben megjelenő állítások lényegében a román történetírásban az észak-erdélyi holokausztról kialakult interpretációknak, narratíváknak a leegyszerűsített, szintetizált változatait jelenítik meg.

Az észak-erdélyi holokauszt és ezen keresztül a magyarországi is, szinte minden alkalommal terítékre kerül a nagyobb Erdély-történeti összefoglalókban. A Román Akadémia kolozsvári kutatóintézetéhez köthető az 1999-ben román nyelven kiadott *Románia története*. *Erdély* című szintézis, amelynek a második kötete az 1867–1947

⁹¹ Friling et al., 2005. 255–282.

⁹² A könyv megjelenését követően 9 évvel, tehát 2014-ben került sor egy ilyen emlékezetpolitikai konfliktusra. Ennek részleteit a 3. fejezetben tárgyalom.

közötti korszakot dolgozza fel több mint 1600 oldalon keresztül.⁹³ A hosszú szerzői gárdát felvonultató kötet egyértelműen a román történetírás 1980-as és még az 1990-es években is megmaradó szemléletmódját tükrözi Erdélyt illetően. A szerzők a hangsúlyt a románokkal szemben érvényesített magyar elnyomó rendszer ismertetésére helyezik, az 1918 utáni állapotok leírásakor pedig azt hangsúlyozzák, hogy Erdély egyesülése Romániával gazdaságilag is és a kisebbségi jogegyenlőség szempontjából is pozitív változásokat hozott. Az észak-erdélyi holokauszt tárgyalását ugyanez a nézőpont határozza meg. A holokauszt egy olyan nagy fejezetben kap helyet, amely a Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdély sorsát ismerteti 1940–1944 között. Amennyiben megnézzük a tárgyalt tematikák mennyiségi eloszlását, azt látjuk, hogy ebben a nagy fejezetben a román lakosság, a román egyházi és világi intézmények ellen elkövetett magyar atrocitások dominálnak, a holokauszt ismertetése pedig lényegében alárendelődik a románok által elszenvedett sérelmeknek. Nem mellékes az sem, hogy a fejezet társszerzői között ott találjuk a már említett Vasile Ciubăncant, a holokausztot tárgyaló rész pedig Randolph L. Braham korábbi kutatásaira és az 1945–1946-os kolozsvári népbíróági perek anyagára támaszkodik.

3. Az észak-erdélyi holokauszt interpretációinak disszeminációs és reprodukciós helyei

A fentiekben részletesen foglalkoztunk az észak-erdélyi holokauszt romániai interpretációjának historiográfiai oldalával. Az írott, nyomtatott disszeminációs eszközök közé tartoznak ugyanakkor a tankönyvek is. Az elemi iskolák és a középiskolák diákjai számára készült holokauszt-tankönyvek Európa-szerte elterjedtek, és a legtöbb országban a holokauszt történetének az oktatása a nemzeti tanterv részét képezi.⁹⁴ Romániában ez 2004-től

⁹³ Drăgoescu, Anton (coord.): *Istoria României. Transilvania. Vol. II (1867–1947)*. Cluj-Napoca: Editura „George Barițiu”, 1999.

⁹⁴ Carrier, Peter – Fuchs, Eckhardt – Messinger, Torben: *The International Status of Education about the Holocaust. The Global Mapping of Textbooks and*

van így. Egy 1999-es rendeletet követően a holokausztról külön történelemórán kellett megemlékezni, 2004-től viszont már önálló, választható tantárgyként bevezették a romániai zsidóság és a holokauszt történetét. Most csak a vitákat is kiváltott, *A zsidóság története. A holokauszt* című, középiskolások számára készült tankönyvre térünk ki, amelyet a 2000-es évek végétől használnak a romániai oktatási rendszerben.⁹⁵

A 187 oldalas tankönyv alig foglalkozik az erdélyi és az észak-erdélyi zsidósággal. A bevezető részekben szó esik ugyan a fejedelemségkori Erdélybe betelepülő zsidókról, de a diákok semmit nem tudhatnak meg az asszimilációról, az elmagyarosodásról és általában az erdélyi zsidók történetéről. A holokausztot tárgyaló fejezetekben csekély egy oldal jut Észak-Erdélynek, és ebben is több tárgyi tévedés található. A tankönyv szerzője például nem tisztázza, hogy Észak-Erdély területe két deportálási zónába, az I. és a II.-ba tartozott. Ennek következtében az I. zónába besorolt máramarosi zsidóságot és a régióban felállított gettókat meg sem említi. Állítása szerint Észak-Erdélyből 166.061 zsidónak minősített személyt deportáltak Auschwitz-Birkenauba, és közülük 135.000 elpusztult. Valójában viszont, a deportáltak száma ennél jóval kevesebb, 131.639 volt. A zsidónak minősített többi lakost munkaszolgálatra sorozták be, sokakat már az 1941-es kamenyec-podolszkiji mészárlások során elpusztítottak, mások viszont valamilyen módon elkerülték a zsidóellenes intézkedéseket (például bujkálás vagy mentesítés révén). Az elpusztítottak száma valójában 125.000–130.000 fő között mozgott, de ebbe a számba beletartoztak a deportálások és a munkaszolgálati rendszer áldozatai is.⁹⁶ A tankönyv tehát nemcsak minimális, de téves tárgyi tudást közvetít a diákok felé.

Curricula. Paris, Braunschweig: UNESCO, Georg Eckert Institute for International Textbook Research, 2015. 46.

⁹⁵ Petrescu, Florin: *Istoria evreilor. Holocaustul*. 2. kiad., București: Editura Didactică și Pedagogică, 2007. A romániai tankönyvek általános ismertetésére l. Florian, Alexandru: Treatment of the Holocaust in Romanian Textbooks. In: Braham, Randolph L. (ed.): *The Tragedy of Romanian Jewry*. New York: Columbia University Press, 1994. 237–286.

⁹⁶ A számokra l. Braham – Tibori, 2008. 33. és 470.

A tankönyvek mellett ki kell térnünk a holokauszt témájára koncentráló konferenciákra, hiszen ezek is fontos disszeminációs eszközöknek számítanak. Erdélyi vonatkozásban természetesen a kolozsvári Dr. Moshe Carmilly Judaisztikai és Zsidóságtörténeti Intézet éves konferenciái voltak a legmeghatározóbbak. Ezek közül is a zsidó ellenállásról megrendezett 2000-es és az európai zsidóság II. világháború utáni sorsáról szóló 2010-es konferenciákat kell megemlíteni. Az itt elhangzott előadások közül néhány olyan észak-erdélyi témákkal foglalkozott, mint a zsidó ejtőernyősök, az erdélyi zsidó közösségi és szellemi ellenállás 1933–1944 között, a Romániába vezető 1944-es menekülési útvonalak, a nagyváradai gettó, az észak-erdélyi holokauszt túlélők demográfiai és társadalmi összetétele. Az említett témákon kívül előadások hangzottak el a magyarországi holokausztra vonatkozóan is.⁹⁷

Romániában, főként Bukarestben, Kolozsváron, Nagyváradon és Jászvásáron minden évben megrendezésre kerül legalább egy olyan konferencia, amelynek a fő témája a holokauszt. Észak-erdélyi témák viszont csak a kolozsváriakon és a nagyváradiaikon fordulnak elő nagyobb számban. Elvértve hallhatunk előadásokat a bukaresti tudományos ülészekon is. Legutóbb 2014-ben, az észak-erdélyi holokauszt 70. évfordulója alkalmából került sor egy nagyobb méretű rendezvényre. A kolozsvári Zsidó Hitközség, az Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet, a Romániai Hitközségek Föderációja, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem, valamint a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet közös szervezésében kétnapos konferencián emlékeztek meg az észak-erdélyi zsidóság tragédiájáról. A résztvevők között több neves romániai előadó is szerepelt (Alexandru Florian, Tibori Szabó Zoltán, Michael Shafir, Liviu Rotman). Ugyancsak ebben az évben rendeztek egy kisebb tudományos ülészekot a tel-avivi Román Kulturális Intézetben, amelynek a központi témája szintén az észak-erdélyi holokauszt volt.

⁹⁷ A következő kötetek tartalmazznak észak-erdélyi holokauszttal foglalkozó szövegeket: 1995 (4), 2000 (9), 2001 (10), 2005 (13), 2007 (15), 2008 (16), 2010 (18), 2011 (19), 2014 (20), 2014 (21), 2017 (22). Az egyes évfolyamok tartalomjegyzéke letölthető: http://stiud.institute.ubbcluj.ro/en/studia-judaica_en/ (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

Teljesen más léptékűnek és szakmai színvonalában is kiemelkedőbbnek bizonyult a 2015-ben sorra került *Holokauszt Délkelet-Európában* című nemzetközi konferencia. A Bukarestben lezajlott rendezvény szervezője a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum és a bukaresti Holokausztkutató Intézet volt. A balkáni, közép- és kelet-európai témák között ott szerepeltek a Magyarországgal (Szűcs Teréz, Margittai Linda, Csepeli György, Prazsák Gergő, Kunt Gergely, Deme Katalin) és Észak-Erdéllyel (Tibori Szabó Zoltán) foglalkozó előadások is. Ez a rövid felsorolás újból csak arra világít rá, hogy nem csak a publikációk és az iskolai oktatás, de a romániai disszemináció terén is igen komoly lemaradás tapasztalható Észak-Erdély tematizálását illetően az egyéb romániai területekhez képest.

Nincs lemaradás – számszerűség tekintetében – a múzeumokat illetően, sőt, ezen a téren egyértelmű erdélyi dominanciáról beszélhetünk. Romániában jelenleg kizárólag Erdély területén működnek holokausztmúzeumok. Ezen kívül az 1978-ban Bukarestben létrehozott Romániai Zsidók Történeti és Kulturális Múzeuma (Muzeul de Istorie și Cultură a Evreilor din România) rendez időszakonként soával kapcsolatos kiállításokat.⁹⁸ Az erdélyi intézmények közül valójában egy, a 2005-ben Szilágyosmlyón megnyílt Észak-erdélyi Holokauszt Emlékmúzeum tekinthető a szó szoros értelmében múzeumnak.⁹⁹ Az állandó kiállítás mellett időszakonként oktatási tevékenységet is kifejtenek, illetve konferenciákat, tanulmányutakat szerveznek. Néhány évvel korábban adták át a Máramaros Múzeum részlegeként működő Elie Wiesel Emlékházat (Casa Memorială „Elie Wiesel”) Máramarosszigeten, amely viszont elsősorban a Nobel-díjas író kultuszának az ápolását és a máramarosi zsidók történeti emlékének

⁹⁸ Honlapja: <http://www.museum.jewishfed.ro/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.). Az utóbbi években felmerült egy az Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet irányítása alá tartozó bukaresti Holokauszt Múzeum létrehozásának a terve, a kivitelezés viszont még várat magára. Ezt ellensúlyozandó, a bukaresti Nagyszínagógában rendezett be állandó tárlatot az intézet. L. <http://ghidulmuzeelor.cimec.ro/id.asp?k=1851&-Muzeul-Holocaustului-BUCURESTI> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

⁹⁹ Honlapja: <http://www.mmhtn.org/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

a bemutatását szolgálja. Az emlékházban mindössze egy szobát szenteltek a holokauszt máramarosi vonatkozásainak prezentálására.¹⁰⁰ Erdély harmadik hasonló intézménye valójában csak a virtuális térben létezik. Az Észak-erdélyi Holokauszt Virtuális Múzeuma (Muzeul Virtual al Holocaustului din Nordul Transilvaniei) ugyanis internetes felületen ismerteti az erdélyi zsidóság történetét, és ezen belül is az 1940–1944-es időszak antiszemita intézkedéseit, a gettósításokat, a deportálásokat, valamint a túlélők 1945 utáni helyzetét.¹⁰¹ Mindezek mellett az utóbbi években egyre több erdélyi településen próbálkoztak zsidó múzeum létrehozásával a helybeli hitközségek, vagy más intézmények. Ilyenek kezdtek meg a működésüket Marosvásárhelyen és Nagyváradon (mindkettő 2018-ban), valamint erre vonatkozó tervek léteznek Kolozsváron, Aradon, Temesváron és Szatmárnémetiben is. Kivétel nélkül mindegyik intézményről megállapítható, hogy koncepciójukat, struktúrájukat illetően jelentős lemaradásban vannak a nyugat-európai, amerikai és izraeli múzeumokhoz képest, a modern muzeológia eszközeit alig használják.¹⁰²

Végezetül lássuk, hogyan állunk az emlékállítások és az emlékezetpolitikák terén! A megemlékezések az emlékállítás orális, szóbeli formáját képezik, amelyek sok esetben járnak együtt emlékművek, emléktáblák felavatásával, vagy ezen alkalmakból készült brosrák, nyomtatott kiadványok publikálásával. Az emlékművek állítása az idő konzerválására, megőrzésére szolgál. Ez egy olyan rítus, amelyhez a modern időkben számos konfliktus kapcsolódott. Az emlékezet szerveződése szimbolikus harcok színterévé vált. Az észak-erdélyi holokauszt tragédiájának emléket állító emlékművek, megemlékezések is sok esetben értelmezhetőek az Erdélyért folytatott magyar–román szimbolikus harc részeként. Az 1945–1989 közötti időszakban igen könnyen behatárolhatóak azok a

¹⁰⁰ Honlapja: <http://muzeulmaramuresului.ro/istorie/casa-memoriala-elie-wiesel/#.W4ftOoDDLMO> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

¹⁰¹ Honlapja: <http://holocausttransilvania.ro/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

¹⁰² A nemzetközi összehasonlításhoz lásd: Sodaro, Amy: *Exhibiting Atrocity. Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2018. 12–83.

periódusok, amikor az észak-erdélyi holokauszttal kapcsolatos emlékállítások vagy nagyobb horderejű megemlékezések történtek. Az 1944–1947 közötti évek és az 1980-as évek azok, amikor lehetőség nyílt a kollektív emlékezet nyilvános megélésére. Az első periódust a szabad rítusgyakorlás, a gyakori emlékműállítások jellemezték, és kevésbé váltak az Erdélyért folytatott szimbolikus harc eszközeivé. Ezzel szemben a második periódust az állami kontroll által meghatározott emlékezetgyakorlás határozta meg. A kolozsvári zsidó túlélők például az 1940-es évek végéig minden évben megemlékeztek a deportálásokról. A nyilvános rendezvényekre az 1944-es gettó területén került sor. Ezekben az években emelt a közösség emlékművet a gettó területén, és ekkor helyeztek el emléktáblát a holokauszt áldozatainak emlékére a hitközségi épületben. Az ortodox zsidó temető is emlékállítás helyszínévé vált: itt a deportálásban elhunyt személyek számára jelképes síremléket állítottak román, héber és jiddis nyelvű felirattal.¹⁰³ Erdély egyéb nagyvárosaiban hasonló eseményekre és aktusokra került sor. Nagyváradon az ortodox hitközségi épület kertjében avattak 1947-ben egy sírkő formájú emlékművet.¹⁰⁴ Az első észak-erdélyi köztéri holokauszt emlékmű felállítására ugyanebben az évben került sor Désen. Izsák Márton szobrászművész alkotása a „fájdalom szobra” elnevezést kapta a köznyelvben. Szintén az említett szobrász nevéhez fűződik egy hasonló köztéri alkotás (*Fasizmus áldozatai*), amelyet ugyan már 1947-ben elkészített, de csak 2003-ban avatták fel Marosvásárhelyen.¹⁰⁵

Észak-Erdélyre vonatkozóan egyetlen egy olyan jelentősebb kiadvány látott napvilágot, amely a holokauszttal kapcsolatos megemlékezést dokumentált. Ez a kiadvány a már említett

¹⁰³ Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012. 175–176.

¹⁰⁴ Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio*, 2016/2. 16–17.

¹⁰⁵ Tibori-Szabó, Zoltán: Memorialization of the Holocaust in Transylvania during the early post-war period. *Southeast European and Black Sea Studies*, 2017/2. 290.

Remember című füzet volt, amelyből viszont keveset tudunk meg magáról a megemlékezésről és az ott elhangzottakról.¹⁰⁶ A kontextus viszont nyilvánvaló. A megemlékezés és az ezzel összekapcsolt konferencia erős hangsúlyt fektetett a magyar bűnök és a pozitív román cselekedeteknek a szembeállítására.

Az 1989-es rendszerváltást követő emlékállításoknak a jelentős része ugyancsak magán hordozza a román–magyar szimbolikus harc nyomait. A szélsőséges, nacionalista és antiszemita Gheorghe Funar polgármestersége idején például két olyan holokauszt-emléktábla is felavatásra került Kolozsváron, amelynek nyelvezete egyértelműen sértő volt a város magyar közösségére nézve. A rendszerváltozás utáni román politikai elit az észak-erdélyi holokauszt kollektív emlékezetének a kisajátítása, és az 1940–1944 közötti magyar adminisztráció bűneinek a tematizálása révén igyekezett szimbolikus, morális csapást mérni a magyar közösségre. A neológ zsinagóga falára 1994-ben került ki egy román és héber nyelvű emléktábla, amely az „ideiglenes, megszálló magyar fasiszta hatóságok” szókapcsolatot használja. Egy másik plaketten, amelyet a korabeli gettó területén helyeztek el 1998-ban, a „horthysta hadsereg és magyar megszálló hatóságok” szerkezet olvasható.¹⁰⁷

A magyarországi és észak-erdélyi holokauszt 70. évfordulója alkalmából, 2014-ben a bukaresti Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet a román Szállításiügyi Minisztériummal közösen emléktáblákat helyezett el azon észak-erdélyi pályaudvarokon, ahonnan 1944-ben deportáló vonatok indultak Auschwitz irányába. Az intézet csak az erdélyi magyar holokausztkutatók nyomására volt hajlandó módosítani az emléktáblák szövegében a „Horthy-rezsim fasiszta megszállása alatt álló Észak-Erdély” kifejezést. Néhány településen a román nyelvű emléktáblák mellé magyar nyelvűeket is elhelyeztek. Ezeken a „Horthy-rezsim fasiszta jellegű uralma alatt álló Észak-Erdély” szerkezetet használták, amely terminológiaiul kevésbé tekinthető problémásnak, mint az előbbi. A Horthy-rendszer jellege ma is vita tárgyát képezi a magyar történészek körében, de abban a többségük

¹⁰⁶ *Remember*, 1985.

¹⁰⁷ Jakab, 2012. 224–225.

egyétért, hogy nem lehet azt teljes mértékben fasiszta rendszernek nyilvánítani. A „fasiszta jellegű” kifejezés tehát egyfajta kompromisszumos terminológiának tekinthető. A terminológia finomítása ellenére a táblaállítás és a táblák szövege nem csak az erdélyi magyarok egy részénél okozott nemtetszést, hanem az itteni magyar ajkú zsidó közösséget is megosztotta.¹⁰⁸ Ennél sokkal tapintatosabb megfogalmazással éltek a kolozsvári zsidó hitközség kezdeményezésére felállított emlékmű esetében. A 70. évforduló alkalmából 2014-ben a holokauszt kolozsvári áldozatainak emlékére felavatott köztéri alkotásra konfrontációt kerülő háromnyelvű (román, magyar, angol) szöveget véstek fel: „Annak a több mint 18.000 zsidó férfinak, nőnek és gyermeknek az emlékezetére, akiket a fajgyűlölet áldozataiként 1944. május-júniusban Kolozsvárról és környékéről Auschwitzba deportáltak”. A felavatáson részt vett a román városvezetés és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség elnöke is.¹⁰⁹

4. Következtetések

Az 1944 utáni időszak főbb romániai jellemzőit a következő módon foglalhatnánk össze: a kezdeti években (1944-től az 1940-es évek végéig) szabad és mindenre kiterjedő sajtóbeszámolók és tudományos igényű kiadványok foglalkoztak a románok és a magyarok által elkövetett szörnyűségekkel. Ugyanakkor a téma nagyon rövid időn belül alárendelődött a román–magyar rivalizálásnak, területi vitáknak, azaz az Erdély felett gyakorolt hatalom kérdésének. Ezt követően néhány évtizedes csend állt be a holokausztkutatásokat illetően. Az 1970-es és 1980-as években ismét tematizálódott a holokauszt, de ekkor már jelentős torzításokkal és a román nacionalista politikai érdekeknek alárendelve. Ebben az időszakban kiemelt figyelmet kapott Észak-Erdély, illetve az erről a területről elhurcolt zsidók sorsa. Az észak-erdélyi zsidó lakosság

¹⁰⁸ L. pl.: Kiss Olivér: Antiszemiták és holokauszt-áldozatok egy társaságban? *Szabadság*, 2014. május 30.

¹⁰⁹ Kiss Előd-Gergely – Pap Melinda: Figyelmeztetés a jövőnek. – Kolozsvári emlékműállítás a holokauszt áldozatainak. *Krónika*, 2014. május 27.

holokausztjával (is) foglalkozó szerzők száma megnőtt, és a téma több értelmezésben látott napvilágot. Belföldön, azaz Romániában, a Kommunista Párt által ellenőrzött történészszakma a magyar és a román felelősség kérdését egyenlőtlenül mutatta be. Ennek eredményeként a magyar felelősséget eltúlozták, a román pedig kisebbsítették. Az Észak-Erdélyre vonatkozó elemzésekben a zsidók és a románok ellen elkövetett magyar bűnök között egyenlőségjelet tettek, folyamatosan azt hangsúlyozva, hogy nem csak a zsidók, de a románok is szenvedtek a magyar elnyomó rendszer alatt. Ellenvéleményeknek, a nacionalista szemléletmódtól való eltérésnek nem engedtek teret. A román álláspontot több külföldi szerző is átvette. A tudományos módszerekben, a szakmai nyelvezetben és az objektivitásra törekvésben ugyanakkor jelentős különbségek keletkeztek. Az észak-erdélyi holokauszttal foglalkozó romániai munkák elsősorban ideologikusságukkal tűntek ki, és kevésbé támaszkodtak szakszerű történeti kutatásokra. Az észak-erdélyi holokauszt megítélésében nem alakult ki a nyugat-európaihoz hasonló intencionalista–strukturális vita. Mindazonáltal az államszocialista és az 1989-et követő közvetlen évek történetírására elsősorban az intencionalista megközelítés volt a jellemző, amelynek okai ugyancsak a román–magyar feszültségekre vezethetők vissza.¹¹⁰ A romániai kiadványokra jellemző volt az is, hogy 1995-ig nem születtek olyan szintézisek, monografikus igényű művek, amelyek kimondottan csak az észak-erdélyi holokauszttal

¹¹⁰ A nem Észak-Erdélyre koncentráló román holokauszt historiográfiában jelenlévő funkcionális és intencionalista megközelítéseket foglalja össze Iordachi, Constantin: Problema Holocaustului în România și Transnistria – Dezbatere istoriografică. In: Achim, Viorel – Iordachi, Constantin (ed.): *România și Transnistria: Problema Holocaustului. Perspectivă istorică și comparativă*. București: Curtea Veche, 2004. 23–77. L. még: Livezeanu, Irina: The Romanian Holocaust: Family Quarrels. *East European Politics and Societies*, 2002/3. 934–947.; Rotman, Liviu: Memory of the Holocaust in Communist Romania: from Minimization to Oblivion. In: Soreanu, Mircea (ed.): *The Holocaust and Romania. History and Contemporary Significance*. Bucharest: Institute for Political Studies of Defense and Military History, „Goldstein Goren” Diaspora Research Center, Tel Aviv University, „Goldstein Goren” Center for Hebrew Studies of Bucharest University, 2003. 205–216.

foglalkoztak volna. Az észak-erdélyi zsidóság tragédiáját vagy brosúraszerű kiadványokban tárgyalták, vagy valamilyen más témával együtt írtak róla. Ezzel szemben az 1970-es évektől kezdődően egyre több olyan romániai származású, de már az Egyesült Államokban vagy Izraelben élő szerző kezdett publikálni, akik tényszerűen tárták fel a romániai holokauszt történetét. A magyar kultúrához kötődő kutatók elsősorban észak-erdélyi vonatkozású munkákat jelentettek meg, a román kultúrájuk pedig az Antonescu-rendszer bűneivel foglalkoztak (például Jean Ancel). Észak-Erdélyről Randolph L. Braham adott ki könyvet 1983-ban, de több tanulmánya jelent meg Béla Vagónak is.¹¹¹ Meg kell említeni az 1960-as években virágzásnak indult jizkor-irodalmat, amelynek révén több erdélyi zsidó közösség történetét és tragédiáját emlékkönyvekben foglalták össze. Mint ahogyan a *Kolozsvári zsidóság emlékkönyvének* a példája is mutatja, az emlékkönyvek tartalma, összeállítási módszere sok esetben okozott konfliktusokat az adott közösségekből származó túlélők körében. Esetenként pedig a román nacionalista történetírásnak váltak az eszközeivé ezek a kiadványok, illetve a szerzőik.

Az 1989-es romániai rendszerváltás nem hozott azonnali változást a holokausztinterpretációkban. Az a tendencia, hogy a romániai zsidóság sorsát szembeállítsák a magyarorszáigival, az 1989-es rendszerváltás után is folytatódott. 2000-ig csak a magyar hadsereg és közigazgatás észak-erdélyi bevonulásáról, illetve a katonai közigazgatásról, ehhez kapcsolódóan a román egyházak szenvedéseiről, a magyarok által elkövetett atrocitásokról, a magyarországi holokausztról, végül pedig a terület felszabadításáról jelent meg könyv. A legtöbb esetben tehát a román történészek csak a kezdő és az utolsó hónapokat kutatták.

Jelentős előrelépések történtek ugyanakkor az intézményesülés, azaz az intézményépítés és a disszeminációs helyek diverzifikálódása terén. Az 1989 után létrejövő műhelyekből fokozatosan kiszorultak a radikálisabb nézeteket valló szerzők. Azt követően, hogy 1990-ben Kolozsváron az erdélyi zsidóság történetét

¹¹¹ Braham, Randolph L.: *Genocide and Retribution. The Holocaust in Hungarian-ruled Northern Transylvania*. Boston: M. Nijhoff, 1983.

kutató intézet jött létre, más romániai egyetemi központokban is hasonló folyamatok indultak be. Ezekhez az intézményekhez köthető szakfolyóiratok jöttek létre (*Studia Judaica, Holocaust. Studii și cercetări – Holocaust. Studies and Research*), és a Hasefer Könyvkiadó révén szakosodott kiadó is megjelent a piacon. Az is látható azonban, hogy a kezdeti nagy fellángolást egy kifulladású időszak követte. Több vidéki és bukaresti zsidóságtudató intézet azonban, köztük a kolozsvári is, az utóbbi néhány évben alig folytatott érdemi tevékenységet. Az ezekhez az intézetekhez köthető könyvkiadás és tudományos folyóirat, illetve évkönyvkiadás is megrekedt.

Az 1990-es és a 2000-es évek publikációi révén gazdagodott az általános erdélyi zsidóságtörténeti tudás, de komoly, észak-erdélyi holokauszttal összefoglaló mind a mai napig nem látott napvilágot román szaktörténész tollából. A román szakma csak részműveket feldolgozó szaktanulmányokig és könyvekig jutott el az 1989-es rendszerváltozást követő harminc évben. Ezeknek a nagy része azonban még most is erősen támaszkodik Randolph L. Braham kutatásaira, amit a 2005-ös Wiesel-jelentés is bizonyít. A szerzők kezdetben Braham angol és magyar nyelvű könyveit használták, majd 2003-ban megjelent a *Népirtás politikájának* román nyelvű, rövidített fordítása. Ettől kezdődően még több román történész számára váltak elérhetővé Randolph L. Braham kutatásai.¹¹²

Az 1989 előtti időszakhoz képest az egyik legjelentősebb változást mindenképpen a Wiesel-jelentés hozta, abban az értelemben, hogy beemelte az észak-erdélyi holokauszttal történetét a romániai holokauszttal történetébe, és ezzel kánont teremtett. Ehhez a kánonhoz pedig az azóta megjelent munkák többsége igyekszik ragaszkodni. Mindemellett ma is az jellemző a román/romániai történetírásra, hogy az észak-erdélyi holokauszttal témája csak marginális szerephez jut. Ennek okairól fentebb már írtunk. Ezekhez az okokhoz vezethető vissza az a jelenség is, hogy Észak-Erdéllyel elsősorban olyan romániai történészek foglalkoznak, akik magyar kulturális háttérrel rendelkeznek vagy magyar nemzetiségűek.

¹¹² Braham, Randolph L.: *Politica genocidului. Holocaustul din Ungaria*. București: Editura Hasefer, 2003.

Mindazonáltal éles kulturális és szakmai integrációs különbség figyelhető meg a romániai szerzők között. Ezek az eltérések pedig ugyancsak a személyek etnikai/kulturális identitásához kapcsolhatók. A román szerzők a román historiográfiai és intézményes utat járják, miközben magyar társaik a magyarországi diskurzust és narratívát használják. A két réteg között átjárhatóságot a fordítások és az olyan integratív intézménytípusok biztosíthatnák, mint például a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem keretében 2014 óta működő Holokauszt és Népiértékek Tanulmányozási Intézete, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, vagy egy újragondolt és tartalommal megtöltött kolozsvári Judaisztikai és Zsidóságtörténeti Intézet.

Mivel az 1940-es évek végétől a romániai holokauszt-történetírás nem fejlődhetett a nyugati minták alapján, hatalmas hiányok, elmaradások halmozódtak fel az évtizedek során. Ez azzal járt, hogy 1989 után egyfajta „utolérő”, felzárkózó fejlődés kezdődött el az itteni holokauszt-kutatásban. A felzárkózás még nehezebb volt az észak-erdélyi holokauszt kutatását illetően, hiszen kevés volt a megfelelő kompetenciákkal rendelkező szakember és az érdeklődés is elsősorban a bukovinai, a besszarábiai, valamint a moldovai zsidóság tragédiája felé fordult. A romániai holokauszt-kutatás doyenjei is elsősorban az 1940–1944 között román fennhatóság alatt, a román hatóságok által elkövetett rémtettek vizsgálatára specializálódtak. A romániai holokauszt-történetírásnak ezért ma sincsen ún. „erdélyi/észak-erdélyi iskolája”, csak iskola nélküli, iskolán kívüli „tantervi”.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Arhivele Diplomatice MAE (Román Külügyminisztériumi Levéltár, Bukarest), Fond Probleme, Problema 217/1983 (Israel)

The Strochlitz Institute for Holocaust Research. Historical Documentation Center (Haifa), The Dr. Yehuda Marton Collection

Sajtó, hivatalos lapok

Curierul Israelit (Bukarest), 1944

Krónika (Kolozsvár), 2014

Menóra (Torontó), 1971

Monitorul Oficial (Bukarest), 2002, 2005, 2015, 2018

Renașterea Noastră (Bukarest), 1944

Szabadság (Kolozsvár), 2014

Tribuna Ardealului (Kolozsvár), 1944

Új Kelet (Tel-Aviv), 1970

Világosság (Kolozsvár), 1944

Feldolgozások

Alexandru, J. – Benjamin, L. – Brumfeld, D. – Florea, A. – Litman, P. – Stanciu, S. (ed.): *Martiriul evreilor din România, 1940–1944. Documente și mărturii*. București: Editura Hasefer, 1991.

Ancel, Jean – Eskenasy, Victor: *Bibliography of the Jews in Romania*. Tel Aviv: The Goldstein-Goren Centre for the History of the Jews in Romania, Diaspora Research Institute, Tel Aviv University, 1991.

Bodea, Gheorghe I.: *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei – 1944*. Cluj-Napoca: Editura Hiperion, 2001.

Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Az északerdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest, Kolozsvár: Park Könyvkiadó, Koinónia, 2008.

Braham, Randolph L. (ed.): *Bibliography of the Holocaust in Hungary*. New York, Boulder: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center, City University of New York, 2011.

- Braham, Randolph L.: *Genocide and Retribution. The Holocaust in Hungarian-ruled Northern Transylvania*. Boston: M. Nijhoff, 1983.
- Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. 1–2. kötet, Budapest: Park Könyvkiadó, 2010.
- Braham, Randolph L. (ed.): *The Tragedy of Romanian Jewry*. New York: Columbia University Press, 1994.
- Braham, Randolph L.: *Politica genocidului. Holocaustul din Ungaria*. București: Editura Hasefer, 2003.
- Braham, Randolph L.: *Román nacionalisták és a holokauszt. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998.
- Braham, Randolph L.: *Romanian Nationalists and the Holocaust: The Political Exploitation of Unfounded Rescue Accounts*. New York: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Columbia University Press, 1998.
- Calafeteanu, Ion: Lucrările simpozionului științific româno–israelian. *Anale de Istorie*, 1985/1. 71–111.
- Carmilly-Weinberger, Moshe (szerk.): *Drumul vieții. Operațiunea de salvare a evreilor refugiați pe granița ungaro-română în Transilvania, 1936–1944*. Cluj-Napoca: Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, 1996.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*. București: Editura Enciclopedică, 1994.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. New York: Sepher Hermon Press, 1988 (első kiadás: 1970)
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *The Road to Life. The Rescue Operation of Jewish Refugees on the Hungarian–Romanian Border in Transylvania, 1936–1944*. New York: Shengold Publishers, 1994.

- Carmilly-Weinberger, Moshe: *Út a szabadság felé! Zsidó menekültek megsegítésének története a Holocaust idején: Erdély, 1936–1944.* Cluj-Napoca: Moshe Carmilly Institute for Hebrew and Jewish History, 1999.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944).* Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
- Carp, Matatias: *Cartea neagra. Le livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie, 1940–1944.* Paris: Denoël, 2009.
- Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* București: Editura Diogene, 1996.
- Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* I. Sao Paulo: Zolcsák Kiadása, 1995.
- Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* Vol. 1., București: Tip. Socec, 1946, Vol. 2., București: Ed. Dacia Traiana, 1948, Vol. 3, București: Ed. Dacia Traiana, 1947.
- Carp, Matatias: *Holocaust in Rumania. Facts and Documents on the Annihilation of Rumania's Jews, 1940–1944.* Budapest: Primor, 1994.
- Carp, Matatias: *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról, 1940–1944.* Budapest: Primor Kiadó, 1993.
- Carp, Matatias: *Sărmaș. Una din cele mai oribile crime fasciste.* București: Tip. Socec, 1945.
- Carrier, Peter – Fuchs, Eckhardt – Messinger, Torben: *The International Status of Education about the Holocaust. The Global Mapping of Textbooks and Curricula.* Paris, Braunschweig: UNESCO, Georg Eckert Institute for International Textbook Research, 2015.

Case, Holly: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II.* Stanford, California: Stanford University Press, 2009.

Ceașescu, Ilie: *Transylvania, an Ancient Romanian Land.* Bucharest: Military Pub. House, 1983.

Ceașescu, Nicolae: *Cuvântare la adunarea festivă din Capitală cu prilejul împlinirii a 30 de ani de la victoria asupra fascismului și a 98 de ani de la cucerirea independenței de stat a României, 9 mai 1975.* București: Editura Politică, 1975.

Ciubăncan, Vasile T. – Ganea, Maria I. – Ranca, Ion V.: *Drumul Holocaustului. Calvarul evreilor din nord-vestul Transilvaniei sub ocupația Ungariei, 5 IX 1940 – 25 X 1944.* Cluj-Napoca: Editura Ciubăncan, 1995.

Cosman, Ioana (ed.): *Shoah în Transilvania de Nord. Depoziții despre viață și moarte.* Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2010.

Csősz László – Gellért Ádám: Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. *Dapim: Studies on the Holocaust*, 2017/2. 146–154.

Csősz László – Gidó Attila: *Excluși și exploatați. Munca obligatorie a evreilor din România și Ungaria în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.* Working Paper nr. 48. Cluj-Napoca: ISPMN, 2013.

Drăgoescu, Anton (coord.): *Istoria României. Transilvania. Vol. II (1867–1947).* Cluj-Napoca: Editura „George Barițiu”, 1999.

Egry Gábor–Seres Attila (szerk.): *Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez.* Cluj-Napoca: Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2011.

Evreii din România între anii 1940–1944. Vol. 4: 1943–1944: Bilanțul tragediei – renașterea speranței. București: Editura Hasefer, 1998.

Fătu, Mihai – Mușat, Mircea (coord.): *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940–octombrie 1944*. București: Editura Politică, 1985.

Faur, Antonio: *România – „poartă deschisă” pentru salvarea evreilor (aprilie–august 1944) din Ungaria și Transilvania de Nord. Contribuții documentare*. Oradea: Editura Universității din Oradea, 2010.

Féder Zoltán: *Izraeli könyvtárakban. Két bibliográfia*. Tel-Aviv: Eked Kiadó, 2004.

Fischer-Galați, Stephen: Fascism, Communism, and the Jewish Question in Romania. In: Vago, Bela – Mosse, George L. (ed.): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945*. New York: John Wiley and Sons, 1974.

Florian, Alexandru: Treatment of the Holocaust in Romanian Textbooks. In: Braham, Randolph L. (ed.): *The Tragedy of Romanian Jewry*. New York: Columbia University Press, 1994. 237–286.

Fox, Thomas C.: The Holocaust under Communism. In: Stone, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 420–439.

Friling, Tuvia – Ioanid, Radu – Ionescu, Mihail E. (ed.): *Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului în România. Raport Final*. Iași: Editura Polirom, 2005.

Friling, Tuvia – Ioanid, Radu – Ionescu, Mihail E. (ed.): *Final Report. International Comission on the Holocaust in Romania*. Iași, București: Polirom, 2005.

Gyémánt, Ladislau: *The Jews of Transylvania. A Historical Destiny*. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, Institutul Cultural Român, 2004.

Iancu, Carol: *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940–1944)*. Iași: Editura Polirom, 2001.

- Ioanid, Radu: *Holocaustul în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu, 1940–1944*. București: Editura Hasefer, 2006.
- Iordachi, Constantin: Problema Holocaustului în România și Transnistria – Dezbateri istoriografice. In: Achim, Viorel – Iordachi, Constantin (ed.): *România și Transnistria: Problema Holocaustului. Perspectivă istorică și comparativă*. București: Curtea Veche, 2004. 23–77.
- Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*. Vol. 2, partea 1–2, București: Editura FCER, 1988–1990.
- Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012.
- Karețki, Aurel – Covaci, Maria: *Zilele însângerate de la Iași, 28–30 iunie 1941*. București: Editura Politică, 1978.
- Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio*, 2016/2. 7–21.
- Livezeanu, Irina: The Romanian Holocaust: Family Quarrels. *East European Politics and Societies*, 2002/3. 934–947.
- Lobont, Florin: Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe. In: Stone, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 240–268.
- Lőwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának a története*. Kolozsvár: Koinónia, 2005.
- Lőwy Dániel: *Sárga csillag Kolozsváron. Kortanúk emlékezései*. Kolozsvár: Koinónia, 2017.
- Lustig, Oliver: Denaturări și falsificări care jignesc și profanează memoria victimelor terorii horthyste. *Magazin Istoric*, 1987/5. 68–80.

- Michman, Dan: *Holokaust és történetírás*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- Moisa, Gabriel: *History, Ideology and Politics in Communist Romania, 1948–1989*. Budapest: Eötvös Loránd University, 2012.
- Mózes Teréz: *Staying Human through the Holocaust*. Calgary: University of Calgary Press, 2005.
- Natalia Lazăr: CSIER – 40 de ani (1977–2017). Interviu cu dr. Lya Benjamin, cercetător CSIER, 24 noiembrie 2017. *Revista de Istorie a Evreilor din România*, 2017/2. 232–243.
- Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974*. Csíkszereda: Pro-Print, 2011.
- Opinion survey regarding the Holocaust in Romania and the perception of interethnic relations*. Realized for "Elie Wiesel" National Institute for the Study of the Holocaust in Romania. București: TNS, 2017.
- Petrescu, Florin: *Istoria evreilor. Holocaustul*. 2. kiad., București: Editura Didactică și Pedagogică, 2007.
- Pinkas HaKehilot. Encyclopaedia of Jewish Communities. Rumania*. Vol. II. Jerusalem: Yad Vashem, 1980.
- Pippidi, Andrei (ed.): *Holocaustul evreilor români. Din mărturiile supraviețuitorilor*. Iași: Editura Polirom, 2004.
- Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupația horthystă*. București: Federația Comunităților Evreiești din Republica Socialistă Română, 1985.

- Rotman, Liviu: Memory of the Holocaust in Communist Romania: from Minimization to Oblivion. In: Soreanu, Mircea (ed.): *The Holocaust and Romania. History and Contemporary Significance*. Bucharest: Institute for Political Studies of Defense and Military History, „Goldstein Goren” Diaspora Research Center, Tel Aviv University, „Goldstein Goren” Center for Hebrew Studies of Bucharest University, 2003. 205–216.
- Shafir, Michael: Between Denial and „Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe. In: Braham, Randolph L. (ed.): *The Treatment of the Holocaust in Hungary and Romania During the Post-Communist Era*. Boulder: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies Graduate Center, City University of New York, Social Science Monographs, 2004. 43–136.
- Shafir, Michael: The Nature of Postcommunist Antisemitism in East Central Europe: Ideology’s Backdoor Return. *Journal of Contemporary Antisemitism*, 2018/1. 33–61.
- Sodaro, Amy: *Exhibiting Atrocity. Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2018.
- Takács Ferenc: Előszó a fordításhoz. In: Carp, Matatias: *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról, 1940–1944*. Budapest: Primor Kiadó, 1993.
- Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Kolozsvár: Koinónia, 2007.
- Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár: Minerva, 2001.
- Tibori Szabó Zoltán: The Holocaust in Transylvania. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (ed.): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later*. Budapest – New York: CEU Jewish Studies Program – CEU Press, 2016. 147–182.

- Tibori Szabó Zoltán: Holokauszt: tények és emlékezet. *Szabadság*, 2015. március 10. 3.
- Tibori Szabó Zoltán: Memorialization of the Holocaust in Transylvania during the early post-war period. *Southeast European and Black Sea Studies*, 2017/2. 281–299.
- Tibori Szabó Zoltán: Románia és a holokauszt. Felemás szembenézés a múlttal. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Budapest: MAZSIHISZ, 2002. 663–694.
- Tismăneanu, Vladimir – Dobrinu, Dorin – Vasile, Cristian (ed.): *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport final*. București: Humanitas, 2007.
- Vultur, Smaranda (ed.): *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*. Iași: Editura Polirom, 2002.
- Weinberger Mózes [Carmilly-Weinberger, Moshe]: Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez. In: Löwinger Sámuel (szerk.): *Tanulmányok a Zsidó Tudomány köréből. Dr. Guttmann Mihály emlékére*. Budapest: K.n., 1946. 283–298.
- Zaharia, Gheorghe – Vajda, Ladislau (ed.): *The Antifascist Resistance in the North-East of Transylvania, September 1940–October 1944*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979.

REGINA FRITZ*

Az Ausztriában megölt magyar zsidók nyilvános emlékezete 1945 után

A magyar zsidók üldöztetését és meggyilkolását rendszerint az Auschwitz-Birkenai koncentrációs és megsemmisítő táborral hozzák összefüggésbe. Azonban az európai zsidók elpusztításának ezen „utolsó fejezete” (Götz Aly/Christian Gerlach) nem csupán a németek által elfoglalt lengyel területeken ment végbe. Miután 1944. március 19-én a Wehrmacht és az SS csapatai megszállták Magyarországot, több tízezer magyar zsidót hurcoltak el a Német Birodalomba, köztük az akkori Alpen- und Donau-Reichsgaue-be, ahogyan Ausztria térségeit 1942 óta nevezték.

A magyar zsidókat szállító első transzportok 1944 tavaszán érték el Ausztria területét. Mintegy 18.000 zsidó nőt, férfit és gyermeket deportáltak a Strasshof an der Nordbahn-i osztrák lágerbe, majd „Nagy-Bécs” és Alsó-Ausztria térségében kényszermunkára fogták őket. 1944 májusában és júniusában további 7000 magyar zsidót deportáltak Auschwitzból Ausztriába, a mauthauseni koncentrációs tábor altáboraiiba, első sorban Gusenba és Ebenseebe.¹

Az 1944 októberi nyilaskeresztes hatalomátvétel után Ausztria vált Magyarország egyik legfontosabb deportációs célpontjává. Ez – a vidéki zsidóság deportálását és megsemmisítését követő – második deportációs-hullám a munkaszolgálatos századokban vagy a fővárosban az 1944 tavaszán-nyarán végrehajtott intézkedések során egy időre még megmenekülteket érintette. Ebben az időszakban az Auschwitz-Birkenau-i megsemmisítő gépezetet már kezdték leépíteni. Ugyanakkor a Német Birodalomban munkások ezreire volt szükség, többek között a földalatti háborús ipari munkálatokhoz és a

* A szerző az Universität Bern Historisches Institut munkatársa. E-mail: regina.fritz@hist.unibe.ch

¹ L.Maršálek, Hans: *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation.* Wien: edition Mauthausen, 2006. 147.

„Délkeleti Fal“ (Südostwall) megépítéséhez, amely egyfajta erődítményként és páncélosok elleni tüzelőállásként volt hivatott megállítani a szovjet hadsereg előrenyomulását. 1944. november 6-a és december 1-e között a magyar nyilaskeresztes kormány több mint 76.000 magyar zsidót adott át a Német Birodalomnak.² Miközben a munkaszolgálatos századok egy része vasúton érte el az osztrák-magyar határt, legöbb, munkára alkalmasnak ítélt nőt és férfit gyalog – úgynevezett halálmenetekben – hajszolták végig Budapesttől Ostmark irányába. Korabeli források azt feltételezik, hogy az elhurcoltak közül minden ötödik ember belehalt a gyalogmenet megpróbáltatásaiba.³

A front közeledtével az SS 1945 tavaszán parancsot adott a Délkeleti Fal menti lágerek és a Bécs környéki kényszermunkatábor evakuálására. Sok beteg és gyaloglásra képtelen embert már az indulás előtt megöltek, és azokat, akik nem bírták az erőltetett menetet vagy szökni próbáltak, az örök – többnyire a Volkssturm, a Hitlerjugend vagy a reguláris rendőrség tagjai – agyonlőtték. A halálmenetek során – mindenki szeme láttára – számos mérszárlást hajtottak végre a helyi NS-aktivisták vagy a kísérő legénység tagjai. A legyengült foglyok nagy része a mauthauseni koncentrációs táborba került, amely 1945 tavasza óta súlyosan túltelítődött a nagyszámú evakuálási transzport miatt.

Az újonnan érkezett foglyok a főtábortól észak-keletre kialakított sátortáborba kerültek, amit 1944 nyarán ideiglenesen állítottak fel.⁴ 1945. április közepén végül úgy döntött a tábor vezetősége, hogy a sátortáborban elhelyezett foglyok egy részét az újonnan kialakított gunskircheni gyűjtőtáborba helyezi át.⁵ A sátortáborban, illetve a

² Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944–1945*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2004. 10, 366 f.

³ Gerlach – Aly: *Das letzte Kapitel*. 360.

⁴ Perz, Bertrand: *Verwaltete Gewalt. Der Tätigkeitsbericht des Verwaltungsführers im Konzentrationslager Mauthausen 1941 bis 1944*. Wien: Bundesministerium für Inneres, Abt. IV/7, 2013. 248.

⁵ A transzportok április 16-án, 26-án és 28-án hagyták el a mauthauseni főtábort. L. Freund, Florian: Gunskirchen. In: Benz, Wolfgang–Distel, Barbara (Hrsg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück. München: C.H.Beck, 2006. 368–370. 369.

gunskircheni gyűjtőtáborban elszállásolt magyar foglyokat nem regisztrálták.

A gunskircheni lágerbe átirányított foglyok száma összesen 17-20.000-re tehető. Néhány hét alatt itt mintegy 3000 fogoly vesztette életét.⁶ Az amerikai hadsereg jelentései szerint a láger felszabadításának időpontjában kb. 15.000 fogoly volt a gunskircheni lágerben.⁷ Becslések szerint osztrák földön összesen mintegy 23.000 magyar zsidót gyilkoltak meg.

Nem sokkal a II. világháború befejezése után a magyar zsidók ausztriai sorsa foglalkoztatni kezdte az osztrák és a magyar nyilvánosságot. A számtalan tömegsír, amelyet az evakuálási menetút mentén, valamint a magyar zsidók kényszermunkahelyei környékén fedeztek fel vagy sejtették létezésüket, már korán felvetette annak szükségességét, hogy létrehozzanak egy olyan bizottságot, amely rekonstruálja a tömeggyilkosságok és a halálmenetek történetét. A tömeggyilkosságok helyszínén már a világháború utáni első években magánszemélyek, zsidó hitközségek és hivatalos közegek több emlékművet és emléktáblát avattak. A háború utáni első hónapokban az osztrák és a magyar sajtó rendszeresen beszámolt a magyar holokauszt azon részéről, amely az osztrák állam területén, számos osztrák lakos szeme előtt ment végbe.

A tanulmány célja, hogy elemezze, miként jelenik meg az osztrák területre deportált magyar zsidók történetének vizsgálata az osztrák, illetve magyar politikában, emlékezetkultúrában illetve a történetírásban. Ennek során nem pusztán az 1945 óta elindult feldolgozási kísérleteket vizsgálja, hanem azt is kutatja, mi jellemezte a szembenézés korai időszakát és hogyan változtak meg a fő narratívák különböző elemei az évtizedek során. Milyen különbségeket illetve egybeeséseket figyelhetünk meg, ha összevetjük az ausztriai illetve magyarországi erőfeszítéseket a múlt feldolgozására? A tanulmány példaként részletesebben elemzi a magyar emlékmű felállításának több éves történetét a mauthauseni

⁶ *Das Konzentrationslager Mauthausen 1938–1945. Katalog zur Ausstellung in der KZ-Gedenkstätte Mauthausen.* Wien: new academic press, 2013. 271.

⁷ Freund, Florian – Perz, Bertrand: Mauthausen – Stammlager. In: Benz, Wolfgang–Distel, Barbara (Hrsg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager.* Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück, München: C.H.Beck, 2006. 293–346. 326.

Gedenkstätte-ben, amely különös nyomatékkal szemlélteti a nemzetközi kontextus jelentőségét a nemzeti emlékezetpolitikára.

Az első dokumentációs kísérletek és a bűncselekmények korai bírósági feldolgozása

Hosszú ideig élt az a feltevés, hogy az európai zsidók meggyilkolásának tüzetes feldolgozása csak az 1970-80-as években kezdődött. Ezt a közkeletű feltételezést az utóbbi években egyre több történész kérdőjelezte meg és mutatta ki, hogy már közvetlenül a II. világháború után széles körben megkezdődött az európai zsidóság elleni bűntények dokumentálása⁸ és feldolgozása.⁹

Így közvetlenül a háború befejezése után Ausztriában csakúgy, mint Magyarországon több zsidó szervezet és állami intézmény¹⁰ kezdte el dokumentálni és értelmezni a bűntényeket, amelyeket saját államuk területén, illetve saját lakosságuk ellen követtek el. A dokumentálást számos országban a *Jewish Agency for Palestine* szervezet kezdeményezte, így Magyarországon is, ahol a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) 1945 tavaszától kezdett zsidó túlélőkkel jegyzőkönyveket felvenni.¹¹ 1946

⁸ L. elsősorban Jockusch, Laura: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2012.

⁹ Vö. Fritz, Regina – Rásky, Béla – Kovács, Éva: *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte. Zur frühen Aufarbeitung des NS-Massenmords an Jüdinnen und Juden*. Wien: new academic press, 2016; Diner, Hasia R.: *We remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*. New York–London: New York University Press, 2009; Cesarani, David Eric J. – Sundquist, Eric J.: *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. London–New York: Routledge, 2012.

¹⁰ L. ehhez a *Náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság* munkáját. A bizottság az osztrák területen, zsidók ellen elkövetett háborús bűncselekményeket csak kevés, elszigetelt esetekben vizsgálta. A bizottság történetéhez l. Fritz, Regina: *Eine frühe Dokumentation des Holocaust in Ungarn. Die „Untersuchungskommission zur Erforschung und Bekanntmachung der von den Nationalsozialisten und Pfeilkreuzlern verübten Verbrechen“ (1945)*. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Band 14, Heft 2, 2017. 352–368.

¹¹ A DEGOB történetéhez l. egyebek között Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. MAKOR 1, 1997. Továbbá l. Horváth, Rita: *Jews in Hungary after the Holocaust*.

áprilisáig a szervezet mintegy 5000 túlélő személyes történetét dokumentálta.¹² Az információgyűjtés során hangsúlyosan két különböző célt tűztek ki: rövid távon bizonyítékok gyűjtését a háborús bűnösök peréhez, hosszú távon pedig a zsidó történelem kutatását.¹³ A túlélőknek feltett kérdések többsége arra szolgált, hogy a DEGOB a magyar zsidók meggyilkolásáról nagy mennyiségű információt gyűjthessen össze. Számos jegyzőkönyv számol be arról, hogy éltek meg a foglyok a mindennapi életet illetve bajtársaik halálát a koncentrációs táborokban. Így lett a jegyzőkönyvek fő témája a mauthauseni koncentrációs lágerkomplexum vagy a különböző osztrák kényszymunkatáborokban végzett munka is. A Strasshof-lágert például legalább kilenc jegyzőkönyvben említették, Guns kirchen 190, Mauthausen pedig 741 jegyzőkönyvben fordult elő.¹⁴ Ezzel a Bizottságnak már 1945 illetve 1946 folyamán sikerült rekonstruálni és feljegyezni az utókor számára az osztrák területen lefolyt nemzeti szocialista üldözés számos aspektusát. Az összegyűjtött iratok emellett számos esetben rendőrségi vizsgálatok alapjául szolgáltak, és felhasználták őket a háborús bűnök miatt

The National Relief Committee for Deportees, 1945–1950. *The Journal of Israeli History*, 1998. 2; Horváth, Rita: A Jewish Historical Commission in Budapest: The Place of the National Relief Committee for Deportees in Hungary [DEGOB] Among the Other Large-Scale Historical-Memorial Projects of She'erit Hapletah After the Holocaust (1945–1948). In: Bankier, David – Michmann, Dan (eds.): *Holocaust Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics & Achievements*. Jerusalem: Berghahn, 2008; valamint Murányi Gábor: Hallottam, amikor azt válaszolta: „Alles ins Gas!” A Deportáltakat Gondozó Bizottság jegyzőkönyvei 1945–ből. *Phralipe*, 1990, 11–12. Továbbá I. Laczó Ferenc: I could hardly wait to get out of this camp even though I knew it would only get worse until liberation came.’ On Hungarian Jewish Accounts of the Buchenwald Concentration Camp 1945–46. *Hungarian Historical Review*, 2013. 605–638. 3. A jegyzőkönyvek egy része elérhető online a www.degob.hu oldalon.

¹² Vö. Zsidó Világkongresszus összefoglaló jelentése az 1946. március és 1947. március közötti időszakról. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML), XXXIII–3, 1. doboz. Ebben 4600 jegyzőkönyv átvételéről tudósítanak, amelyeket további 370 jegyzőkönyvvel szándékoztak kiegészíteni. A DEGOB dokumentációs részlege egyik jelentésében 3658 jegyzőkönyvet említ meg, amelyeket 4968 személlyel készítettek. Vö. Az 1946. május 17-i jelentés, MZSML, I 6/1. A jegyzőkönyvek alapos tartalmi értékelése mindeddig nem történt meg.

¹³ Vö. Horváth, 1997. 22.

¹⁴ L. keresés a *lager* kulcsszóra a www.degob.hu oldalon.

indított eljárásokban is. A DEGOB mintegy 1220 jegyzőkönyvét adták át a magyar népbíróságoknak.¹⁵

De nemcsak Magyarországon kezdték a túlélők közvetlenül a felszabadulás után ily módon jegyzőkönyvben rögzíteni a tapasztalataikat. A háború után Ausztriában is alakultak zsidó történeti bizottságok, így például 1946-ban a bindermichl-i DP-táborban (menekültek/hontalanok, Displaced Persons Camp). Az itt létrejött Zsidó Történeti Bizottság (Jüdische Historische Kommission), melyet hamarosan Linzbe helyeztek át és 1947-ben Zsidó Történeti Dokumentációnak nevezték át, azt tűzte ki célul, hogy a tettesekről és a tetthelyekről gyűjtsön információkat. Kérdőívek segítségével az osztrák DP-táborokban több mint 3000 tanú történetét vették jegyzőkönyvbe, számos dokumentumot gyűjtöttek össze a náci koncentrációs lágerekről, valamint az európai zsidóság üldöztetéséről és megsemmisítéséről. Emellett bőséges anyagot állítottak össze a náci tettesekről is.¹⁶ A munkát elsősorban magánadományokból finanszírozták, és önkéntes segítők végezték.

A náci erőszakos bűncselekmények ausztriai büntetőeljárásaira úgynevezett népbíróságokat hoztak létre. Az 1943-as Moszkvai Nyilatkozat értelmében minden háborús bűnügyet, amelyet nem tárgyalta nemzetközi törvényszék, abban az országban kellett bíróság elé vinni, amelyben a bűncselekményt elkövették, ezért azok a háborús bűnösséget tárgyaló perek, amelyeket osztrák területen magyar állampolgárok ellen követtek el, elsősorban Ausztriában zajlottak le.

Az osztrák népbírói gyakorlat kezdetekor elsősorban azok a bűntények kerültek előtérbe, amelyeket a háború utolsó hónapjaiban,

¹⁵ Vö. A Zsidó Világkongresszus összefoglaló jelentését az 1946. március és 1947. március közötti időszakról, MZSML, XXXIII–3, 1. doboz. Egy 1946-ból származó jelentés szerint a jegyzőkönyvek alapján mintegy 2000 személy ellen indult eljárás háborús bűnök vádjával. Vö. Könyvelési jelentés a Zsidó Világkongresszusról és a Jewish Agency for Palestine-ről, é.n. (1946. augusztus), MZSML, XXXIII–3, 1. doboz.

¹⁶ A Zsidó Történeti Dokumentáció eredeti anyagai ma a Yad Vashem archívumában találhatók. Az archívum által átvett anyagok összeállításáról l. a *Yad Vashem Bulletin* No.1. 1957. április. Online l.: http://www.simon-wiesenthal-archiv.at/02_dokuzentrum/01_geschichte/img/YadVashemBulletin.pdf. A dokumentumok mikrofilmen is hozzáférhetők feldolgozatlan formában a bécsi Simon Wiesenthal Archívumban.

különösen a kényszermunka- és a koncentrációs táborok evakuálása nyomán következtek el. Mivel a magyar zsidók különösen magas számban lettek áldozatai ezeknek a büntetteknek, a Magyarországról deportált zsidók meggyilkolása az osztrák népbíróságokat megalakulásuktól kezdve foglalkoztatta. Így például már az első, osztrák népbíróság által vezetett főper, amely 1945. augusztus 14–18. között zajlott Bécsben, magyar zsidó kényszermunkások meggyilkolását tárgyalta. Ebben a nyilvánosságra nagy hatást gyakorló perben az SA-lágerőrség négy tagját állították bíróság elé, és azzal vádolták őket, hogy az engeraui lágerből a Deutsch-Altenburgban vezető halálmenet során 201 magyar zsidót gyilkoltak meg.¹⁷

Az elkövetkező hónapok és évek során további, ún. Südostwall-eljárásokat folytattak le Bécsben, Linzben és Grazban, ezek között volt további öt olyan per, amely összefüggésben állt a Délkeleti Fal építéséhez kötődő kényszermunkával a Pozsony melletti Engerau/Petržalka-ban, valamint a Németóvárra (Bad Deutsch-Altenburg), majd végül Mauthausenbe vezető evakuálási gyalogmenettel („Engerau-per”).¹⁸

De nem csupán az osztrák népbíróságok, hanem a brit katonai törvényszékek is foglalkoztak a magyar zsidó kényszermunkások ellen osztrák területen elkövetett gyilkosságokkal.¹⁹ A brit felső katonai törvényszékek által 1946 márciusa és 1948 májusa között lefolytatott perek többsége a magyar zsidók ellen elkövetett erőszakos bűncselekményeket tárgyalta. Az 53 halálos ítéletből 30 összefüggésben állt a magyar zsidók Stájerországból Mauthausenbe

¹⁷ LG Wien Vg 2b Vr 564/45 („1. Engerau-per“ Rudolf Kronberger és társai ellen).

¹⁸ LG Wien Vg 1a Vr 4001/48 („2. Engerau-per“ Josef Entenfellner és társai ellen); LG Wien Vg 1c Vr 3015/45 („3. Engerau-per“ Edmund Kratky és társai ellen); LG Wien Vg 8e Vr 299/55 („4. Engerau-per“ Gustav Terzer és társai ellen); LG Wien Vg 1 Vr 99/53 („5. Engerau-per“ Heinrich Trinko ellen); LG Wien Vg 1a Vr 194/53 („6. Engerau-per“ Peter Acher ellen).

¹⁹ Eleonore Lappin utal arra, hogy a brit katonai bíróságok voltak az egyedüliek, „amelyek a megszállási területükön történt, magyar zsidók elleni erőszakos bűncselekményeket saját bíróságaikon tárgyalták, miközben más zónákban ez a népbíróságok kizárólagos feladata volt“. L. Lappin, Eleonore: Die Ahndung von NS-Gewaltverbrechen im Zuge der Todesmärsche ungarischer Juden durch die Steiermark. In: Kuretsidis-Haider, Claudia – Garscha, Winfried (Hrsg.): *Keine „Abrechnung“. NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*. Leipzig, Wien: Akad. Verl.-Anst., 1998. 32–53. 33.

tartó halálmenetével.²⁰ Eleonore Lappin osztrák történész feltételezése szerint a magyar zsidók elleni erőszakos bűncselekmények szigorú büntetésétől a brit törvényszékek „az osztrák jogérzék megerősödését” remélték.²¹ Ezeket a büntetteket ugyanis az osztrák lakosság szeme előtt követték el, és ily módon nem maradhattak előttük titokban.²² Ám annak ellenére, hogy az eljárások bizonyos igazságszolgáltatási, jogi és közéleti vitát is elindítottak, az a gyakorlat, hogy elsősorban a politikai felelősöket és ezzel a parancsot adókat büntették nem egyezett sok osztrák jogérzékével, és ezért a lakosság jelentős része a pereket elutasította.²³

Összességében bonyolultnak bizonyult számos bűncselekmény rekonstruálása, mindenekelőtt azért, mert az osztrák bíróságok gyakran terhelő tanúként idéztek be más tetteseket és szemtanúkat, akik sokszor maguk is büntetőeljárástól tartottak, illetve közvetlen környezetük nyomása alatt álltak.²⁴ Ez egyértelműen kiderül a rohonci ügyben.²⁵ A magyar határ közvetlen közelében lévő helységben 1945. március 24-én és 25-én mintegy 200 magyar zsidó kényszermunkást öltek meg. A mérszárlást 1945 és 1953 között három bírósági eljárás tárgyalta, de sem a bűncselekmény pontos lefolyását nem sikerült egyértelműen rekonstruálni, sem a helyet

²⁰ Beer, Siegfried: Aspekte der britischen Militärgerichtsbarkeit in Österreich 1945–1950. In: Kuretsidis–Haider, Claudia – Garscha, Winfried (Hrsg.): *Keine „Abrechnung“: NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*. Leipzig, Wien: Akad. Verl.–Anst., 1998. 54–65. 62.

²¹ Lappin, 1998. 41.

²² L. ehhez Weinke, Annette: „Alliierter Angriff auf die nationale Souveränität“? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich. In: Frei, Norbert (Hrsg.): *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutsche Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweite Weltkrieg*. Göttingen: Wallstein 2006. 37–93. 70.

²³ Botz, Gerhard: Beschweigen und Erinnerung des Nationalsozialismus am Beispiel der Verfolgung ungarischer Juden und Jüdinnen in Österreich 1944/45. In: Majoros, István – Maruzsa, Zoltán – Rathkolb, Oliver (Hrsg.): *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. Wien, Budapest, 2010. 11–42.

²⁴ Lappin, Eleonore: Opfer als Zeugen in Gerichtsverfahren wegen nationalsozialistischer Gewaltverbrechen: Ein unterbliebener Opfer–Täter–Diskurs. In: Diendorfer, Gertraud – Jagschitz, Gerhard – Rathkolb, Oliver (Hrsg.): *Zeitgeschichte im Wandel. 3. Österreichische Zeitgeschichtestage 1997*. Innsbruck, Wien: Studien–Verlag, 1998. 330.

²⁵ L. ehhez részletesen: Botz, 2010.

nem tudták azonosítani, ahol a meggyilkoltakat eltemették. A tanúk sok esetben enyhítettek az eredetileg tett vallomásaikon, vagy egyáltalán nem jelentek meg a bíróság előtt. Az egyik koronatanút, aki kiadta a löszert a tetteseknek, 1946-ban megölték.²⁶

Ennek ellenére az „Endphasenverbrechen” büntetőjogi számonkérése a háború utáni első években osztrák viszonylatban aránylag szigorúnak mondható. A népbíróságok 1945 és 1948 között végrehajtott 30 halálos ítélete közül tizenkettő a magyar zsidó kényszermunkások ügyét érintette. Később azonban enyhébb ítéletek születtek. Egyre nagyobb jelentőséget kapott ugyanis az úgynevezett „tettetársak” (Mitläufer) megszólítása, hiszen az ő választói potenciáljukra egyre határozottabban számítottak a politikai pártok. Ugyanakkor Ausztriának, mint a hitleri Németország „első áldozatának” képe középponti identitásképző narratívává vált, és végül az állam által képviselt alapmítosszá fejlődött.²⁷ Az 1955-ben aláírt az államszerződéssel (Staatsvertrag) a nemzetiszocialista múlttal való szembesülés döntő tényezője végül lekerült a napirendről. Ez ugyanis elsősorban abban állt, hogy a külföld és különösen a szövetséges hatalmak számára bizonyosságát adják annak, hogy Ausztria demokratikus ország lett, amely szakított a múlttal, és készen áll arra, hogy lakosságát demokratikus értelemben „újra nevelje”, és a nemzetiszocializmus maradványait eltávolítsa. 1955-ben megszüntették a népbíróságokat, a háborús bűnösök bíróság elé állítása átkerült a rendes törvényszékekhez. Claudia Kuretsidis-Haider osztrák történész szerint a bíróságok 1955 után háborús bűnök miatt már csak 35 ítéletet hoztak (szemben az 1945 és

²⁶ L. ehhez többek között Kovács Éva: Határmitoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák–magyar határ mentén. *Replika* 47–48. 2002 június, 143–156 és Kovács Éva: Ártatlan tettesek – néma közösségek. 2000 6, 2008, <http://ketezer.hu/2008/06/artatlan-tettesek-nema-kozossegek/>

²⁷ L. ehhez mindenképp Heidemarie Uhl és Gerhard Botz munkáit: Uhl, Heidemarie: Vom Opfermythos zur Mitverantwortungsthese. Transformationen des „österreichischen Gedächtnisses“. In: Flacke, Monika (Hrsg.): *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*. Mainz–Berlin, Deutsches Historisches Museum: von Zabern, 2004. 481–508, valamint Botz, Gerhard: Österreich und die NS-Vergangenheit. Verdrängung, Pflichterfüllung, Geschichtsklitterung. In: Diner, Dan (Hrsg.): *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch–Verlag, 1987. 141–152 és 276–279.

1955 közötti 23.477 ítélettel).²⁸ 1957-ben meghozták az amnesztiatörvényt. Bár az elkövetkező években is voltak háborús bűnök miatt indított perek, enyhébb ítéletek születtek, mint 1945 és 1946-ban.

Az exhumálások és a háború utáni első évek emlékezete

A magyar és az osztrák zsidó hitközösségek egyik legfontosabb feladata a háború utáni első években a nemzetiszocialista üldöztetés és gyilkosságok áldozatainak exhumálása volt. Mindenekelőtt a halálmenetek útvonalán, de a kényszermunka és a koncentrációs táborok helyszínein is – más nemzetiségek mellett – nagyon sok magyar zsidó volt eltemetve jelöletlen sírokban. Weißkirchen polgármestere 1946 júliusában például így tájékoztatta Wels elöljáróságát:

„Weisskirchen területén 119 KZ-foglyot temettek el a temetőn kívül, mégpedig:

1. Egy fogolysír 8 fogollyal a Niedermaierwiese-n Weisskirchenben

2. Két fogolysír Bergern 15. címen Ganfehhhaus közelében a völgyben 109 fogollyal

3. Egy fogolysír a Niedermaierwiese-n egy fogollyal, a Weisskirchen 33. (Staudinger) ház közvetlen közelében

4. Egy fogolysír a Weisskirchen-Wels járási út mellett Bergern 4. címen, a Bloierhof gazdaság mellett.”²⁹

A szövetséges hatalmak, akárcsak az ausztriai zsidó közösségek több exhumálást végeztek el. A kiásott áldozatok egy részét a közel lévő temetőkben újratemették.

²⁸ Kuretsidis–Haider, Claudia: Die Rezeption von NS-Prozessen in Österreich durch Medien, Politik und Gesellschaft im ersten Nachkriegsjahrzehnt. In: Osterloh, Jörg (Hrsg.): *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. 403–430. 403.

²⁹ Idézi Kammerstätter, Peter: Der Todesmarsch ungarischer Juden vom KZ–Mauthausen nach Gurskirchen, April 1945. Képekkel ellátott anyaggyűjtemény, megjelenés nélkül. Linz 1971. Beilage 6.

Egy 1948. július 7-én kelt törvény alapján a tömegsírokat végül az Osztrák Belügyminisztérium felügyelete alá helyezték. Az 1950-es évekig, majd erőteljesen az 1970-es évektől a zsidó hitközségek az Osztrák Fekete Kereszt és a Német Háborús Sírokat Gondozó Népi Szövetség együttműködésével számos áldozatot újratemettek a mauthauseni áldozatok temetőjében vagy a tömeges bűntények egyéb helyszínein. Így alakultak ki az áldozatok számára új temetők Präbichl, Ebensee vagy Felixdorf helységeiben.³⁰ Az exhumálás és a holttestek azonosításának kísérlete számos esetben egyben a bizonyítékok feltárását is jelentette bírósági eljárások részére.

A (tömeg)sírok helyét azonban nem minden esetben sikerült felkutatni. Ennek oka nem csupán az volt, hogy sok esetben a holttesteket a helybeli lakosság temette el, amely nem mindig volt hajlandó felvilágosítást adni a bűntettekről, amelyeket megtapasztalt, vagy bennük aktívan részt is vett, nem utolsósorban azért, mert „azzal a diktatúra ideje alatti saját gonoszetteikről, cinkosságukról vagy a haszonhúzásról kellett volna beszélniük”.³¹ Így, amint azt az osztrák történész Gerhard Botz hangsúlyozza, Ausztria háború utáni történetét „kommunikatív elhallgatás” (Hermann Lübke), „az egyéni emlékezés és hallgatás egymásmellettsége, illetve egymásra halmozódása, a (homályos) közösségi tudás és az ennek ellenére nyilvános nem-beszélés jellemezte”.

Gyakran olyan esetekben is hiányoztak a tanúk, akik a sírok helyéről tudtak volna, amikor maguk a zsidó foglyok ásták ki a sírt, mert az akciók során legtöbbször a sírásókat is agyonlőtték. De évekkel a gyilkosságok után sok esetben a túlélők sem tudták már pontosan lokalizálni a tömegsírok helyszínét. Hozzáadódott még mindehhez az is, hogy nem mindig volt világos, hogy a tömegsírokat – elsősorban a szövetséges hatóságok³² – nem exhumálták-e már korábban.

Miközben a szövetséges és az osztrák hatóságok, a zsidó hitközségek, érdekszervezetek és magánszemélyek azon fáradoztak, hogy felleljék a tömegsírokat, a gyilkosságok és a megsemmisítés helyszínén emléktáblák és emlékművek jelentek meg. Felállításuk a

³⁰ <http://www.david.juden.at/kulturzeitschrift/55-56/massengrab-55.htm>. L. Botz, 2010.

³¹ Botz, 2010.

³² Feltételezhető, hogy a magyar hatóságok is szállítottak exhumált áldozatokat Magyarországra. Ezt azonban mind a mai napig célzottan nem kutatták.

legtöbb esetben magánkezdeményezésre történt. Ilyen módon akartak a túlélők meggyilkolt családtagjaikra, barátaikra és ismerőseikre emlékezni: például Auspitz Ignác, akit az amerikaiak a welsi hegyvidéki kaszárnya DP-táborának vezetésével bíztak meg, 1945-ben megjelöltette a welsi temetőben a meggyilkolt deportáltak sírját, majd több próbálkozást tett a Mauthausen és Gunskirchen közötti útvonalon sejtető sírok lokalizálására és 1946-ban finanszírozta két emléktábla felállítását a gunskircheneri erdőben. 1947. május 25-én beszámolót készített addigi tevékenységéről, és abban keserűen jegyezte meg, hogy „a welsi temetőben nyugvó 1500 magyarországi deportált” számára is szeretett volna emléktáblát állíttatni, de „hazai támogatás” híján a projektet saját anyagi forrásokból nem tudta megvalósítani. Tapasztalatait így foglalta össze: „A magyar deportáltak érdekében végzett munkámért, költségeimért eddig egyetlen fillér megtérítést nem kaptam. Amit adtam, amivel segítettam, azt csekély kivétellel a magaméból fedeztem. Sajnos munkásságomat most félbe kell szakítanom, miután anyagi forrásaim teljesen kimerültek...”³³

Auspitz Ignác írása megvilágítja azt az alapvető problémát, amellyel a korai emlékezetkultúra próbálkozásainak és a történetpolitikai intézkedéseknek is küzdeniük kellett. Bár a magyar állam kezdetben kifejezte szándékát, miszerint „a politikai bűntetteket leplezetlenül nyilvánosságra” kívánja hozni,³⁴ a háborús bűnöket megbünteti, „a magyarságot és az egész emberiséget is hasonló, aljas rémuralom létrehozásától és gyáva kiszolgálásától”³⁵ elrettenti, később számos próbálkozás mégis korlátokba ütközött, amikor a konkrét megvalósítás és azzal együtt az ehhez szükséges anyagiak és a személyi feltételek biztosítása felmerült. Ezek azonban nem egyedi esetek voltak, hanem éppen hogy hasonló eljárás volt tapasztalható számos más intézkedéssel kapcsolatban is. Ilyen módon tévovázott például a magyar állam több tízezer magyar deportált hazahozatalakor, pedig az állami szervek a túlélők gyors

³³ L. Auspitz Ignác 1947. május 24-i keltezésű levelét. MZSML, XXXIII–5–c, 1. doboz, 17. kötet.

³⁴ A Budapesti Nemzeti Bizottság felhívása a magyar társadalomhoz – 1945. március 9., Budapest Főváros Levéltára (BFL), XVII.2. (Budapesti Nemzeti Bizottság iratai), 20. doboz, 38/2. kötet.

³⁵ Jelentés a „Bűncselekmény–bizottság” munkájáról. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), 274/15, 19. Bl. 23.

hazahozatalának szükségességét elismerték, és erre irányuló jószándékukat többször hangsúlyozták.³⁶

Ennek több oka volt: egyrészt a gazdasági és politikai keretfeltételek – mint az infrastruktúra és a telefónia háború okozta hiánya – nehezítették számos intézkedés konkrét megvalósulását. A magyar és az osztrák kormány is hamarosan meghirdette az újjáépítést, mint legfontosabb politikai és gazdasági feladatát, meglévő forrásait egyre erőteljesebben arra összpontosítva. Másrészt a politikusok megnyilvánulásait emlékezetpolitikai kérdésekben már a háborút követő első hónapokban napi politikai megfontolások irányították. Elsősorban arra törekedtek, hogy új választói csoportokat nyerjenek meg maguknak, politikai többséget teremtsenek, a nemzeti egységet újra létrehozzák és fenntartsák.

Mindehhez Magyarországon hozzáadódott, hogy a Horthy- és Szálasi-rendszer által elkövetett bűntettekkel való szembenézés folyamata rövidesen összeforrt a kommunista párt kizárólagos hatalomra való törekvésével. Ily módon hamarosan már nem csupán a tettesek és a kollaboránsok eltávolítása volt a cél, hanem erre hivatkozva bizonyos intézmények fölötti ellenőrzés megszerzése. Ezt mindenekelőtt a politikai elit kicserélése és a politikailag kellemetlen személyek eltávolítása révén kívánták elérni.³⁷

Az emlékeztér Mauthausenben

A kommunista hatalomátvétel és a kommunista párt bázisának kiépítése után Magyarország új vezetése a nyilaskeresztes, valamint az autoriter-konzervatív Horthy-rendszert fasisztaként, elsősorban azonban antikommunistaként definiálta. Ezzel szemben viszont Horthy és Szálasi politikájának antiszemita aspektusai háttérbe kerültek. A hivatalos emlékezetben a meggyilkolt zsidók emlékezete

³⁶ L. ehhez részletesen Fritz, Regina: „Wenn dieser Krieg vorbei ist, warten unermessliche Aufgaben“. Heimkehr und Rückholung der ungarischen jüdischen Deportierten“. In: Hansen, Imke – Heitzer, Enrico – Nowak, Katarzyna (Hrsg.): *Neue Perspektiven auf die Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Berlin: Metropol-Verlag, 2014. 106–128.

³⁷ A holokauszt emlékeztetéhez Magyarországon l. részletesen Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein, 2012.

beleolvadt az antifasiszta narratívába. A holokauszt áldozatait egyre inkább bevonták a „fasizmus áldozatai” megnevezés alá, ezzel viszont eltörölték a „rasszista” indítatású és a politikai üldözés közötti különbséget. Ennek következtében egyre jobban kifakult a zsidók megsemmisítése az emlékezetpolitikából, ez a folyamat már 1945 végén elindult, és nem csupán Magyarországra volt jellemző. Így például a legtöbb emléktáblán, amelyet Ausztriában a halálmenetek áldozatainak emlékére avattak, az áldozatok zsidó származását nem említették. Miközben egy 1945-ben Ennsdorfban emelt emlékmű még explicite emlékeztet arra, hogy azon a helyen 5 német ismeretlen katona mellett „33 izraelita” is sírhelyet kapott,³⁸ egy másik, a felső-ausztriai tartományi kormány által 1946–1947-ben felavatott emlékkő már csak ennyit jelez: „Itt nyugszik 99 lágerfogoly. Tiszteeljük az 1945. áprilisi halálmenet ezen áldozatainak emlékét” – ez egy bevett megfogalmazás, mely sok későbbi emlékkövön hasonló formában megtalálható.³⁹

Így az az emlékmű is, melyet 1964-ben emelt a Magyar Népköztársaság a mauthauseni Mahn- und Gedenkstätte-ben, elsősorban azt a célt szolgálta, hogy az antifasiszta ellenállás jelentőségére utaljon és a fasizmus veszélyére figyelmeztessen.⁴⁰ Annak, hogy Mauthausen a magyar antifasiszta emlékezet fontos emlékhelyévé válhatott, valószínűleg két fő oka volt. Egyrészt, a német megszállás óta Mauthausen fontos szerepet játszott az ellenzéki politikusok és értelmiségiek üldözésében. Így Mauthausenban tartottak fogva olyan prominens személyiségeket mint a volt külügyminisztert Gratz Gusztávot, képviselőket Parragi Györgyöt és Apponyi Györgyöt vagy a zsidó gyárosokat Goldberger Leót és Kornfeld Móricot.⁴¹ Másrészt pedig a semleges

³⁸ Kammerstätter: *Der Todesmarsch*. 31.

³⁹ Fiederer, Helmut: Dokumentation der oberösterreichischen Gedenkstätten für KZ-Opfer. In: Haider, Siegfried – Marckhgott, Gerhart (red.): *Oberösterreichische Gedenkstätten für KZ-Opfer*. Linz: Oberösterreichisches Landesarchiv, 2001. 164. f. L. Kammerstätter: *Der Todesmarsch*. 60. Vö. A weißkircheni vagy ennsi emlékműveket. Kammerstätter: *Der Todesmarsch*. 84. és 124.

⁴⁰ L. ehhez Schmid, Hildegard – Dobrowolskijaa, Nikolai: *Fotografie, Kunst, die einem Kollektiv entspricht... Der internationale Denkmahlain in der KZ–Gedenkstätte Mauthausen*. Wien, 2007. 92–99.

⁴¹ Ugyanakkor ezt nem nevesítették, mert akkor kiderült volna, hogy a Mauthausenbe került politikai foglyok döntő része távol állt a kommunistáktól.

Ausztriában található Gedenkstätte-t és a valamikori főtábor határoló emlékparkot más nemzetek is reprezentatív emlékhelyként használták.⁴² Ezen a helyen olyan hatásos emlékművet lehetett emelni, „amellyel a hidegháború idején a két világrendszer versenyében az egymással szemben álló államok [...] semleges földön prezentálhatták magukat a külvilág számára”.⁴³ Így az emlékműelhelyezés a nemzetállamok számára nem csupán emlékezet-kulturális, hanem politikai kérdéssé is vált. Elsőként Franciaország emelt a mauthauseni tábor területén nemzeti emlékművet, amelyet 1949-ben lepleztek le, és amely „a helyválasztást, az anyagot, de az emlékmű kivitelezését tekintve is” számos nemzet számára követendő példa lett.⁴⁴ A következő években ezt követte Olaszország (1955), Lengyelország (1956), a Szovjetunió (1957), Jugoszlávia (1958), Csehszlovákia (1959), Belgium (1961) és a köztársaságpartí spanyolok (1962).⁴⁵

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Külkapcsolatokért Felelős Osztálya már 1955 elején javaslatot tett a titkárságának, hogy a mauthauseni emlékhelyen emeljenek magyar emlékművet. Az előterjesztésben az emlékműelhelyezés politikai jelentőségét is hangsúlyozták:

„Beszerzett információink szerint a magyarországi [mauthauseni] áldozatok száma megközelíti a 15 ezret. Ezek közül kb. 100-ra tehető a politikai okokból elhurcoltak száma. A többi faji, vallási okokból került Mauthausenbe. Ennek ellenére emlékmű felállításában való részvételünk a felszabadítás évfordulóval kapcsolatban politikai jelentőséggel bír.”⁴⁶

Habár a titkárság 1955. január 31-i ülésén elfogadta a javaslatot, miszerint Mauthausenben emlékművet emeljenek, a tervek megvalósítása további kilenc évig váratott magára. Így aztán egy 1958-as felhívás szerzői csalódottan hívták fel a Nácizmus

⁴² 1938 óta a mauthauseni koncentrációs táborban és altáboraiiban kb. 200.000 embert tartottak fogva Európa legkülönbözőbb tájairól. Több mint 100.000 fogoly nem élte meg a tábor felszabadítását.

⁴³ Perz, Bertrand: *Die KZ-Gedenkstätte Mauthausen 1945 bis zur Gegenwart*. Innsbruck, Wien, Bozen: Studien-Verlag, 2006. 169.

⁴⁴ Perz, 2006. 171.

⁴⁵ L. ehhez részletesen Perz, 2010.169–193

⁴⁶ Javaslat az MDP Titkársága számára, 1955. január 31. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M–KS 276.f. 54.cs. 352.ö.e., lap 78.

Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezetének figyelmét arra, hogy a mauthauseni emlékhelyen már számos nemzet emelt emlékművet, miközben magyar részről elmaradt a megfelelő méltatás.⁴⁷

Ezért a Partizán Szövetség, amely ernyőszervezete volt minden olyan személynek „aki a nemzetközi munkásmozgalmak forradalmi szabadságharcában; a fasizmus és az ellenforradalom elleni harcban aktívan részt vett vagy fegyverrel a kezében, vagy az illegális munkásmozgalmak tagjaként harcolt”,⁴⁸ 1958. májusi ülésén elhatározta, hogy az emlékműállítást ismét napirendre veszi.⁴⁹ A szövetség a projekt finanszírozásához gyűjtőakciót kezdeményezett, és megalapította a „Mauthauseni Emlékműbizottságot”, amely a mauthauseni és más koncentrációs lágerek túlélőit, azok hozzátartozóit, barátait és ismerőseit és „egy tisztultabb társadalom építőit” adakozásra szólította fel.⁵⁰

Az alapkövetelt a mauthauseni emlékparkban még azon év májusára, a mauthauseni felszabadítási ünnepségeken belül tervezték, majd egy évvel később leplezték volna le a Simor Dénes által elkészített emlékművet, ezzel a felirattal: „Több ezer néma ajak, ugyanennyi hangos vád”.

A magyar követség 1958. május 8-án valóban felkérte az Osztrák Köztársaságot az emlékmű felállítására, és néhány nappal később már meg is történt az alapkövetél.⁵¹ Habár a gyűjtési akció révén sikerült 100.000 forintot összegyűjteni,⁵² rövidesen kiderült, hogy az összeg nem elegendő egy emlékmű felállítására: annak összköltségét több mint félmillió forintra becsülték. A Partizán Szövetség ezért úgy döntött, tervpályázatot hirdetnek az emlékműre. Ezenkívül azt

⁴⁷ L. A nácizmus magyarországi üldözötteinek érdekképviselője felhívása: „Emlékmű a 30.000 magyar mauthauseni mártír tiszteletére” – 1958. MZSML XX-K.

⁴⁸ L. Egy önálló partizán szövetség felállítását szorgalmazó, szigorúan bizalmas javaslat. 1957. június 3., MNL OL, M-KS 288.f. 5/34.ö.e., lap 75.

⁴⁹ Jelentés a Titkárságnak egy Mauthausenben felállítandó emlékmű terveiről. 1958. december 4., MNL OL M-KS-288.f. 7/39. ö.e. (1958.12.11.), lap 62f.

⁵⁰ L. A nácizmus magyarországi üldözötteinek érdekképviselője felhívása: „Emlékmű a 30.000 magyar mauthauseni mártír tiszteletére” – 1958. MZSML, XX-K.

⁵¹ L. Archiv Mauthausen Memorial (AMM) V1/42/3.

⁵² Jelentés a Titkárságnak egy Mauthausenben felállítandó emlékmű terveiről. 1958. december 4., MNL OL M-KS-288.f. 7/39.ö.e. (1958.12.11.), lap 62f.

tervezték, hogy a projekt számára – a gyűjtési akció folytatásával – állami támogatást igényelnek,⁵³ amire az MSZMP viszont igen kevés hajlandóságot mutatott. A Magyar Szocialista Munkáspárt titkársága inkább azzal bízta meg az adminisztrációs osztályt, hogy ellenőrizze, „állami hozzájárulás nélkül”⁵⁴ milyen emlékművet lehet az adományozott pénzből Mauthausenben felállítani. A Partizán Szövetség küldöttsége ebből a célból Ausztriába utazott, és a mauthauseni emlékhelyen megtekintette más nemzetek emlékműveit. Itt arra jutottak, „hogy a már megépített emlékművek környezetében – a részünkre kijelölt helyen – nem lehet 110.000 forintos költséggel olyan emlékművet vagy emléktáblát elhelyezni, amely abba harmonikusan illeszkedne”.⁵⁵ A döntő fordulatot az jelentette az ügyben, hogy a Partizán Szövetség hivatalos véleménye szerint a többi emlékművel versenyképes alkotást az adományozott összegből nem lehet megvalósítani. Ezért az MSZMP titkársága végül is engedélyezte a fennmaradó költségeket a Képzőművészeti Alapból.⁵⁶ Jellemző, hogy a finanszírozást elsősorban amiatt hagyták jóvá, hogy a magyar pártvezetés nem akart lemaradni a nemzetközi reprezentációs versenyben. Így hozta lépéskényszerbe a többi monumentális emlékmű a magyarországi politikai döntéshozókat.

Hamarosan azonban újabb nehézségek adódtak: a „Mauthauseni Mártíremlékmű Pályázat” két győztese, Makrisz Agamemnon és Janáky István terveinek megvalósulása rövidesen több mint kétszeresével haladta meg a tervezett költségeket. Ezért a Tudományos Osztály három évvel később max. 1.800.000 forintnyi költség jóváhagyását kérte, amit az MSZMP Titkársága 1963. április 2-i ülésén jóváhagyott.⁵⁷ Így 1964. május 10-én végre leleplezhették az emlékművet.⁵⁸ Az alkotást egy, az olasz és a jugoszláv

⁵³ Jelentés a Titkárságnak egy Mauthausenben felállítandó emlékmű terveiről. 1958. december 4., MNL OL M–KS–288.f.7/39. ö.e. (1958.12.11.), lap 62.

⁵⁴ L. Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1958. december 11., MNL OL M–KS–288.f.7/39. ö.e., lap 7.

⁵⁵ L. Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1960. július 26., MNL OL, M–KS–288.f.7/85.ö.e., lap 41.

⁵⁶ L. Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1960. július 26., MNL OL, M–KS–288.f.7/85.ö.e., lap 5.

⁵⁷ L. Javaslat a titkárságnak. 1963. április 2., MNL OL, M–KS–288.f.7/163.ö.e., lap 8.

⁵⁸ Az osztrák minisztertanács 1962 áprilisában adott rá engedélyt. Vö. AMM V1/42/3.

emlékművek közötti parcellán állították fel. A magyar alkotók számára fontos volt, hogy az jól illeszkedjen a két szomszédos nemzeti emlékmű alkotta összképbe, hogy „közvetlen szomszédaival harmonikus összhangba kerüljön, és ily módon a teljes kompozíció részévé váljon”.⁵⁹ Ez azért is volt fontos, mert a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Követsége korábban óvást nyújtott be a magyar emlékmű ellen. Az Osztrák Belügyminisztériumnak írt levélben ezt közölték:

„A jugoszl.[áv] emlékmű felállításakor alárendeltük magunkat a közérdeknek, és figyelembe vettük a komplexum egész látványát. Különösképpen figyeltünk arra, hogy a jugoszl.[áv] emlékmű sem a Mauthausen hivatalos emlékmű, sem a már felállított olasz emlékmű láthatóságát ne takarja el. Ezért nézetünk szerint a magyar emlékmű felállítása a jugoszláv és az olasz emlékművek közé rendezetlenséget visz majd a már létrejött harmóniakompozícióba.”⁶⁰

Habár a bécsi jugoszláv követség azt javasolta, hogy a magyar emlékművet más helyen állítsák fel, egy hónappal később mégis revideálta álláspontját, és az emlékmű eredetileg tervezett helyéhez végül hozzájárulását adta.⁶¹

Az akkoriban domináns narratívának megfelelően a magyar emlékmű a koncentrációs táborok áldozatait ellenálló mártirokként ábrázolja. A kilenc csontsovány, ám a ruházaton keresztül mégis izmosnak ható bronzszobor-alak ökölbe szorított kezét az égnek emeli. „A kilenc emberi alak nem kilenc egyedi individuum, amit a szobrász azáltal is hangsúlyozni kíván, hogy 3-szor 3 ugyanolyan öntvényt formált. Ezáltal az emberi szolidaritásba vetett hitét akarja kifejezésre juttatni,”⁶² indokolja az emlékműterv leírása. A műemlék talapzatán a magyar zászló mellé helyezték a politikai foglyok vörös

⁵⁹ Tervleírás a mauthauseni magyar emlékműhöz. é.n. (valószínűleg 1962), AMM V/1/103.

⁶⁰ A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság követségi titkárának levele a Belügyminisztériumnak 1962. február 5-én., AMM V/1/103.

⁶¹ A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság követségi titkárának levele a Belügyminisztériumnak 1962. március 2-án., AMM V/1/103.

⁶² Tervleírás a mauthauseni magyar emlékműhöz. é.n. (valószínűleg 1962), AMM V/1/103.

háromszögét. Így semmi sem emlékeztet arra, hogy az ebben a koncentrációs lágerben megölt foglyok nagy része zsidó származású volt.

Hasonló narratívát használt volna az a kiállítás is, amelyet Horn Emil 1975-ben a mauthauseni Gedenkstätte-ben tervezett. A kiállítás az antifasiszta ellenállásra fókuszált volna, és elbeszélésének középpontjába a háború és a fasizmus elleni harcot tervezte beállítani, mint azt a kiállítás koncepciója hangsúlyozza. Ezért a fő témát Horn Emil – aki akkoriban Sachsenhausenben és Ravensbrückben is tervezett már magyar kiállítást⁶³ – így fogalmazta meg: „a fasizmus magyarországi térhódítása és a magyar antifasiszták küzdelmei”.⁶⁴ Válogatott fotográfiák, plakátok és írástörödékek vezették volna be a nézőt az 1920 utáni magyarországi fasizmus történetébe, és átfogó képet adtak volna az antifasizmus formáiról és fokozatairól. A kiállítás hangsúlyozta volna a Horthy- és a Szálasi-rendszer felelősségét a háborúért, a megszállásért és az üldöztetésért, ugyanakkor mégis az ellenállásmítoszt erősítette volna, miközben az antifasiszta ellenállás széles társadalmi bázisára hivatkozik. A kiállítás második részében a mauthauseni magyar foglyok történetét tervezték bemutatni. Követve az akkoriban érvényes kiállítási gyakorlatot, a magyar kiállítás erőteljesen épített volna a nagy formátumú fotográfiák érzelmi hatására, ám a szövegek ezzel szemben csak marginális szerepet játszhattak, amint azt Horn Emil hangsúlyozta: „A kiállításnak elsősorban érzelmileg kell hatást generálnia. Ebből következően arra kell törekedni, hogy viszonylag kevés írásos dokumentum illetve felirat és inkább több megrázó, a képzőművészeti alkotással »összecsengő« fénykép vagy eredeti anyag kerüljön kiállításra.”⁶⁵

A kiállítás végül nem jött létre. Az Osztrák Köztársaság végül is – az eredeti tervvel ellentétben – a nemzeti kiállítások ellen szólalt fel és úgy határozott, hogy a kiállítást „az Egykori Mauthauseni Deportáltak Lágerközösségén keresztül az osztrák hatóságok teljes egyetértésével és annak direktívái szerint” kell megrendezni.⁶⁶

⁶³ L. ehhez Fritz, 2012.

⁶⁴ L. Terv 1975. május 3., Magyar Nemzeti Múzeum (MNM), Történeti Adattár 8440–2002.

⁶⁵ Terv 1975. május 3., MNM, Történeti Adattár, 8440–2002.

⁶⁶ L. ehhez: Perz, 2010. 222. valamint Bertrand Perz 2016. február 3-i e-mail-je.

A historiográfiai feldolgozás kísérletei

Azok a narratívák illetve szempontok, melyek a magyar zsidóság osztrák területen átvészelt sorsának emlékezetpolitikai feldolgozását kísérték, meghatározták annak historiográfia vizsgálatát is.

A DEGOB munkatársai már 1945 végén készítettek leírásokat a 20 nemzetiszocialista koncentrációs lágerről, közöttük Mauthausen, Gunskirchen, Ebensee, Gusen és Melk táborairól. Ha kezünkbe vesszük ezeket a nyilvánosságra nem hozott lágerkeresztmetszeteket, figyelemre méltó, milyen mély ismeretekkel rendelkeztek a Bizottság munkatársai a lágerek felépítéséről és mindennapi életéről csupán néhány hónappal a legutolsó náci koncentrációs tábor felszabadítása után. A beszámolók árnyalt, részletes leírást közölnek a lágerekben uralkodó viszonyokról, betekintést adnak a táborok belső életébe, és utalnak a lágertapasztalatok komplexitására, miközben jelzik, hogy az általános életfeltételek a fogolykategóriától, munkahelytől és a fogolyhierarchiában elfoglalt helyzettől is függtek. Emellett nem tartózkodnak attól sem, hogy a fogolytársadalomban felmerülő konfliktusokra is felhívják a figyelmet. Rámutatnak a koncentrációs táborot megelőző egyéni életpályák, tapasztalatok jelentőségére a láger mindennapjaival való küzdelemben. Azoknak a törekvéseknek megfelelően, amelyeket Saul Friedländer történész majd csak évtizedekkel később fogalmaz meg a holokauszthistoriográfia számára, a DEGOB lágerkeresztmetszetei bevonják a nemzetiszocialista üldöztetés túlélőinek tapasztalati síkját a történeti elemzésbe,⁶⁷ és ilyen módon összekapcsolják egymással „a történeti beszámoló tudományos igazságát és a túlélők korlátozott igazságát”.⁶⁸

Miközben ezeket a lágerleírásokat nem publikálták, már a háború utáni első években több emlékező beszámoló is megjelent, amelyeknek az Ausztriába való deportálás, különösen pedig a Mauthausenben eltöltött időszak volt a témája. A memoárokat egykori politikai foglyok írták, akik ezzel erőteljesen hozzájárultak

⁶⁷ Friedländer, Saul: Eine integrierte Geschichte des Holocaust. In: Friedländer, Saul: *Nachdenken über den Holocaust*. München: Beck, 2007. 154–167.

⁶⁸ Young, James E.: Zwischen Geschichte und Erinnerung. Über die Wiedereinführung der Stimme der Erinnerung in die historische Erzählung. In: Welzer, Harald (Hrsg.): *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg: Hamburger Edition, 2001. 41–62. 50.

annak a képnek a kialakulásához, miszerint a mauthauseni láger mindenekelőtt politikai ellenálló harcosok fogvatartási helye volt. Így Parragi György, a Nemzetgyűlés kisgazdapárti képviselője, valamint Millok Sándor, a hazahozatalért felelős kormánybiztos már 1945-ben megjelentette a mauthauseni fogvatartásáról szóló visszaemlékezéseit.⁶⁹ Ezzel szemben zsidó túlélők visszaemlékezései a mauthauseni táborról nagyobb számban csak az 1960-as évektől láttak napvilágot.⁷⁰ Az, hogy a mauthauseni tábort Magyarországon politikai lágernek tekintették, teljes ellentétben állt Nyugat-Európával, amelynek polgárai a lágert olyan magyar zsidók tízezeinek deportálásával hozták összefüggésbe, akiket a háború utolsó hónapjaiban hurcoltak el, és akik a mauthauseni sátoztáborban és a gunskircheni altáborban katasztrofális életkörülmények közt éltek.

Végül is elsősorban osztrák történészek és kutatók voltak azok, akik az 1970-es évektől az osztrák kortörténet ezen részével foglalkozni kezdtek. Peter Kammerstätter, az egykori kommunista ellenálló harcos 1971-ben fejezte be a magyar zsidók halálmenetéről szóló anyaggyűjtését. Ebben, 25 évvel a háború befejezése után, helyi lakosokkal sikerült számos beszélgetést rögzítenie, és szemtanúi segítségével első ízben rekonstruálnia a Mauthausenből a gunskircheni gyűjtőtáborba tartó halálmenet eseményeit. Munkája azonban kiadatlan maradt, és – Gerhard Botz következtetése szerint – szűk kutatói körön túl, alig volt hatása.⁷¹

Az 1980-as évek végétől, az 1990-es évek elejétől a téma kutatása egyre inkább előtérbe került. A vizsgálatok négy különböző

⁶⁹Vö. Parragi György: *Mauthausen*. Budapest, 1945, valamint Millok Sándor: *A kínok útja. Budapesttől Mauthausenig. Élményregény*. Budapest, 1945.

⁷⁰L. például Nádass József: *Nehézleltár*. 2. kötet. Budapest, 1963; Yechezkel Harkenesz: *A poklok pokla. Lágernapló 1944–1945. Auschwitz, Gosen, Riedeltau, Mauthausen, Ebensee*. Budapest, 1994; Péter Ferenc: *Az Angyalföldtől a Szentföldre*. Nahariya, 1997; Andrew Romy: *De profundis: Memoir of an Inmate at Mauthausen Concentration Camp, March–May 1945*. In: *Austrian History Yearbook*, 1996. 27. 303–311; Szita Szabolcs (szerk.): *Bács Pál visszaemlékezése az 1944–1945. évi kényszermunkára és a mauthauseni deportálásra*. Budapest, 1998; Szücs Ladislaus: *Zählappell. Als Arzt im Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch–Verlag, 2000; Eugene Hollander: *From the Hell of the Holocaust*. New York, 2000; Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz krematóriumban*. Budapest, Magvető, 2004.

⁷¹Botz, 2010.

témakörre összpontosítottak: a halálmenetek témája és a velük összefüggésben álló mészárlások, mindenekelőtt Rohonc (Rechnitz), Németlövő (Deutsch Schützen), Pozsonyligetfalu (Engerau), Präbichl és Hofamt Priel helyszíneken;⁷² a magyar zsidók az osztrák kényszermunkatáborokban;⁷³ a magyar zsidók sorsa a mauthauseni fő- és altáborokban;⁷⁴ a bűntények jogi következményei.⁷⁵

Itt mindenekelőtt Szita Szabolcs magyar történész és Eleonore Lappin osztrák történész említendő meg, akiknek kutatásai a felsorolt aspektusokra összpontosít. Kovács Éva és Frojimovics Kinga az utolsó években több projekt keretén belül vizsgálta azoknak a zsidóknak a sorsát, akik Bécs területén végeztek

⁷² Kammerstätter, Peter: *Der Todesmarsch*; Szita Szabolcs: *Utak a pokolból. Magyar deportáltak az annektált Ausztriában 1944–1945*. Sopron, 1991; Lappin-Eppel, Eleonore: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen*. Münster – Hamburg – Berlin – London, 2010; Halbrainer, Heimo (Hrsg.): *Todesmarsch Eisenstraße 1945: Terror, Handlungsspielräume, Erinnerung: menschliches Handeln unter Zwangsbedingungen*. Graz, 2005; Holzinger, Gregor (Red.): *Das Drama Südostwall am Beispiel Rechnitz: Daten Taten, Fakten, Folgen*. Eisenstadt, 2009; Walter Manoschek (Hrsg.): *Der Fall Rechnitz: Das Massaker an Juden im März 1945*. Wien, 2009; Ines Bernt-Koppensteiner (Hrsg.): *Nirgendwohin. Todesmärsche durch Oberösterreich 1945. eine Spurensuche in die Zukunft*. Steyr, 2015; Walter Manoschek: „Dann bin ich ja ein Mörder!“. *Adolf Storms und das Massaker an Juden in Deutsch Schützen*. Göttingen, 2015.

⁷³ Szita Szabolcs: *Utak a pokolból*; Szabolcs Szita: *Holocaust az Alpok előtt 1944–1945*. Győr, 1983; 1991; Lappin-Eppel, Eleonore, 2010.

⁷⁴ Szita Szabolcs: *Magyarok az SS ausztriai Lagerbirodalmában*. Budapest, 2000; Szita Szabolcs: *Ebensee. Magyar deportáltak Mauthausen altáborában. Századok*, 2000. 3. 681–700.; Fritz, Regina: *Daily Life and Survival in Mauthausen in the final stage of the war: The Hungarian Jews*. *Dapim – Studies on the Holocaust*, 2015. 29. 3. 222–239.

⁷⁵ Ezt a témát mindeddig csak Ausztriában kutatták. L. többek között Uslu–Pauer, Susanne: *Strafrechtliche Verfolgung von NS-Verbrechen an ungarischen-jüdischen Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter während der Todesmärsche in Niederösterreich*. In: Lappin Eleonore – Uslu–Pauer Susanne – Wieninger, Manfred: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter in Niederösterreich 1944/45*. St. Pölten, 2006 és Kuretsidis–Haider, Claudia: *Verbrechen an ungarisch-jüdischen Zwangsarbeitern vor Gericht. Die Engerau-Prozesse vor dem Hintergrund der justiziellen "Vergangenheitsbewältigung" in Österreich (1945–1955)*. PhD Diss., Wien, 2003; Rabl, Christian: *Mauthausen vor Gericht. Nachkriegsprozesse im internationalen Vergleich*, Wien 2019.

kényszermunkát. Kutatásukat nem csak tudományos cikkek,⁷⁶ de egy virtuális térkép is dokumentálja.⁷⁷ A büntetőjogi számonkérés feldolgozásához Claudia Kuretsidis-Haider és Winfried Garscha nem csak tudományos publikációik révén járultak hozzá lényegesen, hanem a Háború Utáni Igazságszolgáltatás Központi Osztrák Kutatóhelyének (Zentrale Österreichische Forschungsstelle Nachkriegsjustiz) megalapításával is.⁷⁸ Feltűnő, hogy az utóbbi években számos egyetemi dolgozat foglalkozott a magyar zsidók osztrák területen történt üldöztetésével és meggyilkolásával.⁷⁹ A nemzetközi Mauthausen Survivors Documentation Project keretén belül ezen kívül röviddel az ezredforduló után a Mauthausen koncentrációs lágerkomplexum 57 magyar túlélőjével készítettek

⁷⁶ Frojimovics, Kinga – Kovács, Éva: Jews in a ‘Judenrein’ City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). *Hungarian Historical Review*, 2015. 43, 705–736.

⁷⁷ <http://ungarische-zwangsarbeit-in-wien.at>.

⁷⁸ <http://www.nachkriegsjustiz.at/>.

⁷⁹ L. pl. Achenbach, Michael – Szorger, Dieter: *Der Einsatz ungarischer Juden am Südostwall im Abschnitt Niederdonau 1944/45*. Diplomarbeit, Universität Wien, 1996; Holpfer, Eva: *Der Umgang der burgenländischen Nachkriegsgesellschaft mit NS-Verbrechen bis 1955: am Beispiel der wegen der Massaker von Deutschschützen und Rechnitz geführten Volksgerichtsprozesse*. Diplomarbeit, Universität Wien, 1998; Strassl, Harald – Vosko, Wolfgang: *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter am Beispiel der Massenverbrechen bei Rechnitz und Deutsch Schützen*. Diplomarbeit, Universität Wien, 1999; Fath-Gottinger, Doris: *Die ungarischen Juden auf ihrem Todesmarsch in das KZ-Gunskirchen*. Dissertation, Universität Linz, 2004; Wartlik, Helmut M.: *Das Arbeitslager für ungarische Juden in Engerau (2. Dezember 1944–29. März 1945) im Rahmen des Südostwallbaues aus der Perspektive der Prozesse vor dem Volksgericht Wien 1945–1955*. Diplomarbeit, Universität Wien, 2008; Krenn, Markus: *Der Todesmarsch ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen durch das oberösterreichische Ennstal ins KZ Mauthausen im Frühjahr 1945*. Diplomarbeit, Universität Wien, 2013; Steiner, Lisa: *Das Massaker am Präbichl im April 1945: Geschehen – Aufarbeitung – Erinnerung*. Bachelorarbeit, Pädagogische Hochschule, Graz, 2013; Moser, Lisa-Carina: *Erinnerung an das Durchgangslager Strasshof: ein Beitrag zur „Oral History“ anhand lebensgeschichtlicher Interviews von ungarisch-jüdischer Frauen und Männern*. Diplomarbeit, Universität Wien, 2012; Alexander Prenninger: *Das letzte Lager. Evakuierungstransporte in der Endphase des KZ-Komplexes Mauthausen*. Dissertation, Universität Wien, 2017.

interjú, és egy azt követő projektben (2008–2011) az emlékező beszámolókat tartalmilag is értékelték.⁸⁰

A filmművészetben és az irodalomban is több figyelem jut a témára.⁸¹ Az emlékezetkultúra-diskurzus egyik kiemelkedő alkotása a Nobel-díjas Elfriede Jelinek színházi darabja a rohonci mészárlásról, amelynek 2008. november 28-án a Münchner Kammerspielen-ben volt az ősbemutatója „Rohonc (Az öldöklő angyal)” címen,⁸² és amely már a bemutató előtt széles körben nagy vitát kavart.

Az 1990-es évektől számos további helyi kezdeményezés történt, amelyek azt célozták, hogy a magyar zsidók ellen Ausztria területén elkövetett gyilkosságok ne felejtődjenek el. Civil társadalmi szereplők nem csupán számos emlékmű avatásához járultak hozzá, hanem tudományos projekteket szorgalmaztak, tudományos szimpóziumokat szerveztek, és évente emlékrendezvényeket hoztak létre, a történelmi helyszíneken pedig emlékhelyek létesítését kezdeményezték. Így pl. 1990-ben R.E.F.U.G.I.U.S néven szervezetet alapítottak, amely 1990 után azért szállt síkra, hogy a rohonci keresztputajta (Kreuzstadl in Rechnitz), amelynek közelében a

⁸⁰ L. ehhez többek között Botz, Gerhard – Halbmayer, Brigitte – Amesberger, Helga: „Zeitzeugen- und Zeitzeuginnenprojekt Mauthausen“ („Mauthausen Survivors Documentation Project“ – MSDP). Genese, Projektstruktur und erste Ergebnisse. In: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Hrsg.), *Jahrbuch 2004. Schwerpunkt Mauthausen*. Münster, 2004. 30–67; Kovács, Éva: Die Erfahrungen ungarischer Zwangs- und Sklavenarbeiter, in: von Plato, Alexander – Leh, Almut – Thonfeld, Christoph (Hrsg.): *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*. Wien 2008. 113–125 valamint Fritz, Regina – Prenninger Alexander – Botz, Gerhard: Mauthausen überleben und erinnern. Ein Bericht aus dem „Mauthausen Survivors Research Project“ (MSRP). In: *Jahresbericht der KZ-Gedenkstätte Mauthausen / Mauthausen Memorial*, 2009. 39–48; Szász Anna Lujza – Júlia Vajda, *Mindig van éhség – Pillanatképek Mauthausen felszabadulásáról*, Budapest: ELTE Eötvös kiadó, 2012.

⁸¹ L. például a „Totschweigen“ (A Wall of Silence) c. (1994), valamint az „Árpád és Géza“ (2015) dokumentumfilmeket. L. továbbá az osztrák író, Peter Wagner „März. Der 24.“ c. színművét, amelynek 1995. március 24-én volt az ősbemutatója Felsőőrön (Oberwart).

⁸² Nyomtatásban: Jelinek, Elfriede: *Drei Theaterstücke. Die Kontrakte des Kaufmanns. Rechnitz (Der Würgeengel). Über Tiere*. Reinbeck bei Hamburg 2009. 53–206.

gyilkosságok történtek, emlékhelyként fennmaradjon.⁸³ A Verein Arbeitsgruppe Strasshof pedig nem csak azon dolgozik, hogy Strasshof történetét tudományosan feldolgozza, hanem privát kezdeményezésből 2012-ben emlékművet állított fel a volt tábor közelében.⁸⁴

Azonban a publikációk és az emlékmű-kezdeményezések ellenére az Ausztriába hurcolt magyar zsidók történetének még mindig számos olyan aspektusa van, amely – nem utolsósorban a hiányos források miatt – mind a mai napig feltáratlan, vagy kevésbé feltárt maradt. Több publikáció ellenére⁸⁵ így például még mindig tisztázatlanok a strasshofi átmeneti táborral és a gunskircheni gyűjtőtáborral kapcsolatos részletek. Hasonlóképpen az áldozatok számáról és a mauthauseni lágerkomplexumban fogva tartott magyar foglyok helyzetéről szóló adatok is mind a mai napig különböző változatban jelennek meg az egyes publikációkban – ez mindenekelőtt annak következménye, hogy a sátoztáborba, illetve a gunskircheni gyűjtőtáborba hurcolt magyar foglyokat nem regisztrálták. Mivel írásos források számos más esetben sem állnak rendelkezésre – nem utolsósorban azért, mert az osztrák-magyar kortörténet e fejezete a Német Birodalom összeomlásának kaotikus időszakára esett –, a túlélők egyéni beszámolóij⁸⁶ és a háború utáni jogorvoslati törekvések alkotják a legtöbb, ezekkel az eseményekkel foglalkozó munka forrásalapját. Így, bár az egyes tanulmányoknak sikerül láthatóvá tenni az Ausztriába hurcolt magyar zsidók tapasztalatainak sokrétűségét és azzal együtt az üldözöttek személyes perspektíváját is, több esetben olyan ellentmondásokat is tartalmaznak, amelyek az említett forrásanyagok természetéből adódnak. A források magyar, osztrák és német archívumokból származó iratokkal való kiegészítése még nem történt meg.

A legtöbb történeti munkában önálló elemzési kategóriaként mindeddig kevés figyelem hárult a háború utolsó fázisára, amelyet a káosz, zűrzavar, valamint az ellenőrzési és parancsmechanizmusok összeomlása jellemez. További kutatásokra van szükség

⁸³ Rechnitzer Flüchtlings- und Gedenkinitiative und Stiftung Vö. <http://www.refugius.at>.

⁸⁴ <https://www.vas-strasshof.at/>.

⁸⁵ L. ehhez legújabban Suchy, Irene: *Strasshof an der Nordbahn. Die NS-Geschichte eines Ortes und ihre Aufarbeitung*. Wien, 2012.

⁸⁶ Különösen a DEGOB jegyzőkönyveit használták fel.

mindenekelőtt a gyilkosok motivációjának és az osztrák lakosság szerepének vizsgálatára azokban a bűncselekményekben, amelyek közvetlenül a háború vége előtt történtek. Végül pedig az utolsó háborús időszak bűncselekményeinek speciális jellemzőit ma nem csupán abban kell látnunk, hogy azok részben új tettescsoportokat érintettek, hanem abban is, hogy a bűncselekmények mindenki által láthatóak voltak, és ezzel nem csupán sokféle reakcióra készítettek, hanem a lakosság nagyobb részét is érintetté tették.

Összefoglaló

„Mauthausen sem kivétel, nem is a legszörnyűbb tábor, csak az ott megfordult nagy tömegek tették annyira hírhedtté” – így összegez az a lágerleírás, amelyet a DEGOB a mauthauseni KZ túlélőivel készített jegyzőkönyvek alapján 1945 végén állított össze.⁸⁷ Habár a háború utolsó heteiben Magyarországról Mauthausenbe érkezett foglyok nagy része zsidó származású volt, a tábort a magyar nyilvánosságban és politikában hosszú ideig a politikai üldözöttekkel hozták összefüggésbe. A kommunista Magyarországon a politikai hatalom birtokosai a mauthauseni emlékhely számára fontos helyet biztosítottak a megemlékezésben, hisz a politikai ellenállás harcosainak bebörtönzése az antifasiszta narratívát erősítette meg. Ebben az összefüggésben kell értelmezni a mauthauseni emlékhely magyar emlékművét is. Jellemző azonban, hogy az MSZMP Titkársága csak akkor hagyta jóvá a Partizán Szövetség számára az igényelt összeget, amikor világossá vált számára, hogy egy, a más nemzetek emlékműivel összehasonlítható magyar emlékmű felállítását a mauthauseni emlékműparkban az adományozott pénzekből nem lehet megvalósítani. Így aztán a történeti emlékezettel kapcsolatos intézkedéseket nem csupán a napi politikai, hanem a külpolitikai megfontolások is befolyásolták.

Ezzel szemben Ausztriában már közvetlenül a háború után kialakult az a tudat, amely a magyar zsidó kényszermunkások meggyilkolását az utolsó háborús hónapokban összefüggésbe hozta az osztrák területtel. De a személyes érintettség, illetve „a családtagok vagy a szomszédság érintettsége” Ausztriában is akadályozta a nyilvános emlékezést. Gerhard Botz mindezt így

⁸⁷ MZSML, Lágerkeresztmetszet.

foglalja össze: „A rezsim működtetőiből és a közvetlen tettesekből álló társadalom 1945 előtt és után térben, szociális és történeti-mentalitás értelemben túlnyomóan változatlan maradt. Ennek térbeli és szociális közelsége, valamint a már a végfázisban is működő »kvázi-nyilvánosság« garantálta, hogy [osztrák területen a magyar zsidók meggyilkolására vonatkozó – *szerző megj.*] emlékezet elengedhetetlenül jelen maradt, ám ennek ellenére mégsem tudott áttörő jelentőséggel bírni”⁸⁸ Csak egy generációs változás tudta elindítani az emlékezetkultúrában azt a fordulatot, amely az 1990-es évektől sokrétű, tudományos, civil társadalmi és helyi szereplők diskurzusában nyilvánul meg.

Fordította: Benkő Margit

Felhasznált irodalom

Források

Archiv Mauthausen Memorial (AMM) V1/42/3.

Auspitz Ignác 1947. május 24-i keltezésű levele. MZSML, XXXIII–5–c, 1. doboz, 17. kötet.

A Budapesti Nemzeti Bizottság felhívása a magyar társadalomhoz – 1945. március 9., Budapest Főváros Levéltára (BFL), XVII.2. (Budapesti Nemzeti Bizottság iratai), 20. doboz, 38/2. kötet.

Egy önálló partizán szövetség felállítását szorgalmazó, szigorúan bizalmas javaslat. 1957. június 3., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), M–KS 288. F. 5/34. ö.e., 75. f.

Javaslat az MDP Titkársága számára, 1955. január 24. MNL OL M–KS 276. F. 54.cs. 352.ö.e., 78. f.

Javaslat a titkárságnak. 1963. április 2., MNL OL, M–KS–288. F. 7/163. ö.e., 8. f.

Jelentés a „Bűncselekmény–bizottság“ munkájáról. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), 274/15, 19, Bl. 23.

⁸⁸ Botz, 2010.

Jelentés a Titkárságnak egy Mauthausenben felállítandó emlékmű terveiről. 1958. december 4. , MNL OL M–KS–288. F. 7/39. ö.e. (1958.12.11.), 62. f.

A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság követségi titkárának levele a Belügyminisztériumnak 1962. február 5–én., AMM V/1/103.

A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság követségi titkárának levele a Belügyminisztériumnak 1962. március 2–án., AMM V/1/103.

Kammerstätter, Peter: Der Todesmarsch ungarischer Juden vom KZ–Mauthausen nach Gunskirchen, April 1945. Képekkel ellátott anyaggyűjtemény. Kiadatlan. Linz 1971. Beilage 6.

Könyvelési jelentés a Zsidó Világkongresszusról és a Jewish Agency for Palestine–ról, é.n. (1946. augusztus), MZSML, XXXIII–3, 1. doboz.

Landesgericht Wien (LG Wien) Vg 2b Vr 564/45 („1. Engerau-per“ Rudolf Kronberger és társai ellen)

LG Wien Vg 1a Vr 4001/48 („2. Engerau-per“ Josef Entenfellner és társai ellen)

LG Wien Vg 1c Vr 3015/45 („3. Engerau-per“ Edmund Kratky és társai ellen)

LG Wien Vg 8e Vr 299/55 („4. Engerau-per“ Gustav Terzer és társai ellen)

LG Wien Vg 1 Vr 99/53 („5. Engerau-per“ Heinrich Trinko ellen)

LG Wien Vg 1a Vr 194/53 („6. Engerau-per“ Peter Acher ellen).

Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1958. december 11., MNL OL M–KS–288. F. 7/39. ö.e, 7. f.

Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1960. július 26., MNL OL, M–KS–288. F. 7/85. ö.e., 41. f.

Az MSZMP Titkárságának jegyzőkönyve – 1960. július 26., MNL OL, M–KS–288. F. 7/85. ö.e., 5. f.

A nácizmus magyarországi üldözötteinek érdekképviselőte felhívása: „Emlékmű a 30.000 magyar mauthauseni mártír tiszteletére“ – 1958. MZSML XX–K.

Tervleírás a mauthauseni magyar emlékműhöz. é.n. (valószínűleg 1962), AMM V/1/103.

Terv 1975. május 3., Magyar Nemzeti Múzeum (MNM), Történeti Adattár 8440–2002.

A Zsidó Világkongresszus összefoglaló jelentését az 1946. március és 1947. március közötti időszakról, MZSML, XXXIII–3, 1. doboz

Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML), XXXIII–3, 1. doboz.

Az 1946. május 17–i jelentés, MZSML, I 6/1.

Yad Vashem Bulletin No.1. 1957. április. Online 1.: http://www.simon-wiesenthal-archiv.at/02_dokuzentrum/01_geschichte/img/YadVashemBulletin.pdf

Feldolgozások

Achenbach, Michael – Szorger, Dieter: *Der Einsatz ungarischer Juden am Südostwall im Abschnitt Niederdonau 1944/45*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 1996.

Bács Pál *visszaemlékezése az 1944–1945. évi kényszermunkára és a mauthauseni deportálásra*. Szerk., jegyzetek: Szita Szabolcs, Budapest: Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, 1998.

Beer, Siegfried: Aspekte der britischen Militärgerichtsbarkeit in Österreich 1945–1950. In: Kuretsidis–Haider, Claudia–Garscha, Winfried (Hrsg.): *Keine „Abrechnung“. NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945.*, Leipzig–Wien: Walter de Gruyter, 1998. 54–65.

Bernt-Koppensteiner, Ines (Hrsg.): *Nirgendwohin. Todesmärsche durch Oberösterreich 1945. eine Spurensuche in die Zukunft*. Steyr: Ennsthaler Verlag, 2015.

Botz, Gerhard: Österreich und die NS-Vergangenheit. Verdrängung, Pflichterfüllung, Geschichtsklitterung. In: Diner, Dan (Hrsg.): *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1987. 141–152.

- Botz, Gerhard – Halbmayr, Brigitte – Amesberger, Helga: „Zeitzeugen– und Zeitzeuginnenprojekt Mauthausen“ („Mauthausen Survivors Documentation Project“ – MSDP). Genese, Projektstruktur und erste Ergebnisse. In: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Hrsg.): *Jahrbuch 2004. Schwerpunkt Mauthausen*: Münster: LIT, 2004. 30–67.
- Botz, Gerhard: Beschweigen und Erinnerung des Nationalsozialismus am Beispiel der Verfolgung ungarischer Juden und Jüdinnen in Österreich 1944/45. In: Majoros, István – Maruzsa, Zoltán – Rathkolb, Oliver (Hrsg.): *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. Wien – Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék–Universität Wien, Institut für Zeitgeschichte, 2010. 11–42.
- Cesarani, David Eric J. – Sundquist, Eric J.: *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. London – New York: Routledge, 2012.
- Diner, Hasia, R.: *We remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*. New York – London: NYU Press, 2009.
- Fath–Gottinger, Doris: *Die ungarischen Juden auf ihrem Todesmarsch in das KZ–Gunskirchen*. Dissertation, Linz: Universität Linz, 2004.
- Freund, Florian: Gunskirchen. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hrsg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück. München: C.H. Beck, 2006.
- Freund, Florian – Perz, Bertrand: Mauthausen – Stammlager. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hrsg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück, München: C.H.Beck, 2006.
- Friedländer, Saul: Eine integrierte Geschichte des Holocaust. In: Friedländer, Saul: *Nachdenken über den Holocaust*. München: C.H. Beck, 2007. 154–167.

Fiederer, Helmut: Dokumentation der oberösterreichischen Gedenkstätten für KZ–Opfer. In Haider, Siegfried – Marckhgott, Gerhart (red.): *Oberösterreichische Gedenkstätten für KZ–Opfer*. Linz: Oberöstr. Landesarchiv, 2001.

Fritz, Regina – Prenninger Alexander – Botz, Gerhard: Mauthausen überleben und erinnern. Ein Bericht aus dem „Mauthausen Survivors Research Project“ (MSRP). In: *Jahresbericht der KZ–Gedenkstätte Mauthausen / Mauthausen Memorial*, 2009. 39–48.

Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein, 2012.

Fritz, Regina: „Wenn dieser Krieg vorbei ist, warten unermessliche Aufgaben“. Heimkehr und Rückholung der ungarischen jüdischen Deportierten“. In: Hansen, Imke – Heitzer, Enrico – Nowak, Katarzyna (Hrsg.): *Neue Perspektiven auf die Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Berlin: Metropol–Verlag, 2014. 106–128.

Fritz, Regina: Daily Life and Survival in Mauthausen in the final stage of the war: The Hungarian Jews. *Dapim – Studies on the Holocaust*, 2015. 29. 3. sz. 222–239.

Fritz, Regina: Eine frühe Dokumentation des Holocaust in Ungarn. Die „Untersuchungskommission zur Erforschung und Bekanntmachung der von den Nationalsozialisten und Pfeilkreuzlern verübten Verbrechen“ (1945). *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Band 14, Heft 2, 2017. 352–368.

Frojimovics, Kinga – Kovács, Éva: Jews in a ‘Judenrein’ City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). *Hungarian Historical Review*, 2015. 43, 705–736.

Fritz, Regina – Rásky, Béla – Kovács, Éva: *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte. Zur frühen Aufarbeitung des NS–Massenmords an Jüdinnen und Juden*. Wien: new academic press, 2016.

Halbrainer, Heimo (Hrsg.): *Todesmarsch Eisenstraße 1945: Terror, Handlungsspielräume, Erinnerung: menschliches Handeln unter Zwangsbedingungen*. Graz: CLIO Verein f. Geschichts– & Bildungsarbeit, 2005.

Hollander, Eugene: *From the Hell of the Holocaust*. New York: Ktav, 2000.

Holpfer, Eva: *Der Umgang der burgenländischen Nachkriegsgesellschaft mit NS-Verbrechen bis 1955: am Beispiel der wegen der Massaker von Deutschschützen und Rechnitz geführten Volksgerichtsprozesse*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 1998.

Holzinger, Gregor (Red.): *Das Drama Südostwall am Beispiel Rechnitz: Daten Taten, Fakten, Folgen*. Eisenstadt: Burgenländischen Landesregierung, 2009.

Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997. 475–496.

Horváth, Rita: Jews in Hungary after the Holocaust. The National Relief Committee for Deportees, 1945–1950. *The Journal of Israeli History*, 1998. 2. 69–91.

Horváth, Rita: A Jewish Historical Commission in Budapest: The Place of the National Relief Committee for Deportees in Hungary [DEGOB] Among the Other Large-Scale Historical-Memorial Projects of She'erit Hapletah After the Holocaust (1945–1948). In: Bankier, David – Michmann, Dan (eds.): *Holocaust Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics & Achievements*. Jerusalem: Berghahn, 2008.

Jechezékel, Hárfaesz: *A poklok pokla. Lágernapló 1944–1945. Auschwitz, Gosen, Riedeltau, Mauthausen, Ebensee*. Budapest: Pesti Szalon, 1994.

Jelinek, Elfriede: *Drei Theaterstücke. Die Kontrakte des Kaufmanns. Rechnitz (Der Würgeengel). Über Tiere*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch, 2009.

Jockusch, Laura: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2012.

Das Konzentrationslager Mauthausen 1938–1945. Katalog zur Ausstellung in der KZ-Gedenkstätte Mauthausen. Wien: new academic press, 2013.

- Kovács Éva. Határmítoszok és helyi idenitásnarratívák az osztrák-magyar határ mentén. *Replika* 47-48. 2002 június. 143–156.
- Kovács Éva: Ártatlan tettesek – néma közösségek. 2000 6, 2008, <http://ketezer.hu/2008/06/artatlan-tettesek-nema-kozossegek>.
- Kovács, Éva: Die Erfahrungen ungarischer Zwangs- und Sklavenarbeiter, in: von Plato, Alexander – Leh, Almut – Thonfeld, Christoph (Hrsg.): *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*. Wien: Böhlau, 2008. 113–125.
- Krenn, Markus: *Der Todesmarsch ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen durch das oberösterreichische Ennstal ins KZ Mauthausen im Frühjahr 1945*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 2013.
- Kuretsidis-Haider, Claudia: *Verbrechen an ungarisch-jüdischen Zwangsarbeitern vor Gericht. Die Engerau-Prozesse vor dem Hintergrund der justiziellen "Vergangenheitsbewältigung" in Österreich (1945–1955)*. PhD Diss., Wien, 2003.
- Kuretsidis-Haider, Claudia: Die strafrechtliche Verfolgung von NS-Verbrechen durch die österreichische Justiz. In Finger, Jürgen – Keller, Sven – Wirsching, Andreas: *Vom Recht zur Geschichte. Akten aus NS-Prozessen als Quellen der Zeitgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009. 74–83.
- Kuretsidis-Haider, Claudia: Die Rezeption von NS-Prozessen in Österreich durch Medien, Politik und Gesellschaft im ersten Nachkriegsjahrzehnt. In: Jörg Osterloh – Clemens Vollnhals (Hrsg.): *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.
- Laczó Ferenc: I could hardly wait to get out of this camp even though I knew it would only get worse until liberation came.' On Hungarian Jewish Accounts of the Buchenwald Concentration Camp 1945–46. *Hungarian Historical Review*, 2013. 3. 605–638.

Lappin, Eleonore: Die Ahndung von NS-Gewaltverbrechen im Zuge der Todesmärsche ungarischer Juden durch die Steiermark. In Kuretsidis-Haider, Claudia – Garscha, Winfried (Hrsg.): *Keine „Abrechnung“. NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*. Leipzig – Wien: Akademische Verlagsanstalt, 1998. 32–53.

Lappin, Eleonore: Opfer als Zeugen in Gerichtsverfahren wegen nationalsozialistischer Gewaltverbrechen: Ein unterbliebener Opfer-Täter-Diskurs. In Diendorfer, Gertraud – Jagschitz, Gerhard – Rathkolb, Oliver (Hrsg.): *Zeitgeschichte im Wandel. 3. Österreichische Zeitgeschichtetage 1997*. Innsbruck – Wien: Studien, 1998.

Lappin-Eppel, Eleonore: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen*. Münster – Hamburg – Berlin – London: LIT, 2010.

Manoschek, Walter (Hrsg.): *Der Fall Rechnitz: Das Massaker an Juden im März 1945*. Wien: Braumüller, 2009.

Walter Manoschek: „Dann bin ich ja ein Mörder!“. *Adolf Storms und das Massaker an Juden in Deutsch Schützen*. Göttingen: Wallstein, 2015.

Maršálek, Hans: *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen*. Dokumentation. Wien: Edition Mauthausen 2006⁴.

Millok Sándor: *A kínok útja. Budapesttől Mauthausenig. Élményregény*. Budapest: Müller, 1945.

Moser, Lisa-Carina: *Erinnerung an das Durchgangslager Strasshof: ein Beitrag zur „Oral History“ anhand lebensgeschichtlicher Interviews von ungarisch-jüdischer Frauen und Männern*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 2012.

Murányi Gábor: Hallottam, amikor azt válaszolta: „Alles ins Gas!“ A Deportáltakat Gondozó Bizottság jegyzőkönyvei 1945-ből. *Phralipe*, 1990, 11–12.

Nádass József: *Nehéz leltár*. 2. kötet. Budapest: Szépirodalmi, 1963.

Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz krematóriumban*. Budapest: Magvető, 2004.

- Parragi György: *Mauthausen*. Budapest: Keresztes, 1945.
- Perz, Bertrand: *Die KZ–Gedenkstätte Mauthausen 1945 bis zur Gegenwart*. Innsbruck – Wien – Bozen: Studien, 2006.
- Perz, Bertrand: *Verwaltete Gewalt. Der Tätigkeitsbericht des Verwaltungsführers im Konzentrationslager Mauthausen 1941 bis 1944*. Wien: Bundesanstalt KZ–Gedenkstätte Mauthausen, 2013.
- Péter Ferenc: *Az Angyalföldtől a Szentföldig*. Nahariya: Nahariai Magyarul Beszélők Klubja, 1997.
- Alexander Prenninger: *Das letzte Lager. Evakuierungstransporte in der Endphase des KZ-Komplexes Mauthausen*. Dissertation, Universität Wien, 2017.
- Rabl, Chistian: *Mauthausen vor Gericht. Nachkriegsprozesse im internationalen Vergleich*. Wien: new academic press, 2019
- Romay, Andrew: De profundis: Memoir of an Inmate at Mauthausen Concentration Camp, March–May 1945. *Austrian History Yearbook*, 1996. 27. 303–311.
- Schmid, Hildegard – Dobrowolskij, Nikolai: Fotografie, Kunst, die einem Kollektiv entspricht In *Der internationale Denkmalthain in der KZ–Gedenkstätte Mauthausen*. Kranebitter, Andreas (Hrsg.), Wien: new academic press, 2007. 92–99.
- Steiner, Lisa: *Das Massaker am Präbichl im April 1945: Geschehen – Aufarbeitung – Erinnerung*. Bachelorarbeit, Graz: Pädagogische Hochschule, 2013.
- Strassl, Harald – Vosko, Wolfgang: *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter am Beispiel der Massenverbrechen bei Rechnitz und Deutsch Schützen*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 1999.
- Suchy, Irene: *Strasshof an der Nordbahn. Die NS–Geschichte eines Ortes und ihre Aufarbeitung*. Wien: Metroverlag, 2012.
- Szász Anna Lujza – Júlia Vajda, *Mindig van éhség – Pillanatképek Mauthausen felszabadulásáról*, Budapest: ELTE Eötvös kiadó, 2012.

Szita Szabolcs: *Holocaust az Alpok előtt 1944–1945*. MSZMP Győr–Sopron megyei Bizottsága: Győr, 1983.

Szita Szabolcs: *Utak a pokolból*. Metalon: Sopron, 1991.

Szita Szabolcs: *Magyarok az SS ausztriai Lägerbirodalmában*. Budapest: Magyarországi Zsidó Kulturális Örökség Közalapítvány, 2000.

Szita Szabolcs: Ebensee. Magyar deportáltak Mauthausen altáborában. *Századok*, 2000. 3. sz. 681–700.

Szücs Ladislaus: *Zählappell. Als Arzt im Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch-Verlag, 2000.

Uhl, Heidemarie: Vom Opfermythos zur Mitverantwortungsthese. Transformationen des „österreichischen Gedächtnisses“. In Flacke, Monika (Hrsg.): *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*. Mainz – Berlin: Deutsches Historisches Museum, 2004. 481–508.

Uslu–Pauer, Susanne: Strafrechtliche Verfolgung von NS–Verbrechen an ungarischen–jüdischen Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter während der Todesmärsche in Niederösterreich. In: Lappin Eleonore – Uslu–Pauer Susanne – Wieneringer, Manfred: *Ungarisch–jüdische Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter in Niederösterreich 1944/45*. Niederösterreichischen Institut für Landeskunde: St. Pölten, 2006. (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 45, NÖ Schriften Wissenschaft 167.)

Wartlik, Helmut M.: *Das Arbeitslager für ungarische Juden in Engerau (2. Dezember 1944–29. März 1945) im Rahmen des Südostwallbaues aus der Perspektive der Prozesse vor dem Volksgericht Wien 1945–1955*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 2008.

Weinke, Annette: „Alliiertes Angriff auf die nationale Souveränität“? Die Strafverfolgung von Kriegs– und NS–Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich. In Frei, Norbert (Hrsg.): *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutsche Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweite Weltkrieg*. Göttingen: Wallstein, 2006. 37–93.

Young, James E.: Zwischen Geschichte und Erinnerung. Über die Wiedereinführung der Stimme der Erinnerung in die historische Erzählung. In Welzer, Harald (Hrsg.): *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag, 2001. 41–62.

RANDOLPH L. BRAHAM*

Magyar háborús bűnösök elleni perek Észak-Amerikában

Általánosan elfogadott tény, hogy a holokauszt magyarországi fejezete sok szempontból egyedülálló volt. Az ország zsidó lakossága a II. világháború első négy és fél évét viszonylag sértetlenül vészelte át. Közben zsidó-ellenes intézkedések sorát vezették be ellenük és nagyjából 60 ezren életüket veszítették, a helyi zsidók meg voltak győződve arról, hogy mindaz, ami hittestvéreikkel a szomszédos országokban történt, Magyarországon nem fog megtörténni. Izraelita vallású magyarnak tartották magukat, és erősen hitték – utólag tudhatóan tévesen –, hogy a magyarok ügyéért 1848–49 óta hűségesen harcoló állampolgárokként és Magyarország modernizációjában élenjárókként továbbra is élvezni fogják a magyar konzervatív-arisztokrata kormány védelmét. A történelem iróniája, hogy Magyarország német megszállását, 1944. március 19-ét követően éppen ez a nagy és viszonylag ép, mintegy 800 ezres magyarországi zsidó közösség (beleszámítva azt a kb. 100 ezer kikeresztelkedett zsidót is, akikre a faji törvények vonatkoztak) volt az, melyet a náci uralta Európában a leggyorsabban és a legbarbárabb módon semmisítettek meg.

* Randolph L. Braham (1922–2018) történész, politológus, a New York City University professzora volt. Kutatómunkája központjában a magyarországi holokauszt története állt, munkássága meghatározó jelentőségű. Alapítója volt a Rosenthal Institute for Holocaust Studies-nak. Hatvannál több könyvet írt, illetve szerkesztett; legismertebb munkája, a témában alaplűnek számító *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (New York, 1981) magyarul *A népiítés politikája: a holokauszt Magyarországon*. Itt közölt tanulmányát 2015-ben írta a Frojimovics Kinga által az izraeli Yad Vashemben vezetett *Zsidók és zsidó élet Magyarországon a Holokausztot követően* kutatási projekt részeként.

Miközben a náciknak és helyi szövetségeseiknek majdnem öt évre volt szükségük gyilkos tervük végrehajtásához Lengyelországban, Magyarországon szintén helyi bűntársaik segítségével kevesebb mint négy hónap elegendő volt ahhoz, hogy „zsidómentessé” tegyék az országot a főváros kivételével. Sikerük elsősorban az újonnan megalakított, Sztójay Döme vezette magyar kormány teljes támogatásának volt köszönhető. A Sztójay-kormány tagjait Horthy Miklós, Magyarország kormányzója nevezte ki. Ez a kormány volt az, mely az államhatalom szerveit – a rendőrséget, a csendőrséget, és a teljes közigazgatást – a „Végső Megoldás” végrehajtóinak szolgálatába állította. A zsidóellenes intézkedések végrehajtásában tízezrek vettek részt – helyi hivatalnokok, levonták, nyilasok, szülésznők és sokan mások –, akiket ideológiai vagy gazdasági okok motiváltak. Egyes források szerint nagyjából 200 ezerre tehető azoknak a magyaroknak a száma, akik közvetlenül vagy közvetve részt vettek a megsemmisítés különböző fázisaiban: a zsidók elkülönítésében, megjelölésében, vagyonuk kisajátításában, gettósításukban és deportálásukban. A „Végső Megoldás” végrehajtásának hatékonysága és barbársága nem csak az áldozatok sokkolta, de sok jó szándékú keresztényt is megdöbbentett.¹

A megsemmisítés különböző fázisaiban részt vevő magyarok döntő többsége elkerülte a büntetést. A szovjet hadsereg előretörésekor sok ezer elkövető szökött Nyugatra, számtalan más fasisztával együtt. Sokaknak sikerült végképp megszökniük, másokat az angolok vagy az amerikaiak fogták el Ausztria és Németország megszállási övezeteiben. Az elfogottak közül többeknek (számuk ismeretlen) sikerült elrejtetniük bűnös múltjukat, és így letelepedhettek a szabad világban, elsősorban Argentínában, Ausztráliában, Nagy-Britanniában, Kanadában és az Egyesült Államokban, ahol többségük háborítatlanul élte le életét, a hidegháború idején elkötelezett antikommunistaként definiálták magukat.

A legfontosabb magyar háborús bűnösök, azok, akik vezető szerepet töltöttek be a nácibarát kormányokban és politikai pártokban, és aktívan részt vettek a zsidóellenes intézkedések

¹ A “Végső Megoldás” magyarországi végrehajtásáról ld. Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Boulder, CO: Social Science Monographs, 1994. 2. k.

megtervezésében és végrehajtásában, nem tudták elrejtteni múltjukat. Többeket, köztük Baky Lászlót, Endre Lászlót és Szálasi Ferencet az amerikaiak fogták el Ausztria és Németország megszállási övezeteiben, néhány száz más, háborús bűnösökkel meggyanúsítottal együtt, és visszaküldték őket Magyarországra. Többségük népbírószági perekben felelt tetteiért a háborút követő néhány évben.² A szomszédos államokban, Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában is voltak olyan háborús bűnösök elleni perek, akik a háború idején Magyarországon működtek.³ A vádlottak nagy részének ügyét, főleg a Romániában bíróság elé állítottakét, a bíróságok távollétükben (*in absentia*) tárgyalták, a ténylegesen elítéltek közül pedig sokan néhány év múlva szabadultak, mondván, hogy a kommunista rezsim „átnevelte és rehabilitálta” őket.

A holokauszt idején Magyarországon működő vezető náci hivatalnokok (a Külügyminisztérium és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal [*Reichssicherheitshauptamt*] munkatársai) közül szintén sokakat elfogtak és bíróság elé állítottak a Német Szövetségi Köztársaságban, illetve a különböző szövetséges megszállási övezetekben. Néhány vezető náci, többek között *SS-Brigadeführer* Edmund Veessenmayer, Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja; *SS-Obergruppenführer* Otto Winkelmann, a Magyarországon állomásozó SS és rendőri csapatok főparancsnoka; valamint *SS-Standartenführer* Kurt Becher, Heinrich Himmler „gazdasági” megbízottja amerikai engedéllyel a legfontosabb magyar háborús bűnös perekben tanúkként szerepeltek. A magyarországi zsidók megsemmisítésével kapcsolatos perek voltak továbbá Ausztriában, Csehszlovákiában, az NSZK-ban, Izraelben, Lengyelországban és a Szovjetunióban. E perekben sokszor a

² A magyarországi háborús bűnösök elleni perekről l. Braham, 1994. 1317–1323. A magyarországi holokauszttal foglalkozó különböző nemzeti és nemzetközi perekről ld. Braham, Randolph L. (ed.): *The Bibliography of the Holocaust in Hungary*. Boulder, CO: Social Science Monographs, 2011.. 728–799.

³ Magyarország a náci Németország segítségével 1938 és 1941 között ezen országoktól területeket szerzett. A háborús bűnösök elleni perek ezekben az országokban többnyire azok ellen zajlottak, akik a visszacsatolt területeken élő zsidó közösségek megsemmisítésében működtek közre. Braham, 1994. 1323–1325.

Magyarországon működő Eichmann-Sonderkommando tagjai álltak bíróság elé.⁴

A Magyarországon és máshol elítéltek csak kis töredékét jelentik azoknak, akik különböző mértékben ugyan, de részt vettek a magyarországi zsidókérdés „megoldásában”. A sok ezer „kisebb” háborús bűnös, azok, akik viszonylagos ismeretlenségben vettek részt a zsidók begyűjtésében, vagyonuk kisajátításában, gettóba zárásukban és deportálásukban, vagy örök voltak a gettókban és a bevagonírozási centrumokban, többnyire elmenekültek az igazságszolgáltatás elől. Sokuk a szabad világba, elsősorban az Egyesült Államokba és Kanadába szökött annak ellenére, hogy ezen szövetséges országok a háború idején ünnepélyes ígéretet tettek arra, hogy a háborús bűnösökkel gyanúsítottakat letartóztatják és megbüntetik.

Miközben a szövetségesek következetesen elutasítottak minden mentőakcióban való aktív részvételt a háború idején, 1942. december 17-én nyilatkozatot tettek közzé, melyben nemcsak a „hidegvérű megsemmisítés bestialis politikáját” ítélték el, hanem megerősítették „ünnepélyes döntésüket, mely szerint biztosítani fogják, hogy az ilyen bűncselekményekért felelős személyek ne kerülhessék el a megtorlást, és ennek érdekében minden szükséges lépést meg fognak tenni”.⁵

A háború után, a két érkészférra szétesett világban és a hidegháború küszöbén, a szövetségesek háborús elkötelezettségét új, nemzeti prioritások váltották fel: különösen a szovjet terjeszkedés megállításának ügye. Változó nemzeti prioritásaik részeként a nyugati szövetségesek egyre inkább világméretű katonai és geopolitikai érdekeik védelmével foglalkoztak, nem pedig a holokauszthoz kapcsolódó igazságügyi kérdésekkel. A prágai puccs és a berlini szovjet blokád után 1948-ban intenzívebbé váló hidegháború idején a nyugati szövetségesek egyre inkább a szovjet ügynökök és kommunisták üldözésével foglalkoztak, a nácik és a velük kollaboráló háborús és emberiség elleni bűncselekményeket elkövetők elfogását és megbüntetését pedig hanyagolták. A II. világháború lezárása és a hidegháborúra való koncentráció jegyében

⁴ Braham, 1994. 1325–1329.

⁵ “German Policy of Extermination of the Jewish Race.” The Department of State Bulletin 7, 182 (December 19, 1942) 1009. [Washington, DC]

Nagy-Britannia és a brit Nemzetközösség, beleértve Kanadát is, megegyeztek abban, hogy 1948. augusztus 31-ig lezárják a náci háborús bűnösök elleni büntetőeljárásokat.⁶

A hidegháború kommunistaellenes légkörében számos zsidóellenes bűncselekményben résztvevő náci és náci kollaboráns menekült meg a büntetőeljárástól Kanadában, az Egyesült Államokban és a szabad világ más országaiban a bolsevizmus elszánt ellenségeiként mutatva be önmagukat. Voltak közülük, akik Kanadában és az Egyesült Államokban telepedtek le, ahová legálisan vagy illegálisan jutottak be Németország és Ausztria amerikai, brit és francia megszállási övezeteinek hontalan táboraiából. Mások az 1948-as amerikai hontalan törvény rendelkezései alapján telepedhettek le az országban.

A hidegháború enyhülésével Kanada és az Egyesült Államok egyaránt érzékenyebb lett a holokauszttal kapcsolatos ügyekre. Egyre inkább szembenéztek azzal a váddal, mely szerint több ezer olyan embernek nyújtottak menedéket, akik aktívan részt vettek a Végső Megoldás végrehajtásában. A névtelenség maszkja mögé bújó, illetve az ultrakonzervatív körök támogatását élvező háborús bűnösökkel gyanúsítottak leleplezésében sok náciellenes csoport, és a holokauszt-túlélők legkülönbözőbb szervezetei vettek részt.

Az Egyesült Államok

Elsőként az Egyesült Államok lépett, főleg egy New York-i demokrata kongresszusi képviselő, Elizabeth Holtzman jogalkotási kezdeményezésének köszönhetően. 1979-ben a kongresszus az Egyesült Államok Igazságügyi Minisztériumának Bűnügyi Osztálya keretében létrehozta az ún. Különleges Vizsgálatok Hivatalát (Office of Special Investigations, OSI).⁷ Az OSI hatáskörét a 851-79. sz. főügyészi rendelet határozta meg: a náci Németország és

⁶A döntést egy brit kormánybizottság hozta, melynek az akkori miniszterelnök, Clement Attlee is tagja volt. A döntést a Duchenes Bizottság 1985-ös kanadai vizsgálatai során tárták fel (l. alább). L. még *The Jewish Week*, New York, October 25, 1985.

⁷ Az OSI történetéről és eredményeiről bővebben l. Ryan, Allan A. Jr.: *Quiet Neighbors: Prosecuting Nazi War Criminals in America*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1984. 398.

szövetségesei által 1933 és 1945 között elkövetett faji, vallási és politikai alapú üldöztetésben részt vevő személyek elleni nyomozás és peres eljárások lefolytatása. Az OSI első vezetője Walter Rockler volt, ő alapozta meg az intézmény működését.⁸

Az OSI megbízatását George W. Bush elnök 2004. december 17-én meghosszabbította az akkor aláírt ún. Hírszerzési Reform és Terrorizmusmegelőzési Törvény keretében. A törvény V/E-5501–5506 paragrafusai az OSI-t hatalmazták fel arra, hogy „kinyomozza, kivizsgálja és jogi lépéseket tegyen annak érdekében, hogy megfosszák amerikai állampolgárságuktól azokat az amerikaiakat, akik bármilyen külföldi jog színe alatt megparancsolták, ösztönözték, segítették, vagy más módon részt vettek a népirtásban, illetve emberek kínzásában, és bírósági végzés nélküli kivégzésében, függetlenül attól, hogy mikor és hol követték el tetteiket”. A törvény tehát kiterjesztette az OSI mandátumát az emberi jogok elleni jogsértők denaturalizációjára (természetes jogaiktól való megfosztásra) is, függetlenül attól, hogy az Egyesült Államokon kívül az illetők mikor és hol követték el tetteiket. 2005-ben az OSI az emberi jogok megsértésének rendszeres felderítésébe kezdett, és létrehozott egy az egész világra kiterjedő adatbázist.

2010 márciusában az OSI egyesült az Igazságügyi Minisztérium Belföldi Biztonsági Osztályával (Domestic Security Section, DSS), és így létrejött az Emberi Jogok és Különleges Büntetőeljárások Osztálya (Human Rights and Special Prosecutions Section, HRSP).⁹

Az OSI beolvasztása előtti években a szervezet viszonylag sok ügyben indított sikeresen büntetőeljárást. 2005 augusztusáig nagyjából 100 személyt fosztottak meg állampolgárságuktól, akiket többnyire ki is utasítottak Amerikából. Közöttük volt két magyar is, Szendi József és Koréh Ferenc. Az OSI 14 további, háborús bűnökkel

⁸ Rockler 1979 és 1980 között állt az OSI élén. Őt Allan A. Ryan, Jr. (1980–1983), majd Neil Sher követte (1983–1994). Az utolsó igazgató Eli Rosenbaum volt, ő 2010-ig állt az OSI élén, mely abban az évben egyesült a Belbiztonsági Szekcióval, új egységet alkotva az Igazságügyi Minisztérium Bünygyi Osztályában. Az új egység neve Emberjogi és Különleges Ügyészégi Osztály lett. Ld. a 9. lábjegyzetet is.

⁹ Az Emberjogi és Különleges Ügyészégi Osztályának vezetője Teresa McHenry, a Belföldi Biztonsági Osztály korábbi vezetője volt. Az OSI addigi vezetője, Eli Rosenbaum pedig a minisztérium ún. Human Rights Enforcement, Strategy, and Policy részlegének az igazgatója lett.

gyanúsított magyar ellen folytatott teljes kivizsgálást, néhány további illető kivizsgálását pedig megkezdte. Utóbbiak között voltak olyanok, akik a vizsgálat befejezése előtt meghaltak, mások ellen ejtették az ügyet.¹⁰

Szendi József ügye. Az egykori csendőr, Szendi ellen az volt a vád, hogy 1941 nyarán mintegy 18 ezer ún. „idegen” zsidó összegyűjtésében és Kamenyec Podolszkij környékére való deportálásában vett részt, ahol többségüket megölték. Szendit azzal is vádolták, hogy Magyarország 1944. március 19-i német megszállását követő zsidóellenes intézkedéseknek is aktív részese volt. Amerikában 1958-tól kezdve Szendi teljesen zavartalanul élt és dolgozott házfelügyelőként a Tennessee állambeli Cookeville-ben. Az 1970-es években ment nyugdíjba. Lelepleződését politikai elővigyázatlansága és személyes hiúsága okozta. 1990-ben, nem sokkal a kommunizmus 1989-es magyarországi bukása után Szendi megjelentette a könyvét Magyarországon, és abban részben feltárta a múltját.¹¹ Az OSI 1992. szeptember 9-én kezdeményezte Szendi denaturalizálását, melynek eredményeként a cookeville-i bíróság 1993. június 18-án megfosztotta állampolgárságától. Egy számára valamivel kedvezőbb megegyezés alapján az akkor 78 éves Szendi

¹⁰ A vizsgálat közben elhunytak közül az egyik legérdekesebb eset Serényi Miklós grófé volt. Évekkel az OSI létrehozása előtt kivizsgálta őt az amerikai Bevándorlási és Naturalizációs Szolgálat (Immigration and Naturalization Service, INS), mivel egy túlélő felismerte és feljelentette az ún. Kilmer-táborban. [A New Jersey-ben működő egykori katonai laktanyában, Camp Kilmerben harmincezer 56-os menekültet telepítettek le átmenetileg az amerikai hatóságok az 50-es évek második felében - *a ford. megj.*] A Serényi ügyében eljáró védőügyvéd, Francis Lyons a gróf uszító beszédeire és írásaira koncentrált. A Bevándorlási és Naturalizációs Szolgálat Délkeleti Regionális részlege 1958 júliusában lezárta Serényi ügyét, melyet számos bevándorlószervezet üdvözölt. Serényi 1970-ben meghalt. Az ügy további részleteit ld.: Ryan, 1984. 191–210. Ryan könyvében Serényi a “Count Jozep Magyar” álnéven szerepel.

Egy másik ügy, melyet az Igazságügyi Minisztérium végül nem vizsgált ki, Eszterhas (Esterházy) István ügye volt. Az antiszemita író-újságíró a háború idején a magyarországi Miniszterelnöki Hivatal sajtóosztályán dolgozott. Az OSI képviselői kihallgatták őt clevelandi otthonában, de végül bizonyítékok hiányában nem kezdték eljárást ellene.

¹¹ Szendi *Csendőrsors: Hernádnémetitől Floridáig* c. könyve 1991-ben jelent meg a Magyar Demokrata Fórum miskolci csoportjának kiadásában.

„önként” elhagyta az Egyesült Államokat a döntést követő pár napon belül. Magyarországra költözött, ahol – feltehetően haláláig – továbbra is megkapta amerikai nyugdíját.¹² Szendi nyilvánvalóan kijátszotta a megérdemelt igazságszolgáltatást.¹³

Koréh Ferenc ügye. A második világháború idején Koréh az erdélyi Sepsiszentgyörgyön megjelenő, kifejezetten antiszemita *Székely Nép* c. napilap felelős szerkesztője volt. Más zsidó- és szövetséges-ellenes újságoknak is dolgozott, valamint a Magyar Távirati Iroda tudósítója is volt. Ezen sajtótermékekben sok zsidók ellen uszító cikk jelent meg, ugyanazt állítva, amelyet a náci propaganda is, azaz hogy a zsidókat terheli a felelősség a II. világháború kitöréséért, és Magyarország minden társadalmi és gazdasági gondjáról a zsidók tehetnek.

Koréh az 1950-es évek közepén telepedett le az Egyesült Államokban, ahol a Szabad Európa Rádió munkatársa lett. Az OSI 1981-ben kezdte Koréh háborús tevékenységét vizsgálni. Két képviselőjük, Robert J. Boylan védőügyvéd és a történész Peter Black 1981 februárjában felkértek, hogy legyen szakértő tanú. Kérésükre átfogó jelentést készítettem azokról a zsidó- és Amerika-ellenes újságcikkekről, melyek Koréh napilapjában jelentek meg a II. világháború idején, továbbá azokról az írásairól, melyeket egy képes újságban, a *Világlapban* publikált. Annak ellenére, hogy Boylan a jelentésemet „kivételesen alaposnak és világosnak” találta, számomra akkor ismeretlen okból Koréh ügyét hirtelen lezárták. Háborús tevékenysége ellenére Koréh tovább dolgozott a Szabad Európa Rádiónak, ahol a hidegháború egyik ünnepelt nyugati bajnoka volt.

A kommunizmus 1989-es bukását követően az OSI újra megnyitotta Koréh ügyét. 1989 júniusában az OSI és az amerikai

¹²A Szendi elleni ügyben dolgoztam az OSI-nak. 1993. július 8-án Edward A. Stutman, az OSI egyik vezető ügyvédje, aki Szendi ügyével foglalkozott, egy rendkívül szívélyes levelet írt nekem, melyben többek között a következő állt: „A legmagasabb elismerést szeretném kifejezni Önnek azért a segítségért, melyet irodánkban nyújtott az egykori magyar csendőr, József (sic!) Szendi denaturalizációjának ügyében. Tudományos munkái és személyes tanácsai biztos alapokat adtak az ügy előkészítésének fázisában a magyarországi háborús események megértéséhez.”

¹³A Szendi-ügy iratait az Amerikai Nemzeti Levéltár (National Record Center, Suitland, MD) őrzi hét dobozban.

ügyészség newarki irodája egy 10 pontból álló panaszt nyújtott be ellene, melyben a következő állt: “Koréh második világháború alatti tevékenysége, beleértve felelős szerkesztői állását a *Székely Nép*-nél és a szövetséges-ellenes hetiújságnál, a *Világlap*-nál, valamint tudósítói állása a magyar kormány Propaganda Minisztériumának sajtóosztályán, valamint az a tény, hogy Koréht Magyarországon 1946-ban háborús bűnősként elítélték, jogosulatlanná tette Koréht arra az 1950-ben kapott vízumra, mellyel az USA-ba érkezett”. Az irat azt is leszögezte, hogy 1956-ban törvénytelenül, család eszközeikkel kapott állampolgárságot.¹⁴

Az OSI újra felvette velem a kapcsolatot, ezúttal új védőügyvédek, többek között Susan Masling, Susan L. Siegal, Bruce J. Einhorn és Edward A. Stutman fordultak hozzám. Kérésükre ezúttal eskü alatti írásbeli nyilatkozatot tettem 1992. május 25-én, az Egyesült Államok vs. Koréh ügyben. A nyilatkozat a három nappal később az OSI által benyújtott kereset része lett. Ezúttal további összefoglalókat is készítettem a *Magyar Erő*, egy szövetségesellenes, katonai témákkal foglalkozó képes újság számaiból, melyekben Koréh nácibarát és Amerika ellenes írásokat jelentetett meg.

Egy hosszú jogi procedúra végén a newarki (New Jersey) kerületi szövetségi bíróság bírónője, Maryanne Trump Barry 1994. június 28-án kihirdette az amerikai kormány ítéletét. A bíró többek között úgy találta, hogy Koréh a *Székely Nép* felelős szerkesztőjeként „előmozdította az üldözést és részt vett benne”, valamint „tagja és résztvevője volt egy az Egyesült Államokkal szemben ellenséges mozgalomnak”. Az állampolgárságát visszavonó határozatot 1995. július 14-én megerősítette a philadelphiai fellebbviteli bíróság is. A 27 oldalas fellebbviteli bírósági határozat Koréh szerkesztősége idején a *Székely Nép*ben megjelent cikkek kivonatát is tartalmazta, melyekben a zsidók „fajunk ellenségeiként”, „idegenekként” voltak ábrázolva, akiknek „könyörtelen tervük van a magyarok kiirtására”. A határozat azt is kiemelte, hogy az újság „gyakran a már létező zsidóellenes törvénykezés és akciók szigorítását követelte”. A fellebbviteli bíróság főbírája, Dolores K. Sloviter szerint Koréh olyan cikkek közlésében működött közre, melyek „az észak-erdélyi antiszemitizmus légkörének megteremtésével elősegítették a magyar zsidók üldöztetését, mivel a helyi magyar közvéleményt az 1940-es

¹⁴http://www.justice.gov/opa/pr/Pre_96/July95/393.txt.html

évek elején arra bátorították és ösztönözték, hogy támogassa a magyar kormány gyűlöletes antiszemita politikáját”.¹⁵

1996. április 19-én az amerikai Igazságügyi Minisztérium az akkor 86 éves Koréh kiutasítását kezdeményezte. Ő azonban előrehaladott korára és rossz egészségi állapotára hivatkozva a családjával együtt Englewoodban (New Jersey) akart maradni,¹⁶ ahol végül 1997. április 1-én meghalt.¹⁷

Pásztor László ügye. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az amerikai Igazságügyi Minisztérium pontosan tisztában volt azzal, hogy még számos nácibarát magyar él az Egyesült Államokban. Sokan közülük aktívan együttműködtek a Harmadik Birodalommal és/vagy fontos szerepük volt a háborúban.¹⁸ Ilyen volt például Pásztor László, a magyarországi Nyilaskeresztes Párt egyik vezető tagja a II. világháború idején. Az 1944. október 15-i nyilas puccsot követően Pásztor a berlini Magyar Követség titkárhelyettese lett. 1944. december 5-én a magyar ideiglenes kormány által létesített biztonsági rendőrség letartóztatta. Budapesti népbíróági perében (15.061./1 sz. per) 1946. március 14-én öt év szabadságvesztésre ítélték, és 10 évre eltiltották a közügyek gyakorlásától. Fellebbezett, és ügyét 1948-ban újratárgyalták. Ekkor csupán abban találták bűnösnek, hogy önként lépett be a Nyilaskeresztes Pártba, melynek aktív tagja volt. 1949.

¹⁵ Uo.

¹⁶ A Koréh ügy iratait az Amerikai Nemzeti Levéltár (National Record Center, Suitland, MD) őrzi 34 dobozban.

¹⁷ Örömmel töltött el, hogy munkámat Ms. Siegal, az OSI vezető védőügyvédje elismerte. 1994. július 18-án kelt levelében a következőket írta: „Az Egyesült Államok kormánya rendkívül hálás, hogy munkájával hozzájárult ahhoz, hogy Koréh Ferencet sikeresen megfoszthassuk állampolgárságától. Amint azt a kerületi bíróság 1994. június 28-i, korábban Önnek továbbított véleményéből láthatta, a bíróság nagymértékben támaszkodott szakértői véleményére, és felhasználta megállapítását, mely szerint Koréh segédkezett az üldözésben, és részt vett egy az Egyesült Államokkal ellenséges mozgalomban. Amint azt megfogalmazta, azok az erőszakosan antiszemita és Amerika-ellenes cikkek, melyek a Koréh szerkesztette *Székelv Népb*ben megjelentek, a magyar néppel egyrészt elfogadtatták Magyarország háborús szerepét, másrészt a helyi zsidó közösség üldözését és elpusztítását. Kérjük, fogadja legmélyebb elismerésünket azért, hogy ebben a fontos győzelemben ilyen nagymértékben kivette a részét.”

¹⁸ A szabad világban élő magyar nácikról és szélsőjobboldaliakról l. Braham, 2011. 803–804.

február 22-én börtönbüntetését két évre csökkentették, a közügyek gyakorlásától pedig 5 évre tiltották el. Mivel azonban már több mint két évet fogságban töltött, szabadon engedték.

Az 1950-es években vándorolt ki az Egyesült Államokba, ahol a republikánus párt etnikai csoportokat tömörítő szervezetének vezetőségi tagja lett. A szervezet az 1968-as elnökválasztáson a Nixon-Agnew párost támogatta. Később az ún. Republican Heritage Groups Council (RHGC) aktivistája lett. E szervezet tagjaként, valamint az újonnan alapított szélsőjobboldali National Federation of American Hungarians (*Az Amerikai Magyarok Országos Szövetsége* – AMOSz) vezetőjeként Pásztornak fontos szerepe volt az 1988-as elnökválasztáskor a Bush-Quayle kampány kezdeti szakaszában. Pásztort és az RHGC más szélsőségeit Larry Cohler, a *Washington Jewish Week* egy tényfeltáró újságírója buktatta le.¹⁹ A leleplezés akkora felháborodást szült, hogy a republikánus párt vezetésének lépnie kellett. James Baker, a Bush-Quayle kampány kampányfőnöke nyilatkozatot adott ki, melyben többek között hangsúlyozta: „Kampányunkban nincs helye az antiszemitizmusnak, a fajvédelemnek, az elvakultságnak, s olyan embereknek, akik ilyesmit képviselnek.” Pásztornak és néhány társának pedig távoznia kellett az RHGC-ből.²⁰

Gyapay László ügye. Egy másik ügy, amelyik elkerülte az OSI figyelmét, Gyapay Lászlónak, Nagyvárad egykori polgármesterének ügye volt. Magyarország 1944. március 19-i német megszállását követően Gyapay vezetése és irányítása alatt gyűjtötték össze és zárták gettóba a helyi zsidó lakosságot. A nagyváradai gettó Magyarország legnagyobb vidéki gettója volt. 1946-ban a kolozsvári népbíróság *in absentia* életfogytiglani börtönre ítélte Gyapayt, aki annak a számos vádlottnak az egyike volt, aki elszökött az ítélet elől. Családjával együtt menekült el Nagyváradról nem sokkal azelőtt, hogy a román és szovjet csapatok felszabadították a várost 1944

¹⁹ L. Cohler, Larry: Bush Campaign Committee Contains Figures Linked to Anti-Semitism and Fascist Backgrounds. *Washington Jewish Week*, September 8, 1988.

²⁰ A Pásztor ügy részleteiről l. Braham, Randolph L.: Boring From Within: The Case of László Pásztor. *Midstream*, New York, 35 (June/July 1989) 5. 25–28. A cikk magyar változatát l. Pásztor László esete: A magyar emigráció és a szélsőjobb Amerikában. *Élet és Irodalom*, Budapest, 2002. november 25.

októberében. Miután néhány évet egy Németország amerikai megszállási övezetében levő hontalan táborban töltött, sikerült Amerikába mennie. Egy montanai kisvárosban telepedett le, ahol haláláig zavartalanul élt. Nyilvánvaló, hogy sem a németországi biztonsági szolgálat, sem az amerikai Bevándorlási Hivatal tisztviselői nem tudtak a volt polgármester szerepéről a Végző Megoldásban.²¹

Kanada

A Kanadában élő háborús bűnösök ügye 1985. január 23-án került előtérbe, ekkor ugyanis Robert Kaplan volt államügyész-helyettes, a Liberális Párt tagja beszélt róla a Parlamentben.²² Brian Mulroney miniszterelnök február 7-én bejelentette, hogy egy független vizsgálóbizottságot hoz létre Jules Duchenes, a Québeci Fellebbviteli Bíróság elnöke vezetésével, „melynek feladata lesz kivizsgálni, hogy valóban sok náci háborús bűnös érkezett-e Kanadába illegális úton vagy csalárd eszközökkel.” A Duchenes Bizottság által 1987. március 12-én a Parlament elé terjesztett jelentés szerint 882 esetből 644-ben az ügyet elegendő bizonyíték hiányában lezárták. A jelentés ugyanakkor 238 esetben kérte további vizsgálatok lefolytatását, jelezve azt, hogy közülük csak 20 esetben van a háborús bűncselekménynek meggyőző (*prima facie*) bizonyítéka, mely indokolhatja a sürgős jogi eljárást. Annak érdekében, hogy a háborús bűnök elkövetésével gyanúsítottakat bíróság elé állíthassák, a Bizottság azt is javasolta, hogy módosítsák a Büntető Törvénykönyvet, és így lehetővé tegyék a büntetőeljárás lefolytatását Kanadában. A Duchenes Bizottság ajánlásaival összhangban az

²¹ Gyapay háborús tevékenységéről és peréről I. Braham, Randolph L.: *Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania*. Boston: Kluwer/Nijhoff Publishing, 1983. 79–101. és *passim*. L. még: Gyapay, Les: Blood Ties. Seeking My Family's Roots, I Discovered a Fascist Nightmare. *The Washington Post*, January 12, 1992.

²² Ezt megelőzően 1982-ben Kanada kiadta a Német Szövetségi Köztársaságnak Albert Helmut Rauca SS-tisztet, akit közel 12 000 litván zsidó meggyilkolásával vádoltak. 1985 januárjában pedig egy riport jelent meg a *New York Times*-ban, mely szerint Dr. Josef Mengele, Auschwitz hírhedt „halál angyala” 1962-ben Buenos Airesben kanadai beutazási engedélyt kért (Kanada ebben az évben oldotta fel a beutazási korlátozásokat).

Igazságügyi Minisztérium 1987 márciusában létrehozta az Emberiség Elleni és Háborús Bűncselekményeket Kivizsgáló Részleget.

A 20 beazonosított háborús bűnös ügyéből az újonnan alapított részleg vezetői a volt magyar csendőrszázados, Finta Imre ügyét találták a legígéretesebb bírósági tesztügynek.

A tesztügy: Regina kontra Finta büntetőper

Finta hátttere. Finta Imre csendőrszázados egy különleges csendőrnnyomozó egység parancsnoka volt, amikor 1944-ben az V. csendőrkerület székhelyére, Szegedre került. A zsidók 1944. júniusi gettósítása után Finta lett a szegedi gyűjtőtábor parancsnoka. A helyi téglagyárban kialakított táborban 8617 helyi és környékbeli zsidó volt, csak Szegedről több mint 4000 fő. Finta vezette azt a csendőri egységet is, amelynek feladata a zsidók elrejtett értékeinek kikutatása volt. A csendőrök ezért kihallgatták és kínozták a zsidókat. A Finta vezette csendőrök részt vettek a zsidók gyűjtőtáborba zárásában, deportálásukban, és a tábor 1944. június 25–28. közötti likvidálásában is.

Kanadát dokumentáltan először Simon Wiesenthal, a bécsi Zsidó Dokumentációs Központ vezetője értesítette Finta múltjáról 1974-ben egy levélben, melyet J. A. Beesleynek, Kanada ausztriai nagykövetének címzett. Sabina Citron, a kanadai Holokauszt Emlékszövetség (Canadian Holocaust Remembrance Association, CHRA) vezetője ugyancsak kapott egy Fintáról szóló dokumentumokat tartalmazó aktát. A CHRA ismert náci háborús bűnösök bíróság elé állítását kezdeményezi Kanadában. Az aktában többek között arról szóló dokumentumok is voltak, hogy nem sokkal a háborút követően Fintát távollétében egy magyarországi népbíróság népellenes bűnökért öt év börtönre ítélte. A bíróság megállapította, hogy Finta a „gettóörtség parancsnokaként kegyetlenül bánt a gettóba zártakkal”. Kiemelték továbbá a zsidók vagyonának kisajátításában betöltött szerepét, és azt, hogy elnézte beosztottjainak brutalitását a zsidók összegyűjtése és deportálása során. A bíróság megállapításait számos szemtanú tanúvallomása és történelmi dokumentumok is alátámasztották. Citron a Finta elleni anyagot 1982 elején egy sajtókonferencián ismertette. Finta beszámolójára támaszkodva egy kanadai újságíró Citron megállapításait kritizáló írást jelentetett meg a *Toronto Sun* 1982. december 22-ei számában, melyet másnap egy

Hamis vád c. szerkesztőségi írás követett, melyben az állt, hogy „egy tisztességes embert bemocskoltak”.²³ Citron azonnal beperelte azt, akit a cikk felelősének tartott, valamint a szerkesztőséget rágalmazásért. Finta erre beperelte Citront becsületsértésért. Finta ugyancsak beperelte rágalmazásért a kanadai tévétársaságot (Canadian Television Network, CTV), mivel az egy, a holokausztról szóló dokumentumfilmet készített és sugárzott (1983. április 3-án), melyben Fintát náci háborús bűnök elkövetésével vádolták. Utóbbi per 1986. szeptember 2-án kezdődött, de hirtelen félbeszakadt, mivel Finta – feltehetően az ellene felsorolt megalapozott bizonyítékokat látván – „megromlott egészségi állapotára” hivatkozva visszavonta keresetét.

Finta nem volt sikeresebb a Citron elleni perében sem. A per tervezett kezdete, 1987. november 2-a előtt egy hónappal hosszú jelentésben ismertetem általában a magyar holokauszt eseményeit és ezen belül a szegedi gettóban történeteket, a Citron-ügy támogatására. Röviddel a Torontóban, az Ontario Állam Legfelsőbb Bíróságán zajló per kezdete után, a *Toronto Sun* és az összes alperes – kivéve Finta – peren kívüli egyezséget kötött Citronnal. Az újság beleegyezett abba, hogy 100.000 dollárt fizet Citronnak peres költségei fedezésére, valamint a lap következő számában visszavonja minden állítását és bocsánatot kér.²⁴ Finta a következő napon vonta vissza ellenkeresetét, és írásos bocsánatkérést közölt, melyben többek között kijelentette, hogy Citron hírnevének „semmilyen kárt” nem akart okozni. Jó néhány holokauszt-túlélő videó tanúvallomását megtekintve Finta szerepéről a szegedi zsidók kifosztásában és deportálásában, Holland bíró november 5-én határozatot hozott, melyben megállapította, hogy Finta kijelentése becsületsértő volt, ezért pedig 30.000 dollár

²³ A cikk szerzője Dick Chapman volt, címe pedig *I'm the Nazi Who Never Was*.

²⁴ A *Toronto Sun* 1987. november 3-án közölt bocsánatkérésben a következő áll: „A *Sun* által idézett Finta úr és mások kijelentéseinek egy része megalapozatlan volt. A szerkesztőség azt is beismeri, hogy saját állításai mind megalapozatlanok voltak. A cikk megjelenését követően a *Sun* a kanadai Holokauszt Emlékszövetségtől (alapítói Sabina Citron és Helen Smolack) további információkhoz jutott, melyek alátámasztják azokat a vádakokat, mellyel Finta Imrét illették. A bizonyítékok között szerepelt például egy 1985-ös videó-tanúvallomás, melyben több szegedi holokauszt-túlélő szerepelt, valamint egy 1987 októberéből származó írásos jelentés Randolph Braham professzor, a magyarországi holokauszt világhírű kutatójának tollából.”

kártérítést és 2600 dollárnyi perköltséget köteles kifizetni Citronnak.²⁵

A Finta elleni büntetőügy. A kanadai Igazságügyi Minisztérium úgy döntött, hogy a becsületsértési perekben összegyűjtött bizonyítékok alapján büntetőjogi eljárást indít Finta ellen. Ray Z. Hnatyshyn kanadai főügyész 1988. augusztus 18-án hagyta jóvá a módosított Büntető Törvénykönyv alapján elkészített vádiratot Finta ellen. A Finta-ügyért felelős ügyészi csoportot Christopher A. Amerasinghe fő közvádldó vezette. A Torontóban székelő Ontario Állam Legfelsőbb Bíróságára benyújtott nyolcpontos vádirat többek között azzal vádolta Fintát, hogy törvénytörő és erőszakos módon megfosztott szabadságától, fogvatartott és bebörtönzött 8.617 zsidót, hogy akarataik ellenére kiszállítsa őket Magyarországról, valamint fenyegetésekkel és erőszak alkalmazásával ékszereket, pénzt és más értéktárgyakat tulajdonított el zsidóktól.

A tárgyalás első fázisa, amely több hétig tartott, jogi huzavonával telt többek között a Büntető Törvénykönyv módosított szakaszaival és a „joghatóság területi elvével” foglalkoztak. Ezeket Douglas H. Christie, a Brit Kolumbiában levő Victoriából való, holokauszttagadó ügyvéd vetette fel, aki Finta védőügyvédje volt a perben. Christie érveit Frank W. Callaghan bíró az ontarioi Legfelsőbb Bíróságon egyértelműen visszautasította. Az előzetes tárgyalások 1989. november 22-én véget értek, és elkezdődött maga a tárgyalás.

A Finta-per Ontario Állam Legfelsőbb Bíróságán zajlott Torontóban, az ügy bírója A. G. Campbell volt (2600/88. sz. ügy). A vád főleg 43 tanú, köztük 20 holokauszt-túlélő tanúvallomására támaszkodott; utóbbiak közül tíz vallomását videófelvételen kapta meg az esküdtszék. A vád többi tanúja rendőr volt, továbbá különböző szakértők, köztük történészek, jogászok és levéltárosok. A vád csapata leginkább arra koncentrált, hogy megismertessék az esküdtszékkel – és általában a nagyvilággal – a náci és magyar segítők szerepét a magyar zsidók megsemmisítésében általában, illetve Finta és beosztottjai szerepét azok megsemmisítésében, akik a szegedi gettóba, majd téglagyárba voltak bezárva.

²⁵ A becsületsértési perről további részleteket l. Braham, Randolph L.: Canada and the Perpetrators of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, Washington, 9 (Winter 1995) 3. 293–317.

Az ügyészség által beidézett szemtanúk mind a szegedi gettót és téglagyárat túlélő idős emberek voltak. Negyvenöt évvel a holokauszt után nem tudtak olyan vitathatatlan bizonyítékokkal szolgálni, melyet a büntetőperek megkövetelnek. Christie pedig a lehető legteljesebb mértékben kihasználta a vádnak ezt a gyengeségét. Azok a taktikák és érvek, melyeket a szemtanúk hitelességének és a szakértők megbízhatóságának és objektivitásának megkérdőjelezésére használt, a történelmi revizionisták által más perekben már használt tipikus módszerek voltak.

Én a magyarországi holokauszt szakértőjeként az ügyészség egyik fő tanúja voltam. A tárgyalásra való felkészülés során számos jelentést és tanulmányt készítettem az ügyészség számára, melyekben a holokausztot általában és különösen a holokauszt magyarországi fejezetét ismertettem. Tanúvallomásomat a tárgyalást vezető bíró súlyosan korlátozta. Nem tanúskodhattam például Fintának a szegedi zsidók tragédiájában betöltött szerepéről, és 1947–1948-as népbírósi peréről és elítéléséről sem. A bíró határozata és az esküdszékeknek adott indoklása szerint, szakértői tanúvallomásom a következő témákra korlátozódhatott:

A két világháború közötti Magyarország földrajzi és politikai struktúrája; az 1944 márciusa után kialakult német-magyar kapcsolatok hatása a zsidókkal kapcsolatos magyar politikára; a német – a tanú által zsidótlanítónak nevezett – egység és a magyar zsidótlanítás működése; a magyar Belügyminisztérium és más állami szervek szerepe a zsidók összegyűjtésében és deportálásában; a gettósítás menete Magyarország különböző régióiban és városaiban; a zsidók összegyűjtésének, bevagonírozásának és deportálásának menete Magyarország nagyobb városaiban; valamint a szegedi zsidók összegyűjtése és deportálása, beleértve a helyi tisztviselők szerepét.

A keresztkérdések idején Christie, aki nyilvánvalóan olvasta néhány művem, hitelességemet és a magyarországi holokausztra vonatkozó szakértelmemet azzal az állítással próbálta semmissé tenni, hogy túlélőként és zsidóként per definitionem nem lehetek objektív. Arról igyekezett meggyőzni az esküdszéket, hogy a magyarországi zsidókat azért deportálták, mert „felforgató, az ellenséggel szimpatizáló potenciális szabotőrnek tartották” őket. A zsidókkal szemben hozott intézkedések semmiben sem különböztek azoktól, melyeket a kanadaiak és az amerikaiak hoztak japán nemzetiségű állampolgáraik ellen a háború idején. A zsidók

deportálása nem különbözött attól, ahogyan a japánokat az internáló táborokba szállították, vagy ahogyan a magyar katonákat visszaszállították a frontról. A bolsevik mozgalom, valamint a kommunista pártok és államok legfontosabb vezetői (és következőképpen a fasiszták vezette keresztény Európa ellenségei) zsidók voltak. Auschwitzban nem voltak gázkamrák, és a legfelsőbb náci vezetők, vagyis azok, akik az alperesnél magasabb rangúak voltak, és ezért nagyobb felelőséggel tartoznak a holokausztért, megszöktek a háborút követő igazságszolgáltatás elől.

A japán párhuzamra adott válaszként lehetőségem volt arra, hogy felvilágosítsam Christie-t arról az alapvető különbségről, amely a japánok sajnálatos internálása és a Végző Megoldás között volt. Hangsúlyoztam, hogy az internált japánok elszállítása kényelmesen folyt, míg a zsidókat egész Európában, koruktól és nemüktől függetlenül összegyűjtötték és meggyilkolták. Azt is hozzátettem: „A zsidók örültek volna, ha az amerikai vagy kanadai japánok helyében lehettek volna.”²⁶

Christie végül nem hívta ki Fintát tanúskodni. Amerasinghe nagy szakértelemmel foglalta össze a vád álláspontját. Feladata igen bonyolult volt: a bűnügyi perben azoknak az esküdteknek, akik gyakorlatilag semmit sem tudtak a Végző Megoldásról, nem tudta minden kétséget kizáróan bizonyítani azt a bűnt, amelyik 46 évvel azelőtt tragikus események során történt. Christie ezzel szemben teljesen ki tudta használni a helyzetet, és ügyesen keverte az én keresztellenőrzésem során kifejtett történelmi revizionista nézeteit a vádlott háborús attitűdjének bemutatásával és a vád tanúinak állítólagos Finta-ellenes motivációival. Meggyőzte az esküdtszékét, hogy az alperes, mint bármely más „ésszerű ember abban az időben és helyen nem látott semmi alternatívát felesége és családja, országa és ideológiai meggyőződése biztonságának garantálására azzal szemben, amit akkor, helyesen vagy nem, kommunista/zsidó fenyegetésnek érzett”.

Az esküdtszék hamar meghozta döntését. 1990. május 25-én, egy nappal azután, hogy Campbell bíró összefoglalta az ügyet, felmentették Fintát minden vádpont alól azzal, hogy „nem bűnös egyetlen vádpontban sem”.

²⁶ Braham, 1995.

A vád megfellebbezte az ítéletet, a felmentés hatályon kívül helyezését és új tárgyalás kiírását kérve. A 36 pontos fellebbezés számos kifogást tartalmazott, amiket Amerasinghe Campbell bírónak az esküdtszéknek adott összefoglalójával kapcsolatban vetett fel. A fellebbezésben többek között ez állt:

A tanult tárgyalásvezető bíró tévesen alkalmazta a jogot, amikor megengedte, hogy a védelem a vádlott szempontjából kedvező vallomást kapjon Braham professzortól a téglagyár parancsnokának személyazonosságára vonatkozóan, miközben a vád képviselőjétől elvette azt a jogot, hogy ugyanaz a tanú tisztázhassa a tanúvallomása során mondottakat, mely viszont a vádra nézve lett volna kedvező, és a szemtanúk vallomásait is megerősítette volna.

Ontario öttagú Fellebbviteli Bírósága 1991. január 21–25. között tárgyalta a fellebbezést (574/90. sz. ügy). 1992. április 29-én kelt határozatában 3:2 arányban elutasította a vádhatóság fellebbezését. A bíróság többek között arra a következtetésre jutott, hogy „a tárgyalást vezető bíró megfelelő utasításokat adott az esküdteknek Braham bizonyítékainak használatáról, beleértve, hogy az általa mondottak hallomáson alapulnak”.

A főügyész jóváhagyásával Amerasinghe 1993. január 25-én a kanadai Legfelsőbb Bíróság elé terjesztette az ügyet. A fellebbezés a Fellebbviteli Bíróságon a határozattal szembehelyezkedő bírák véleményét tartalmazta. A Legfelsőbb Bíróság 1993. június 2–3. között tárgyalta az ügyet (23023/23097 sz. ügy). 1994. március 24-én hozott határozatában 4–3-as szavazattal elutasította a vád fellebbezését. A 111 oldalas többségi indoklást író Peter Cory bíró szerint a bíróság alapvetően a Büntető Törvénykönyvnek a háborús bűncselekményekről és az emberiség elleni bűncselekményekről szóló szakaszának értelmezésével foglalkozott. Cory, követve az eredetileg Christie által használt gondolatmenetet, azzal érvelt, hogy az a kép, amely az esküdtekben az 1944-es magyarországi viszonyokról kialakult, alátámasztotta azt, hogy úgy gondolják, Fintának joga volt úgy védekeznie, ahogy tette (az általa gondolt valóságnak megfelelően). Ez a valóság (“air of reality”) Cory bíró szerint többek között abban nyilvánult meg, hogy „a zsidók a szövetségesekkel szimpatizáltak, és a magyar sajtóban általánosan elterjedt vélekedés szerint a zsidók felforgatók voltak, és a magyar háborús erőfeszítések ellen cselekedtek”. Végül a következő, meglepő végkövetkeztetésre jutott:

A háborús helyzet, azaz az ország német megszállása, a rendőri erők államilag jóváhagyott magatartása a rendkívüli helyzetben, valamint az a tény, hogy a szovjet hadsereg Szegedtől már csupán 100 km-re állomásozott, úgy vélem „valóságizűvé” teszi a feljebbvalóknak való engedelmeskedéssel való védekezést. Az újságokban közzétett hírek a deportálás általános helyesléséről, valamint a zsidók vagyoni kifosztásának nyilvános módja alátámasztja a félreértéssel való védekezést, azt tehát, hogy a vád alá eső cselekményekről a vádlott azt gondolta, hogy azok törvényes parancsokon alapultak.²⁷

A Legfelsőbb Bíróság határozata és érvelése kiábrándítóan hatott az ügyészségre. Még inkább elkeserítette azonban a zsidó közösséget és leginkább a holokauszt túlélőit. A döntést sok újság, vezető politikusok és zsidó szervezetek is kritizálták. 1994. április 25-én a kanadai Bne Brit Emberjogi Ligája (League for Human Rights of B'nai B'rith Canada) és a kanadai Holokauszt Emlékszövetség (CHRA) közös beadványban kérte a Legfelsőbb Bíróságot, hogy világosabban fejtse ki érvrendszerét, amely Finta felmentéséhez vezetett. A zsidó szervezetek kérvényét Amerasinghe is támogatta, aki az igazságügyminiszter, Allan Rock nevében egy 12 oldalas memorandumban kérte a Legfelsőbb Bíróságot 1994. május 10-én, hogy tisztázza ellentmondásos ítéletét. A Legfelsőbb Bíróság válasza gyors és nyers volt. Ugyanolyan 4:3-as arányban, mint ahogyan ellentmondásos ítéletét hozta meg március 24-én, a Bíróság minden további magyarázat nélkül elutasította a per újrafelvételét. Az összes többi próbálkozás sikertelen maradt, legyen az zsidó vagy nem zsidó szervezeteké. Bár az Igazságügyi Minisztérium támogatta az ügyet, belátta, hogy a Legfelső Bíróság döntése nyomán valójában lehetetlen a háborús és emberiség elleni bűnök bírósági tárgyalása. Az az elhatározás született, hogy érdemesebb az amerikai megoldást követni a még függő ügyekben, tehát állampolgárságuktól kell megfosztani és ki kell utasítani az országból azokat, akik a Kanadába való belépésükkor hazudtak, vagy elhallgattak valamit háborús tevékenységükkel kapcsolatban. A Finta elleni per a kanadai jogszolgáltatás történetében az egyetlen holokauszthoz kapcsolódó büntetőper. Egy olyan per, amely annak az elkövetőnek a szabadon

²⁷ Braham, 1995.

bocsátásával végződött, aki aktív részese volt a holokauszt magyarországi fejezetének.

Fordította Frojimovics Kinga

Felhasznált irodalom

Braham, Randolph L.: *Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania*. Boston: Kluwer/Nijhoff Publishing, 1983. 79–101.

Braham, Randolph L.: Boring From Within: The Case of László Pásztor. *Midstream*, New York, 35 (June/July 1989) 5. 25–28.

Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Boulder, CO: Social Science Monographs, 1994. 2. k.

Braham, Randolph L.: Canada and the Perpetrators of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, Washington, 9 (Winter 1995) 3. 293–317.

Braham, Randolph L. (ed.): *The Bibliography of the Holocaust in Hungary*. Boulder, CO: Social Science Monographs, 2011. 728–799.

Cohler, Larry: Bush Campaign Committee Contains Figures Linked to Anti-Semitism and Fascist Backgrounds. *Washington Jewish Week*, September 8, 1988.

Gapay, Les: Blood Ties. Seeking My Family's Roots, I Discovered a Fascist Nightmare. *The Washington Post*, January 12, 1992.

German Policy of Extermination of the Jewish Race. *The Department of State Bulletin*, Washington, DC, December 19, 1942.

Ryan, Allan A. Jr.: *Quiet Neighbors: Prosecuting Nazi War Criminals in America*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1984. 398.

CSAPODY TAMÁS *

Káddis a bori munkaszolgálatosokért

A szerbiai Borban 6000 magyar kényszymunkás dolgozott a II. világháború alatt. A színesfémekben gazdag bányavidéken a német megszállók jelentős infrastrukturális beruházások kiépítésébe kezdtek. A zsidótörvények hatálya alá tartozó magyar állampolgárokból megalakított munkaszolgálatos századok mellett egy kiségyház-tagokból álló büntető századot is kiküldtek Magyarországról.¹ A magyar Honvédelmi Minisztérium irányítása alatt szolgáló magyar századok mellett sokezer, különböző – köztük olasz és szerb – nemzetiségű kényszymunkás és hadifogoly dolgozott Borban. A kényszym munkások és a munka felügyeletét az Organisation Todt (OT),² német katonai munkaszervezet fegyveres tagjai látták el. A munkafelügyelők, a magyarok körében használt megnevezés szerint a „todisták” teljes létszámát és pontos nevüket nem ismerjük, rájuk vonatkozó dokumentumok alig maradtak fenn. A volt bori munkaszolgálatosok visszaemlékezéseiben találkozhatunk csak néhányuk vezetéknévvel.³

* A szerző a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének munkatársa. Email: csapody.tamas@med.semmelweis-univ.hu.

¹ Borban a katonai szolgálat megtagadásért, hűtlenségért elítélt és munkaszolgálatra kötelezett kiségyház tagok is voltak (Jehova tanúi, reformadventisták, nazarénusok), összesen mintegy kétszázan. Pajić, Tomislav: *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989. 179-197.; Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2014. 17-28.

² OT (O.T., OT.): Organisation Todt német katonai munkaszervezet. Az OT szervezte, irányította és felügyelte a bori bányavidéken az összes munkát.

³ Például a következő vezetéknévük: Böhn, Burger, Brandstedter, Brenner,

A bori visszaemlékezések általában kitérnek a Borban vagy környékén végzett munka mibenlétére és a munkafelügyelők személyére. Szinte sosem felejtene el összehasonlítást tenni a todista munkafelügyelők és a magyar katonai keret magatartása között. Nagy általánosságban ennek eredményéről azt lehet elmondani, hogy az egyik oldalon a munkát megkövetelő, szigorú, olykor bottal ütlegelő, de korrumpálható és szadizmusra nem hajló todisták álltak. Ők maguk is sok esetben büntetésből kerültek Borba, maguk is megbízhatatlannak számítottak, kételkedtek a németek háborús győzelmében, gyakran szociáldemokraták, frontszolgálatra már be nem oszthatók, idősebb, esetleg nem németországi németek voltak. György Lajos bori munkaszolgálatos⁴ találóan azt jegyezte fel róluk naplójában, hogy „...a németek korrektek. Amíg dolgozunk – nem bántanak. Ha nincs ránk szükség – agyonlőnek.”⁵ A kép másik, szintén sematikus ábrázolt oldalán a szadizmusig kegyetlen, az ellátmányt elsikkasztó, minden apróságért súlyos büntetést elrendelő magyar keretlegények álltak. A todistáknak a napi norma megkövetelésén kívül nem állt más szándékában, a keretlegénység viszont hadműveleti területen lévő, katonai fegyelmező, büntető egységnek tekintette a munkaszolgálatosokat, amikor is az embervesztés megengedett. A bori visszaemlékezések gyakran visszatérő, konkrét példát is hoznak milderre. A munkaszolgálatosok a vasárnapi pihenőnapon gyakran maguk kérték, hogy kivonulhassanak a munkahelyükre. Ugyanoda, ahová hétköznapi is ki kellett menniük. A munkaszolgálatosok nem túlórázni akartak, hanem így tudtak megszabadulni a magyar kerettől, akik a munkaszüneti napon különböző, válogatott kellemetlenségeket, büntetéseket találtak ki számukra, csak azért,

Glech, Huhn, Hartmann, Lampeitel, Mágó, Roschitz, Scheidel, Scheyde, Schmidt, Schultze, Tonetti, Wallner, Woser, Winkelmann. Nem tudjuk megmondani, hogy a todisták közül ki volt vorarbeiter, arbeitsführer stb.

⁴ György Lajos, Dr. [becenév: Piros] (a. n. Schwitzer Emma; Budapest, 1926. április 16. – Budapest, 2008. október 1.) orvos, gyógyszerkutató, szerkesztő, író, környezetvédő, ökológus, a magyar zöld mozgalom meghatározó alakja, az MTA doktora.

⁵ György Lajos kiadatlan bori naplója, 1944. szeptember 17-29. 24. Örzési hely: György Péter, Budapest, magánarchívum.

hogy ne tudjanak pihenni, és szenvedést okozzanak nekik. A todisták mindennek a tudatában voltak, és vasárnap tényleges munkavégzésre nem került sor, a munkaszolgálatosok a munkahelyeiken pihenhettek.

Az alább közölt írás azonban ellentmond a todistákról és a magyar keretről alkotott általános képnek. A szerző egy todista által különös kegyetlenséggel elkövetett gyilkosság történetét írja le, miközben említést tesz egy derék kerettagról is. A munkaszolgálatos áldozat nevét a szerző nem közli, és azt nekem sem sikerült kiderítenem. Az erdélyi Beszterce környékéről származó, vállalkozó, majd gazdálkodó, kétgyermekes zsidó munkaszolgálatos áldozat becenevét, a trombita szeretetéről kapta. Így lett ő a Trombitás, és a róla szóló írás címe „A Trombitás (Aki örök emlékként a betonba temetve maradt Borban)”.⁶ Az írás szerzője a szintén erdélyi származású Bárány Elemér,⁷ aki a bori főtábor, a Berlin tábor egyik barakkjában ágy- és beszélgetőtársa volt Trombitásnak. A gyilkos vezetéknevét ugyan ismerjük, de ezen kívül alig tudunk róla valamit. A todista gyilkos, aki a munkákat a helyszínen irányító-ellenőrző vezető Fiala volt, akit a különböző bori visszaemlékezésekben hol mérnöként, hol főmérnöként, hol pedig a Siemens cég mérnökeként emlegetnek.

A Trombitás halálának történetét olyan bajtársa adta közre, akinek ismerjük a saját bori történetét is. Ez pedig éppen az ellenkezője a Trombitás történetének. Bárány Elemér életét ugyanis egy másik todista mentette meg. A két történet így alkot végül is egy egészet, a két egymással ellentétes pólus hűen fejezi ki, hogy az elkövetői oldalon is egyéni választások voltak, személyes sorsok léteztek. Borban is, a kényszermunka kegyetlen környezetében is,

⁶ *Új Kelet* (Tel-Aviv), 1986. december 5. 3.

⁷ Bárány Elemér [Bárány Meir/Meir Barany, becenev: Paszuly király] (Nagyvárad, 1906. február 27. – Naharija, 1988. december 1.), 110./59. tábori (táb.) munkaszolgálatos (msz.) század (szd.). Nagyváradai fakereskedő, épületfa-telep vezető. 1943-ban vitték Borba. Az első csoporttal indították vissza Magyarországra, és az indulást (1944. szeptember 17.) követő napokban, a Szerb-érchegységben megszökött. Harcolt a Tito partizánjainak oldalán. 1964-től élt Izraelben, Naharian volt tisztviselő. Az izraeli Magyarul Beszélők Klubjának egyik megalapítója.

egymással párhuzamosan. A pólusok között pedig nyilván számos módon alakult mindkét oldal, hol egymással ellentétes, hol egymáshoz közelítő élete.

A gyilkosság színhelye és a gyilkos személye

Borban az Organisation Todt szervezet legfőbb építési irányítója Werner Zscheile mérnök volt.⁸ A Berlin táborban élő 3000 magyar munkaszolgálatos az OT irányítása alatt számos munkahelyen végzett sokféle munkát. A munkaszolgálatosok döntő többsége a bányaműveléssel összefüggő nehéz fizika munkával járó beosztást kapott, alapvetően három munkaterületen (Tagebau, Stollenbau, Hochwasserdam).⁹ Mindhárom helyen dolgoztak fűrészek, olyanok, mint a meggyilkolt Trombitás. Ő tehát bármelyik munkahelyen végezhetné az emberpróbáló fűró munkát. A Tagebau (külszíni fejtés)¹⁰ munkahely vezetője Bauer, irodavezetője Behr, főmérnöke Starke volt.¹¹ Ebből és „A Trombitás” című írásból arra lehet következtetni, hogy a gyilkos Fiala és Trombitás munkahelye nem itt

⁸ Werner Zscheile, a Siemens-Bauunion GmbH mérnöke. Marsch von Juden von Bor nach Cservenka und Baja [Zsidók menetelése Bortól Cservenkára és Bajára]. Bundesarchiv, Ludwigsburg. Auszug aus den Akten EGR 3870 der Entschädigungskammer des Landgerichts Stuttgart. V.503 ARZ Bl. 34.35. 99160. 271.

⁹ XXIV. Einsatzgruppe Südost. 1943.05.20. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde OT 03C, 620.

¹⁰ A Tagebau külfejtést, külszíni fejtést jelent, ami a bányászati szaknyelvben általában a föld felszínén vagy az alatt, csekély mélységben fekvő ásványok kitermelésére irányult, és amit megelőzött a meddő rétegek eltakarítása. Borban következetesen a Tagebau megnevezést használták, és nem a vékony, hanem a vastag, egy egész hegynyi meddőréteg eltakarítását jelentette. A bori Tagebau is külszíni fejtést jelentett, hegybevágások, lépcsők kialakításával, fűró és robbantásos technika alkalmazásával.

¹¹ Minderről Fejér István hagyatékából tudhatunk (a. n. Pollák Margit; Szeged, 1920. május 9. – Budapest, 1980. augusztus 9.) bori munkaszolgálatos, budapesti hadbírószági tanfolyami hallgató, grafikus, közgazdász, akit 1943-ban vittek Borba, a Berlin táborba. Hagyatéka a Budapest Főváros Levéltárában (a továbbiakban: BFL) található. Autográf feljegyzés Fejér István bori munkahelyeiről. III. rész, 22. pont. BFL XIV. 227. 1 d.

volt. Bárány Elemér alagútról írt akkor, amikor a gyilkosság körülményeiről beszámolt. Az említett három munkaterületen két alagút fúrásánál dolgoztak magyar munkaszolgálatosok. Mindkettő a Bor környéki hegyekből, a bányászatot fenyegető folyóvizek, áradások elvezetését és egyben hasznosítását szolgálta. A nyugatról érkező Bori patakot (Borski Potok) úgy akarták alagútba vezetni, hogy a patak völgyében zárógátat építettek (Hochwasserschutzdam).¹² A záró- vagy árvízvédelmi gát egyben átereszt is volt, ami új folyómederbe terelte a vizet. Mindez az ércelőkészítéshez szükséges ülepítőmedence létesítését is magával hozta volna. A másik alagút az északnyugatról érkező Bori folyó (Borska Reka) elvezetését célozta a Tilva Mika nevű hegy külszíni, művelés területéről. Ezt a munkahelyet a németek Stollen-nek vagy Stollenbau-nak (Tárnának)¹³ hívták. A Tilva Mika hegy és valahol a Berlin tábor között futó alagút fúrását több helyszínen kezdték el. Nemcsak az alagút két végpontján (Einlauf [beöntés] és Auslauf [kiöntés]), hanem a nyomvonalon létesített három, egymástól egyenlő távolságban lévő aknákn keresztül is.¹⁴ Ezek voltak az „ablakok” (Fenster 1., Fenster 2., Fenster 3.).¹⁵

A Yad Vashemben őrzik az egyik volt bori munkaszolgálatos kárpótlási igénylésével kapcsolatos dokumentációt.¹⁶ Weil László az általa kb. két-három km hosszúnak mondott Stollenbau alagútban végzett munkájáról azt írta, hogy *„tudomásunk szerint az alagút megépítése azért volt szükséges, és azért dolgoztak ott éjjel-nappal,*

¹² A Hochwasserschutzdam szó szerinti jelentése: magas vízzáró gát. Helyesen Hochwasserschutzdamm-nak kellene írni, de Borban egy szóvégi „m” betű elhagyásával írták.

¹³ A Stollen (Tárna), Stollenbau (Tárnaművelés) szakkifejezés általános jelentése a bányászatban az, hogy olyan bányaművelést folytatnak, amely során a föld kérgébe folyosószerű bányaművet építenek, amely az ásványtelep feltárására, légvezetésre, bejárásra, vízmentesítésre, szállításra szolgál.

¹⁴ Deutsch, Juda [Deutsch Lajos György]: *Bor. Rabszolgavásár a második világháborúban*. Netanya, Szerzői kiadás, 2000. 36–37.

¹⁵ Néhány visszaemlékezésben csak két Fenster-ről (Ablakról) tesznek említést.

¹⁶ Ladislaus Weil [Weil László] kárpótlási kérelmének anyaga. Tel-Aviv, 1976.03.07. Yad Vashem Archives (a továbbiakban: YVA), (Jeruzsálem), Material, Bor, SI 25.038., SI 24.963.

*mert ennek az alagútnak kellett szolgálnia a hegyről lezúduló víz elvezetését. A víz beszivárgott, és elárasztotta a bánya egyes részeit. [...] Ezt az alagutat a bánya fölött építettük. Azt, hogy az alagút a vízelvezetést szolgálja, a munkavezetőktől tudtam meg. [...] Az alagútban ez volt a munkám: éjszakai műszakban 6-8 hónapig héjazatot és cementezést csináltam. [...] A körbetonozást végeztem. [...] Munkahelyemet Fenster I.-nek [Ablak I.-nek] hívták, a tábor és a város között volt”.*¹⁷

Bárány Elemér hagyatékában találtam egy jegyzetet arra vonatkozóan, hogy Taub Nándor,¹⁸ Izraelbe kivándorolt volt bori munkaszolgálatos ismerte a gyilkos todista mérnököt, Fialát.¹⁹ Natan Taub magyar nyelvű visszaemlékezését szintén a Yad Vashemben őrzik. A szabadkai születésű Taub ezt írta magáról: „*Én a Stollenbaunál dolgoztam. Eleinte a csilléknél. Minthogy azonban tudok szerbül beszélni, megismerkedtem a szerb raktárossal, aki magához vett és én is 'Herr Magaziner' lettem. A raktárban a karbidlámpákat kezeltem, töltöttem, tisztogattam, amelyeket a Stollenbaunál használtak. [...] Volt még egy feladatom, nevezetesen az OT főmérnökének, Fialának a ceruzáit kellett hegyeznem. Még csiszolópapírral is le kellett csiszolnom, hogy tökéletesen sima legyen a felülete. Egyszer nem volt megelégedve a munkámmal, lefektetett a földre és korbáccsal alaposan elvert. Neki tréfa volt, de nekem nem. [...] A bányánál olasz foglyok is dolgoztak tőlünk elkülönítve. Valamilyen ünnep alkalmával az olaszok megfőzték a Fiala farkaskutyáját. Fiala sokáig kerestette, amíg rájött, hogy mi történt vele. Az olasz foglyokon azután súlyosan megtörtölte a kutya*

¹⁷ Uo.

¹⁸ Natan Taub [Taub Nándor/Nátán] (a. n. Lipkovits Fáni; Szabadka, 1920. január 6. – Izrael,?) 1943-ban vitték Borba, a Berlin táborba. V./2. szd. V. közérdekű munkaszolgálat (kmsz.) pótzászlóalj (pótzlj.); a. sz. (azonosítási szám): 0105.20.0065. Szerb bányásztársának segítségével 1944 augusztusában megszökött Borból és partizán lett. A Tito-partizánok között részt vett a németek elleni fegyveres harcokban, egészen Belgrád felszabadításáig. Jugoszláviából 1945 őszén vándorolt ki Izraelbe.

¹⁹ Bárány Elemér hagyatékából egy részt 2008. november 17-én kaptam meg második feleségétől (Bárány Elemérné született Wollner Ilona a továbbiakban Bárány Ilona, Margitta /Románia/, 1912.? – Naharija,?), kozmetikus.

halálát.”²⁰ Egy mások, szintén Izraelbe kivándorolt volt bori munkaszolgálatos, aki kiváló könyvet írt a bori munkaszolgálatról, annyit tett mindehhez hozzá, hogy Fiala „brutális verekedő” volt, aki „kabátujjába rejtett gumibottal járt és ütötte az embereket”.²¹

Források hiányában nem lehet tudni, hogy a Stollenbau alagútból mennyi készült el 1944. augusztus végéig, a munkák leállásáig. Jugoszlávia felszabadítása után azonban folytatódott az intenzív bányaművelés, ami alapvetően megváltoztatta a környezetet. Kérdéses az alagút további sorsa is. A szerb források egyike szerint 1982-ben és 1990-ben végül is elvezetésre került a Bori folyó. A jelenlegi térképek alapján az elterelés nyomvonala azonos vagy nagyon hasonló, mint amilyen a németeké volt. A kb. három km hosszú elterelés a mai térképeken jól látható, „Bor river deviation” [Bori folyó elterelése] megjelöléssel.²² A megváltoztatott irányú Bori folyó a várostól északra lévő, Krivelj környékén eredő patakba ömlik (Kriveljska potok), amely azután délkelet felé haladva, Európa egyik legszennyezettebb folyójaként, Zaječartól északra ömlik a Timok folyóba, majd pedig a Dunába.

Bárány Elemér, a szerző

Bárány Elemér bori munkaszolgálatos és későbbi élete jól dokumentált, azt az *Új Kelet* napilapban foglalta össze.²³ Ismerjük a temetésén elhangzott, életét röviden összefoglaló gyászbeszédet is.²⁴

²⁰ Natan Taub visszaemlékezése. Tel-Aviv, 1958.10.09. YVA Record Group: 03. File Number: 1063.

²¹ Deutsch Juda: *Bor: Rabszolgavásár a második világháborúban*. Netanja: magánkiadás, 2000, 44.

²² Marioara Nicoleta Filimon et al.: Use of enzymatic tools for biomonitoring inorganic pollution in aquatic sediments: a case study (Bor, Serbia). *Chemistry Central Journal*, 2013. 7. sz. 59. Figura 1. [Térkép 1.] <https://ccj.biomedcentral.com/articles/10.1186/1752-153X-7-59>. [Utolsó letöltés 2019.01.01.]

²³ *Új Kelet* (Tel-Aviv) 37. 1985. november 4. 11320. sz. 3.

²⁴ Sz. i.: Bárány Elemér [olvashatatlan] Slosimjára. I.M.B.K. [Izraeli Magyarul Beszélők Klubja] Naharija, é. n. A kisnyomtatvány Bárány Elemér hagyatékában található, a szerző magángyűjteményében. Slosim: a gyászidő második

A tábori levelezőlapjait a Yad Vashemben,²⁵ a Borból hazahozott, monogramjával ellátott alumínium kulacsát pedig az észak-izraeli, cfáti Emlékmúzeumban őrzik.²⁶ Az élettörténetének hiányzó részleteit pedig a 2008-ban 96 éves feleségétől sikerült megtudnom.²⁷ Ezek alapján összerakható a kép, miszerint Bárány 1942-ben Szentkirályszabadjára vonult be munkaszolgálatra. Innen vitték Borba. Lehetséges, hogy századtársa²⁸ volt a szintén erdélyi származású Trombitás, de az is lehet, hogy Trombitást a lakhelyéhez közelebbi Tasnádról,²⁹ egy másik munkaszolgálatos századdal vitték Borba. Az azonban biztos, hogy a nagyváradai Bárány és a Beszterce környékéről származó Trombitás ágysszomszédok lettek a Berlin táborban. Először Bárányt is a bányába osztották be munkára. A munkák megkezdésének legelején azonban egy Rosen nevű, a német konyhán dolgozó todista szakács maga mellé vette. Bárány ugyanis kísértetiesen hasonlított a szakács Oroszországban, a Wehrmachtban harcoló fiához. Rosen a védelmébe vette, és élelemhez juttatta, valamint – ami legalább ilyen fontos volt – informálta őt, illetve rajta keresztül rabtársait a hadi helyzetről. A munkák befejezésének időszakában, 1944 augusztusában, maga Rosen bízta Bárányt a szökésre. Bárány megfogadta tanácsát, és egyik bajtársával, Schwartz Sándorral együtt meg is szökött a Borból elindított első menetből, rögtön az indulást követően, feltehetően még az indulás

periódusa. A gyásziidőszak első periódusát (siva) követő időszak, ami a temetés utáni hetedik nap és a temetés utáni harmincadik nap közötti időszakot jelenti.

²⁵ YVA Material, Bor, SI 27974. Két tábori levelezőlap, mindkettő feladója Bárány Elemérné és címzettje Bárány Elemér. Közülük az egyiket a címzett a bori Berlin táborban kapta kézhez.

²⁶ Magyar Nyelvtérületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, Cfát (továbbiakban: MNYSZZSE). Nytsz.: 6253. Az eldeformálódott, de jó állapotban lévő alumínium kulacs elején, éles eszközzel belekarcolt pontokból áll össze az egybefonódó „BE.” monogram, alatta, „Bor, 1943-44.”. A kulacs tetején még néhány olvashatatlan betű és szám is látható.

²⁷ Az *Új Kelet*ben megjelent hirdetéseim (2008. október 11., 2008. október.14.) nyomán keresett meg Bárány Ilona. Két, kézzel írt postai levelet kaptam tőle 2008. november 8-i, valamint 2008. december 29-i keltezéssel.

²⁸ Bárány Elemér szentkirályszabadjai, majd bori száadzsáma: 110./59. táb. mu. szd.

²⁹ Borba az észak-erdélyi Tasnádról a XII./5. kmsz. szd. került.

napján, 1944. szeptember 17-én. Bárányék partizánnak álltak, és részt vettek a németekkel szembeni fegyveres harcokban. Kevésen múlt, hogy a visszavonuló németek felkoncolják őket, de végül megmenekültek. A nekik megkegyelmező német katonák életét pedig egy fordított helyzetben ők mentették meg. Bárány végül szerencsésen hazaért Nagyváradra, ahol viszont nem találta az auschwitzi megsemmisítő táborban megölt szüleit, feleségét és fiát. Ismét házasságot kötött egy hasonló veszteségeket elszenvedett nagyváradai asszonnyal, majd 1964 novemberében kivándoroltak Izraelbe. Az eredetileg fakereskedő Bárány tisztviselőként élte le életét Nahariján. Itt 1982-ben másodmagával megalapította az Izraeli Magyarul Beszélők Klubját. A népszerű intézmény titkára, majd díszelnöke lett egészen 82 éves korában bekövetkezett haláláig. Önkéntes munkáját – többek között – felesége vitte tovább.

Összefoglalás

Az életerős Trombitás halálának kegyetlen története több, mint megrendítő. A halálát elbeszélő, a történetét közlő írással kapcsolatban azonban néhány, nehezen megválaszolható dilemmára, néhány ellentmondásra fel kell hívunk a figyelmet.

Létezik egy munkaszolgálatos áldozat, akinek a becenevén és néhány, beazonosításra alkalmatlan adatán kívül nem ismerjük a személyét. A gyilkosságnak van egy nagyjából lokalizálható helyszíne, de a helyet és az áldozat sírhelyét soha nem tudjuk meghatározni. Nincs tehát személyazonosság és korpusz. Nem ismerjük a gyilkos adatait, kizárólag a vezetéknevét és hozzávetőlegesen a beosztását. Tudunk viszont arról, hogy kifejezetten szadista ember volt, aki rendszeresen, saját kezűleg alkalmazott erőszakot. Gyűlölte a neki beosztottakat, legyenek azok zsidók vagy olasz hadifoglyok. Mindez bármennyire is elítélendő és büntetendő, önmagában véve nem alapozza meg egy különös kegyetlenséggel, nyilvánosan elkövetett gyilkosság vádját. Ismerjük és hitelesnek tarthatjuk a narrátor személyét, jól ismerjük bori és későbbi élettörténetét. Ő a barakkban kb. 14 hónapon keresztül ágy- és beszélgetőtársa volt az áldozatnak, aki földije is volt egyben. A

szerző azonban még a jegyzetei között sem említi Trombitás valódi nevét. Miért nem akarta közölni a nevét, hogy az utókor név szerint tudjon emlékezni Trombitásra? Az általa talán ismert leszármazottakra való tekintettel, tapintatból nem nevezte nevén az áldozatot? De hiszen egy családtag a személyleírás alapján úgyis felismerte volna Trombitásban a hozzátartozót. (Trombitás azonosíthatatlan hozzátartozói sajnos nyilván elpusztultak Auschwitzban, akárcsak Bárány Eleméré.)³⁰ Bárány Elemér szemtanúként írja le a gyilkosságot, miközben tőle magától tudjuk, hogy ez nem lehet igaz, vagy a szintén nyilvánosan közölt bori visszaemlékezésében nem írt igazat. (Az *Új Kelet*ben közreadott saját bori történetéből egyértelműen kitűnik, hogy a gyilkosság időszakában már régen egy teljesen más munkahelyen, a német konyhán dolgozott.) Ismerünk olyan hiteles visszaemlékezőt, aki a gyilkosság elkövetésének helyén a gyilkos beosztottja volt, de Izraelben adott, alapos tanúvallomásaiban sem beszélt a Trombitásról. Ismerjük a szintén Izraelben élt volt munkaszolgálatost, aki alapos adatgyűjtés után könyvet írt Borról. Ő sem említi Trombitást. A Trombitás meggyilkolását sokan látták, este a táborban még többen tudomást szereztek róla, és káddist mondtak érte. A gyilkosság története mindaddig teljesen ismeretlen maradt, míg a szerző 1985-ben nem írt róla. Utána sem tudunk olyan forrásról, amely idézte volna a szerzőt, vagy megemlítette volna Trombitás történetét. Van tehát egy másodkézből, hallomásból ismert drámai és elfelejthetetlen történet, amit a szerzőn kívül sohasem említett egyetlen túlélő sem. (Nem elégséges magyarázat erre, hogy a visszavonulás során éppen azokat gyilkolták meg a legnagyobb számban, akik ismerhették Trombitás történetét.) Tehát egy forrásunk van, egy tanunk van, aki csak hallhatta a történetet. Szabad-e ezek után, az ennyi bizonytalanságot is tartalmazó, súlyos történetet közölni?

Trombitás leírt története hasonlít az oral history anyagokból ismert elbeszélt történetekhez. A tudományos igényű, objektív

³⁰ Besztercéről 1944. június 2-án és 6-án 5981 zsidót, Nagyváradról 1944. május 23-án és június 27-én 27.215 zsidót deportáltak. Vadász Ferenc: Nappalok és éjszék egybefolytak... – Titkos feljegyzések kerültek elő a deportáltak számáról és elhurcolásuk időpontjáról. *Kritika*, 1988. 1. 5.

történetírással szemben a Trombitás-történet formai pontatlanságai, logikai buktatói és szubjektív megközelítései nem adják a bizonyosság erejét, miközben hitelesnek tekinthető. Egy volt bori munkaszolgálatos tanúvallomása a bori munkaszolgálatról, ahol azonban mindenképpen megtörténhetett a kegyetlen gyilkosság. Bizonyos, hogy az adott körülmények között ennek megvolt a lehetősége. A holokausztirodalomból is jól ismert helyzetről van szó, arról, amikor nem maradt fenn dokumentum vagy sír a gyilkosságról vagy tömeggyilkosságról, de az nagy valószínűséggel megtörtént. Amikor az írott vagy szóbeli visszaemlékezés ugyan sok helyen pontatlan és utólag tisztázhatatlan, de szinte mégis bizonyos, hogy az áldozat megölése és eltüntetése az adatközlő által elmondottak szerint vagy hasonlóan megtörténhetett.

A Trombitás története egyben keretbe foglalja a bori munkaszolgálat majdnem egészét. Néhány oldalon jó összefoglalását adja a munkaszolgálat mibenlétét. A leírás egyben alkalmat ad Bárány Elemérnek az évtizedekkel későbbi emlékezésre. Rekonstruálja a vele és bajtársaival történeteket, egyben segíti önmeghatározását a kivándorlását követően, egy számára új társadalmi közegben. Nyilván a túlélés nehézségeivel való szembenézés szándékával is íródott, hiszen ő is a Trombitás sorsára juthatott volna. A fizikai halál és a nyomtalan eltűnés lehetősége jelen volt az ő, és szinte minden bajtársának életében a bori munkaszolgálat egész időtartama alatt. A Trombitás szimbolikus alakja a bori munkaszolgálat szimbolikus alakjává és metaforájává vált. A Trombitás történetének rögzítése valóban egy „írásba foglalt kádis” a bori munkaszolgálatosokért, az ott meghaltakért mondott „gyászima”.

A TROMBITÁS³¹

(Aki örök emlékként betonba temetve maradt Borban)

A Trombitás ágyszomszédom volt a barakkban ahol aludtunk, három emeletesen álltak a fekvő helyek. Én és a Trombitás az alsó traktuson feküdtünk, szemben egymással, és ha beszélgetésre volt kedvünk, nem zavartunk senkit. Miért hívták őt Trombitásnak, mert a román hadseregben az volt a beosztása, és mert naivságában úgy gondolta, hogy a munkaszolgálatban egy jó könnyű beosztás lehet belőle. A trombitát már Nagybányán elkobozták tőle, nagy bánatára. Nagyon szerette a családját, a fényképeit mindig kéznél tartotta, és ha egy szabad perce volt vagy nézte vagy mutogatta a képeket. Igaz, roppant édes két kislánya volt, csupa szőkeség 5 és 7 évesek, hosszú hajuk loknikba csavarva omlott a vállukra. A Trombitás és a felesége is nagyon szép pár volt, mindketten igazi germán típusok voltak, a Trombitás jó 2 méter magas, szélesvállú, egyenes, mint egy szálfá. Beszterce környékén éltek nagy szerelemben annak ellenére, hogy a Trombitás Anyja ellenezte a házasságukat, de amikor látta a menyec szorgalmát, aki mindég csak a gazdaság gyarapodását szorgalmazta és nem a szép ruhák után epedt, akkor nagyon megbékéltek és a két gyönyörű unoka is járult hozzá (sic!). A magyarok bejövetele után az üzlet-engedélyt bevonták és a megélhetésre a Gazdaság maradt, ami

³¹ A Trombitás c. írás általam ismert módon, három formában maradt fenn. Az egyik az *Új Kelet* független napilapban jelent meg, a másik formátumot a cfáti MNYSZZSE-ban őrzik. Nytsz.: B.5077. Az utóbbi géppel írt, három oldalas (A/3), nem a napilapból másolt, de fénymásolt forma, ami nem egyezik meg teljes egészében az *Új Kelet*ben megjelenttel és egy harmadik formátumban írtakkal. Ez utóbbi az eredeti, sűrűn gépelt (A/4-nél nagyobb), két oldalas példányát Bárány Elemér özvegyétől kaptam. Ezt nagyon rossz, utólag sem javított gépelési és helyesírási hibákkal írták, viszont tartalmaz egy fontos, nyolc sorral hosszabb bekezdést (amelyet az *Új Kelet* közölt, a cfáti Emlékmúzeumban őrzött anyagban viszont nincs benne). A harmadik változat tartalmazza továbbá a szöveg legvégén, a káddis szövegének első mondatát. Az írást a harmadik formátum, azaz az eredeti és egyben teljes szöveg alapján közlöm, míg az *Új Kelet*ben való megjelenéstől való eltérést külön lábjegyzetben jelzem. Az írást szöveg híven közlöm, a szögletes zárójelekbe tett pontosítások, javítások stb. tőlem származnak.

biztosította a nyugodt megélhetésüket. A három hektár földből mintagazdaságot varázsoltak.

Mi volt a fő témánk? Hogy kerülünk élve ki ebből a Pokolból és Palesztinába. Palesztinában szeretném átadni a gazdaságomban szerzett tapasztalataimat, ami még ott is hasznára válna a közösségnek. Tudod, mondom,³² érthetetlen, hogy ekkora tömeg ember egyetlen alkalommal se lázadjon fel és ne menjen neki pusztá ökölrel kínzóinak. Na látod, ez lebeg állandóan a szemem előtt, szeretném megmutatni nekik, hogy halálmegvetően tudunk, mi zsidók is visszaütni! Sajnos ez a társadalom meg van fertőzve a náci eszmétől és senki nincs, aki felemelné szavát vagy cselekedne valamit az üldözöttek nevében.³³

Borban a rézbányában a legnehezebb munkát végezte, a fűrőgépen dolgozott, munka után felismerhetetlen volt a rárakódott kőportól, de azért nem esett nehezebbre másik két ember normáját is elvégezni. A fontos az volt számára, hogy el legyen látva ennivalóval, mert enni azt tudott akár 10 adaggal is. Jobb módú fiúk annyira irtóztak a bányamunkától, hogy minden javuktól megváltak és arra áldozták, hogy ennivalót vegyenek a szerbektől. A szerbek, akik a bányában dolgoztak nem voltak elkülönítve, csak amiután elhagyták a munkahelyet volt tilos velük szóba állani. Ők voltak, akik megszervezték a szökését jó néhány bajtársunknak a partizánokhoz. Lebukás csak egyszer volt, amikor három bajtársunkat elfogták és kivégezték őket.³⁴ A 1944 kezdődő tél [1943–1944 tele] nagyon hideg volt, nagy hóval úgy, hogy sokat szenvedtünk az átfűthetetlen fabarakkokban, de a munkának úgy bent a bányában, mint a szabadban annak ellenére, hogy a frontok állása már szembetűnően rosszra fordult, a németek úgy hajszolták a

³² A harmadik (eredeti) formátumban „tudod, mondom” (vagyis Bárány Elemér mondta), az *Új Keler*-ben megjelent változatban „tudod, mondotta” (vagyis Trombitás mondta) szerepel.

³³ A teljes bekezdés hiányzik a cfáti Emlékmúzeumban őrzött szövegből.

³⁴ Összesen két munkaszolgálatost végeztek ki Borban: Friedmann Sándor (Budapest, 1907.–Bor, 1944.04.02.), I. kmsz. zászlóalj, budapesti lakos. A másik kivégzett Béla Tibor. Róla nincs adat a Hadisír nyilvántartóban. HM HIM Hadisír nyilvántartó, név szerinti keresés: <http://www.hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto>. Utolsó letöltés 2019.01.08.

munkát, mintha Borban dőne el az ezer éves birodalom sorsa.

A hó belepett mindent, mintha vattába csomagolták volna a világot, a kitaposott gyalog úton rongyokba burkolt kísértettek közlekedtek, mint elátkozott szörnyszülött törpék, több, mint 1 m mély volt. A háterben a vörös hegy, mint a pokol tornáca magaslott ki, mivel a tárna fölött a hegy függőleges volt és a hó nem tapadt meg rajta. A szokásos napi anyag-szállítmány megérkezett. Rettegve szemlélték a csonttá fagyott beton-kavicsot, amelyet valamelyik folyóból termeltek ki és raktak vagonokba, amit ki kellett rakni. A meggyötört elcsigázott muszosok hozzáfogtak csákányozni, de nem mentek semmire, a kő csak szikrázott, nem lehetett megsemmisíteni. A németek botokkal hajszolták az embereket, de a sok verés csak arra volt jó, hogy az emberekből kivették azt a kevés erőt is, ami bennük volt.

Másnap Fiala főmérnök, aki rettegsben tartotta a több mint 4000 munkaszolgálatost, de a németeket is, akik között akadt egy, egy emberségesebb ember is, látva a mind több végkimerült muzulmán³⁵ akiken megesett a szívük. Fiala a kegyetlen jéghideg szemével, rideg mosolytalan arcával a megtestesült Sátán, felrendelte a bányából egy csoport munkást (sic!), akik úgy néztek ki poros arcukkal és a pokrócokból szabott köpenyekben, amely pokrócnak kivágták a közepét a fej számára. Tekintettel [arra], hogy nem volt szabad sárga csillag nélkül közlekedni, rá festettek elől hátul egy-egy sárga csillagot és össze fogták spárgával.³⁶ A kavics másnapra még jobban össze fagott még jobban szikrázott, akkor lépett a Trombitás Fiala elé és kérte, engedélyezze a fűrógép felhozatalát és Ő felszaggatja a követ. Amikor a Trombitás, mint egy Herkules hozzá fogott, az Ő kezébe[n] úgy állt a súlyos fűrógép, mint egy játékszer, pár óra alatt le lett takarítva a sok vagon. A Sátán Fialának annyi dicsérő szava volt csak, hogy Verfluchter Jude [átkozott zsidó], és

³⁵ A német koncentrációs táborokban a „muzulmánok” azok a még élő foglyok voltak, akik az átélt szenvedések hatására feladták az életben maradás reményét és élő hallottként várták a végső megsemmisülésüket, megsemmisítésüket. Borban nem volt koncentrációs tábor és Borban nem voltak „muzulmánok”.

³⁶ Borban a sárga csillagot 1944. március 30-tól kellett a külső ruházaton viselni elől és hátul.

elment – földre szegzett fővel, talán akkor fogamzott [fogant] meg gonosz agyában, hogy elpusztítja azt a sikerült zsidó ember-példányt.

Lassan eljött a tavasz, a helyzetünk mind rosszabbra fordult, ahogy a németek minden front-szakaszon [az] egyik vereséget a másik után szenvedték [el]. A hazulról kapott rossz hírek aggasztottak bennünket, levelek alig jöttek, de hogy a posta érkezett, azt láttuk, hogy a keretek [katonai keret tagjai] olvasták a postájukat. Szöllösi tizedes, aki kolozsvári ember volt, a 110./59. század írnoke, roppant rendes, aki csak a muszosok között érezte jól magát. Párunk levelét megmentette a megsemmisítéstől és átadta, hogy elolvashassuk. A Trombitás is elolvasta a családjától kapott utolsó levelét, amelyben írták, hogy beköltöztek Besztercére, hogy együtt legyenek a család többi tagjával.³⁷ Vigasztalan volt, hogy miből fognak élni és mi lesz a gyönyörű minta-gazdaságával, amely biztosította a család gondtalan megélhetését. Vigasztaltam, hogy nekünk zsidoknak bízni és hinni kell az életben, de neki a rossz előérzete megmaradt. Jöttek a nekünk jó hírek a front összeomlásáról, a partra szállásról.³⁸ Szorongtunk, mert a németek állandóan azzal vigasztaltak bennünket, hogy ha megszűnik a részbánya, mi is megszűnünk, de még jobban aggódtunk a családukért, akikről kezdtek jönni a lapok Waldseeből és akkor már tisztába lettünk, hogy Németországba deportálták őket.³⁹ Nem

³⁷ A Trombitás családjának Besztercére költözésének valódi oka minden bizonnyal a gettósítás volt. Előfordulhatott, hogy a családtagok önkéntesen költöztek be a gettósítást megelőzően Besztercére. Mindebből eredően a Besztercéről Borba küldött utolsó levél feladási dátuma kizárólag csak 1944. június 6. előtről származhatott.

³⁸ A normandiai partraszállás kezdete 1944. június 6-án volt. A Besztercéről érkező utolsó levél és partraszállásra való utalás kronologikus rendben követik egymást.

³⁹ „Az Auschwitzból magyarországi rokonokhoz, szeretteikhez küldött Waldsee-levelek elsődleges célja az volt, hogy – hamis látszatot keltve – megnyugtassák az otthon maradtakat, hogy jól vannak, életük nem forog veszélyben. Az SS természetesen szigorú cenzúrát alkalmazott, s ennek egyik jeleként a levelek mindig ceruzával íródtak. Az otthoni címekre, esetleg munkaszolgálatos táborba szóló roppant szűkszavú írásokban a foglyok minden esetben csak a legfontosabb, mindig pozitív információt közölhettek.”

gondoltuk, hogy Hitler minden idők legnagyobb népirtójának majdnem sikerült Európa zsidóságát elpusztítani, azt hittük nem lesz ideje rá, de sajnos volt. Találgattuk, hogy hol lehet ez a Waldsee, meg is találtuk a térképen valahol Németországban, de a rossz hírek sajnos meg sem közelítették a valóságot Auschwitzról.

Augusztus elején az alagútba egy 2x2 méteres beton oszlopot kezdtek önteni, amely munkán részt vettek a németek is Fiala vezetésével, hogy mit szolgált volna ez az oszlop nem tudtuk, és hogy mi, túlélők megemlegetjük egy életen át, az biztos. A betonbeömlése a zsálaszásba egy csövön keresztül történt, amelyet a Trombitás irányított egy széles pallón állva, hogy egyenletesen folyjon. Egy perc töredéke alatt Fiala, aki ott állott, hátulról belökte a Trombitást a betonba, ahova állva ugrott be, és rögtön térdig süppedt. Az ott dolgozók mindjárt kapkodtak valami mentő alkalmasosságot lenyújtani, hisz a híg beton, mint valami hínár, nyelni kezdte Őt, erre Fiala kivette a revolverét és elordította magát, Los-Los [gyerünk-gyerünk], mindenki a helyére, folytatni a munkát, egy-kettő. A Trombitást nyelte a beton, már jóval térden felül volt. A csővezeték irányítását egy másik ember vette át, aki mindent elkövetett, hogy kerülje a Trombitás testét, de a beton szintje állandóan emelkedett. Ő állott szobor szerűen, jajszó nélkül, mint aki mindennel leszámolt az életben. Lassan benyúlt a zsebébe és kivette a családjá fényképét és a csurgó könnyein át nézte őket hangtalanul. A szemünk találkozott, hosszan néztük egymást, azt hiszem rajtam keresztül búcsúzott a családjától, akiket megismertem a képekről. A fényképeket az egyik kezébe vette, nehogy bepiszkolódjon a betontól, mi csak néztük, tehetetlen megrendült fájdalommal, de egymásra sem mertünk nézni, hogy nem akadt köztünk egy ember sem, aki bosszút állt volna ezért a sikerült bajtársért, akire mindnyájan büszkék voltunk. A beton lassan elnyelte a Trombitást, a keze még kinyúlt a képekkel. Hogy milyen erő volt az, amely kis ideig éltette kezét, azt nem tudom, míg aztán egy rándulással elhalt a kéz és a képek is a betonba veszttek.

Szécsényi András: A pokol fedőneve: Waldsee. Magyar foglyok levelei Auschwitzból. *Archivnet*, 14. évf., 2014. 3. sz.
http://www.archivnet.hu/kuriozumok/a_pokol_fedoneve_waldsee_magyar_foglyok_levelei_auschwitzbol.html (letöltés ideje: 2019. május 30.)

Fiala aki osztrák-német volt, elhagyta a munkát egy RUHE-val [csend!]⁴⁰ bezárva az eseményt. Talán így akarva elpusztítani a németek árja faji elképzeléséről azt az ember-példányt, aki 100%-ban be lehetett skatulyázni fajtvörvényükbe és az pont egy zsidóban összpontosult.

Este az egész század, de még más barakkokból is lopva jöttek, hogy egy Kadischt [kaddist] mondjanak a Trombitásért, akit e néven foglaltunk imáinkba és a többi, több ezer bori munkaszolgálatost, akiknek a betonba temetett ember állított örök emlékművet. „Jiszkadál Vöjiszkadál”.⁴¹
Emlékezz!!!

Bárány Elemér (Meir)

110./59. Munkás Század [munkásszázad]

Felhasznált irodalom

Források

Bárány Elemér: A Trombitás (Aki örök emlékként a betonba temetve maradt Borban). *Új Kelet*, 1986. december 5. 3.

XXIV. Einsatzgruppe Südost. 1943.05.20. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde OT 03C, 620.

György Lajos kiadatlan bori naplója, 1944. szeptember 17–29. 24.
Örzési hely: György Péter, Budapest, magánarchívum.

⁴⁰ A harmadik (eredeti) szövegben „RUHE” (csupa nagybetűvel írva), a cfáti Emlékmúzeumban őrzött példányban „Rusch” vagy „Ruech” szerepel (nehezen olvasható). Ezekben a formákban egyiknek sincs értelme.

⁴¹ A gyászolók halotti imájának, a káddis első sorának részlete, ennek régi héber kiejtéssel történő fonetikus átírása (teljes első sora): Jiszgádál vöjiszkádás sómé rábó! (Dicsérjük és magasztaljuk az Ó nagy nevét!).

Fejér István hagyatéka Budapest Főváros Levéltárában, Autográf feljegyzés Fejér István bori munkahelyeiről. III. rész, 22. pont. BFL XIV. 227. 1 d.

Marsch von Juden von Bor nach Cservenka und Baja [Zsidók menetelése Borból Cservenkára és Bajára]. Bundesarchiv, Ludwigsburg. Auszug aus den Akten EGR 3870 der Entschädigungskammer des Landgerichts Stuttgart. V.503 ARZ Bl. 34.35. 99160. 271.

Szécsényi András: A pokol fedőneve: Waldsee. Magyar foglyok levelei Auschwitzból. *Archivnet*, 2014. 3.

http://www.archivnet.hu/kuriozumok/a_pokol_fedoneve_waldsee._magyar_foglyok_levelei_auschwitzbol.html

Ladislaus Weil [Weil László] kárpótlási kérelmének anyaga. Tel-Aviv, 1976.03.07. Yad Vashem Archives (a továbbiakban: YVA), (Jeruzsálem), Material, Bor, SI 25.038., SI 24.963.

Feldolgozások

[Bárány Elemér életút] *Új Kelet* (Tel-Aviv), 1985. november 4. 3.

Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Budapest: Zrínyi, 2014.

Deutsch, Juda [Deutsch Lajos György]: *Bor. Rabszolgavásár a második világháborúban*. Netanya: szerzői kiadás, 2000.

Filimon, Marioara Nicoleta et al.: Use of enzymatic tools for biomonitoring inorganic pollution in aquatic sediments: a case study (Bor, Serbia). *Chemistry Central Journal*, 2013. 7. 59.

Pajić, Tomislav: *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Vadász Ferenc: Nappalok és éjjelek egybefolytak... – Titkos feljegyzések kerültek elő a deportáltak számáról és elhurcolásuk időpontjáról. *Kritika*, 1988. 1. 5.

DOBOS BALÁZS*

A roma politikai részvétel és képviselet kérdései.

Egy roma párt lehetőségével kapcsolatos érvek pro és kontra

I. Bevezetés: téma és módszertan

I. 1. A roma politikai képviselet dilemmái

A roma politikai részvétel és képviselet ügye, eleve az a kérdés, hogy miként, milyen eszközökkel lehetne a politikailag hagyományosan és rendkívül alulreprezentált európai romák érdekeit a különböző szintű döntéshozatali folyamatokban jobban és hatékonyabban megjeleníteni és érvényesíteni, már önmagában meglehetősen összetett.¹ A hierarchikusan szervezett társadalmakban élő marginalizált csoportok esetében Anne Phillips érvel ráadásul amellett, hogy számukra a politikai egyenlőség megvalósulása felé vezető úton az első törekvések egyike még magának a képviseletnek a fejlesztése,² pontosabban a kapacitásaik bővítése, és annak előmozdítása, hogy egyáltalán részt vegyenek a közéletben. Nem pedig szükségszerűen az, hogy azonnali, tényleges hatásuk is legyen

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa.
E-mail: dobos.balazs@tk.mta.hu

¹ Rövid Márton: Solidarity, Citizenship, Democracy: The Lessons of Romani Activism. In: Halwachs, Dieter (ed.): *European Yearbook of Minority Issues*, Vol. 10, 2011. Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2013. 381-396.

² Phillips, Anne: *Democracy and Difference*. Cambridge: Polity Press, 1993.

a döntésekre, amelyet amúgy a nemzetközi kisebbségvédelem a hatékony közéleti részvétel fogalmával megkívánna. Az előbbi jelenséget Phillips a „jelenlét politikájának” fogalmával írta le,³ amely több és akár egymással párhuzamos, részvételi és képviseleti struktúrán keresztül valósulhat meg. A jelenlét ilyen módon az ún. deskriptív vagy tükörjellegű képviselet felé hat, amelynek lényege az, hogy a képviselőnek főbb vonalakban ugyanolyan tulajdonságokkal kell rendelkeznie, mint az általa képviselteknek. Ezzel szemben a szubsztanciális képviselet a választók érdekei és a képviselő tevékenysége közötti összhangra helyezi a hangsúlyt.⁴ Az utóbbihoz kapcsolódóan Pap András László érvel számos írásában amellett, hogy a kisebbségi képviselet kialakítása során, képviseletelméleti szempontból nem indokolt előírni a jelölt kisebbségi önmeghatározását.⁵

A rendszerváltás után Közép- és Délkelet-Európában létrejött, különböző intézményi csatornák (civil egyesületek, kisebbségi önkormányzatok, pártok, konzultatív/tanácsadó testületek, fenntartott/garantált parlamenti helyek, mainstream pártokkal kötött választási megállapodások stb.), azok párhuzamossága, versengése, valamint a roma szervezetek nagy száma ugyanakkor felvetette a demokratikus reprezentativitás és a legitimáció kérdését, és mind nehezebbé tette annak megválaszolását, hogy legitim módon ki képviselheti a romákat.⁶ A képviselet ügye szorosan összefügg annak a szintén rendkívül vitatott kérdésnek a megítélésével, hogy esetükben hogyan lehet értelmezni a rendszerváltások utáni, jellemzően az újraelosztással (társadalmi-gazdasági marginalizáció) és az elismeréssel (etnikai alapú megkülönböztetés, kultúra negligálása, politikai képviselet hiánya) kapcsolatos társadalmi

³ Phillips, Anne: *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon Press, 1995.

⁴ Pitkin, Hannah Fenichel: *The Concept of Representation*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.

⁵ L. pl.: Pap András László: Csak az menjen ornitológusnak, aki madár? Adalékok az etnikai hovatartozás és a kisebbségi regiszter alkotmányos kérdéseihez. *Beszélő*, 2004/1. 28-35.

⁶ McGarry, Aidan: *Who Speaks for Roma? Political Representation of a Transnational Minority Community*. New York: Continuum, 2010. Rostas, Iulius: Roma Participation: From Manipulation to Citizen Control. *Roma Rights*, 2012/4.

igazságtalanságokat, ezek egymáshoz való viszonyát.⁷ A kéttípusú ügyet és követelést lehet tekinteni egyazon érem két oldalának, de olykor egymással rivalizáló és ütköző értékeknek is. Ezen keretek között szokás értelmezni a roma élethelyzetek és identitások összetett jelenségeit, és megkísérelni arra választ adni, hogy helyzetük, problémáik és szükségleteik kezelése milyen megközelítést kíván. A romák identifikációja és meghatározása kapcsán azonban egymással gyakorta versengő és akár ellentétes elvek és narratívák kerültek előtérbe. A főbb megközelítések mint egy nemzeti vagy etnikai kisebbség, egy hátrányos helyzetű társadalmi csoport (lásd etnoosztály vagy underclass, társadalom alatti osztály), vagy lehetséges harmadikként egy transznacionális, összeurópai és államnélküli nemzet tagjaiként tekintenek a romákra.⁸ A nyitott vagy kizáró célok és gyakorlatok előnyben részesítése, a 2000-es évek vége óta domináns, társadalmi-gazdasági integrációnak vagy az etnokulturális jellemzők megőrzésének nagyobb hangsúlyozása ugyanis fontos, hosszú távú kérdések és kihívások elé állít. Egy szűkebb, a marginalizáció felszámolását valló megközelítés szükségszerűen leértékeli az etnokulturális ügyeket, míg az utóbbi kisebbségi jogi szempont nem csupán etnicizálna, etnikai tartalommal telítene szociális kérdéseket, hanem végső soron képtelenné is válna azok hatékony kezelésére.

I. 2. Roma pártpolitika: a magyarországi helyzet

⁷ Fraser, Nancy: Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In: Fraser, Nancy – Honneth, Axel: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London and Frankfurt: Verso and Suhrkamp, 2003. 7-109.

⁸ Gheorghe, Nicolae: Choices to be made and prices to be paid: potential roles and consequences in Roma activism and policy-making. In: Guy, Will (ed.): *From Victimhood to Citizenship. The Path of Roma Integration. A Debate*. Budapest: Kossuth, 2013. 81. Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. In: Burszta, W. – Kamusella, T. – Wojciechowski, S. (eds.): *Nationalisms Across the Globe: An overview of the nationalism of state-endowed and stateless nations*. Poznan: School of Humanities and Journalism, 2005. 433-455. Vermeersch, Peter: Ethnic minority identity and movement politics: The case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia. *Ethnic and Racial Studies*, 2003/5. 890.

Mindeddig kevesebb figyelmet kapott viszont annak vizsgálata, hogy maguk a romák miként viszonyulnak a politikai részvételi és képviseleti struktúrákhoz,⁹ amely a pártok esetében különösen érdekes, hiszen a pártszerveződés és -verseny logikája szerint a közösségi vezetőknek és etnopolitikai vállalkozóknak elviekben programot kell készíteniük, célcsoportot kell meghatározniuk, ahonnan támogatást szerezhetnének. Ezt pozitív üzenetekkel vagy a fenyegetettségre való utalással, a közös vonások és törekvések kiemelésével, a különbségek leértékelésével érhetik el.¹⁰ Ennek révén szervesen hozzájárulnak az identitások alakításához, a kohézió megteremtéséhez, és szereplőivé válnak az etnikai határok megkonstruálását kísérő, egyéni percepciók, belső önmeghatározási és külső klasszifikációs küzdelmeknek és vitáknak. Azon túl viszont, hogy a társadalmi mozgalmakban a csoportidentitások a kollektív cselekvés eredményeként termelődnek és rendre újra is fogalmazódnak, mindebben olyan külső tényezők is szerepet játszanak, mint a politikai intézmények, amelyek elismeréssel, politikailag létrehozott kategorizációval, erőforrások allokációjával stb. képesek befolyásolni a határok megvonását és azok erősségét.¹¹

Kérdés tehát, hogy mivel indokolják, hogyan határozzák meg magukat a roma politikusok és aktivisták, amikor e színterekre lépnek és ezeken működnek, miként azonosítják, címkézik a célcsoportot, hogyan alakítanak ki határokat, miként próbálnak meg társadalmi támogatást szerezni és az egyéneket mobilizálni, illetve, hogy ők maguk miként definiálják a közösségi érdekeiket és céljaikat. A lehatárolás kérdése különösen annak fényében érdekes, hogy mára Magyarországon a cigányság fogalma leginkább egy külsőleg, a többség által megalkotott csoportra utal,¹² valamint esettanulmányok sora mutatta ki, hogy a roma önmeghatározás

⁹ Tremlett, Annabel – McGarry, Aidan: *Challenges Facing Researchers on Roma Minorities in Contemporary Europe: Notes towards a Research Program*. ECMI Working Paper, no. 62, 2013. 8.

¹⁰ Andriescu, Monica – Gherghina, Sergiu: *The Dual Consequences of Politicization of Ethnicity in Romania*. ECMI Working Paper, No. 63, 2013.

¹¹ Nagel, Joane: *Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture*. *Social Problems*, 1994/1. 152-176.

¹² Kállai Ernő: Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio*, 2014/2. 114-146.

nagyban függ a diszkrimináció és a stigmatizáció mértékétől, az ilyen irányú közéleti diskurzus erejétől.¹³

A politikai részvételhez való általánosabb viszonyulás mellett, hasonlóan kevés figyelem övezte ebből a szempontból is az egyik lehetséges intézményi mechanizmusnak, annak a körülbelül kétszáz roma pártnak a főbb jellemzőit, amelyeket a rendszerváltás óta hoztak létre a térségben Csehországtól kezdve egészen Moldováig és Görögorszáig. Magyarországon napjainkig több mint ötven, az elnevezése és/vagy az alapszabálya alapján cigányként/romaként azonosítható politikai pártot alapítottak. Az időben viszont többnyire változó, instabil formációkban megmutatkozó roma párt jelensége ilyenformán mind a pártverseny, mind pedig a kisebbségi közélet állandó, ugyanakkor inkább marginális szereplője.¹⁴ Az eddigi országgyűlési választások mindegyikén tudott jelölteket állítani legalább egy roma párt, parlamenti mandátumot viszont egyik sem volt képes szerezni. A túlnyomórészt nem sokkal a választások előtt létrejövő és magukról leginkább akkor hallható formációk így szükségszerűen a választási kampányok idején részesültek némi közéleti és médiafigyelemben, egyrészt a romák rendkívüli politikai alulreprezentáltságával összefüggésben, illetve a politikai részvétel és képviselői lehetséges egyéb útjainak megítélésével. Másrészt pedig, és különösen a 2000-es években, a kívánt társadalmi-gazdasági integráció körüli közéleti polémiaikkal, valamint az évtized végén a radikális jobboldal térnyerésével, a Jobbik parlamentbe kerülésével kapcsolatosan.

A roma pártok megítélését és politikai helyzetét egyaránt új megvilágításba helyezték viszont a 2014-es országgyűlési választásoktól alkalmazott új választási és kampányfinanszírozási szabályok: egyfelől a korábbi 750 helyett elegendő csupán 500 aláírást gyűjtenie egy jelöltnek az induláshoz, de lehetőség van a többes jelölésre is, valamint 27 egyéni jelölt, azaz 13,5 ezer aláírás birtokában az országos lista állítására. Másrészt az egyéni választókerületi jelölteként járó egymillió forintos, majd az

¹³ Tátrai Patrik et al.: Etnikai besorolási gyakorlatok. A cigányság külső kategorizálását befolyásoló tényezők. *Socio.hu*, 2017/2. 48. socio.hu/uploads/files/2017_2/tatrai_tan.pdf

¹⁴ Dobos Balázs: Roma pártok és választási mobilizáció Magyarországon. *Magyar Kisebbség*, 2016/3-4. 94-119.

országos lista állításakor legkevesebb, közel 150 millió forintot további támogatás komoly pénzügyi ösztönzőkként működtek, amelyek hatására számos új kétes, köztük roma párt alakult és indult a két legutóbbi országgyűlési választáson, kiérdemelve így a sajtó egy részétől a „kamupárt” vagy „bizniszpárt” elnevezést. Nem állítjuk természetesen azt, hogy minden, a 2010-es évek közepétől létrejött roma párt a valós politikai érdekképviseleti tevékenységet nélkülöző, csupán anyagi megfontolások által vezérelt formáció lenne, de kétségtelen, hogy egyre több ilyen párt alakult: a 2014-es választásokat megelőzően, 2013-tól öt, a 2018-as választások előtt, 2017-től pedig rekordszámú, összesen tíz új roma párt hivatalos bírósági bejegyzésére került sor. Közülük 2014-ben négy párt tudott szintén kimagasló számú, az 1990-2010 közötti összes indulást messze meghaladó, összesen 113 egyéni jelöltet állítani, akik átlagosan viszont már csak 96 szavazatot kaptak a kerületekben. A korábbi választási rendszerben indulókhöz képest, a 2010-es évekbeli pártok és jelöltjeik már jóval csekélyebb társadalmi beágyazottságát és támogatottságát újfent megerősíti, hogy a legutóbbi, 2018-as választásokon induló mintegy 11 roma párt 176 jelöltje átlagosan már csak 48 szavazatot kapott egyéniben, jóval alatta maradva ezzel az induláshoz szükséges 500 támogató aláírásnak is. Mindezek, továbbá azok a körülmények, hogy 2014 után többekre ráadásul bírságot is kiszabtak jellemzően az ajánlóívekkel való elszámolás hiánya miatt, többek ellen feljelentést tettek a kampánypénzekkel való elszámolás szabálytalanságai következtében, illetve nem utolsósorban, hogy vezetőik többnyire jelen elemzés szerzője számára is elérhetetlennek bizonyultak, jeleznek egyrészt egy, a roma pártok terén is előállt új politikai helyzetet, másrészt pedig szükségessé teszik, hogy jelen elemzés időhatárait a 2010-es évek közepén zárjuk le.

Annál is inkább, mert a megalakuló politikai pártok tényleges, gyakorlati jelentőségén sok esetben túlmutatott az a normatív jellegű vita a kérdéssel foglalkozó közirók, kutatók, valamint többségi és kisebbségi politikusok, aktivisták részéről, amely leginkább egy hazai roma párt (illetve általánosabban, a fentiekkel összefüggésben egy kifejezett romapolitika vagy egy „színvak” szociálpolitika) szükségességét, létjogosultságát feszegette, főként ugyancsak a választások idején. Az írásaikban e szerzők leginkább arra összpontosítottak, hogy miként lehetne a romák érdekeit a legjobban

a politikai döntéshozatal folyamataiban megjeleníteni, és ebben lehet-e szerepe, mi több, kell-e, szükséges-e egyáltalán egy roma párt megalakítása. A vita természetesen nem független attól, hogy egyrészt a véleményeiknek hangot adók miként tekintenek a romákra, miként értelmezik az etnikai és a szociális tényezőket, milyen önképpel és igazolással rendelkeznek, másrészt pedig nem választható el az aktuális szervezeti törekvésektől és a szélesebb politikai kontextustól sem. A mostani elemzés azonban határozottan nem ebben a normatív kérdésben kíván állást foglalni, hogy kell-e Magyarországon egy roma párt, hanem a célja jóval inkább a roma párt léte és szükségessége mellett és ellene felhozott érveknek a szisztematikus elemzése és azok összevetése. Ebben egyrészt a sajtó vonatkozó cikkeinek, másrészt pedig egy 2015-ben lezárult kutatás keretében megkérdezett, tíz egykori és mostani pártvezetővel készült, félig strukturált mélyinterjú kvalitatív vizsgálatára támaszkodunk.¹⁵

II. Érvek a roma politikai párt mellett

Egy „erős szervezettséggel és közös akarattal” bíró, etnikai alapú roma szerveződés gondolatának, legyen az politikai párt vagy mozgalom, egyik legismertebb hazai képviselője Bíró András, aki számos írásban és interjúban szállt síkra amellelt, hogy a romáknak az áldozati szerep meghaladása, a polgárosodás érdekében „*valódi politikai súllyal rendelkező, megkerülhetetlen és kijátszhatatlan*” partnerekké kell válniuk a közéletben.¹⁶ Álláspontja szerint „*ez azonban csak akkor sikerülhet, ha ezek a testületek ahulról jövő kezdeményezésekre támaszkodnak, politikájuk átlátható és konszenzuson alapul, a választókerületek elszámoltathatják vezetőiket, és a bizalom – a pakiv – lesz a siker útja.*”¹⁷ A párt mellett

¹⁵ A roma pártokra vonatkozó bírósági nyilvántartási adatok szerint így a 2015-ben bejegyzett, illetve addigra már törölt pártok vezetőinek mintegy felével sikerült interjút készíteni. Az interjúalanyok válaszait az elemzés anonim módon közli.

¹⁶ „Nem magyarázható minden a körülményekkel...” Bíró András polgárjogi aktivistával Rádai Eszter készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2005. március 11.

¹⁷ Bíró András: Hogyan tovább? *Dinamó Műhely*, 2014. augusztus 14. http://dinamo.blog.hu/2014/08/14/hogyan_tovabb_764 (letöltés ideje: 2018. november 13.).

szóló, és az alábbiakban rendszerezett, főként a meginterjúvolt pártvezetők megnyilatkozásaira és a roma sajtóra hagyatkozó, politikai, etnikai és szociális indokok többsége szerves részét képezi Bíró érvelésének, ideértve egyebek mellett a többségi elzárkózás vagy a lehetséges mérleg nyelve szerep kiemelését. Szerinte összességében, „amikor ilyen méreteket ölt a diszkrimináció, és amikor az etnikai hovatartozás ennyire meghatározza egy csoport létét, akkor nincs mese, saját érdekképviseletet kell létrehozni. (...) A demokrácia lehetővé teszi etnikai párt létrehozását, és szerintem ezzel a lehetőséggel nem csupán a határon túli magyaroknak, a magyarországi romáknak is élniük lehet. Nincs más út, ha a cigányok érvényre akarják juttatni az érdekeiket. Az eddigi kormányok politikái megmutatták, hogy felülről, kívülről senkitől sem várhatják el. Más kérdés, hogy egy független, alulról szervezett roma politikai mozgalom képes-e versenyképes párttá válni. Azonban, ha nem a bukott választási párt modellje, hanem egy mélyen beágyazott politikai erő jön létre, akkor pár parlamenti képviselőn túl polgármesterek, iskolaszéki elnökök, regionális fejlesztési bizottságok tagjai is egyengethetik a polgárrá válás útját.”¹⁸

II. 1. Elismerés, politikai és kisebbségi képviselet

A roma pártok létrehozása és a választásokon való indulása mellett felhozott érvek sorában elsőként említendő az a többek által megfogalmazott, az időbeliséggel összefüggő nézet, hogy egy hatékony roma pártot valójában már sokkal korábban, az első parlamenti választások idején meg kell volna szervezni, mert az azóta eltelt időben nem politikai erőként, hanem inkább csak problémaként számolnak a romákkal. „A magyarországi cigányság ott tévedett az elmúlt tíz évben, hogy egyszer sem jelentette meg

¹⁸ Magyar, cigány és zsidó áldozatok vetélkedője. Bíró András szerint a romák polgárrá válásához szükség van az etnikai tudat erősítésére. *Népszabadság*, 2014. június 27. <http://nol.hu/belfold/aldozatok-vetelkedoje-1470877> (letöltés ideje: 2018. november 13.).

magát” mint politikai erő, szavazóbázis, így mutatva meg, hogy jelentős részük tudna egy irányba szavazni.¹⁹

„A Roma Parlament alakulásánál már ott voltunk (egy civil szervezettel – D. B.), és akkor, a rendszerváltás hajnala volt ez, mikor arról volt a legnagyobb vita, hogy induljon-e akkor egy roma párt. A Roma Parlament, mint egy gyűjtőszervezet, ami a gombamód létrejött roma civil szervezeteket próbálta egyben tartani, mint egy ernyőszervezet, az indítsa-e a jelöltjeit a parlamenti választásokon vagy a pártok mögé sorakozva, és akkor divat volt a rendszer új pártjai mögé sorakozva, felállva jelenítse meg a roma érdekeket. (...) Sajnos a Roma Parlament akkori vezetése óriási mértékben felelős volt, hogy ez nem úgy alakult, hogy akkor a roma közösség önállóan megméri magát. Akkor még volt annyi lendület, annyi erő, annyi újszerű a történetben, hogy akkor nagyon komoly esély lett volna bekerülni a Parlamentbe. És valóban létrehozni egy olyan frakciót, ami (...) az előkészítés, meghozás és végrehajtás ellenőrzésében részt vesz. Mert ez a parlamenti munka gyűrűződött volna a megyei közgyűlések munkájára, és a települési önkormányzatok munkájára. Nem egy báb lett volna, felül egy vízfejű valami, hanem az alapokról tudott volna építkezni úgy, hogy valódi érdekképviselőt ellát. Az akkori vezetés máshogy döntött (...) Én saját magunkat hibáztatom azért, hogy akkor nem indultunk el.” (N1, 2000-es évekbeli pártvezető)

„Azt gondoljuk, hogy nagyon is időszerű volt Magyarországon, tehát sokkal korábban kellett volna. Egyébként alapvetően azt fogalmaztuk meg korábban is, hogy a rendszerváltásnál kellett volna egy rendszerváltó roma pártnak is létrejönnie (...) akkor most már bele lenne ágyazódva a nagypolitikai életbe, és valószínűleg kiirhatatlan lenne a magyarországi Parlamentből, és valószínűleg sokkal előrébb lenne a roma integráció is. Vagy lehet, hogy már nem is kéne erről beszélnünk.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

A megkérdezett pártvezetők számára értelemszerűen nem is kérdés egy roma párt szükségessége és létjogosultsága. Elvi szempontjaik sorában kiemelik a politikai egyenlőséget, azaz azt, hogy a romáknak állampolgárként és kisebbségi csoportként

¹⁹ „Át kellene vinni egy réteget”. Interjú Varga Józseffel, a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány kuratóriumi elnökével. *Amaro Drom*, 2001/január. 15.

ugyanolyan alapvető joguk van a politikai részvételhez és a létszámarányos képviselethez, mint a többségnek, beleértve a politikai pártok létrehozását is, és amennyiben az adott, miért ne gyakorolnák ezt a jogot. A párt a maga eszközeivel, főként a választásokon való indulással hozzájárulna az állampolgári jogok és kötelességek szélesebb körű tudatosításához is. Számukra hivatkozási alapként megjelennek a kisebbségi magyar közösségek pártjai is, mondván, hogyha nekik szabad, akkor az anyaországban ezt miért ne lehetne, utalva egyúttal arra is, hogy Magyarországon mintha már túlon túl ideologizált kérdéssé is vált volna a roma párt ügye.

„Ez az elv, ez az egyenlő jogok célkitűzése, hogy mi is részt vegyünk, mi is kivegyünk a részünket abból, hogy döntéseink legyenek, mi is azt akarjuk, hogy képviseletünk legyen a Parlamentben, a megyei (önkormányzatokban – D. B.), településeken, a városokban és a kisebb településeken.” (N3, 2010-es évekbeli pártvezető)

„Teljesen ésszerű, ha ennek az országnak tíz százaléka cigány, legyen akkor egy ötszázalékos párt ebben az országban. (...) Nem is baj ez igazából, mert egy normális demokráciában az lenne a normális, ha minden pártban ott ülnének a cigány emberek, és nem kéne külön párt, de sajnos a magyar demokrácia, ha lehet demokráciáról beszélni, az nem nőtt fel még idáig.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

„Amíg természetesnek tűnik a határon túli magyarokkal kapcsolatos nemzetpolitika, addig ezt nálunk nem veszik természetesnek sem a politikusok, sem a többségi társadalomhoz tartozók. (...) Mi ez a kettősség?!” (N1, 2000-es évekbeli pártvezető)

További magától értetődő érvként hozzák fel, hogy értelemszerűen a törvényhozásban hoznak fontos döntéseket, ezért ott lehet és kell a döntéseket alapvetően befolyásolni.

„Mivel tudom azt, hogy a pártok kerülnek a kormányba, bízom abban, hogy a cigányságnak van esze ahhoz, hogy milyen létszámmal van, és saját magát be tudja juttatni a Parlamentbe, és ha a Parlamentben van, akkor tudja az igazát kiharcolni, kivívni.” (N4, 1990-es évekbeli pártvezető)

„Úgy van létjogosultsága, ha a települési önkormányzatot, a megyei közgyűléseket és a Parlamentet együtt kezeljük. Úgy van, ha a törvényekkel három dolgot tudunk tenni: a jó törvényeket

használni, a rosszakat megszüntetni, a hiányzó törvényeket meghozni.” (N1, 2000-es évekbeli pártvezető)

Ha pedig nem kerül be egy roma párt az Országgyűlésbe, már az egy százalékos listás szavazat elérése is olyan eredményeket hozhat, hogy a párt stabilizálódásával, a költségvetési támogatás birtokában, parlamenten kívüli pártként, de állandó politikai és médiaszereplővé válhat, ezzel segítve az érdekek képviselését és a vélemények formálását.

„Mi abban bízunk, hogy legalább az egy százalékot teljesíteni fogjuk. Nem csak azért, mert irodát kaptunk volna, országos pártközpont-irodát, meg állami költségvetést – az sem lett volna rossz –, hanem azért, mert az egy százalékot teljesítő pártokat általában megkérdezik az ország működéséről, kifejtetik a véleményüket, sokkal jobban, mint egy civil szervezet, vagy bármi.” (N1, 2000-es évekbeli pártvezető)

„Ha egy százalékot elért volna, akkor is sikeres lett volna. (...) ez nagyot jelentett volna a politikai palettán, mert már valahol jegyezték volna, hogy igenis, ott vannak a roma pártok is.” (N3, 2010-es évekbeli pártvezető)

A roma pártok esetében is jelen van a más etnikai pártokra jellemző, a „csak magunkra számíthatunk” indoka, amelyet lehet egyrészt belülről, a kisebbségi sajátosságok felől értelmezni, és amelyet kívülről pedig alátámaszthat a romákkal szembeni többségi elzárkózás. Az 1994-ben választási pártként induló Cigányok Szolidaritási Pártjánál például mindez olyan formában jelent meg, hogy végre „*magunk közül*” választhatjuk a jelöltjeinket, „*magunknak gyűjtjük*” a kopogtatócédulát, és sok cigány ember végre „*saját kisebbségi pártjára szavazhat*”.²⁰ Ez az egyik oldalról nézve tehát szorosan összekapcsolódott a kisebbségi identitás felvállalásával, a szükséges önbecsülés megteremtésével. A kérdés erről az oldalról az elismerés igényéhez is kötődött.

„Azt mondtuk, hogy nem attól függ, hogy hány szavazatot kapunk, nem abban lesz eredmény, hogy öt százalékot teljesítünk és bekerülünk a Parlamentbe, hanem ha van tíz büszke család, aki a választás napján ünneplőbe öltözik, és elmegy szavazni büszke cigány emberként, ugyanúgy büszke magyar identitású cigány emberként, akkor már megérte. Nem az volt a fokrő, hogy most

²⁰ Horváth Margit: Ötéves a Phralipe. *Phralipe*, 1994/4. 3-4.

parlamenti képviselők legyünk, hogy frakciónk legyen, ez egy álom volt, de mertünk nagyot álmodni. (...) És nagyon sok büszke cigány ember volt, aki elment, felvette a szép fehér öltönyét, és büszkén elment vasárnap, és szavaztak, és azt mondták, hogy igen, itt vagyunk, és becsüljük azt, amit erről gondolunk. Nem vagyunk kevesebbek, nem vagyunk rosszabbak, emberek vagyunk, cigány emberek, akik büszkék cigányságukra és magyarságukra is.” (N1, 2000-es évekbeli pártvezető)

„Én még mindig abban bízom, hogy nem lehet ezt a népréteget nem tudomásul venni, nem lehet az, hogy nem fog egyszer létrejönni egy olyan, alulról jövő kezdeményezés, amely a cigányság akaratából, szándékából és saját erejéből fog igazából a csúcsra jutni. Na, akkor lesz igazi, valódi érdekképviselete a cigányságnak!” (N5, 2000-es évekbeli pártvezető)

„Sok csalódás érte már őket, ők már teljesen elfásultak, ez volt, ami a cigány pártnál egy kis kapaszkodó lehetőséget adott.” (N3, 2010-es évekbeli pártvezető)

A többségi elzárkózás mellett, a roma párt szükségessége kapcsán említik a deskriptív vagy tükörképviseletet, azt a gondolatot, hogy jelen esetben a romákat igazából csak romák képesek hatékonyan képviselni, mert ők ismerik a közösséget, a felmerülő problémákat és szükségleteket, ugyanakkor róluk, de nélkülük döntenek.

„Valójában mi tudjuk azt, akik roma közösségben élünk, hogy mik a valódi problémák, és mi látjuk, hogy mennyire maradunk ki a történetből.” (N1, 2000-es évekbeli pártvezető)

„(...) mindig a cigányokról a cigányok nélkül kívántak dönteni. Ez nem lehet, mert kiépült, kinevelkedett, és nem a társadalom, nem a nagypolitika jóvoltából, hanem a saját erejéből a cigányoknál egy nagyon komoly szakmai és politikai réteg, akik nagyon nagy tudással bírnak. (...) Ezeknek az embereknek a tudását vétek nem használni, de nem akarja használni a politika.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

II. 2. A hátrányos szociális helyzet

Többek szerint már maguk az életkörülmények is eleve olyan tényezők, amelyek indokolják egy roma párt életre hívását.²¹ Ide sorolandó az etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés, valamint a szociális kirekesztés is, amelyek szintén alátámasztják egy roma párt létjogosultságát.²²

„Rosszabb a nyomor, mint Afrikában, mert Afrikában télen nem kell tüzelni. Európa és a világ szívében, Magyarországon egy egymillió közösség, és hozzátevé azt az egy-másfélmillió nem roma közösséget is, (...) olyan szolidárisan, ahogy azt Móríc Zsigmond leírta a Hét krajcárban, ezért kell az egy-másfélmillió nem roma emberről is beszélni.” (N1, 2000-es évekbeli pártvezető)

II. 3. A nem roma pártok szerepe

A nem roma parlamenti vagy nem parlamenti pártok oldaláról közelítve, például a Horváth Aladárhoz köthető, végül be nem jegyzett Roma Parlamenti Választási Szövetség 1994-es életre hívása kapcsán fogalmazódott az meg hangsúlyosan, hogy a cigányság leginkább azért támaszkodhat a saját erejére, mert a nem roma szavazatokra is számító politikai pártoknak jórészt a szavazatvesztéstől való félelmükben valójában kevésbé érdekük a cigányság érdekeinek képviselete. Így egyre kevésbé lehet külső szövetségesekre szert tenni és közvetve érdekeket érvényesíteni.²³

„Az elmúlt huszonöt év azt igazolta be, hogy senkire nem számíthatunk, mindenki volt kormánypárton, mindenki volt ellenzékben. (...) és úgy döntöttünk (a párttal), hogy megpróbáljuk önállóan. Nagyon nehéz fába vágtuk a fejszénket, mert addigra a

²¹ Osztojkán Béla: Miért kell ilyen párt? *Világunk*, 2006/2. 4.

²² Báder Csaba: Kell a romapolitika! *Romnet*, 2013. október 30. http://www.romnet.hu/jegyzetek/2013/10/30/bader_csaba_kell_a_romapolitika (letöltés ideje: 2018. november 13.). Horváth Aladár: „Rendezni végre közös dolgainkat.” *Galamus Csoport*, 2013. november 4. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=337309_rendezeni_vegre_kozos_dolgainkat (letöltés ideje: 2018. november 13.).

²³ Hell István: Megalakult a Roma Parlamenti Választási Szövetség. Interjú Horváth Aladárval, az új párt elnökével. *Amaro Drom*, 1994/4. 4-5. Roma Parlamenti Választási Szövetség – sajtótájékoztató. MTI, 1994. február 23.

romákat, közösséget mindenki becsapta, bizalmatlanok voltak, lecsúsztak a társadalmi ranglétrán, eltelt a rendszerváltástól akkor X év.” (N1, 2000-es évekbeli pártvezető)

„Ezek olyan hiányosságok, amiket véleményünk szerint soha egyetlen párt sem fog a zászlajára tűzni, mert nem népszerű. Abban a pillanatban, hogy valaki a cigányokat barátjaként tekinti, abban a pillanatban veszít a népszerűségéből. Sokkal népszerűbbé válik az a párt, aki cigányellenes (...) most a pártok arra licitálnak, hogy ki tud jobban, ki tud nagyobbat cigányozni.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

„A pártok nehezebben vesznek be roma embereket, egy-kettőt, ami csepp a tengerben, de evvel, ha mi meg tudnánk magunkat erősíteni, pártokkal koalíciót tudnánk kötni, mert azt mondanák, hogy szükségünk van rátok. Be tudnánk integrálódni (...) és magas szinten tudnánk elérni eredményeket.” (N3, 2010-es évekbeli pártvezető)

A roma érdekek felvállalásának és képviseletének hiányán túlmenően azonban hangot adtak annak, hogy a pártok számára a romák valójában csak a választások idején fontosak, eszközként használják csupán őket, csak a szavazataik kellene, amiket üres ígérekkel vagy akár konkrét anyagi juttatásokkal, vagy éppen megfélemlítéssel vesznek meg.

„(A nem roma pártok – D. B.) ahhoz szoktak hozzá, hogy három fröccsért vesznek meg szavazatokat, vagy libacsontokért, meg lejárt konzervekért. (...) A választás napján még fontosak is vagyunk néhány, autóval szállított szavazatért, de a következő hét mindig a hideg valóság, amivel szembesülnek az emberek.” (N1, 2000-es évekbeli pártvezető)

„Azt gondoltuk néhányan, hogy eszközként használják, használták az elmúlt időszakban a romákat a politikai pártok saját kényük-kedvük szerint. Tehát éppen a jobboldal, éppen a baloldal, a romák pedig meg mindig csapódtak valahova, ahol éppen az erő (...) Sokszor elmondtuk a gyűléseiken, a rendezvényeinken, hogy annyi esélyt adtak az elmúlt húsz évben jobboldalnak, baloldalnak, de soha nem adtak még maguknak, a cigányok a cigányoknak esélyt.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

„És elmagyaráztam nekik, hogy gyerekek, (...) és nem tudták felfogni, hogyha a cigányok összefognak, nincs olyan párt, amely őket legyőzze. Nem tudták felfogni azt, hogy önmagukon soha nem

fognak tudni segíteni, ha mindig másnak a szekerét fogják tolni. Miért? Osztogatták a szalámit, osztogatták a kólát, osztogattak kinek pénzeket, minden, tehát megvették a vezetőket. Így saját maguk alatt vágták el a fát, és hol vannak? Még rosszabb helyzetben vannak.” (N6, 2000-es évekbeli pártvezető)

Az interjúalanyok rávilágítottak, hogy a pártok, illetve akár a velük szövetséges roma szervezetek többnyire a választások idején igyekeztek felderíteni és maguknak különféle eszközökkel megnyerni azokat a helyi befolyásos roma személyiségeket, helyi erős embereket, akik meg tudnák szervezni, hogy a helyi közösség melyik irányba szavazzon.

„A nem cigány pártok mindig igyekeznek megtalálni a helyi, erős cigányokat, (...) teljesen mindegy, hogy uzsorás éppen, nem finnyások a magyar pártok és a helyi vezetők ebben a tekintetben. Tehát mindig a legerősebbet megtalálják, és ő mondja majd meg ott, hogy kire, vagy hogyan, vagy mint kell ott szavazniuk. Azt gondoltuk, hogy ezt a fajta beidegződést kell megszüntetnünk. (...) Hibás vagy nem hibás, tehát mi nem mentünk bele abba a játékba, amibe a többi pártnál ilyenkor a cigányoknál belemennek, hogy elkezdünk osztogatni.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

Több roma pártvezető is korábban meghatározó szereplője volt a helyi és megyei roma politikának, és idővel szoros kapcsolatot ápolt parlamenti pártokkal, részt vett választási kampányokban, akár testközelből tapasztalta a szavazatvásárlást, és utóbb mindezek, illetve a konkrét lehetőségek, hatékony érdekképviselő hiánya miatt ábrándult ki a velük való együttműködésből.

„Nagyon szépen működünk, de ugye közénk álltak a pártok. (...) (Egy pártpolitikus – D. B.) nem engedett közel menni, mert mindig kifogást keresett. Tehát, nekünk az fáj, azért is hagytam abba, hogy kiadták a Parlamentben, hogy nem ez kell, a roma társaság kap kétmilliárdot felzárkóztatásra, infrastruktúrára (...), de ez nem valósult meg soha. Ekkor már eldöntöttük (...), unszoltak bennünket, hogy alakítsuk át a szervezetet párttá. (...) Nagyon, de nagyon csalódtam azokban, hogy hittünk a pártvezetőkben. Ígéretet kaptunk, eljártunk továbbképzésektől kezdve mindenfajta Balatonszárszótól kezdve, Balatonföldvár, Budapesten a Munkásotthonban, akkor a minisztériumokba jártam, énnekem volt belépőm is a Parlamentbe. (...) És akkor én láttam, hogy mi itt nem rúgunk labdába.” (N7, 2000-es évekbeli pártvezető)

„Mikor engemet megválasztottak '94-ben, '95-től olyan párt nem volt, amely ne próbálkozott volna engemet bevenni. (...) Eltelt egy kis idő (...) csináltam is már a pártot. (...) volt a tökfesztivál, oda kellett menjek. (...) Bemegyek, (egy országos pártpolitikus – D. B.) fogad engemet, testőrök, minden nyavalya, (...) a polgármesteri hivatal tárgyalójában. (...) A lényeg az, hogy azt akarta, hogy adjon tyúkokat, disznókat, lovakat, de ebből semmi nem lett. Hogy gondolkozzak, hogy kinek adok, hogyan adok. Adhatok a faluban is, minden, cigányoknak, hogy legyen, hogy tudjanak mivel. Meg gyümölcsfákat, tízezer darabot. A gyümölcsfák eljöttek X településig, és ott megakadtak, de az én nevem volt aláírva (...) harmincat kaptam. Odaadtam egyik-másiknak, ne is lássam. És utána akkor kezdtem járkalni, hogy hol van gyümölcsfa, meg ilyesmi-olyasmi, mindig falba akadtam. És azt mondtam, hogy gyerekek, volt egy nagygyűlés, én ezeket elmondtam, nem lehet ezt csinálni.” (N6, 2000-es évekbeli pártvezető)

Amennyiben pedig az adott roma párt vezetői leültek más pártok képviselőivel választási együttműködésről tárgyalni, úgy érzékelték, hogy nem kezelték őket egyenlő félként.

„Voltak ilyenfajta tárgyalásaink, nem volt ez biztos, hogy mi elindulunk az elején, (...) ahol semmit nem kértünk tőlük. Azt kértük tőlük, hogy vegyenek egyenrangú partnerként minket. Tehát ha van egy koalíció, akkor a párt ugyanazt a szerepet játssza, mint a többi párt. De hát nyilván ezt nem akarták, partnerként senki nem akar romákat.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

További motívum a szakpolitikai programokkal való elégedetlenség: ígéretek helyett konkrét tetteket, a legkisebb településeken is érezhető eredményeket sürgetnek. Felhívják tehát arra is a figyelmet, hogy a pártok ígéretei és sok megkezdett program nem valósult meg, nem volt érezhető hatása.²⁴

„Sodor bennünket az ár, megyünk, amerre visz bennünket. (...) Mert ha egyszer is egy kormány kiállna mellénk, és azt mondaná, hogy ezt a tervet nem csak ígérjük, hanem létrehozuk, akkor azt mondanám, hogy benne vagyok. Na, de ilyet még nem találtam.” (N7, 2000-es évekbeli pártvezető)

²⁴ L. pl. Cigány Kisebbségi Önkormányzatok I. Országos Kongresszusa. *Világunk*, 2009. március. 8-9.

A 2000-es évektől kezdve pedig hangsúlyos szerepet kezdett játszani a radikális jobboldallal, mindenekelőtt a Jobbikkal és a Magyar Gárdával szembeni összefogás szükségessége.

„Ha elég szélsőjobbra megy a politika 2018-ban, akkor lenne csak igazán értelme, és alapja annak, hogy egy roma párt odakerüljön a Parlamentbe.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

II. 4. A képviselet további csatornái és az összefogás szükségessége

A parlamenti pártok listáin mandátumot szerző roma politikusokkal kapcsolatban a megkérdezett roma pártvezetők széles körében elfogadottá vált az a nézet, hogy ők inkább az őket a parlamentbe bejuttató politikai erők képviselői, és esetükben könnyen fennállhat a „díszcigány”-szindróma.²⁵ A pártok listáin országgyűlési mandátumot szerzett roma képviselők a különböző megnyilatkozásaikban ugyanakkor értelemszerűen a politikai képviselet ezen csatornája, a pártokkal való szövetségkötés mellett tesznek hitet. Az interjúalanyok mindazonáltal komoly fenntartásaikat hangoztatták azzal kapcsolatban, hogy a parlamenti pártok roma országgyűlési képviselői tudnak-e egyáltalán és mennyiben javítani a romák helyzetén.

„Mindig volt egy-két olyan ember, akit a politika az ügyeletes cigányként kikiáltott, és nem volt kérdés, hogy milyen politikai vénája, vagy hogy milyen elfogadottsága van, az egyetlen kérdés a bőre színe volt, hogy barna legyen és látszódjon rajta, hogy cigány. Tehát a politikának ez volt az elvárása a cigány politikusoktól. És mi azt gondoltuk, hogy ezen változtatni kell. (...) Tehát a díszcigányaik kiállításán kívül nem igazán van senkinek se stratégiája, se pedig szakember-gárdája arra, hogy a cigány ügyet kezelje.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

„Már régen érzem azt, hogy a mostani pártok nem nagyon fogadják el a romákat. Egy-két ilyen díszképviselőt betesznek, azok nem fogják megoldani a romaság (helyzetét – D. B.), tehát nem a romák hangját fogják mondani a Parlamentben, hogy figyeljünk már oda, hogy igenis van 800 ezer, már egymillió romaság itt Magyarországon. És el tudja a mi panaszaikat mondani és el tudja

²⁵ L. még László Zoltán: Nagy összefogások, kis esélyek. *Amaro Drom*, 2006. február. 4-6.

fogadtatni ezen a hangon. Ha nincs képviselet, ezért vannak ezek a leszakadások, eszméletlen nagy igazságtalanságok.” (N3, 2010-es évekbeli pártvezető)

Megfogalmazódott olyan vélemény is, hogy egyes roma politikusok vagy szervezetek felkarolása, majd a nem-cselekvés politikája, az eredmények hiánya a parlamenti roma politikusok esetében tudatos folyamat következménye, amelynek fő célja, hogy megakadályozza a romák széles körű összefogását:

„Olyan is van, hogy ezek a pártok, különféle pártok lássák, hogy a romák összefogást nem akarnak, akkor megpróbálják széjjelforgácsolni. A roma értelmiségi embert meg megpróbálják elcsalogatni. (...) és akkor ott vannak három-négy évig, és semmire se viszik.” (N8, 1990-es évekbeli pártvezető)

„Olyan helyzetet teremtenek a kisebbségi önkormányzatoknak, meg a szervezeteknek, meg a megalakuló, nemzetiségi alapon megalakuló pártoknak, hogy nem áll érdekében egyetlenegy hatalomnak sem, de még a helyinek sem, hogy eredményt érjenek el. Ott, ahol simulékony tud lenni egy képviselő, ahol nem tud produkálni eredményeket, azt megfizetik. Ahol eredményeket tud produkálni, az már veszélyforrás, azt már nem tudja támogatni egyetlenegy kormány sem. (...) és nehogy véletlenül egységet teremtsen a magyarországi cigányság, mert az megint nem jó volna. Nem kell, hogy sokan legyenek, nem kell, hogy tömegeket kovácsoljon össze (...), nem kell veszélyforrás. (...) Csak addig segítik, csak addig támogatják – látszólag – a cigányság önszerveződését, amíg a veszélyt nem látják benne.” (N5, 2000-es évekbeli pártvezető)

Több megnyilatkozás szerint a rendszerváltás után tartóssá vált szervezeti pluralizmus és széthúzás felszámolásának egyedüli útja egy egységes roma párt kialakítása lehet. A romák egységének megteremtése, a széttagoltság és megosztottság felszámolása tehát ugyancsak állandó eleme a pártok megnyilatkozásainak és dokumentumainak.

„A rendszerváltás után mi történt? Alakultak a szervezetek, és a szervezetre a nagyobb pártoknak szüksége volt, mert az szavazatot hozott, és így kilőszámra meg is lehetett őket venni. (...) Ezt csak úgy lehetett volna, hogy párttá alakulnak mind, egy pártot támogatnak, és nem adja el magától.” (N4, 1990-es évekbeli pártvezető)

Több alkalommal jelent meg annak kiemelése, hogy a cigányságnak erős, szervezett és alkuképes politikai erőként kellene magát megjelenítenie, mert addig csupán problémával számol vele a szélesebb közvélemény. Az olykor az egymillió főt is meghaladó, becsült létszámadatok ráadásul akár vonzóvá is válhattak egyes roma politikusok számára, akik reményei szerint többszázezer potenciális szavazó összefogásával a romák komoly belpolitikai tényezőt jelenthetnek, mi több, a pártversenyben akár a mérleg nyelve szerepét is betölthetik.²⁶

„Ez egy akkora tömeget jelentene bármelyik párt számára, aminek szerintem látják a veszélyét, hogy el tudná dönteni azt, hogy melyik párt nyerjen. Mert amelyik párt oldalára állna ez a tömeg, és egységesen, akkor az meghatározná, hogy ki legyen a kormányzópárt.” (N5, 2000-es évekbeli pártvezető)

„Ha Magyarországon, legalább az az 500-600 ezer romaság összefogna, és valójában nem állna se jobbra, se balra, hanem igen, ott marad ezen a középúton teljesen, akkor a mérleg nyelve lenne, iszonyatos erővel rendelkezne, bele tudna szólni az országnak a dolgaiba.” (N3, 2010-es évekbeli pártvezető)

Amennyiben pedig a parlamentbe jutva a pártból ne válna egy koalíció részeként kormánypárt, akkor kiemelik, hogy önmagában a parlamenti jelenlét is rendkívüli fontosságú.

„Valamelyik párt úgyis megkeres minket, mert úgy tud többségben lenni. De jelen vagyunk, olyan, mint a szín a palettán.” (N3, 2010-es évekbeli pártvezető)

„Hát, ott van az LMP. Szinte alig valami, de a szava megvan, és óriási hatalom van mellettük, hát, bent vannak a Parlamentben, és az jelenti a vezető szerepet, aki bent van a Parlamentben.” (N6, 2000-es évekbeli pártvezető)

A pártoló érvek sorában idővel feltűnt, hogy a kisebbségi önkormányzati rendszer összességében csak a kulturális autonómia kialakítására hivatott, a civil egyesületek pedig egyre inkább kiszolgáltatottá váltak.²⁷ Bíró András szerint a kisebbségi

²⁶ A roma politika új alapokra helyezését sürgeti az MCF. *Világunk*, 2005/4. 27. „Hogy itt gyilkosságoknak leszünk tanúi, az nem kétséges”. Bíró András polgárjogi aktivistával Rádai Eszter készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2008. július 18.

²⁷ Rostás-Farkas György: Kis nép is lehet naggyá. *Kethano Drom*, 2001/3-4. 4-6.

önkormányzatokkal csupán „egy fiktív, helyi és országos szintig emelkedő álképviseleti gyakorlat alakult ki, ami e rendszert – valóságosan reprezentatív parlamenti képviselet, valamint hitelesség hiányában – a pártpolitikai játszmák mellékes szereplőjévé degradálta.”²⁸ Egy más területen, az „államosított” kisebbségi önkormányzatok mellett pedig „az egyes pártokhoz lecsapódott, illetve általuk kizárólagosan választási célokból gyarmatosított roma civil szervezetek inkább alkalmazkodnak, mintsem önálló stratégiát, víziót fogalmaztak volna meg.”²⁹ Van, aki szerint a roma nemzetiségi önkormányzati rendszer hanyatlásával és a parlamenti képviselet, a szószóelői rendszer felemás megteremtésével is törvényszerű, hogy a jövőben felerősödjének a pártalakítási törekvések.

„Ezért van az, hogy később ezek az önkormányzatok meg fognak szűnni, a cigány önkormányzatok, és majd párttá fog alakulni, és mennyire fogják magukat megerősíteni ezek a pártok.” (N3, 2010-es évekbeli pártvezető)

A jövőre nézve sokan osztják azt a nézetet, hogy a fenti szempontok és érvek miatt továbbra is napirenden kell tartani egy roma párt ügyét.

„Igazából a vergődés szintjén van a szervezet és a pártosodás is, de annak érdekében, hogy ez melegen legyen tartva, és előbb-utóbb termelődjön ki a cigányságból egy olyan értelmiség réteg, aki nem letagadja a cigányságát miután diplomához jutott, hanem felvállalja azt. És előbb-utóbb el kell jönnie annak az időnek, amikor a cigányság hatékony érdekvédelmi képviseletet, illetve pártot fog tudni létrehozni (...) és el tud akár odáig jutni, hogy cigány miniszterelnöke is legyen Magyarországnak.” (N5, 2000-es évekbeli pártvezető)

²⁸ Bíró András: Az integráció ára. *Élet és Irodalom*, 2010. március 5.

²⁹ Bíró András: Roma integráció. *Élet és Irodalom*, 2009. május 8.

III. Érvek a roma politikai párt ellen

Egy roma politikai párt létrehozását a roma lapokban is idézett parlamenti pártok politikusai, nem meglepő módon, egyöntetűen elvetették.³⁰ A rendszerváltás óta meghatározó politikai stratégiának jóval inkább a civil szervezeti alapokon, külső szövetséggel való érdekérvényesítés bizonyult, amelynek fontos mérföldkövei voltak például a Phralipe és az SZDSZ 1990-es, majd a Lungo Drom, a Fidesz-MPP és az MDF közötti 2001-es megállapodások. Emellett érvelt többek között Csalog Zsolt, aki szerint a roma választóknak nem az egyetlen, és talán nem is a legfőbb szempont, hogy a képviselőjük roma legyen, így álláspontja szerint roma párttal, pártokkal egyszerűen nem is érdemes kísérletezni.³¹ Niedermüller Péter szerint az etnikai alapon szerveződő politikai pártoknak rendkívül korlátozott az érdekérvényesítő képességük, mindenekelőtt a cigányellenesség és a mélyszegénység felszámolása terén, és mivel céljaikat etnikai alapon fogalmazzák meg, ezáltal önmagukat különítik el a többségi társadalomtól. Álláspontja szerint a feladat jóval inkább az, hogy a politikai közösségen belül teremtsenek meg mindenki számára megfelelő kereteket.³²

A roma pártok létrehozását és választási megmérettetését kételyekkel szemlélők vagy elvetők érvei között elsősorban olyan pragmatikus indokok jelennek meg, mint a rendelkezésre álló pénz és erőforrások hiánya, vagy a választási rendszer jellegzetességei, amelyek aligha teszik lehetővé a sikeres választási szereplést.³³ Kállai Ernő ezek mellett „a roma középosztály és a széles cigány értelmiségi réteg” hiányát emelte ki, amelyekre amúgy alapoznia

³⁰ Pokorni Zoltán, a Fidesz elnöke a Fidesz-MDF-Lungo Drom választási együttműködési megállapodásról. *Világunk*, 2002/január. 10. L. még Kellene egy lobb. Interjú Tamás Gáspár Miklóssal, a Szabad Demokraták Szövetségének országgyűlési képviselőjével. *Phralipe*, 1990/1. 13-15.

³¹ Csalog Zsolt: Visszatekintő. *Amaro Drom*, 1994/6. 28-29.

³² Niedermüller Péter: Kell-e „romapolitika”? *Galamus Csoport*, 2013. október 29.

http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3362_63_kell_e_romapolitika (letöltés ideje: 2018. november 13.).

³³ Osztóján Béla: Ötszázalékos illúzió! *Világunk*, 2001/augusztus-szeptember. 3-5.

kellene egy ilyen szerveződésnek.³⁴ Megfogalmazódik ugyanakkor az etnikai pártok klasszikus dilemmája, hogy a közös kötődésen túl nem fontosabbak-e az elválasztó politikai-ideológiai különbségek,³⁵ és az a kétség, hogy mennyiben beszélhetünk egyáltalán a magyarok és cigányok között etnikai határokról, és hogy az elszigetelődés, az etnikai határvonalak hangsúlyozása és erősítése helyett jóval inkább értékekre és szociális ügyekre kellene építeni. Horváth Aladár úgy nyilatkozott még egy 2005-ös rádióinterjújában, hogy „én már azon túl vagyok, hogy etnikai alapon szervezzünk pártot, mert nem akarom elhinni, hogy etnikai alapon állunk szembe egymással. És azt sem hiszem el, hogy azért, mert cigányok vagyunk, minden egyes cigánnyal egyet kell értenünk, éreznünk. Nem kell. Azzal kell egyetértetni, akivel hasonló a gondolkodásunk, és hasonlóan érzünk. (...) Ha csinálnánk pártot egyszer, akkor egy olyan polgárjogi pártot csinálnék, ami az alkotmányosság alapértékeire építve a társadalmi összetartozást és a szegénységellenes küzdelmet emelné a zászlajára oly módon, hogy nem etnikai határvonalat szabna a társadalomban, hanem ellenkezőleg.”³⁶ Mi több, „a cigányok politikai tevékenységének etnikai pályára terelése intézményesíti politikai elszigeteltségüket, konzerválja nyomásgyakorló képességük gyengeségét.”³⁷

Voltak, akik arra hívták fel a figyelmet, hogy bár vannak ún. „összcigány” érdekek, de azokról korántsem alakult ki szélesebb társadalmi egyetértés.³⁸ A roma lapokban publikált szakértői cikkek mutattak rá egyrészt arra, hogy kisebbségi pártként szükségszerűen és állandóan alulmaradnának a pártversenyben, viszont lehetőséget

³⁴ A cigányság nem politikai tényező. Interjú Kállai Ernővel. Zoom, 2008. december 14. <http://www.zoom.hu/belfold/a-ciganysag-nem-politikai-tenyezo-34271.html?fejezet=0> (letöltés ideje: 2008. december 16.).

³⁵ Van kisebbségi törvény? *Világunk*, 2005/3. 10-12.

³⁶ Hidvégi-B. Attila: Romák, egy zászló alá! *Világunk*, 2005/7. 4-6.

³⁷ Idézi: Vajda Imre: Asszimiláció, integráció, szegregáció, egységesítés. *Világunk*, 2003/január. 12. A korlátozott érdekérvényesítő képességgel kapcsolatban lásd még: Krémer Balázs: Bíró Andrásnak igaza van. Bíró Andrásnak nincs igaza. *Dinamó Műhely*, 2014. szeptember 4. http://dinamo.blog.hu/2014/09/04/biro_andrasnak_igaza_van_biro_andrasnak_nincs_igaza (letöltés ideje: 2018. november 13.).

³⁸ Hell István: Választások előtt. A cigányok politikai pártjai. *Amaro Drom*, 1994/3. 4-5.

kínálnának az ellenérdekelt, romaellenes erők mobilizációjára.³⁹ Másfelől rámutattak azokra a körülményekre, köztük a politikai hagyományok, a kollektív cselekvés mintáinak nagyfokú hiányára, a közösségek közötti különbségekre, amelyeket a szakirodalom is a roma mobilizáció kudarcának alapvető okai között tart számon. Ezek mellett említhető még a roma pártok súlytalansága, családi összefonódásaik, és a komolyabb társadalmi beágyazottságának hiánya.⁴⁰ Kérdésként merül fel, hogy a magyarországi romák mennyiben alkothatnak egy sikeres mobilizációt lehetővé tevő közösséget, továbbá, hogy a magukat romáknak vallók többsége kívánja-e magát romaként képviseltetni a döntéshozó fórumokon.⁴¹

Az elemzők közül Zolnay János szerint is elhibázott a romák társadalmi problémáit etnikai alapokon megközelíteni, a társadalmi törésvonalakat nem lehet etnikaként szemlélni, és ezzel a 2014-ben induló Magyarországi Cigánypárt véleménye szerint a kirekesztő társadalompolitika oldalára állt, mi több, a rá leadott szavazatok az Orbán-kormány hatalmon maradását segítik elő.⁴² Erőss Gábor és Kovács Éva írásukban ugyancsak a roma mobilizáció kudarcá mögötti tényezőket számba véve jutottak arra a következtetésre, hogy *„ha tehát a cigányság ennyire differenciált, s ha roma politikai közösségnek nincs elég gazdasági erőforrása, nincs támogató, az „anyaország” szerepét magára vállaló entitás mögötte, és nincs fogadókészség a politikai és a szellemi elitben, valamint a médiában a romákkal való proaktív együttműködésre, továbbá nincs egy etnikai pártokat támogató választási, és tágabban: demokratikus politikai rendszer akkor, bármennyire is kezd formára lelni egy roma politikai identitás, nem lesz belőle politikai közösség és e közösség érdekeit artikuláló politikai párt.”*⁴³

³⁹ Martin Kovats: Sorskérdés kulcskérdései. *Világunk*, 2003/9. 11-13.

⁴⁰ Kerékgyártó István: A roma politizálás esélytelensége. *Lungo Drom*, 1993/október. 17.

⁴¹ Ravasz Ábel: A romák politikai képviseletéről. *Dinamó Műhely*, 2014. augusztus 21. http://dinamo.blog.hu/2014/08/21/a_romak_politikai_kepviseleterol (letöltés ideje: 2018. november 13.).

⁴² Zolnay János: Politikai kalandorság – a Magyarországi Cigány Pártról. Beszélő Roma Blog, 2013. december 5. <http://beszelo.c3.hu/blog/zolnay-janos/politikai-kalandorsag-%E2%80%93-a-magyarorszag-i-cigany-parrol> (letöltés ideje: 2018. november 13.).

⁴³ Erőss Gábor, Kovács Éva: Milyen politikai képviseletre van szüksége a romáknak? *Dinamó Műhely*, 2014. augusztus 31.

Végül, de nem utolsó sorban több szerző is hangot adott annak a nézetének, hogy a roma közéletben a különféle, fajsúlyosabb vagy kevésbé befolyásos vezetők tartós együttműködésre való képtelensége közepette, a választások időszakában, amikor a pártok érzékenyebbekké válnak a roma ügyek iránt, és keresik az együttműködési lehetőségeket, több, bizonytalan támogatottságú vezető akár a saját politikai túlélése érdekében, többszázazres vélt támogatói bázissal kezd úgymond „hangoskodni” és a pártokat „ijesztgetni”. Teszi mindezt annak érdekében, hogy végső soron csak a már ismert „díszcigányként” helyet kapjon valamelyik induló párt listáján.⁴⁴ Látszólag a romák felemelkedése mellett állnak ki, elhítetik, hogy pártérdekek felett állnak, de többek szerint valójában egyéni-családi érdekeket követnek, és végső soron a kívánt pozíció válik számukra fontosabbá.⁴⁵ Ez a körülmény kétségkívül megjelenhet egyaránt a párt mellett és ellene szóló érvként, amelyre egyfelől több roma pártvezető is rámutatott, másfelől pedig, mint ahogy az néhány létrejött roma párt esetében ténylegesen látható is volt, vezetőik végül más, nem roma párt egyéni jelöltjeként, területi vagy országos listáján indultak.

„Ők, azt kell, mondjam, hogy életművészek. Azt látjuk, hogy mindig vannak nagy hangok, aztán gyorsan tűnnetek, nem tűnnetek, visszavonulok, mindezt ismerjük. Sokan ugranak rá, mindegyik kormány megette ezt, a leghangosabb cigányok beugratását eddig egyébként, (...) tényleg elhitte, hogy van mögötte sok ezer cigány, de nincs.” (N2, 2010-es évekbeli pártvezető)

http://dinamo.blog.hu/2014/08/31/milyen_politikai_kepviseletre_van_szuksege_a_romaknak (letöltés ideje: 2018. november 13.).

⁴⁴ Fodor Ferenc: A kulcsok őrzői. *Világunk*, 2005/7. 3.

⁴⁵ Kerékgyártó István: Az ijesztgetés lélektana. *Lungo Drom*, 1994. április. 16-17.

Összegzés

Az egy roma párt létjogosultságával és szükségességével kapcsolatos, normatív jellegű kérdést övező magyarországi diskurzusban számos, politikai-ideológiai, illetőleg gyakorlati érv ütközik (összefoglalásként lásd a táblázatot). A roma párt mellett és ellene felhozott indokok sokszor homlokegyenest más szemléletről, más világnézeti alapállásról tanúskodnak, amelyek ráadásul gyakorta akár a politikai irányvonalától és érdekektől, választási megfontolásoktól sem mentesek, illetve függenek az életút során éppen betöltött szerepektől is. Látható, hogy a nem roma szereplők döntő része elutasítja a párt gondolatát, közülük a pártpolitikusok egyöntetűen, míg a roma vezetők és értelmiségiek véleménye a teljes elutasítástól kezdve a fenntartások hangoztatásán át terjedhet egészen a támogató álláspontig.⁴⁶ Ilyen természetű, normatív és ideologizált vitában úgymond „igazságot tenni” nem, legfeljebb beállítottságtól függően állást foglalni lehet. Azt viszont le lehet szögezni, hogy a vita korántsem egyszerűsíthető, redukálható le arra, hogy mindössze azok vitatkoznának ez ügyben, akik az egyik oldalról a romák etnokulturális sajátosságait emelik ki, és ezért építkeznének etnikai kisebbségi alapokon, míg másik oldalról azok, akik a társadalmi-gazdasági integráció, a kedvezőtlen szociális körülmények orvoslását helyezik inkább előtérbe. A vita ennél jóval összetettebb, hiszen több roma párt is határozottan elvetette a cigányság kisebbségi státusát, és többször hangsúlyozták – mint a 2014-es és 2018-as választásokon induló MCP is⁴⁷ –, hogy nem etnikai pártok, és igényt tartottak más hátrányos helyzetű rétegek támogatására, nem romák szavazataira is. Az eddigi eredményeket figyelembe véve azonban aligha várható, hogy akár rövid vagy középtávon a roma pártoknak elegendő támogatottsága és kapacitása lesz ahhoz, hogy érdemben tudják befolyásolni a romákat érintő

⁴⁶ Egy újabb kutatás eredményeit ezzel kapcsolatban lásd: Neményi Mária, Szalai Júlia: Elbeszélte évtizedek. A roma politika közelmúltbeli története a roma politikusok szemével. In: Kóczé Angéla, Neményi Mária, Szalai Júlia (szerk.): *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2017. 62-64.

⁴⁷ Horváth Aladár: Válasz: mi leszünk sorsunk alakítói. *Beszélő Roma Blog*, 2013. december 13. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/valasz-mi-leszunk-sorsunk-alakitoi> (letöltés ideje: 2018. november 13.).

döntéseket és általánosságban javítani tudjanak a romák helyzetén. Mindazonáltal az a cél és elgondolás, hogy egy roma párt létrejöjjön, induljon a választásokon, és mandátumokat szerezzen, egy demokráciában és egy versengő többpártrendszer keretei között mindenképpen legitimnek tekinthető, amelynek alapelve, hogy bármely megszerveződő társadalmi érték és érdek szabadon beléphet a politikai elképzelések és alternatívák nyitott és versengő piacára.

Felhasznált irodalom

A cigányság nem politikai tényező. Interjú Kállai Ernővel. *Zoom*, 2008. december 14. <http://www.zoom.hu/belfold/a-ciganysag-nem-politikai-tenyezo-34271.html?fejezet=0>

A roma politika új alapokra helyezését sürgeti az MCF. *Világunk*, 2005/4. 27.

„Át kellene vinni egy réteget”. Interjú Varga Józseffel, a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány kuratóriumi elnökével. *Amaro Drom*, 2001/január. 15.

Andriescu, Monica – Gherghina, Sergiu: *The Dual Consequences of Politicization of Ethnicity in Romania*. ECMI Working Paper, No. 63, 2013.

Báder Csaba: Kell a romapolitika! *Romnet*, 2013. október 30. http://www.romnet.hu/jegyzetek/2013/10/30/bader_csaba_kell_a_romapolitika

Bíró András: Roma integráció. *Élet és Irodalom*, 2009. május 8.

Bíró András: Az integráció ára. *Élet és Irodalom*, 2010. március 5.

Bíró András: Hogyan tovább? *Dinamó Műhely*, 2014. augusztus 14. http://dinamo.blog.hu/2014/08/14/hogyan_tovabb_764

Cigány Kisebbségi Önkormányzatok I. Országos Kongresszusa. *Világunk*, 2009/március. 8-9.

Csalog Zsolt: Visszatekintő. *Amaro Drom*, 1994/6. 28-29.

Dobos Balázs: Roma pártok és választási mobilizáció Magyarországon. *Magyar Kisebbség*, 2016/3-4. 94-119.

Erőss Gábor, Kovács Éva: Milyen politikai képviseletre van szüksége a romáknak? *Dinamó Műhely*, 2014. augusztus 31. http://dinamo.blog.hu/2014/08/31/milyen_politikai_kepviseletre_van_szuksege_a_romaknak

Fodor Ferenc: A kulcsok őrzői. *Világunk*, 2005/7. 3.

Fraser, Nancy: Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In: Fraser, Nancy, Honneth, Axel: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London and Frankfurt: Verso and Suhrkamp, 2003. 7-109.

Gheorghe, Nicolae: Choices to be made and prices to be paid: potential roles and consequences in Roma activism and policy-making. In: Guy, Will (ed.): *From Victimhood to Citizenship. The Path of Roma Integration. A Debate*. Budapest: Kossuth, 2013. 41-99.

Hell István: Választások előtt. A cigányok politikai pártjai. *Amaro Drom*, 1994/3. 4-5.

Hell István: Megalakult a Roma Parlamenti Választási Szövetség. Interjú Horváth Aladárral, az új párt elnökével. *Amaro Drom*, 1994/4. 4-5.

Hidvégi-B. Attila: Romák, egy zászló alá! *Világunk*, 2005/7. 4-6.

„Hogy itt gyilkosságoknak leszünk tanúi, az nem kétséges”. Bíró András polgárjogi aktivistával Rádai Eszter készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2008. július 18.

Horváth Aladár: „Rendezni végre közös dolgainkat” *Galamus Csoport*, 2013. november 4. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=337309_rendezni_vegre_kozos_dolgainkat

Horváth Aladár: Válasz: mi leszünk sorsunk alakítói. *Beszélő Roma Blog*, 2013. december 13. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/valasz-mi-leszunk-sorsunk-alakitoi>

Horváth Margit: Ötéves a Phralipe. *Phralipe*, 1994/4. 3-4.

Kállai Ernő: Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio*, 2014/2. 114-146.

Kellene egy lobbí. Interjú Tamás Gáspár Miklóssal, a Szabad Demokraták Szövetségének országgyűlési képviselőjével. *Phralipe*, 1990/1. 13-15.

Kerékgyártó István: A roma politizálás esélytelensége. *Lungo Drom*, 1993/október. 17.

Kerékgyártó István: Az ijesztgetés lélektana. *Lungo Drom*, 1994/április. 16-17.

Kovats, Martin: Sorskérdés kulcskérdései. *Világunk*, 2003/9. 11-13.

Krémer Balázs: Bíró Andrásnak igaza van. Bíró Andrásnak nincs igaza. *Dinamó Műhely*, 2014. szeptember 4. http://dinamo.blog.hu/2014/09/04/biro_andrasnak_igaza_van_biro_andrasnak_nincs_igaza

László Zoltán: Nagy összefogások, kis esélyek. *Amaro Drom*, 2006/február. 4-6.

Magyar, cigány és zsidó áldozatok vetélkedője. Bíró András szerint a romák polgárrá válásához szükség van az etnikai tudat erősítésére. *Népszabadság*, 2014. június 27.

Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. In: Burszta, W. – Kamusella, T. – Wojciechowski, S. (eds.): *Nationalisms Across the Globe: An overview of the nationalism of state-endowed and stateless nations*. Poznan: School of Humanities and Journalism, 2005. 433-455.

McGarry, Aidan: *Who Speaks for Roma? Political Representation of a Transnational Minority Community*. New York: Continuum, 2010.

Nagel, Joane: Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture. *Social Problems*, 1994/1. 152-176.

„Nem magyarázható minden a körülményekkel...” Bíró András polgárjogi aktivistával Rádai Eszter készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2005. március 11.

Neményi Mária – Szalai Júlia: Elbeszélvt évtizedek. A roma politika közelmúltbeli története a roma politikusok szemével. In: Kóczé Angéla, Neményi Mária, Szalai Júlia (szerk.): *Egy más szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 2017. 15-75.

Niedermüller Péter: Kell-e „romapolitika”? *Galamus Csoport*, 2013. október 29.
http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=336263_kell_e_romapolitika

Osztojkan Béla: Ötszázalékos illúzió! *Világunk*, 2001/augusztus-szeptember. 3-5.

Osztojkan Béla: Miért kell ilyen párt? *Világunk*, 2006/2. 4.

Pap András László: Csak az menjen ornitológusnak, aki madár? Adalékok az etnikai hovatartozás és a kisebbségi regiszter alkotmányos kérdéseéhez. *Beszélő*, 2004/1. 28-35.

Phillips, Anne: *Democracy and Difference*. Cambridge: Polity Press, 1993.

Phillips, Anne: *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Pitkin, Hannah Fenichel: *The Concept of Representation*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.

Pokorni Zoltán, a Fidesz elnöke a Fidesz-MDF-Lungo Drom választási együttműködési megállapodásról. *Világunk*, 2002/január. 10.

Ravasz Ábel: A romák politikai képviseletéről. *Dinamó Műhely*, 2014. augusztus 21.
http://dinamo.blog.hu/2014/08/21/a_romak_politikai_kepviseleterol

Roma Parlamenti Választási Szövetség – sajtótájékoztató. MTI, 1994. február 23.

Rostas, Iulius: Roma Participation: From Manipulation to Citizen Control. *Roma Rights*, 2012. 3-7.

Rostás-Farkas György: Kis nép is lehet naggyá. *Kethano Drom*, 2001/3-4. 4-6.

Rövid Márton: Solidarity, Citizenship, Democracy: The Lessons of Romani Activism. In: Halwachs, Dieter (ed.): *European Yearbook of Minority Issues*, Vol. 10, 2011. Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2013. 381-396.

Tátrai Patrik et al.: Etnikai besorolási gyakorlatok. A cigányság külső kategorizálását befolyásoló tényezők. *Socio.hu*, 2017/2. www.socio.hu/uploads/files/2017_2/tatrai_tan.pdf

Tremlett, Annabel, McGarry, Aidan: *Challenges Facing Researchers on Roma Minorities in Contemporary Europe: Notes towards a Research Program*. ECMI Working Paper, no. 62, 2013.

Vajda Imre: Asszimiláció, integráció, szegregáció, egységesítés. *Világunk*, 2003/január. 12.

Van kisebbségi törvény? *Világunk*, 2005/3. 10-12.

Vermeersch, Peter: Ethnic minority identity and movement politics: The case of the Roma in the Czech Republic and Slovakia. *Ethnic and Racial Studies*, 2003/5. 879-901.

Zolnay János: Politikai kalandorság – a Magyarországi Cigány Pártról. *Beszélő Roma Blog*, 2013. december 5. <http://beszelo.c3.hu/blog/zolnay-janos/politikai-kalandorsag-%E2%80%93-a-magyarorszag-i-cigany-partrol>

Melléklet

A roma párt mellett és ellene felhozott főbb érvek összefoglalása

Pro	Kontra
• Korábban, a rendszerváltáskor létre kellett volna hozni. • Politikai erőként és ne politikai problémaként tartsák számon a romákat. • Politikai egyenlőség, a politikai párt alapításához való jog gyakorlása, nem ideológiai kérdés. • Határon túli magyar pártok léte és működése. • A romák életkörülményei, szegregációja. • Politikai és médiajelenlét és befolyás már 1% elérése esetén is, akár a mérleg nyelve szerep. • A kisebbségi identitás felvállalása, önbecsülés, illetve elismerés igénye. • Létszámarányos és tükörképviselő: a „saját” pártra való szavazás, amely valóban ismeri a romák szükségleteit. • Többségi elzárkózás: romák csak a választások idején fontosak (vö. szavazatvásárlás), szavazatvesztéstől való félelem, díszcigány-szindróma, roma érdekképviselő tudatos megosztása, nem egyenrangú félként való kezelés. • Alulreprezentáltság, kisebbségi parlamenti képviselő hiánya. • Kisebbségi önkormányzati	• A pártversenyben ne etnikai csoportok, hanem értékek és érdekek ütközzenek. • Az etnikai politika csak intézményesíti az elszigeteltséget, konzerválja a nyomásgyakorló képesség gyengességét. • A politikai-választási szabályok nem teszik lehetővé a parlamentbe kerülést. • Egy érdekvédelmi szervezet nem lehet ellenzékben. • A párt súlytalan, ismeretlen, és csak fenyeget annak érdekében, hogy vezetői más párt listáján kapjanak helyet. • Roma választóknak nem ez a szempont, pártszimpátia alapján szavaznak, a tükörképviselő elvetése. Fontosabbak a belső elválasztó politikai-ideológiai különbségek. • Többségi pártokkal szövetség, integrálódás, hasonló helyzetű társadalmi csoportokkal szövetségekötés, közös érdekek keresése. • A kisebbségi parlamenti képviselő megteremtését veszélyezteti. Megosztottság nem kedvez a párt sikerének.

Pro	Kontra
rendszer és civil szervezetek széthúzása, gyengesége, kiszolgáltatottsága. • Roma egység megteremtése, összefogás. • Ígéretekkel, szakpolitikákkal, kapcsolatos elégedetlenség, romáknak megfelelő program kidolgozása. • Radikális jobboldallal szembeni összefogás. • Öntudatos cigány értelmiségi-szakember réteg kinevelése.	• Nincs széles körű egyetértés a roma érdekekről. • Etnikai alapú politizálás az ellenérdekelt felek mozgósításához vezet. • Öntudatos cigány értelmiségi-szakember réteg kinevelése a párttól függetlenül is lehetséges. • Roma mobilizáció kudarcának tényezői (forráshiány, politikai-jogi szabályok stb.).

MORAUSZKI ANDRÁS *

Nemzetiségi szervezetek pályázati támogatása Magyarországon

Az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő nemzetiségi pályázatainak elemzése (2012–2017)

Az állami pályázati bevételek az elérhető kutatási eredmények alapján jelentős szerepet játszanak a közép-európai, ezen belül a magyarországi nonprofit szervezetek működésében,¹ a kisebbségi nonprofit szervezetek szempontjából pedig az egyik legfontosabb bevételi forrást jelentik, és a szervezetek többsége pályázik is ilyenekre.² Ezek lehetnek olyan általános pályázatok, amelyekre a kisebbségi szervezetek mellett a többségi civil-nonprofit szervezetek

* A szerző szociológus, az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa, doktorjelölt az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskolában. E-mail: morauszki.andras@tk.mta.hu

¹ Kuti Éva: Country Report: Hungary. In: Vándor, Peter – Traxler, Nicole – Millner, Reinhard – Meyer, Michael (eds.): *Civil Societies in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*, Bécs: ERSTE Stiftung Studies, 2017. 58–74.

² Barna Gergely: Erdélyi magyar ifjúsági szervezetek szervezetszociológiai elemzése. *Erdélyi társadalom*, 2004/2. 85–112. Haász Nikolett: *A Komárom-Esztergom megyei német nemzetiségi civil szervezetek kapcsolathálózati elemzése*. Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Intézet, 2010. Kiss Dénes: *A romániai magyar nonprofit szervezetek – 2009–2010. A szervezetek adatbázisának bemutatása és a nonprofit szektor szociológiai elemzése*. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségről, Nr. 37. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. Nagy Mirtill – Tóth Károly: A kulturális intézményrendszer forrásai és finanszírozása. In: Csanda Gábor – Tóth Károly (szerk.): *Magyarok Szlovákiában. III. köt.: Kultúra (1989–2006)*, Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliom Aurum Könyvkiadó, 2006. 241–256.

is pályázhatnak (ilyen például a Nemzeti Együttműködési Alap, illetve korábban a Nemzeti Civil Alapprogram, vagy pedig sokszor a megyei támogatások), vagy bizonyos típusú tevékenységek támogatására létrejött pályázati rendszerek (ilyen például a Nemzeti Kulturális Alap), de emellett működnek kifejezetten a kisebbségi szervezetek és azok tevékenységét támogató pályázatok is. Magyarországon a kisebbségi szervezetek állami pályázati támogatásának fő intézménye 2012 és 2018 között az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő (röviden: EMET) volt, amely többek között a nemzetiségi pályázati támogatásokat, a nemzetiségi önkormányzatoknak juttatott működési és feladatalapú támogatást és a roma kultúra támogatását is koordinálta. E tanulmányban az EMET által nyilvánosan közzétett döntési listák elemzése révén mutatjuk be a nemzetiségi támogatások elosztásának módját, illetve a pályázásba bekapcsolódott szervezeteket. Az elemzés a 2012 és 2017 közötti időszakra és – mivel célunk elsősorban a kisebbségi nonprofit szervezetek bevételeinek vizsgálata volt – arra a három kiírásra terjed ki, amelyekből nonprofit szervezetek részesülhettek.

A kisebbségi civil-nonprofit szervezetekkel foglalkozó tanulmányok ugyan visszatérő módon rámutatnak arra, hogy e szervezetek szempontjából a legfontosabb bevételi forrásoknak az állami, önkormányzati és egyéb pályázati támogatások tekinthetők, kevés példával találkozunk arra, hogy e támogatások elosztásának módját vizsgálják. E tanulmány előzményeinek tekinthetők azok a tanulmányok, amelyek az NCA támogatásainak elosztását vizsgálják,³ az Illyés Közalapítvány kulturális és Csemadok-támogatásainak vizsgálata⁴ és a Communitas és Szülőföld Alap támogatási rendszereinek összehasonlítása,⁵ valamint a kisebbségi

³ Kuti Éva: Zárszámadás a Nemzeti Civil Alapprogram első pályázati fordulójáról. *Civil Szemle*, 2005/1. 111–134.

⁴ Morauszki András – Porubszky Zoltán: A törzsvendég és a többiek. Az Illyés Közalapítvány szerepe a szlovákiai magyar kulturális intézmények támogatásában, 1996–2006. In: Kötél Emőke – Szarka László (szerk.): *Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2009. 171–192. Morauszki András: Az Illyés Közalapítvány Csemadok Szakmai Tanácsa támogatásainak elemzése (1996–2006). *Civil Szemle*, 2012/1. 103–120.

⁵ Pápay Boróka Tímea: Állami forráselosztás a romániai magyar nonprofit szektoron belül. In: Szoták Szilvia (szerk.): *Határhelyzetek V. Sztereotípiák,*

szervezetek parlamenti finanszírozásának az 1990-es és 2000-es évekre kiterjedő vizsgálata,⁶ amelyek közül az utóbbi négy a kisebbségi – külhoni magyar, valamint magyarországi nemzetiségi – szervezeteket érinti. Az állami támogatások a nemzetközi szakirodalomban elsősorban a tekintetben kerültek a kutatások fókuszába, hogy azok több módon is hatással vannak a szervezetek működésére, a magyar szakirodalomból azonban e szempont is hiányozni látszik.⁷ Egyes szerzők szerint az elsősorban állami támogatásokból működő szervezetek nem tekinthetők civilnek,⁸ azaz a kisebbségi nonprofit szervezeteknek a pályázatoktól – és ennek következtében az állami forrásoktól – való pénzügyi függése miatt ezek civilisége megkérdőjelezhető,⁹ valamint, hogy az intézményrendszer és környezete közötti kapcsolat alakulásában központi jelentőségű, hogy milyen forrásból – a közvetlen környezetükből vagy sem – származnak az intézmények bevételei.¹⁰ Arra azonban nem találtunk példát, hogy a bevételszerkezetnek a működés módjára való hatását szisztematikus elemzésnek vessék alá, és erre e tanulmányban sem vállalkozhatunk, a fentiek azonban szükségessé teszik, hogy amennyire az elérhető adatok lehetővé teszik, megvizsgáljuk a kisebbségi tevékenységek támogatására létrejött pályázati rendszereket. Ezek által, hogy bizonyos

választások, túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetekben. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2013. 411–427.

⁶ Lajtai Mátás: A kisebbségi civil szervezetek parlamenti finanszírozása 1991–2010. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban.* Budapest: Argumentum, 2011. 265–300.

⁷ Ali, Tahir Mahmood – Gull, Sana: Government Funding to the NGOs: A Blessing or a Curse? *Research in Business and Social Science*, 2016, Volume 5, Issue 6. 51–61.

⁸ Balázs Zoltán: Lassú civilizálódás. *Politikatudományi Szemle*, 2009/3. 172–175.

⁹ Fennema, Meindert: The Concept and Measurement of Ethnic Community. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2004, Volume 30, Issue 3. 429–447. Hegedűs Dániel: Egy rendezetlen viszony fogalmi dichotómiái. Civilek a kisebbségi vagy kisebbségek a civil társadalomban? In: Szabó Máté (szerk.): *Civil társadalom: elmélet és gyakorlat.* Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 116–134.

¹⁰ Biró A. Zoltán: Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989–1995 között. In: Biró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1998. 15–50.

projekteket és az ezeket benyújtó szervezeteket támogatják, míg másokat nem, alapvetően befolyásolni képesek, mely szervezetek és milyen tevékenységet tudnak elvégezni, és ezáltal hatással vannak a magyarországi nemzetiségi intézményrendszerek működésére, az ezek által végzett tevékenységek jellegére és az ezeken belüli, a szervezetek közötti erőviszonyokra is.

A tanulmányban először az EMET nemzetiségi támogatásai rendszerének felépítését tekintjük át, majd a nyilvánosságra hozott döntési listák alapján azt vizsgáljuk, hogy az áttekintett hatéves időszak alatt hogyan alakult a pályázók, a beérkezett és a támogatott pályázatok száma és összetétele, a megítélt támogatás megoszlása, illetve milyen tendenciák mutathatók ki a döntéshozatalban. Ezen túl pedig, ugyancsak a döntési listák szervezetek szerint aggregált adatai révén vetjük össze az egyes magyarországi nemzetiségek intézményrendszereinek szervezetsűrűségét, összetételét és strukturáját.

A pályázati rendszer felépítése

Magyarországon 2012 és 2018 között az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő (EMET) koordinálta a nemzetiségi szervezetek támogatását.¹¹ A nyílt pályázati úton kiosztott nemzetiségi támogatások közé a nemzetiségi civil szervezetek működési támogatása, a kulturális kezdeményezések pályázati támogatása, a nyelvi környezetben megvalósuló nemzetiségi, népismereti, hagyományőrző és más táborok, és a nemzetiségi pedagógus-továbbképzések támogatása tartozik. Mind a négy típusú pályázat 2012 óta folyamatosan meg lett hirdetve.¹²

A nemzetiségi szervezetek működési támogatására (NEMZ-CISZ) a nemzetiségi törvény hatálya alá tartozó nemzetiségek, alapszabályban vagy alapító okiratban rögzítetten oktatási, kulturális vagy érdekképviselői tevékenységet végző, és a pályázat kiírásakor legalább két éve működő civil szervezetei pályázhatnak. A

¹¹ 2012 előtt a Magyarországi Etnikai és Nemzeti Kisebbségekért Közalapítvány kezelte a nemzetiségi pályázatokat, 2018-tól pedig a Bethlen Gábor Alapkezelő vette át a feladatot.

¹² 2012-ben egy ötödik pályázati kiírás vonatkozott az országos nemzetiségi önkormányzatok által fenntartott intézmények költségvetési támogatására, ezt a kiírást azonban e tanulmányban nem vizsgáljuk.

pályázatból a szervezet működéséhez és a működés adminisztrálásához kapcsolódó személyi és rezszi típusú költségek, más szolgáltatások díjai, bérleti díj, útiköltség finanszírozhatók, vagyis a mindennapi működéshez közvetlenül kapcsolódó költségek. A pályázáshoz nem szükséges saját forrás felmutatása. Egy szervezet egy pályázatot nyújthat be évente. A pályázható összeg alsó és felső határát az 1. táblázat tartalmazza.

A kulturális kezdeményezések támogatására kiírt pályázatok (NEMZ-KUL) célja kulturális, tudományos vagy hitéleti tevékenységek, a helyi és regionális nemzetiségi média, az anyanyelvű és kétnyelvű kiadói tevékenység és a közgyűjtemények állománybővítésének a támogatása, vagyis egy viszonylag sokszínű pályázati kiírásról van szó. Ez a pályázati program is a tizenhárom honos nemzetiség programjaira, illetve interetnikus programokra terjed ki. A civil szervezeteken kívül erre a kiírára pályázhatnak nemzetiségi önkormányzatok, nemzetiségek adott tevékenységet (kultúra, oktatás, média, közgyűjtemény) folytató intézményei, nemzetiségi önkormányzatok vagy intézmények által alapított nonprofit gazdasági társaságok és egyházi szervezetek is. Egy pályázó egy évben több projektjére is kérhet támogatást, azonos célra és időtartamra azonban máshová nem pályázhat költségvetési támogatásra. Több személy vagy szervezet által megvalósított projektek esetén is a pályázatot csak egyikük adja be.¹³ Ellentétben a működési támogatásokkal, a pályázóknak 2012-ben és 2013-ban az igényelt összeg 10%-ának megfelelő önrészt kellett biztosítania, ami viszont nem feltétlenül jelentett pénzt, beszámítható volt az önkéntes munka, a tárgyi feltételek vagy szolgáltatás biztosítása, az államháztartás alrendszeraitől kapott más támogatás viszont nem.

A harmadik pályázati kiírás a Magyarországon vagy az anyországon, anyanyelvi környezetben megvalósuló anyanyelvi, népismereti, hagyományőrző vagy hitéleti táborok támogatására vonatkozik (NEMZ-TAB). A támogatásra 2012-ben és 2013-ban még csak a nemzetiségi oktatási intézmények és nemzetiségi önkormányzatok pályázhattak, 2014 óta a legalább két éve működő civil szervezetek is. Feltétel, hogy a tábor legalább 7 napos (2017-ben legalább 5 napos) legyen, legalább 15 fő 6 és 19 év közötti

¹³ A közölt eredményekből nem állapítható meg, mely pályázatot adták be több megvalósító szervezet nevében.

résztvevő részére; és adott év május 1-e és október 31-e (2017-ben november 15-e) között valósuljon meg. E feltételeknek akkor is teljesülniük kellett, ha a szervezet a kértnél kisebb támogatást kapott. A támogatás mértéke 2012-ben még legfeljebb az összköltség 50%-a lehetett, 2013-ban pedig még a kért összeg 25%-ának megfelelő önrészt kellett felmutatni, 2014 óta azonban már nem kérnek saját forrásokat.

A pedagógus-továbbképzésekre vonatkozó pályázatokat (NEMZ-PED), mivel azokból a nemzetiségi civil szervezetek és a helyi és megyei nemzetiségi önkormányzatok is ki vannak zárva, nem ismertetjük részletesebben. A pályázónak, függetlenül attól, hány nemzetiségi kiírásra pályázott párhuzamosan az adott évben, egységesen 3000 Ft pályázati regisztrációs díjat kellett fizetnie. A benyújtott pályázatok formai és tartalmi bírálaton esnek át, a támogatásról a Nemzetiségi Támogatási Bizottság javaslata alapján a nemzetiségpolitikáért felelős miniszter – az emberi erőforrások minisztere – dönt. A bizottság kilenc főből áll, amelyek közül hármat 2015-ig az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottsága, 2015 óta az Országgyűlés Magyarországi nemzetiségek bizottsága delegál, hármat az országos nemzetiségi önkormányzatok és hármat a nemzetiségpolitikáért felelős miniszter (2017-ig a Támogatáskezelő) delegál.

1. táblázat: A pályázható összeg alsó és felső határának változása az EMET kiírásai esetében (2012-2017, HUF)

	CISZ		KUL		TAB	
	alsó	felső	alsó	felső	alsó	felső
2012	100 000	4 000 000	150 000	500 000	NINCS	1 000 000
2013			100 000			
2014				700 000	100 000	
2015					250 000	2 500 000
2016	300 000	5 000 000		1 200 000	300 000	
2017						

A döntési listákat az EMET honlapján tették közzé.¹⁴ Az elemzés alapjául ezek a közzétett döntési listák szolgálnak. A publikált adatok között vannak olyanok, amelyeket minden évben közöltek: ezek a pályázó neve, mely településen működik, melyik nemzetiséget képviseli, a projekt címe és a kapott támogatás.¹⁵ Ezen kívül voltak olyan adatok, amelyeket csak bizonyos években közöltek, így például az igényelt támogatást csak 2012-ben, ezért ezt nem tudtuk bevonni az elemzésbe. További adatok, így elsősorban a járás, megye és településtípus a települések neve alapján pótolható volt, a szervezetek típusára pedig a szervezetek neve és internetes források alapján következtethettünk. A kiírások közül a táborpályázatok és a működési pályázatok célja egyértelmű, a kulturális pályázatok viszont egy heterogén kategória, amelyben fesztiválokra, kiadványokra és más célokra beadott pályázatok egyaránt találhatók, azonban a pályázatok címei alapján legtöbbször nem állapítható meg, hogy egy adott pályázat ezek közül melyik kategóriába tartozik, így nincs lehetőségünk a pályázati célnak a kiírásoknál részletesebb vizsgálatára.

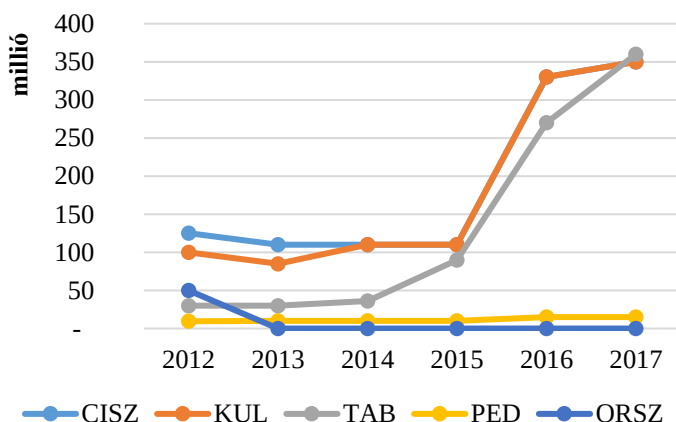
A nemzetiségi pályázati rendszer mérete és a szervezetek aktivitása

A pályázati rendszer mérete vonatkozhat a támogatási keretre, a beérkezett vagy épp a támogatott pályázatok számára is, illetve vizsgálhatjuk a pályázók számát. Bármelyik mutatót vesszük alapul, az összkép hasonló: az EMET pályázati rendszere a vizsgált időszakban dinamikusan nőtt. Az egyes nemzetiségi kiírások keretei különösen az utolsó két vizsgált évben jelentősen nőttek. Csökkenésre csak az első két év között látunk példát, 2016-ban pedig a kulturális, működési és tábortámogatások keretösszege megháromszorozódott, majd 2017-ben tovább nőtt a keret, de a növekedés már csak a táborok esetében mondható jelentősnek. 2017-re a támogatási összeg meghaladta az 1 milliárd forintot. A vizsgált hat év során az EMET összesen több mint 3 milliárd forint

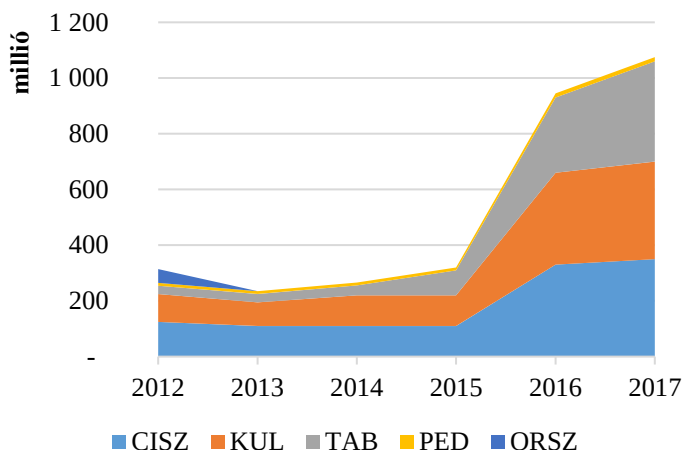
¹⁴ Az EMET honlapjának címe: www.emet.gov.hu. Jelenleg azonban e döntési listák a BGA Zrt. honlapján érhetők el: <https://bgazrt.hu/tamogatasok/nemzetisegi-tamogatasok/korabbi-evек-tamogatasai/>

¹⁵ 2018-ban, amely évre az elemzés nem terjed ki, már azt sem tartalmazták, mely nemzetiséghez köthető a pályázó.

támogatást osztott szét a pályázók között. Ugyanakkor a nemzetiségi önkormányzatok és intézményeik normatív támogatása ennek többszöröse, körülbelül évi 7 milliárd forint, vagyis a nemzetiségi intézményrendszerek támogatása elsősorban a nemzetiségi önkormányzatok normatív támogatása útján valósul meg, és csak kisebb részben a nonprofit szervezetek számára is elérhető nyílt pályázatok révén.

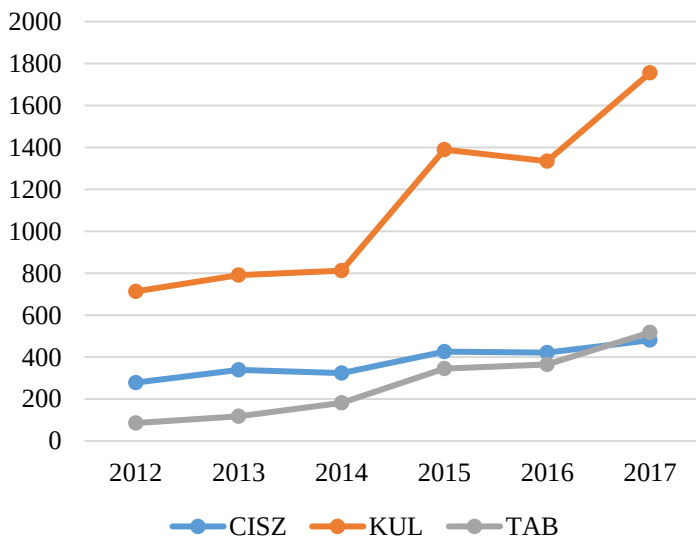
1. ábra: A támogatási keretek változása (2012-2017, millió Ft)

2. ábra: A támogatási keret nagysága és megoszlása a kiírások között (2012-2017, millió Ft)

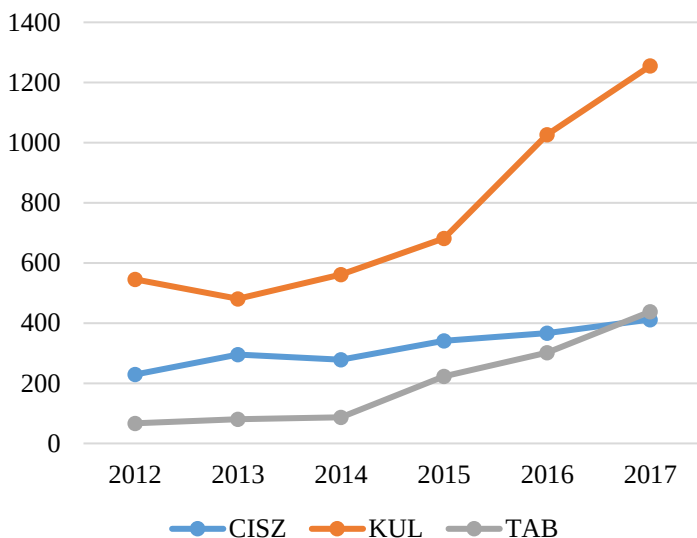
A beérkezett és a támogatott pályázatok száma ugyancsak alapvetően növekvő tendenciát követ mindhárom vizsgált kiírás esetében, ez azonban nem töretlen. A vizsgált időszakban összesen 10 683 pályázat érkezett az EMET három, általunk vizsgált kiírására. A beérkezett kulturális pályázatok száma 2014 és 2015 között jelentősen nőtt, ami a keretösszeg változatlansága miatt az elutasított pályázatok arányának növekedését idézte elő, ami vélhetően sok pályázót elbátortalanított, 2016-ban ugyanis valamivel kevesebb pályázat érkezett, a támogatási keret azonban jelentős mértékben nőtt, ami később ismét pályázásra bátoríthatta a szervezeteket. A támogatott pályázatok száma azonban 2015-ben sem csökkent, csak az arányuk. A támogatott kulturális pályázatok aránya és az elfogadott pályázatokra adott átlagos támogatás egyaránt 2016-ban lehetett a legmagasabb, mivel 2017-re ismét a keret növelésénél nagyobb mértékben nőtt a beadott pályázatok száma, ami a támogatott pályázatok arányának és a támogatások átlagos összegének csökkenését eredményezte. A 2016. és 2017. év a működési és táborpályázatok számára is kiemelkedően sikeres volt, a támogatott pályázatok aránya és a támogatási összegek tekintetében egyaránt. A döntéshozók láthatóan arra törekedtek, hogy minél több

pályázatot támogassanak, így az összes beadott pályázat 71,8%-a (7672 pályázat) kapott támogatást: a programpályázatok 67%-a (4553 pályázat), a táborpályázatok 74,1%-a (1197 pályázat) és a működési pályázatok 84,6%-a (1922 pályázat).

3. ábra: A beadott pályázatok száma kiírásonként (2012-2017)

A pályázatok számát a keret változásával összevetve úgy tűnik, hogy a keret reagál a növekvő érdeklődésre, ami látható volt a táborpályázatok esetében 2014 és 2015 között, illetve a kulturális pályázatok esetében egy évvel később, és a pályázati aktivitás is reagál a keret változásaira, illetve az ebből eredő sikerre/sikertelenségre. A sikertelen 2015-i év után azonban ez a reakció lassabbnak és mérsékeltebbnek tűnik, a keret jelentős növelését csak viszonylag kisebb növekedés követi a beadott pályázatok számában és csak egy év késéssel.

4. ábra: A támogatott pályázatok száma kiírásonként (2012–2017)

A pályázó szervezetek száma a működési pályázatok esetében a pályázati előírásokból adódóan, a táborpályázatok esetében pedig abból adódóan, hogy bár volt lehetőség rá, egy-egy pályázó csak ritkán adott be több táborpályázatot is egy évben, egybeesik a beadott pályázatok számával, de a programpályázatok esetében is párhuzamosan változott a pályázók és beadott pályázataik száma, az egy szervezet által beadott kulturális pályázatok száma 1,47 és 1,69 között volt. A különbség az egyes évek között nem jelentős, bár úgy tűnik, mintha az utóbbi évek megnövelt kerete arra ösztönözné a pályázókat, hogy több pályázattal próbálkozzanak, ugyanakkor ez viszonylag korlátozott, vélhetően a szervezetek humán erőforrásai által behatárolt.

Az EMET pályázataira összesen 2228 szervezet pályázott.¹⁶ A pályázók köre fokozatosan szélesedett, évről évre jelentős számban

¹⁶ A szervezeti szintű elemzés alapjául a pályázati szintű adatok aggregálásával nyert adatbázis szolgált. Az aggregálás alapját a szervezet neve jelentette. Azoknak a szervezeteknek a nevét, amelyek csak a nem következetes írásmód, vagy gépelési vagy az adatok konvertálása során keletkező hibákból adódóan

és arányban voltak új pályázók, ugyanakkor olyanok is, akik kiléptek a rendszerből, és többet nem pályáztak a vizsgált időszakban.¹⁷ Ugyanakkor évről évre nőtt a rendszerben bent maradó szervezetek száma is.¹⁸ A szervezetek átlagosan 4,79 pályázatot adtak be a hat év során, a medián pályázó azonban mindössze 3-at. Az összes szervezet 40,8%-a (908 szervezet) egyetlen évben pályázott, 29,9%-uk egyetlen pályázatot adott be.¹⁹ Nem elhanyagolható azonban azoknak a szervezeteknek az aránya sem, amelyek minden évben pályáztak: 287 ilyen pályázó volt (12,9%). Kiírásonként eltér a pályázók aktivitásának mintázata. Az átlagokat az határozta meg, hogy míg kulturális és táborpályázatból tetszőleges számú volt beadható, működési pályázatot egy szervezet csak évente egyet adhatott be. Bár táborpályázat több is beadható volt, erre csak kevés példát látunk. Épp ellenkezőleg, a táborpályázatok átlagos száma a legalacsonyabb, és az aktív évek átlaga és mediánja alapján is e kiírás esetében beszélhetünk a legkevésbé visszatérő pályázókról. Rendszeres pályázókat legnagyobb arányban a működési pályázatok esetében látunk.

nem voltak egységesek, az adattisztítás során egységesítettük. Ugyanakkor arra nem volt mód, hogy a jelentősebb névváltoztatáson áteső szervezetek nevét is egységesítsük, így az adatbázisban lehetnek olyan szervezetek, amelyek ennek következtében többször szerepelnek. Ezek aránya azonban, az időszak rövidsége miatt, vélhetően alacsony.

¹⁷ A megállapítások mindig csak a vizsgált hat évre vonatkoznak, így természetesen előfordulhat, hogy az új pályázók között olyanok is vannak, akik korábban, az EMET elődszervezeteihez pályáztak, mint ahogy az is előfordul, hogy egy pályázó nem minden évben pályázik, ezért bár a vizsgált időszak során nem pályázott többször, a jövőben még fog. Az „új” és „kilépő” megjelöléseket ezért mindig ezekkel a megkötésekkel kell értelmeznünk.

¹⁸ Bent maradónak tekintettünk egy szervezetet, amennyiben a vizsgált időszakban volt még pályázata valamelyik későbbi évben. Ez nem jelenti azt, hogy minden évben pályázott.

¹⁹ Közülünk azonban 311 szervezet 2017-ben pályázott először. A fennmaradó 597 szervezet pedig valamely korábbi évben, és nem pályázott újra.

2. táblázat: A magyarországi pályázók aktivitási mutatói

	KUL	CISZ	TAB	Összesen
Beadott pályázatok száma				
Átlag és szórás ²⁰	3,8 (4,85)	3,2 (1,95)	1,9 (1,28)	4,79 (5,64)
Medián	2	3	1	3
Maximum	66	6	9	72
egyetlen pályázatot beadók aránya	37,4%	30,4%	54,1%	29,9%
Pályázati évek száma				
Átlag és szórás	2,44 (1,64)	3,2 (1,95)	1,88 (1,23)	2,61 (1,77)
Medián	2	3	1	2
egyszeri pályázók aránya	42,8%	30,4%	54,8%	40,8%
minden évben pályázók aránya	8,9%	21,8%	2,1%	12,9%

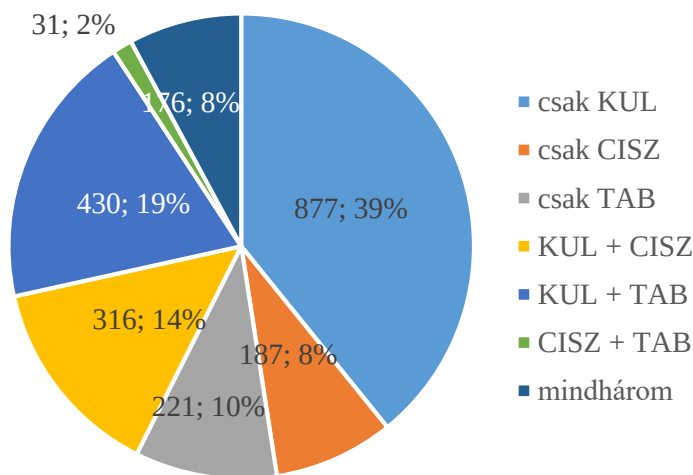
A pályázatok, a pályázók és a támogatás megoszlása

A vizsgált hat év során összesen 10 683 pályázat érkezett az EMET nemzetiségi kiírásaira. Ezek többsége a kulturális projektpályázatok kiírására jött (63,6%), amely a legsokszínűbb és egyben a legnyitottabb is volt, a másik két – a pályázók körét és a projektek témáját illetően is szűkebb – kiírás adta az összes pályázat valamivel több mint harmadát. A pályázás lehetőségének kiszélesítésével, a kötelező önrész eltörlésével, és a keret növelésével az évek során nőtt nemcsak a táborpályázatok száma, hanem az aránya is (8%-ról 18,8%-ra). A pályázati célok közül a növekvő szám ellenére a működési pályázatok aránya relatíve csökkent (25,9%-ról 17,5%-ra), a programpályázatok aránya pedig többé-kevésbé stagnált (körülbelül 62–66% között).

A pályázatok számához hasonlóan, az adatbázisban szereplő 2228 szervezet közül a programpályázatokra pályáztak legtöbben, 1789 szervezet. Ezt a táborpályázatok követték, amelyekre 848 szervezet pályázott, míg működési támogatásra 710 szervezet. Ez azonban csak a szervezetek összességére igaz: az egyesületek és

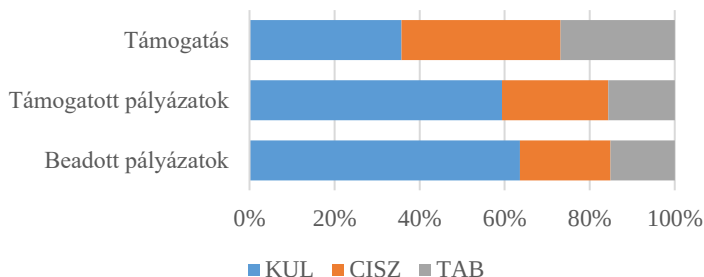
²⁰ Az értékek minden esetben csak azokra a szervezetekre vonatkoznak, amelyek legalább egy pályázatot beadtak az adott kiírásra.

alapítványok körében a működési pályázatok népszerűbbek voltak a programpályázatoknál: az egyesületek 84%-a és az alapítványok 72,9%-a pályázott működésre, programra pedig csak 74,3 és 59,4%-uk. A táborok voltak a legvonzóbbak az iskolák számára: 79,7%-uk pályázott ezekre. A szervezetek többsége (57,7%) egy meghatározott kiírásra „specializálódott”: legtöbben programpályázatot adtak be. A pályázók 34,4%-a háromból két kiírással próbálkozott a 6 év során. Végül, az összes pályázó mindössze 7,9%-a próbálkozott mindhárom típusú pályázattal. Az egyesületekre és alapítványokra viszont sokkal jellemzőbb az ilyen sokoldalúság: 20 és 20,8%-uk mindhárom kiírásra pályázott, további 45 és 26%-uk pedig kettőre. A specializáció így az egyesületekre (35%) és az országos önkormányzatokra (30,8%) a legkevésbé jellemző, igaz, utóbbiak legfeljebb két kiírásra pályázhattak. A helyi önkormányzatokra viszont az átlagnál jellemzőbb a specializáció (67,6%), akárcsak az iskolákra (75,6%) és különösen az egyéb kulturális intézményekre (87,2%).

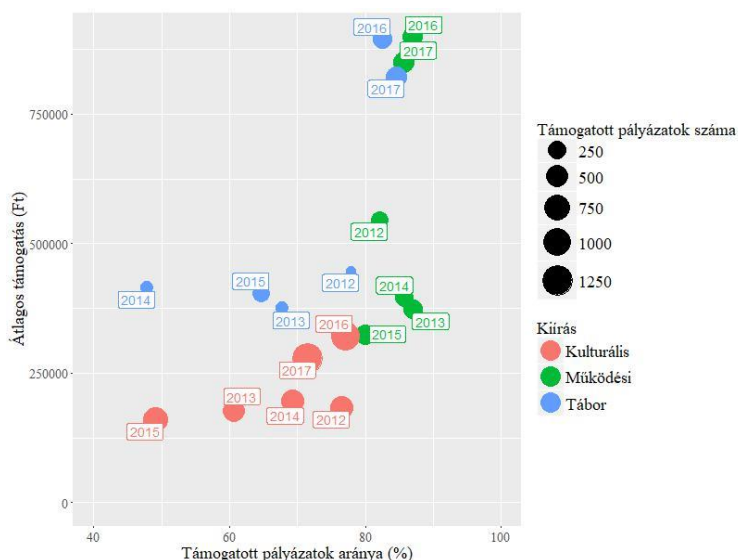
5. ábra: A pályázók megoszlása a megpályázott kiírások szerint

A támogatott pályázatok megoszlása azt mutatja, hogy a programpályázatok az átlagosnál kisebb arányban, a működési pályázatok viszont magasabb arányban voltak támogatva, míg a táborpályázatok átlagos valószínűséggel számíthattak támogatásra. A kiosztott támogatás nagyságát alapvetően az elérhető keret határozta meg, így a legtöbb támogatás a civil szervezetek működésére lett fordítva, a programok és a táborok támogatása ennél valamivel kisebb. Különösen az utolsó két évben azonban a működési és táborpályázatokat is a támogatott pályázatok magas aránya mellett kiugróan magas átlagos támogatás is jellemezte. Nem meglepő tehát, hogy a működési pályázatok ilyen vonzóak voltak a civil szervezetek számára.²¹

6. ábra: A beadott és támogatott pályázatok és a megítélt támogatás megoszlása kiírásonként

²¹ A működési költségek önállóan való támogatása, úgy tűnik, magyarországi specialitás, sem a szlovákiai nemzeti támogatások rendszere, sem pedig Romániában a Communitas Alapítvány, amely a magyar szervezeteknek nyújt pályázati támogatást, nem támogatja ezeket önmagukban, csak konkrét projektekhez kapcsolódóan. A külföldi magyar szervezeteket támogató Bethlen Gábor Alap azonban szintén nyújt működési támogatást.

7. ábra: Pályázatok sikerességi rátája és a sikeres pályázatokra megítélt támogatás átlaga

A pályázókat nemzetiség szerint kódoltuk.²² Az összes pályázó 1,8%-a, 39 szervezet lett interetnikusként kódolva, az összes többi valamely honos nemzetiség szervezeteként kódoltuk. A legtöbb pályázó a roma közösséghez köthető (894 szervezet, 40,1%), ezeket követik a német (665 szervezet, 29,8%), majd jelentős lemaradással a horvát (172 szervezet, 7,7%), szlovák (145 szervezet, 6,5%) és a többi nemzetiség szervezetei. A különböző nemzetiségek szervezetei nem csak számukban, de átlagos aktivitásban is eltérnek, így a

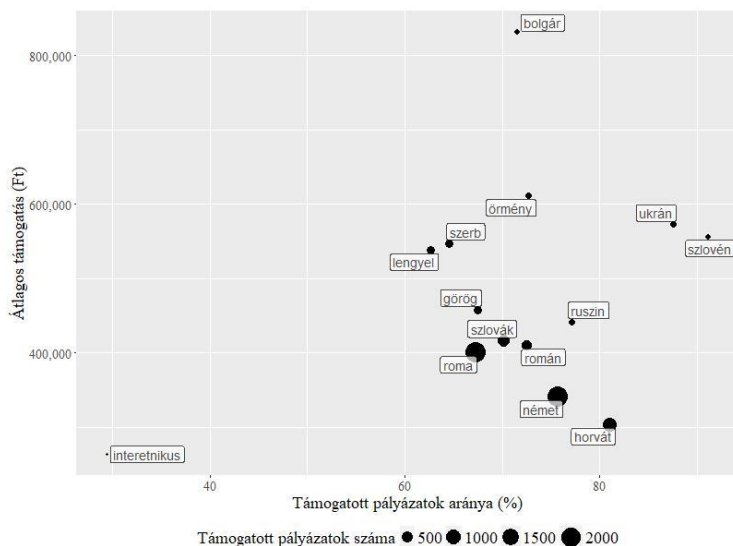
²² A döntési listák tartalmazzák, mely nemzetiséghez köthető a megpályázott projekt. A pályázók 97,4%-a nemzetiségi szempontból csak egyféle pályázatot adott be, így ezeket az adott nemzetiség szervezeteként kódoltuk, további 5 szervezet (0,2%) pedig csak interetnikus pályázatot, így ezeket az elemzés céljaira interetnikus szervezeteknek tekintettük. Ha a pályázó egy adott nemzetiség keretére és interetnikus projektekre pályázott, az adott nemzetiséghez soroltuk a pályázót, ha az interetnikus pályázatai száma legfeljebb ugyanannyi volt, mint az egy nemzetiséghez kötődő, interetnikusként, ha ezek száma nagyobb volt. Ugyancsak interetnikusként kódoltuk azokat a szervezeteket, amelyek több különböző nemzetiség nevében is pályáztak.

pályázók és pályázatok megoszlása eltér. Az átlagosnál lényegesen kevésbé voltak aktívak a roma pályázók (3,77 pályázat) és a ruszinok (3,64 pályázat), és a német pályázók átlagos aktivitása (4,49) is viszonylag alacsony volt. A szlovák, horvát és különösen a román pályázók az átlagosnál aktívabbak voltak (rendre 5,94, 6,62 és 7,03 beadott pályázat jutott egy pályázóra), a legaktívabbak a szerb (10,24 pályázat) és a görög pályázók voltak (9,38 pályázat). Ugyancsak eltér az egyes nemzetiségek pályázókon és pályázatokon belüli aránya a nemzetiségeknek a lakosságon belüli arányától is: a nemzetiségek sorrendje nem teljesen követi a népszámlálási arányokat. A létszámukban kisebb horvát közösség intézményei aktivitásukban megelőzik a nagyobb létszámú román és szlovák közösségeket, és e kettő közül a valamelyest kisebb szlovák közösség aktívabb a románnál. Emellett az ukrán közösség aktivitása marad el jelentősen a népszámlálás alapján várhatótól: miközben a közösség mérete megelőzi a görög, az örmény, a ruszin és a bolgár közösségeket is, mégis ez utóbbiak több pályázatot adtak be a vizsgált időszakban. Összességében a kisebb nemzetiségek létszámarányukhoz képest nagyobb arányt képviselnek a pályázók és különösen a pályázatok között.

Az egyes nemzetiségek pályázatai nem azonos módon oszlanak meg a kiírások/alprogramok között. Az EMET esetében minden nemzetiség elsősorban a kulturális kiírásra pályázott, de az arány 53 és 85% között változik. Az arány a két legnagyobb (roma és német), illetve a bolgár nemzetiség pályázatai között a legalacsonyabb, és a kisebb szláv nemzetiségek (szerbek, szlovénok, ruszinok és ukránok), illetve a görögök esetében a legmagasabb (legalább 79%). A működési pályázatok aránya (nem számítva az interetnikus pályázatokot) 6 és 29% között, a táborpályázatok aránya pedig 0 és 19% között változik. E két kiírás aránya egyrészt a két nagy nemzetiség, illetve emellett a közepesen nagy szlovák és a jelentősen kisebb bolgár nemzetiség esetében jelentősebb, illetve a működési pályázatoké az örmények esetében.

Az aktivitáson túl pedig az egyes nemzetiségek szervezetei sikerességben is különböznek: legyen szó a sikeres pályázatok arányáról vagy az ezekre adott támogatás összegéről. Magyarországon az átlagos támogatás tekintetében a kisebb nemzetiségek pályázatai jellemzően sikereesebbek voltak, míg a nagyobb roma, német, horvát és szlovák nemzetiség szervezetei

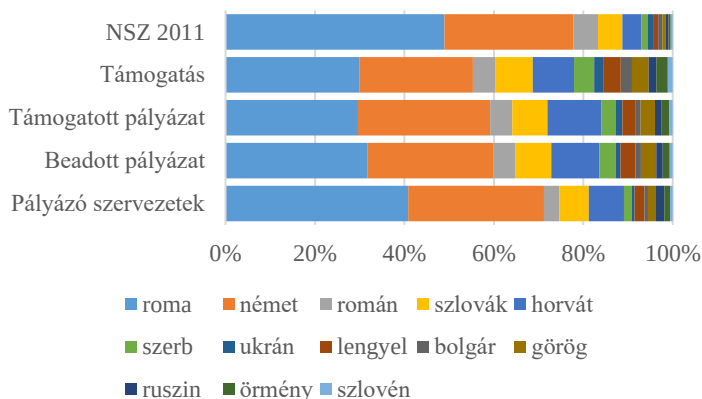
átlagosan kisebb támogatást kaptak egy-egy sikeres pályázatra.²³ A támogatott pályázatok aránya szerint kevésbé válnak el egymástól a nagy és kis nemzetiségek, de a szlovén és ukrán pályázók összességében sikeresebbek voltak az átlagnál, a közepesen nagy létszámú nemzetiségek közül pedig a horvátok is. A sikeresség két indikátorának összevetéséből látszik, hogy ezek között negatív kapcsolat van: a pályázatok nagyobb arányának támogatása azzal jár, hogy az adott támogatást csökkenteni kell. A kisebb nemzetiségek, különösen a bolgárok, ukránok és szlovénok előnyösebb helyzete abból látszik, hogy hasonló sikerességi arányhoz magasabb támogatás (lásd a bolgár, kisebb mértékben az örmény esetet), illetve a másokhoz hasonló átlagos támogatáshoz magasabb sikerességi arány társul (lásd az ukrán és szlovén esetet).

8. ábra: A pályázatok sikerességi rátája és az átlagos támogatás nemzetiségenként

²³ Az EMET nem közölte az igényelt összeget, így arra nincs mód, hogy a kapott támogatásnak a kért összeghez viszonyított arányát vizsgáljuk.

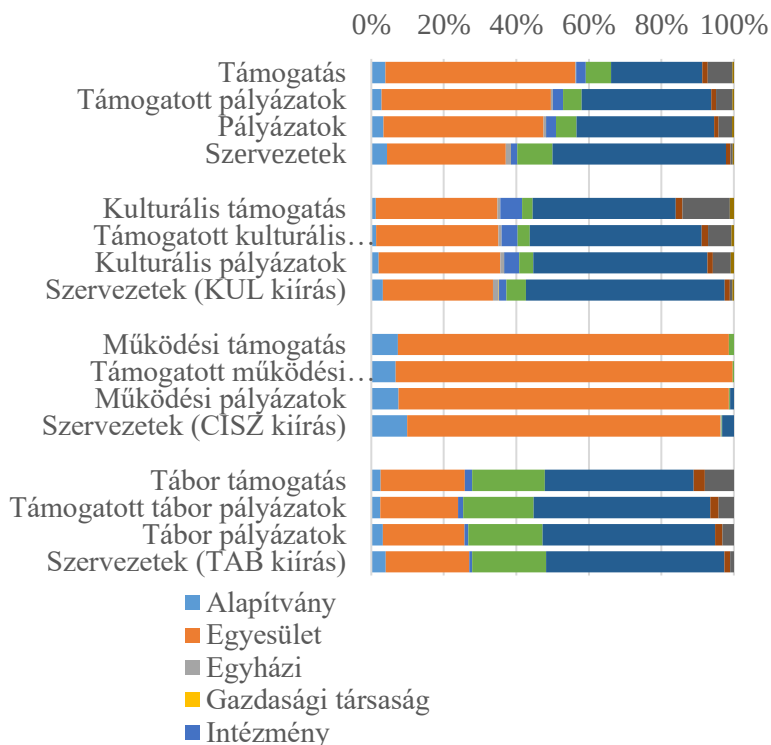
Ennek eredményeképpen a kisebb nemzetiségek tekinthetők a pályázati rendszer fő nyerteseinek, hiszen a népszámlálási arányukhoz képest jelentősen nagyobb arányban részesülnek a kiosztott támogatásokból. Mint a 8. ábrán látható, a pályázók megoszlása is már kisebb mértékben eltér a népszámlálási arányoktól a kisebb nemzetiségek javára, de az eltérés még jelentősebb a beadott pályázatok esetében, a kisebb nemzetiségek pályázóinak nagyobb átlagos aktivitása következtében. Ehhez képest a támogatott pályázatok megoszlása kevésbé tér el, a támogatás megoszlása pedig különösen a legkisebb csoportok esetében mutat jelentősebb eltérést. Ez nem feltétlenül valamiféle pozitív diszkrimináció eredménye, hanem potenciálisan magyarázható azzal is, hogy a nagyobb nemzetiségek intézmény-rendszerei költséghatékonyabbak, amennyiben egy-egy szervezet vagy projekt nagyobb közösség igényeit tudja kielégíteni. Az is egyértelmű, hogy az interetnikus pályázatokat sem a pályázók, sem a döntéshozók nem preferálták, sőt, éppen ellenkezőleg, minimális azoknak az interetnikus pályázatoknak a száma, amelyek kaptak támogatást, és az átlagos támogatás is alacsony. Arányuk a pályázók között 1,8%, a támogatásoknak viszont mindössze 0,1%-a ment interetnikus projektekre.

9. ábra: A pályázók, a beadott és támogatott pályázatok, a megítélt támogatás és a kisebbségi lakosság megoszlása nemzetiség szerint Magyarországon

Típus szempontjából a pályázók relatív többsége (47,8%) nemzetiségi önkormányzat, de jelentős az egyesületek aránya is (32,8%), emellett pedig az oktatási intézmények alkotnak jelentősebb csoportot (9,7%). Az egyesületek jellemzően az átlagosnál aktívabbak, a helyi nemzetiségi önkormányzatok viszont kevésbé aktívak voltak, ezért a legtöbb pályázatot egyesületek adták be (44,1%), ebben azonban annak is szerepe volt, hogy működési támogatásra kizárólag civil szervezetek (egyesületek és alapítványok) pályázhattak. Ezek 91,1%-át egyesületek, 7,5%-át alapítványok adták be, a fennmaradó 1,3%-ot pedig nemzetiségi önkormányzatok és intézmények. A programpályázatok közül a legtöbbet a helyi nemzetiségi önkormányzatok adták be (48%), az egyesületek pedig megközelítőleg a pályázatok harmadát (33,5%). Ennél is kisebb a civil szervezetek pályázatainak aránya a táborok esetében, amelyekre 2014-ig nem is pályázhattak. Ugyanakkor 2014-től viszonylag magas (24–30%-os) arányt képviselnek a táborpályázatok esetében is, ami csak kis mértékben marad el a programpályázatok esetében megfigyelhető aránytól. Mivel az egyes kiírások esetében nem látszik jelentősebb különbség a pályázatok és a támogatás megoszlása között (leszámítva, hogy a nemzetiségi önkormányzatok csoportján belül az arányok az országos önkormányzatok javára változnak), elsősorban a működési pályázatok preferálásának tudható be, hogy az egyesületek és alapítványok kapták a teljes támogatás több mint felét, a nemzetiségi önkormányzatok, kulturális és oktatási intézmények részesedése sokkal kisebb.²⁴

²⁴ Ezek azonban további, normatív támogatásban részesülnek az állami költségvetés terhére.

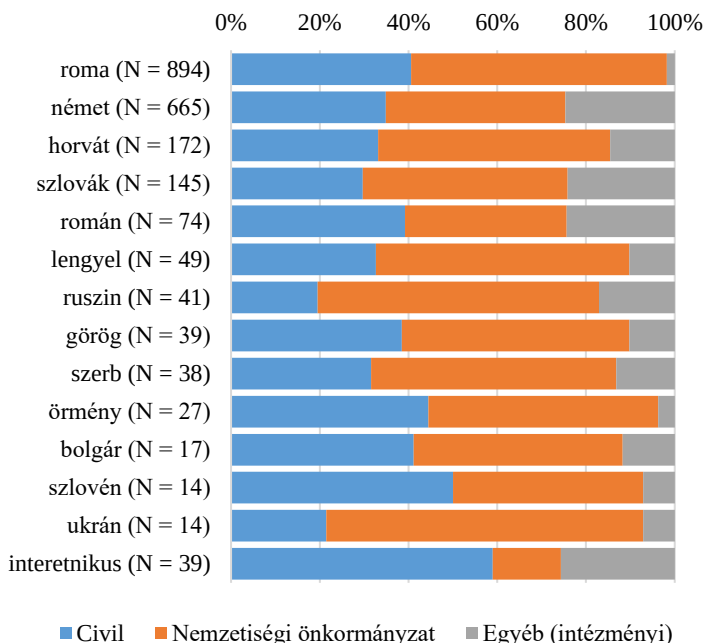

10. ábra: A beadott pályázatok, a pályázók és a támogatás megoszlása a pályázó típusa szerint kiírásonként

A nemzetiségi intézményrendszerek összetétele és struktúrája

Az EMET adatbázisai arra is lehetőséget adnak, hogy bepillantást nyerjünk a nemzetiségi intézményrendszerek felépítésébe, összetételébe. Az egyes nemzetiségek esetében jelentős különbséget látunk a pályázók típus szerinti megoszlásában. A magyarországi nemzetiségek körében a civil szervezetek aránya 19 és 50% között változik, az interetnikus pályázók között ennél valamivel magasabb, 59% a civil szervezetek aránya. Szintén nagyok a különbségek a nemzetiségi önkormányzatok arányában, amely 36,5 és 71,4% között változik. Ebből a szempontból is kivételt jelentenek az interetnikus pályázók, ugyanis az összes pályázó nemzetiségi önkormányzat

közül mindössze 6 volt olyan, amely elsősorban vagy kizárólag az interetnikus keret terhére elbírált pályázatot adott be. Végül, az (oktatási, kulturális, tudományos) intézményi pályázók aránya 1,8 és 24,7% közötti az egyes nemzetiségek esetében, és 25,6% az interetnikusként kódolt pályázók között.

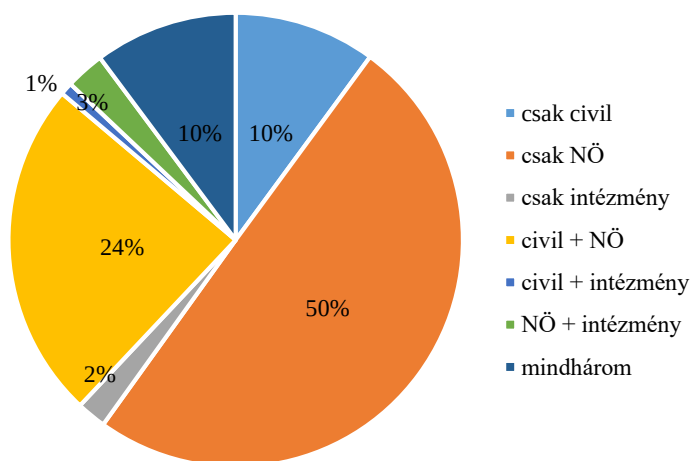
11. ábra: A pályázók megoszlása a pályázó típusa szerint nemzetiségenként (EMET)

A civil pályázók aránya a szlovén, örmény és bolgár esetben a legmagasabb, ezeket a legnagyobb csoport, a roma pályázók követik. A civil szervezetek aránya a ruszin és az ukrán csoportban a legalacsonyabb, ezek esetében az önkormányzatok aránya magas. Ugyancsak viszonylag magas az önkormányzatok aránya a roma pályázók körében, de a horvát pályázók abszolút többségét is ez a csoport adja. A német, szlovák és román csoportban a legmagasabb, míg a roma és örmény pályázók között a legalacsonyabb az

intézmények aránya. A pályázatok megoszlása megfeleltethető a pályázók megoszlásának, annyi különbséggel, hogy a legtöbb nemzetiség esetében a civil szervezetek átlagosan aktívabbak voltak a pályázás terén, mint a nemzetiségi önkormányzatok és különösen az intézmények, így a pályázatok között a civil szervezetek súlya magasabb, az intézményeké pedig jellemzően alacsonyabb, mint a pályázók között.

A magyarországi nemzetiségi intézményrendszereknek, mint a fenti megoszlás is mutatja, fontos részei a nemzetiségi önkormányzatok. Ezek, a kulturális és egyéb projektek megvalósításában betöltött szerepükön túl, véleményünk szerint jelentősen decentralizálják is a kisebbségi intézményrendszert, hiszen a törvény olyan településeken is lehetővé teszi a megalakításukat, ahol viszonylag kis számban élnek adott nemzetiséghez tartozó személyek, így egy civil szervezet működtetéséhez esetleg nem lenne meg a szükséges aktív tagság. Erre utalhat az is, hogy a 904 településből, amely képviselve van az adatbázisban, 86,9% rendelkezik olyan nemzetiségi önkormányzattal, amely pályázott a vizsgált időszakban. Ezzel szemben aktív civil szervezettel csak 45,3%, intézménnyel pedig 15,9% rendelkezik. A települések többségéről (62%-áról) csak egyféle (civil, nemzetiségi önkormányzat vagy intézmény) pályázó kért támogatást.²⁵ Ezek a pályázók jellemzően helyi nemzetiségi önkormányzatok voltak, ami ugyancsak utalhat ezen intézménytípus decentralizáló hatására. Az átlagnál is magasabb az ilyen – csak nemzetiségi önkormányzat által képviselt – települések aránya a roma (60%), horvát (58,4%) és ruszin (75%) esetben. Hasonló arányban (64,9%) látunk olyan településeket, ahol csak egyféle pályázó kapott támogatást, és ez esetben is a nemzetiségi önkormányzatok játsszák a legfontosabb szerepet.

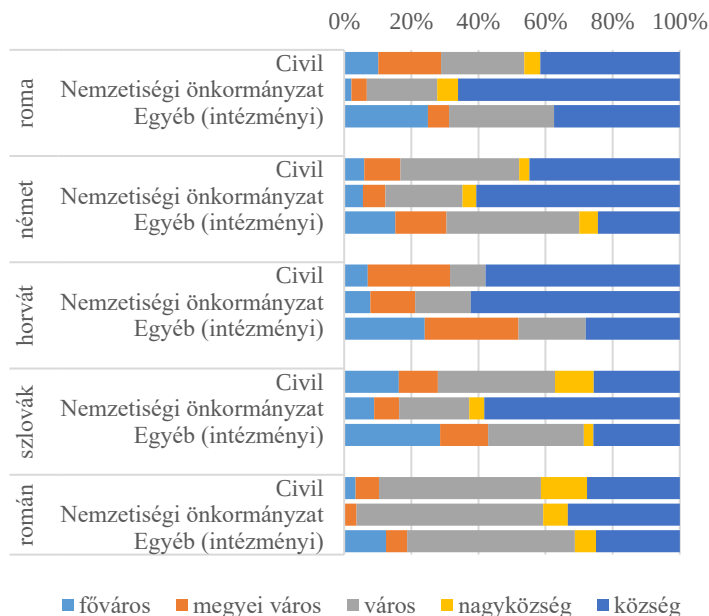
²⁵ Ez az arány különösen a községek esetében magas, 69,7%-os, a nagyközségek 58,5%-a, a városoknak azonban már csak 43,5%-a és csak a megyei városok 16,7%-a ilyen. A megyei városok 54,2%-áról mindhárom típusú pályázó pályázott legalább egyszer.

12. ábra: A települések megoszlása abból a szempontból, hogy milyen típusú pályázókkal rendelkeznek (EMET)

A rendszer jellegéből adódóan a nemzetiségi önkormányzatok között magasabb a községekben működők aránya, és kisebb a fővárosi és megyei városi pályázók aránya, mint akár a civil/nonprofit, akár az intézményi csoportban, hiszen a település formájától függetlenül (Budapest kivételével) egy településen nemzetiségenként legfeljebb egy helyi önkormányzat működhet, illetve megyénként egy megyei és összesen egy országos, ezek esetében tehát eleve lehetetlen az aktívabb szervezeteknek néhány központi településen való halmozódása. Ugyan a fővárosban és nagyobb városokban működő, és különösen az országos és területi nemzetiségi önkormányzatok nagyobb aktivitása és sikeressége ezt a decentralizáló hatást kismértékben gyengíti, a nemzetiségi önkormányzatok pályázatai között még így is jellemzően magasabb a községekből vagy kisebb városokból beérkezettek aránya, mint a civil/nonprofit szervezetek pályázatai között. Ugyanígy, a legtöbb esetben (kivételt a szerbek, görögök és bolgárok jelentenek) a nemzetiségi önkormányzatok által kapott támogatáson belül nagyobb arány jut a községekre, igaz – köszönhetően az országos

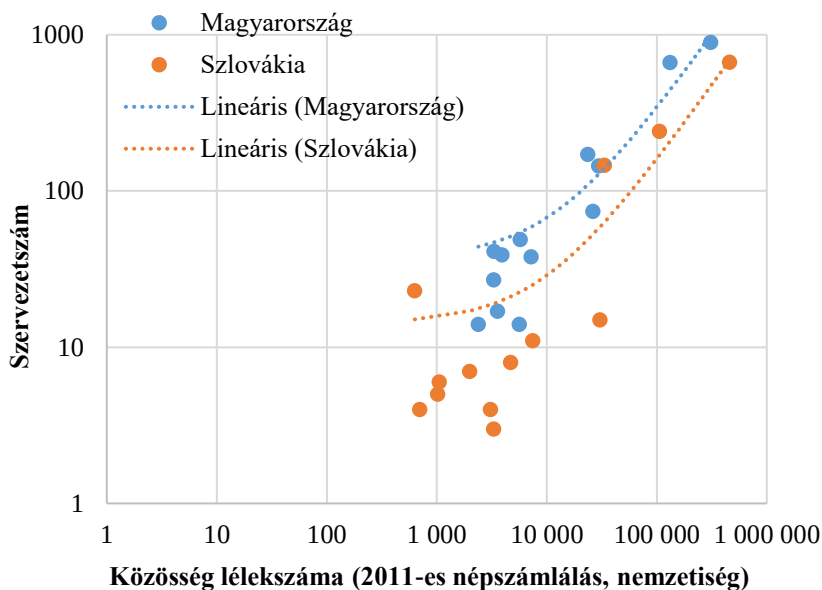
önkormányzatoknak – bizonyos esetekben (a nagyobbak közül a horvátok és szlovákok esetében) a fővárosra is, mint a nonprofit szervezetek által kapott támogatásból.

13. ábra: Bizonyos nemzetiségek pályázóinak megoszlása típus és településtípus szerint

Alternatív magyarázat lehet azonban a nemzetiségi önkormányzatok ilyen mértékű elterjedtségére, hogy amennyiben választani kell a két forma között, a nemzetiségi önkormányzat „kiváltja” a civil szervezetet. Ezt a feltételezést az adatok alapján nem tudjuk kellőképpen megvizsgálni, az 1000 személyre jutó szervezetszámok azonban azt mutatják, hogy Szlovákiával összevetve még akkor is kismértékben magasabb a szervezetszám Magyarországon, ha csak a civil/nonprofit szervezeteket vesszük alapul, az összes pályázót figyelembe véve pedig még jelentősebb a

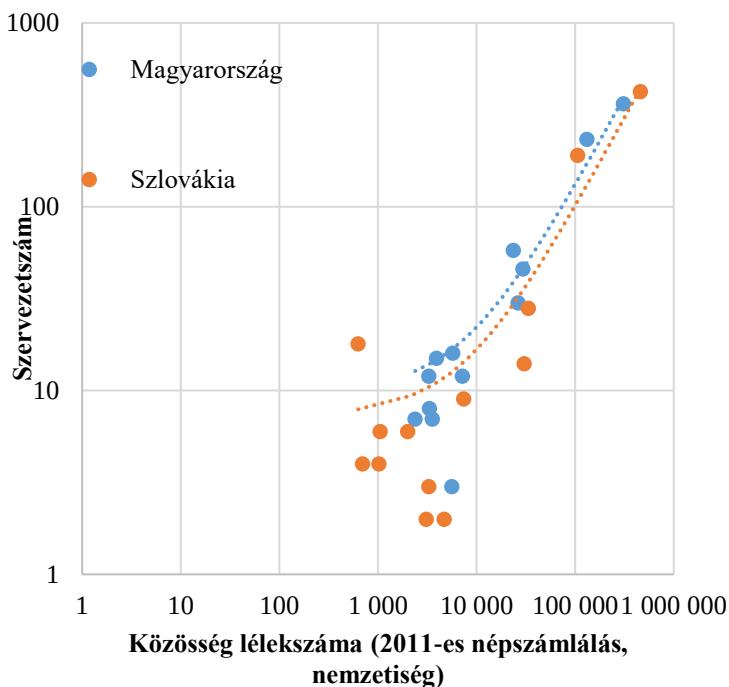
különbség.²⁶ Ez annak ellenére van így, hogy egyrészt Magyarországon a népszámlálás során a kettős kötődés felvállalásának lehetőségéből adódóan többen vallják magukat valamely nemzetiséghez tartozónak, mint ha a népszámlálás a szlovákiai módszertant követné, ahol csak egy nemzetiség és anyanyelv jelölhető, másrészt Szlovákiában települési önkormányzatok is jogosultak voltak pályázni. Magyarországon a szervezetsűrűség nagyobb a kisebb lélekszámú nemzetiségek esetében, ami összhangban van azzal a feltételezéssel, hogy a nagyobb – egy-egy területen nagyobb létszámban előforduló – nemzetiségek esetében egy-egy pályázó nagyobb célcsoportot képes ellátni szolgáltatásaival.

14. ábra: A képviselt közösség lélekszáma és a pályázók száma közötti összefüggés (összes pályázó)²⁷

²⁶ A szlovákiai adatok a Szlovák Kormányhivatal pályázati rendszerének azonos módszertannal elvégzett vizsgálatából származnak.

²⁷ A tengelyek logaritmikus beosztást követnek a jobb ábrázolhatóság érdekében.

15. ábra: A képviselt közösség lélekszáma és a pályázók száma közötti összefüggés (nonprofit pályázók)

3. táblázat: A nemzetiségek száma és a kisebbségi szervezetek száma közti kapcsolat

Nemzetiség	Nemzetiségek létszáma	Pályázók száma összesen	Civil/nonprofit pályázók száma	1000 személyre jutó pályázó	1000 személyre jutó nonprofit szervezet
roma	308 957	894	364	2,89	1,18
német	131 951	665	233	5,04	1,77
román	26 345	74	30	2,81	1,14
szlovák	29 647	145	46	4,89	1,55
horvát	23 561	172	58	7,30	2,46

Nemzetiség	Nemzetiségi létszáma	Pályázók száma összesen	Civil/nonprofit pályázók száma	1000 személyre jutó pályázó	1000 személyre jutó nonprofit szervezet
szerb	7 210	38	12	5,27	1,66
ukrán	5 633	14	3	2,49	0,53
lengyel	5 730	49	16	8,55	2,79
bolgár	3 556	17	7	4,78	1,97
görög	3 916	39	15	9,96	3,83
ruszin	3 323	41	8	12,34	2,41
örmény	3 293	27	12	8,20	3,64
szlovén	2 385	14	7	5,87	2,94
összesen	555 507	2189	811	3,94	1,46

A beadott pályázatok száma és a kapott támogatás a szervezetek eltérő aktivitásának és sikerességének következtében viszonylag egyenlőtlenül oszlik meg. A legaktívabb pályázó 72 pályázatot adott be, miközben a szervezetek csaknem 30%-a mindössze egyet. A pályázatok átlagos száma 4,79. A medián pályázó azonban mindössze 3 pályázatot adott be. A pályázók legaktívabb 10%-a adta be a pályázatok körülbelül 40%-át, a pályázók kevésbé aktív fele a pályázatok mindössze 15%-át adta be. Az egyes nemzetiségek esetében az egyenlőtlenséget mérő Gini-együtthatók közepesen nagy, 0,4 és 0,6 közötti értékeket vesznek fel. Ennél kismértékben nagyobbak az egyenlőtlenségek a kapott támogatásban, 0,6 és 0,8 közötti Gini-együtthatókat mérhetünk. Nem látszik összefüggés az intézményrendszer mérete és az egyenlőtlenségek mértéke között. Ezeket az adatokat szintén összehasonlíthatjuk Szlovákiával, ahol jellemzően egyenlőtlenebbül oszlottak meg a támogatások, ami véleményünk szerint arra vezethető vissza, hogy különösen a kevés pályázóval rendelkező nemzetiségek esetében, helyi szervezetek híján, elsősorban nagy országos szervezetek pályáztak, míg Magyarországon a nemzetiségi önkormányzati rendszer jóvoltából a viszonylag kis lélekszámú helyi nemzetiségi közösségek is képesek ilyen pályázati forrásokat hasznosítani.

4. táblázat: A pályázati aktivitás és a sikeresség egyenlőtlenségei Magyarországon és Szlovákiában²⁸

		Beadott pályázatok				Kapott támogatás			
	N	CR1	CR3	Gini	Hoover	CR1	CR3	Gini	Hoover
roma	894	0,6%	1,8%	0,460	0,351	1,2%	3,3%	0,613	0,459
német	665	2,1%	4,7%	0,523	0,400	5,1%	11,6%	0,683	0,509
horvát	172	6,7%	11,2%	0,483	0,357	12,5%	25,2%	0,665	0,487
szlovák	145	5,8%	12,2%	0,510	0,376	10,8%	25,8%	0,703	0,535
román	74	5,4%	15,1%	0,497	0,385	12,3%	25,8%	0,566	0,411
lengyel	49	8,9%	23,1%	0,544	0,422	20,0%	46,5%	0,733	0,573
ruszin	41	12,8%	32,2%	0,530	0,425	25,4%	49,7%	0,640	0,498
görög	39	12,4%	28,1%	0,520	0,385	23,3%	50,0%	0,666	0,510
interetnikus	39	13,2%	24,2%	0,416	0,296	19,5%	39,3%	0,614	0,459
szerb	38	10,7%	28,4%	0,541	0,423	13,9%	36,7%	0,613	0,462
örmény	27	14,8%	34,9%	0,513	0,406	21,9%	49,5%	0,717	0,584
bolgár	17	21,9%	47,7%	0,439	0,342	23,4%	64,5%	0,664	0,554
szlovén	14	42,6%	69,1%	0,592	0,477	74,2%	87,0%	0,766	0,652
ukrán	14	36,7%	55,8%	0,523	0,344	41,7%	75,3%	0,644	0,539

Összegzés

A tanulmány az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által közölt pályázati kiírások és az ezekre beérkezett pályázatokkal kapcsolatban hozott, és nyilvánosságra is hozott támogatói döntések alapján vizsgálta az EMET nemzetiségi pályázatait. A vizsgálat arra a három kiírásra – a kulturális programpályázatokra, a működési támogatásokra és a táborpályázatokra – tért ki, amelyeket civil/nonprofit szervezetek és nemzetiségi önkormányzatok megpályázhatnak, és vizsgálta egyrészt a pályázati rendszer

²⁸A CR1 a legaktívabb/legtöbb támogatásban részesülő szervezet részesedését, a CR3 pedig a három legaktívabb/legsikeresebb pályázó részesedését mutatja az összes beadott pályázatból/összes támogatásból.

struktúráját, a rendszer méretét (keretösszeg, pályázatok száma) és annak változását, illetve, hogy hogyan oszlottak meg a pályázók, pályázataik és a megítélt támogatás kiírás, nemzetiség és a pályázó típusa szerint. Ezen túl pedig, ugyancsak a döntési listák alapján összevetette az egyes magyarországi nemzetiségek intézményrendszerének méretét, szervezettípus szerinti összetételét, illetve az intézményrendszeren belüli egyenlőtlenségek mértékét.

Az adatok alapján az EMET nemzetiségi pályázati rendszere a vizsgált időszakban (2012 és 2017 között) minden tekintetben egy dinamikusan növekvő rendszer képét mutatta: jelentősen nőtt a kiosztható támogatás, részben a pályázatok iránti növekvő érdeklődés hatására, illetve részben tovább ösztönözve a pályázást, de alapvetően nőtt a beérkező pályázatok száma és a döntőbizottság azon igyekezete következtében, hogy minél több pályázatot támogasson, a sikeres pályázatok száma is. Ezzel összhangban egyre több pályázó kapcsolódott be a rendszerbe. Ennek ellenére, jelentősnek mutatkozott (kb. 41%) azoknak a pályázóknak az aránya, akik csak alkalmilag kapcsolódtak be, egyetlen évben és kevés pályázattal, ugyanakkor azonosítható a szervezetek egy szűkebb csoportja (kb. 13%-a), amely évről évre pályázott. A visszatérően pályázó szervezetek aránya a működési támogatások esetében volt a legjelentősebb.

A pályázatok és a támogatás megoszlásának vizsgálata megmutatta, hogy a működési támogatások különösen vonzóak az ezekre pályázni jogosult civil szervezetek (egyesületek és alapítványok) körében, amelyek nagyobb arányban pályáztak e kiírásra, mint a másik kettőre, és hogy a támogatott pályázatok aránya és az átlagos támogatás tekintetében is ez a kiírás tekinthető preferáltnak. Ez a kiírás tehát fontos, egyúttal sajátos eleme a magyar pályázati rendszernek, amely megfelelőjével sem Szlovákiában, sem pedig a romániai magyar *Communitas* Alapítvány esetében nem találkozunk. Ezek a pályázati rendszerek a szervezetek működési költségeit csak konkrét projektekhez kapcsolódóan, a támogatás meghatározott százalékos arányáig támogatják. Ez fontos különbség, amely a magyarországi nemzetiségi szervezeteknek kedvezőbb körülményeket biztosít például egy hivatalos székhelyként szolgáló iroda, vagy éppen egy weboldal fenntartásához, illetve ahhoz, hogy az önkénteseken túl fizetett alkalmazottakat is foglalkoztathassanak. Ezek mellett a támogatások mellett a táborpályázatok esetében

erősebb szelekciót, a programpályázatok esetében pedig ezen túl kisebb átlagos támogatásokat is láttunk.

Nemzetiségi szempontból egyértelműen látszott, hogy a legtöbb projekt egy meghatározott nemzetiséghez kapcsolódik, és a legtöbb pályázó egy adott nemzetiség nevében pályázik. Ugyan volt lehetőség interetnikus projektekre pályázni, mint ahogy arra is, hogy egy-egy szervezet több nemzetiséghez kapcsolódóan is pályázzon, erre kevés példát láttunk. Ezek a pályázatok pedig kevésbé voltak támogatva: a szelekció is erősebb az esetükben és a támogatás átlagos összege (a sikeres pályázatokra számítva) is alacsonyabb, ami szintén aligha bátorította az ilyen projektekre való pályázást. A teljes támogatás 99,9%-a ennek következtében nemzetiségi „címkével” lett odaitélve, ami feltételezhetően a nemzetiségi intézményrendszerek közötti elkülönülés újratermeléséhez járul hozzá.

A támogatás legnagyobb részben a nemzetiségi civil szervezetekhez jut, ezek részesedése a megítélt támogatásból magasabb, mint a pályázókon és a beadott vagy akár támogatott pályázatokon belüli arányuk, ám ebben jelentős szerepe van annak, hogy a működési támogatásokhoz, amelyeket nagyobb arányban és nagyobb összeggel támogattak, csak ezek a típusú pályázók férnek hozzá. A programpályázatokra és táborokra adott támogatás legnagyobb részben a nemzetiségi önkormányzatokhoz került. Kiírás szerinti bontásban a támogatások megoszlása alapvetően megfelel a pályázók és pályázatok megoszlásának, jelentősebb változást csak a nemzetiségi önkormányzatok csoportján belül látunk, mivel a területi és országos önkormányzatok jellemzően aktívabbak, sikeresebbek és nagyobb költségvetésű projektekre kapnak, és nagyobb támogatást, mint a helyi önkormányzatok. A nemzetiségi önkormányzatok nyilvánvalóan fontos részei a nemzetiségi intézményrendszereknek, amelyek a nemzetiségi kulturális és egyéb projektek megvalósításából is tetemes részt vállalnak, ezen túl pedig abban is jelentős szerepük van, hogy a magyarországi nemzetiségi intézményrendszereket decentralizálják. A szlovákiai nemzetiségi intézményrendszerekkel összehasonlítva a magyarországi nemzetiségek – önkormányzataiknak köszönhetően – több szervezettel rendelkeznek 1000 kisebbségi nemzetiségű személyre számítva, az aktivitás és a pályázati támogatás pedig kevésbé

egyenlőtlenül oszlik meg az egyes pályázók között, mint Szlovákiában.

Felhasznált irodalom

Ali, Tahir Mahmood – Gull, Sana: Government Funding to the NGOs: A Blessing or a Curse? *Research in Business and Social Science*, 2016, Volume 5, Issue 6. 51–61.

Balázs Zoltán: Lassú civilizálódás. *Politikatudományi Szemle*, 2009/3. 172–175.

Barna Gergely: Erdélyi magyar ifjúsági szervezetek szervezetszociológiai elemzése. *Erdélyi társadalom*, 2004/2. 85–112.

Biró A. Zoltán: Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995 között. In: Biró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1998. 15–50.

Fennema, Meindert: The Concept and Measurement of Ethnic Community. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2004, Volume 30, Issue 3. 429–447. doi: 10.1080/13691830410001682025.

Haász Nikolett: *A Komárom-Esztergom megyei német nemzetiségi civil szervezetek kapcsolathálózati elemzése*. Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Intézet. 2010

Hegedűs Dániel: Egy rendezetlen viszony fogalmi dichotómiái. Civilek a kisebbségi vagy kisebbségek a civil társadalomban? In: Szabó Máté (szerk.): *Civil társadalom: elmélet és gyakorlat*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 116–134.

Kiss Dénes: *A romániai magyar nonprofit szervezetek – 2009–2010. A szervezetek adatbázisának bemutatása és a nonprofit szektor szociológiai elemzése. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségről*, Nr. 37. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010.

Kuti Éva: Country Report: Hungary. In: Vándor, Peter – Traxler, Nicole – Millner, Reinhard – Meyer, Michael (eds.): *Civil Societies in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Bécs: ERSTE Stiftung Studies, 2017. 58–74.

Kuti Éva: Zárszámadás a Nemzeti Civil Alapprogram első pályázati fordulójáról. *Civil Szemle*, 2005/1. 111–134.

Lajtai Mátyás: A kisebbségi civil szervezetek parlamenti finanszírozása 1991–2010. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Budapest: Argumentum, 2011. 265–300.

Morauszki András: Az Illyés Közalapítvány Csemadok Szakmai Tanácsa támogatásainak elemzése (1996–2006). *Civil Szemle*, 2012/1. 103–120.

Morauszki András – Porubszky Zoltán: A törzsvendég és a többiek. Az Illyés Közalapítvány szerepe a szlovákiai magyar kulturális intézmények támogatásában, 1996–2006. In: Kötél Emőke – Szarka László (szerk.): *Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2009. 171–192.

Nagy Mirtill – Tóth Károly: A kulturális intézményrendszer forrásai és finanszírozása. In: Csanda Gábor – Tóth Károly (szerk.): *Magyarok Szlovákiában. III. köt.: Kultúra (1989–2006)*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó. 2006. 241–256.

Pápay Boróka Tímea: Állami forráselosztás a romániai magyar nonprofit szektoron belül. In: Szoták Szilvia (szerk.): *Határhelyzetek V. Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetekben*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2013. 411–427.

TUBAY TIZIANO *

Akik öregebbek, mint a történelem

Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út: Mítosz és történelem a székelység tudatában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018. 496.

Az elmúlt tíz esztendőben a Székelyföld és a székelység történelméről, régészeti és művelődéstörténeti hagyatékáról, katonai és határvédelmi szerepéről, valamint a székely írásról több összefoglaló kötet látott napvilágot. A legfrissebb Hermann Gusztáv Mihály és Orbán Zsolt könyve, mely a székely eredettudat irodalmi forrásait és a székely identitás változatos megjelenési formáit vizsgálja napjainkig. A kötet kiadását a szerzők számos, e témakörben írt publikációja előzte meg.

Az első fejezet a mítosz és eredetmítosz, eredetkultusz fogalmait elemzi. Hermann a mítoszok értelmezésének történetét vázlatosan mutatja be, mértékadónak Lucian Boia felfogását tekinti. (21.) Az eredetmítoszok értelmezésében Mircea Eliade a moldvai országalapítás mondájáról írt tanulmányának bevezető tézisét adaptálja, ennek kapcsán jelöli ki azokat a kérdéseket, melyekre a székely eredetmonda alakulását követve válaszokat keres: „[A] szóban forgó nép, a különböző korokban, miképpen tekintett (tekint) eredetmítoszára: mint afféle mesére, amely szép és egyben a közösség számára fontos jelképek tárháza, vagy mint megtörtént, valós tényre? Milyen történelmi körülmények tették-teszik szükségessé az illető nép (vagy csoport) számára a mítoszok valós történelemként való 'segítségül hívását'? Hogyan változtak-alakultak e körülmények a különböző korokban? Mitől és miképpen válhat egy eredetmítosz érzelmileg túlfűtött eredetkultusszá?” (27.)

* A szerző irodalomtörténész, mail: tubay.tiziano@gmail.com

A második fejezet a kötet legterjedelmesebb egysége, a székelység múltképeének forrásait veszi számba 1848-ig. A fejezet bevezetője – talán kissé túlzott óvatossággal fogalmazva – felhívja figyelmünket a tudományos módszertannal (re)konstruálható múlt és a közölt szövegek közötti ellentmondásra. A középkori krónikairódalomból Anonymus, Kézai Simon, Paulus Venetus és a Képes Krónika, a reneszánsz történeti irodalomból Thuróczy János, Petrus Ransanus, Antonio Bonfini, Oláh Miklós, Verancsics Antal, Benczédi Székely István, Heltai Gáspár, Szamosközy István és Pethő Gergely kapcsolódó szöveghelyeit mutatja be. A válogatás nagyban támaszkodik a Kordé Zoltán összeállította szöveggyűjteményre (2001). A bemutatott szövegek közül kimaradt a magyar történeti irodalom *editio princeps*e, a Hess András nyomtatta Budai Krónika,¹ pedig Thuróczy János 1488-ban megjelent kötetéig – mint az első Magyarországon nyomtatott könyv – a korábbi kéziratokhoz képest nagyobb valószínűséggel kerülhetett székely kezekbe. Hermann, Bonfini jelentőségét a sajtóból a 16. század derekán kikerült első kiadását követő újabb kiadásai, köztük Heltai Gáspár kivonatolt magyar fordítása (1575) jelentette publicitásba látja. (46.) Oláh Miklós kapcsán hangsúlyozza, hogy ő az első erdélyi származású szerző, akitől a székelyek történetéről olvashatunk. (49.) Benczédi Székely István krónikája (1559) nemcsak az első magyar nyelvű világtörténet, de személyében a székelyek eredetéről elsőként szólalt meg székely szerző. Ráadásul a kötet népszerűsége és elterjedtsége Székelyföldön is adatolható, sőt egy marosvásárhelyi polgár, Borsos Sebestyén kivonatolta és 1583-ig a maga gyűjtötte hírekkel folytatta is Székely munkáját. (55.) Szamosközy István a korábbi szöveghagyománnyal kapcsolatban sokszor kételkedő vagy éppen ellenvéleményt megfogalmazó történeti feljegyzései egészen a 19. század derekáig kéziratban maradtak, hatása a nyomtatott művektől így elmaradt. Ugyanakkor a gyulafehérvári levéltárban Szamosközy írásait később számosan felhasználták, mások között Istvánffy Miklós, Lorenz Töppelt és Bethlen Farkas. (61.)

Werböczy István jogi kézikönyve, a *Tripartitum...* (1517), noha jogerőre sosem emelkedett, a magyar jogszolgáltatás 1848-ig meghatározó központi forrása volt. Hermann, Bónis György meglátását idézi, miszerint Werböczy István a székelyeknek

¹*Chronica Hungarorum*. Buda: [Andreas] Hess, 1473. [RMNy 2]

hatalmas szolgálatot tett a székely jog egyes elemeinek konzerválásával, és a jogrendszerük különállásának és sajátos voltának megerősítésével. Hermann úgy véli, Werbőczy a székelyekre vonatkozó cikkelyében azzal, hogy a székelyeket azon hunok utódaként mutatta be, akik megtartották a hadfelkelésre vonatkozó egyezséget és így nemesi státuszukat megőrizték, szintén jelentős szolgálatot tett nekik: „aligha tévedünk, ha ebben a székelyek szkíta-hun tudata egyik fontos forrását látjuk. (...) A *Tripartitum* századokra meghatározta Magyarország és Erdély jogviszonyait, ezért képletesen akár úgy is fogalmazhatunk, hogy törvényerőre emelte a székelyek szkíta-hun eredetének tételét.” Adatolható szerinte az is, hogy a *Tripartitumot* Székelyföldön sokan olvasták, nemcsak gimnáziumi és kollégiumi diákok és hivatali tisztségviselők, de kevésbé literátus falusi előljárók is. (65–66.)

Az oktatást, tankönyveket és didaktikai segédanyagokat két alfejezet tárgyalja. Előbbi a jezsuita oktatás és hősepika hun-eredettudattal kapcsolatos összefüggéseit mutatja be. Hermann az irodalmi tevékenység, udvarhelyi és marosvásárhelyi gimnáziumban folytatott oktató-nevelő munka mellett feltételezi, hogy a jezsuiták a hun származás tanát a lelkipásztori szolgálat során is közvetíthették. (75–77.) Hosszabb időszakot fog át a tankönyveket áttekintő alfejezet, ahol a 16. század végétől a 19. század közepéig sorakoznak szerzők: Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István, Apáczai Csere János, Bíró Sámuel, Huszti András, Bertalanffi Pál, Losontzi István, Sándor István, Szekér Joachim és Horvát István.

A hun származás tana a megszorodott irodalmi források és nagyszámú közvetítők hatására széles körben, a társadalom minden rétegében elterjedt. A 18. században a történettudományban megjelenő újabb irányzatok azonban a hun eredetet kritikával kezelték, a magyarok és székelyek származásával kapcsolatban új elméletek láttak napvilágot. Az etnikai és tudományos viták először jelentenek kihívást a hun származás híveinek. Éppen ezért a következő alfejezetek a *Csillagösvény és göröngyös út* legfontosabb egységei közé tartoznak. Elsőként olyan tudósok bukkannak fel, akik dolgozatukban kétes eszközöket is használtak (Benkő József, Szigethi Gyula Mihály).

Egészen más lapra tartozik a *Csiki székely krónika* néven elhíresült szöveg. A latin nyelvű szerkesztmény legrégebb forrása 1796-ból származik, Farkas Nepomuk János hozta nyilvánosságra,

állítását szerint egy 1533-ban kelt írás 1695-ben lejegyzett példányáról másolta. Nyomatásban először 1818-ban jelent meg, de számos kézirata is ismert. Első ízben Aranka György fordította le, a magyar nyelvű kiadások többsége ezt a fordítást közli. A szöveg archaizáló személyneveivel, a rabonbánok ősi székely tisztségével, a székelyek ősi áldozópoharával és több székelyföldi helyszín bevonásával önálló mondát teremtett. A *Csíki székely krónika* hamar nagy népszerűsége tett szert, amit az sem csökkentett, hogy felbukkanásától kezdve viták övezték hitelességét, mígnem előbb Nagy Géza, utóbb Szádeczky Lajos alapos elemzése nyilvánvalóvá tette, hogy hamisítvány. Hermann pontokba gyűjti azokat a körülményeket, melyek kizárják, hogy 18. századinál korábbi lenne (114.), illetve Nagy Géza nehezen hozzáférhető fordítását annak teljes jegyzetapparátusával együtt változatlanul közli. (115–150.) A hamisítványokat gyarapítja a *Csíki székely krónika* egyik kéziratában megtalálható „Kázi Lajos krónikája”, amit szintén Aranka György szándékozott közzétenni, s ami – Hermann szavaival – „több mint valószínű, hogy (...) a képzelet szüleménye, és még hamis művoltában sem létezett”. (156.)

A *Csíki székely krónika* több jóhiszemű tollforgatót megtévesztett, Hermann ide sorolja Aranka Györgyöt, valamint Zsombori Istvánt, Lukáts Istvánt, Aranyosrákosi Székely Sándort, Kállay Ferencet, Hilibi Gál Lászlót és Nagyajtai Kovács Istvánt. A felsorolt szerzőket egyformán jellemzi, hogy „a hamisítványokat és apróbb ferítéseket jóhiszeműen, tisztességes szándékkal használták műveikben és közléseikben, helyenként hevesen védelmezve vélt hitelességüket a kételkedők és kritikusok ellenében”. (167.)

A 19. században egyre népszerűbb utazási irodalom a Székelyföldet és a székelyek történetét sem hagyta érintetlenül. Hermann az alfejezet elnevezésében Egyed Ákos *Az utazás divatja* című szöveggyűjteményének (1973) címét parafrázálja, és alapvetése is tőle származik. Az alfejezet a magyar Fogarasi János, Jánosfalvi Sándor István és Kőváry László mellett a megyesi szász Daniel G. Scheint és a francia August de Gerando szövegeiből közöl szemelvényeket. Hermann szerint Gerando műve, a *La Transylvanie et ses habitants* (1845) nemcsak a nyugat-európai olvasók érdeklődésére számíthatott, de eljutott a jelentősebb erdélyi könyvtárakba is. (199–201.)

A régmúlt, a magyarok és székelyek eredete a szépirodalomnak is témát szolgáltatott, nem ritkán a *Csiki székely krónika* ihletésére. A kötet 1848-ig bezárólag Bodor Lajos *Álmos*, Dózsa Dániel *Feketevitéz és Jolán*, Josef Marlin *Attila*, valamint Magyarosi Szőke József *Bálámber* című műveiből közöl szemelvényeket. Hermann az útleírásokban és szépirodalmi alkotásokban a hun–székely leszármazás fontos közvetítőit látja, amelyek a tudományos irodalomhoz képest szélesebb olvasóközönséget érthettek el. (205.)

Az első fejezet utolsó alfejezete a szkíta–hun eredettudat 18-19. századi közéleti megjelenését tárgyalja, ismerteti a források megértéséhez szükséges történelmi körülményeket. A székelyek a határkatonaság szervezése ellen beadványokat fogalmaztak meg, melyekben előszeretettel hivatkoztak a szkíta ősiségre és az őskőtől származó nemességre. II. József uralkodása alatt a feliratok és folyamodványok benyújtásában a székelyek kimondottan élénkek voltak. Noha a hun gyökerek nem kerülnek mindegyik szövegben említésre, azt tapasztalhatjuk, hogy „a rájuk alapozott jogokra épített érvelés, az uralkodó hajthatatlan, történetiségre érzéketlen racionalizmusa dacára is kihagyhatatlannak bizonyul”. (216.) Hermann összefoglalva megállapítja: a székelység hun eredete és ennek összekapcsolása a székely rendi szabadságjogokkal „egészen 1848-ig kiemelt érvként szerepel a kor politikai csatározásaiban”. (223.)

A harmadik nagyobb fejezet az 1849 és 1920 közötti korszakot mutatja be, beszédes, hogy terjedelme a második fejezetét kis híján megközelíti. Az első alfejezet a szabadságharc bukása utáni időkbe kalauzol minket, méghozzá a szó szoros értelmében: a kedvezőtlen politikai körülmények és a cenzúra miatt ugyanis a nemzeti szabadságeszmény csak a szépirodalmi alkotásokban és a „lazábban ellenőrzött, látszólag inkább turisztikai célokat szolgáló országismertető kiadványokban” jelenhetett meg. (227.) A honismereti irodalom Kövári László, Benkő Károly, Szilágyi Sándor és Hunfalvy János munkáival képviselteti magát. A színvonalában és műfajában különböző, szárazabb vagy olvasmányosabb kiadványokban mindenképpen közös, hogy a hun eredet mellett kisebb-nagyobb mértékben a *Csiki székely krónika* hatását is hordozzák. Hermann felhívja a figyelmet arra, hogy a képekkel illusztrált kiadványok a hun–székely rokonság eszméjének fontos közvetítői voltak és gyakran kerültek a családi könyvtárak polcaira.

(235.) A *Csíki székely krónika* a korszakban született szépirodalmi alkotások némelyikének nemcsak motívumait, hanem egyenesen a témáját szolgáltatta. Előbbire példa Jókai Mór több műve (*A varchoniták*, *Dalma*, *Úti levelek*, *A magyar nemzet története*), utóbbira Dózsa Dániel *Zandirhám* vagy Thaly Kálmán *Ne bántsát a magyart!* és *Székely-kiált* című kötetének nyitóversei, valamint Bíró Béla *Vallási harc atya és fiú között* című elbeszélése.

Hermann Gusztáv Mihály önálló fejezetet szentel Orbán Baláznak, a szerző két munkáját elemzi: *A Székelyföld leírása...* (1868–1873) köteteit és *A székelyek származásáról és intézményeiről* címmel megtartott akadémiai székfoglaló előadásának szövegét (1888). Amellett, hogy *A Székelyföld leírása...* precíz és kitarító terepmunkával elkészített, mindmáig nélkülözhetetlen alapmű, Orbánt helyenként a nemzeti romantika heve is magával ragadta, és az is tagadhatatlan, hogy a *Csíki székely krónika* meggyőződéses híveként annak elemeit ahol tudta, felhasználta. Orbán Baláznak a *Csíki székely krónikával* kapcsolatos felfogását jól illusztrálja a Hermann közölte idézet: „Egy székelynek pedig e jeles munkát – mely e nemzet ős szerkezetére és történelmére annyi érdekes dolgot nyújt – megtagadni nemzeti bűn lenne.” (259.) Hermann összességében úgy véli, hogy *A Székelyföld leírása...* főszerepet játszik a székely eredetmítosz széles körű elterjedésében. (261.) Orbán akadémiai székfoglaló előadásának nyomtatott változatát valószínűleg kevesebben forgatták. Előadásában Hunfalvy Pálnak a székelyek és magyarok hun származását tagadó, többször kifejtett nézetével vitatkozik, a fejezet pedig szemelvényt közöl Orbán Balázs érveléséből.

Hermann Gusztáv Mihály és Orbán Zsolt a 19. század második felének romantikus történetírása kapcsán négy szerző, Szabó Károly, Bonyhai N. János, Nagy János és Jakab Elek munkáit elemzi. Áttekintésük széles voltát mutatja, hogy a két akadémikus (Szabó és Jakab) mellett két kevésbé ismert szerző írását is vizsgálják. A szerzők a fontos bibliográfiai és forráskiadó kiadványokat jegyző Szabó Károlynak két, a *Csíki székely krónikáról* írt tanulmányát tekintik át: *Az 1533. székely krónika hitelességének védelme* először 1854-ben, *A székely krónika ügyéről* 1861-ben látott nyomdafestéket, majd 1873-ban tanulmánykötetében újra kiadásra kerültek. Szélesebb körben ekkor váltak hozzáférhetővé, Hermann és Orbán úgy látja, Szabó munkái végül is „első számú hivatkozási alapjává

válnak mindazoknak, akik tudományos, vagy akár baráti vitákban a *Csiki székely krónika* hitelessége mellett érveltek”. (268.) Úgy véljük, Hermann és Orbán kötetének témájához tartozhat Szabó Károly egy másik munkája is, melyet itt ajánlunk a szerzők figyelmébe. Önmagában már a címe is a hun-eredet témaköréhez kapcsolja *A régi hún-székely írásról* című, három részletben közölt tanulmányát (1866),² mely a székely írás Sebestyén Gyula korpuszkiadását (1915)³ megelőző legteljesebb feldolgozása.⁴ A irodalmi-szakirodalmi áttekintés során Szabó érintette a *Csiki székely krónikát* is: a székely írás irodalma és emlékei szerinte alátámasztják a szöveg azon állítását, hogy a székelyek a vérszerződés pontjait kööszipokokra rótták.⁵ Szabó az idézethez kapcsolt jegyzetben fenntartotta a *Csiki székely krónika* hitelessége melletti állásfoglalását.⁶ Mindezek fényében még meglepőbb az a Domján

²Szabó Károly: *A régi hún-székely írásról*. I–III. *Budapesti Szemle*, 1866/V. 114–143; 1866/VI. 106–130; 233–277.

³Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1915.

⁴Tubay Tiziano: *A székely írás kutatásának története*. Budapest: OSZK, 2015. 22–46.

⁵„Ha ezen századokon keresztül folyton folyó adatokból múlthatatlanul meg kell győződnünk, hogy a székelyek közt saját ősi betűik használata a XIII. századtól fogva a XVIII. századig szakadatlan gyakorlatban volt; ha továbbá ezen írás eredetéről gondolkozva, nem találhatunk semmi okot, melynél fogva annak keletkezését mai hazánkban a keresztyénség s ezzel együtt a latin írás behozatala után lehetnének képesek helyezni, s így a hagyomány hitelességét, mely ez írás eredetét fajunk ázsiai ősi honára viszi vissza, alapos okokkal kétségbe nem vonhatjuk: azt hiszem, senki sem fogja hihetetlen mesének tarthatni az 1533-ban régi irományokból szerkesztett csiki székely krónika adatát, mely szerint a székelyek az Árpáddal kötött vérszerződés pontjait kőre metszették. »Zandirhám rabonbán idejében, így szól a krónikában, a húnok másik nemzete, Álmos fia, Árpád vezérlete alatt bejövén, Zandirhám, mint az urunk (t. i. Sándor Menyhért) házában máig is meglévő irományok és emlékek bizonyítják, s a hat, kőre metszett törvényt kitévén s rabonbáni módra Budvárban áldozatot tartván, a kövekről keletkező törvényeket olvasott föl és alkalmazott nemzetét stb.«). Nézetem szerint minél hitelesebbek régi krónikáink- és íróinknak a székely írásról szóló bizonyosságai, annál inkább nyer belső hitelességben a csiki-székely krónika ezen adata, mely viszont a hún-székely írás ázsiai eredetére vonatkozó bizonyosságot támogatja.” Szabó, 1866. I. 139–140.

⁶„Jól tudom, hogy voltak és vannak hazánk tudósai közt többen, kik a csiki krónika hitelességét kétségbe vonják, sőt kerekén tagadják: de azt hiszem, ezen tudós ellenfeleim is meg fogják engedni nekem, ki e krónika belhitelességét

Istvántól származó értesülés, miszerint Szabónak röviddel halála előtt, Nagy Géza kiadásának és jegyzeteinek hatására megrendült volna a hite a *Csiki székely krónikában* és földhöz vágta volna azt. (268.) A másik idézett akadémikus, Jakab Elek az *Udvarhely vármegye története* megírását 1893-ban vállalta el, halála miatt a kötetet Szádeczky Lajos fejezte be. Jakab forráskritikai és történetírói felfogását az első történeti fejezetben világosan kifejtette, romantikus történelemszemlélet jól mutatja, hogy a közigazgatási egység történetét olyan tágon értelmezte, hogy a munka hosszasan a hunok történetét ismerteti. A székelyek hun eredetének hagyománya Jakab szemében megőrzendő kincs, nemzeti és erkölcsi kérdés, tagadása hazafiatlanság. Hermann és Orbán rámutatnak, hogy az *Udvarhely vármegye története* nagy népszerűségnek örvendett, beszerzése hazafias cselekedetnek számított. (277.)

Székelyföld a kiegyezés utáni békeidők megélénkülő országjárását kiszolgáló úti irodalomnak továbbra is témát szolgáltatott. Hermann és Orbán, Dobránszky Péter és Hankó Vilmos könyveit, illetve a Péter János szerkesztette *A Székelyföld és székely nagyjaink* című kiadványt mutatja be. Utóbbi különlegessége, hogy a Háromszék történetét bemutató fejezet szerzője, Csutak Vilmos a székelyek hun eredetét immár kételkedve említette. Hermann és Orbán úgy véli, *A Székelyföld és székely nagyjaink* lapjain már a forráskritika hatása alá került székely történészek hangja szólalt meg. (281.)

A kor szépirodalmából számos alkotás ismert, amit ez a fajta kételkedés nem jellemez. Hermann és Orbán a korszakból Jókai Mór, Arany László, Fülöp Áron, Benedek Elek, Gárdonyi Géza, Fülei Szántó Miklós és Kós Károly munkáit sorakoztatja fel. A szerzők Jókai *Bálványosvár* című regényét (1882) tartják a *Csiki székely krónika* legnevezetesebb irodalmi feldolgozásának. (284.) Benedek Elek előbb *Székely mondák és mesék* (1900), majd a *Hazánk története az ifjúság számára* (1905) lapjain tolmácsolja a székely múltat. A szerzők szerint ez utóbbinak óriási jelentősége volt a

terjedelmes bírálati értekezésemben (Új Magyar Múzeum, 1854. II. köt. 383–409. és 456–487. lap) okokkal vitattam és bizonyítottam, hogy e krónikát teljes meggyőződésem szerint mindaddig hiteles forrásul idézhessem, míg okaim erősebb ellenokokkal megdőntve nem leendnek.” Szabó, 1866. I. 140.

székely eredetmonda generációk közötti családi áthagyományozódásában. (292.)

A *Történeti hagyomány és alkalmi ékesszólás* című alfejezetben Orbán Zsolt az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) tízéves jubileumi, Székelyudvarhelyen tartott közgyűlésén (1895. június 4.) elhangzott alkalmi költeményeket és beszédeket elemzi. (297–299.)

A kiegyezés utáni időszak tankönyveiben hasonló jelenség figyelhető meg, mint a honismereti irodalomban. Matusik János 1868-ban és Ribáry Ferenc 1878-ban tankönyveikben még a székelyek hun eredetének hagyományát tolmácsolták. Ujházy László tankönyveiben (1900, 1906) a témát már a forráskritikai eszközeivel dolgozta fel. A kritikai felfogás fontosságát, valamint a történelmi igazság és a mítoszok világa közötti különbséget hangsúlyozta Csuday Jenő és Létmányi Nándor tankönyve is (1903). Orbán Zsolt amellett, hogy vázolja a dualizmuskori tankönyvek tartalmának átalakulását, hangsúlyozza, hogy a „székely–hun eredettudat a tankönyvek metamorfózisa dacára szilárdan tartotta magát”, amit főként az „alternatív történetírás”, az ismeretterjesztő- és szépirodalom, valamint a sajtó és a közéleti állásfoglalások szerepének tulajdonít. (309.)

A 19. század második felében a Székelyföld és lakosságának helyzetében jelentős változások történtek. A székely identitás közéleti megjelenését Orbán Zsolt két alfejezetben mutatja be. Minthogy az átalakulások során a székelyek a tisztségviselők szabad választását megőrizték, a törvényhatósági bizottságok közgyűlése az országos és helyi ügyek megvitatásának a fő színhelye maradt. Csík, Háromszék és Udvarhely vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyveit átvizsgálva Orbán arra a megállapításra jut, hogy a hun eredettudat és a dicső múlt felemlgetése „főként azokban az esetekben bukkan fel, amikor a helyi elit sérelmezi a magyar kormányok székelyföldi politikáját”, a hun származásra való hivatkozás gyakori a nagyobb átalakítások és a gazdasági-társadalmi problémák megvitatása esetében, illetve ünnepélyes alkalmakkor. Orbán összességében úgy találja, hogy a „helyi közigazgatást vezető elit gyakorta hivatkozik a székelység hun eredetére, négy évszázados mostoha sorsára és várakozására egészen a honfoglaló magyar törzsek betelepedéséig, a történelmi múlt kódéba vesző önkormányzatiságra.” (310.)

Hasonló jelenség figyelhető meg a magyar országgyűlésben, ahol általános tendencia, hogy a székely képviselők a szűkebben rájuk vonatkozó kérdéseket igyekeztek a politikai csatákból kiemelni, és nemzeti ügyként bemutatni. Miként Orbán Zsolt lefesti, a Székelyföld helyzetével és problémáival „kapcsolatosan elhangzott beszédekben helyel-közzel előfordul a székelyek hun származására való egyértelmű utalás, néha 'árnyaltabban', csak az évezredet meghaladó vagy akár másfél évezredes szerepvállalás kidomborításával.” (332.) Meglepő, hogy milyen témákban használták fel ezeket az érveket.⁷

A közéleti megnyilvánulások másik színtere a sajtó, a 19. század második fele ennek helyzetében is jelentős változást hozott. A század elején Székelyföldön egyetlen újság sem működött, az első rendszeres székelyföldi lapok röviddel a kiegyezést megelőzően indultak. A sajtó a székely identitás alakításában jelentős szerepet játszott a benne közölt versekkel, könyvismertetésekkel, tárcákkal, ünnepi beszámolókkal, beszédekkel és beszédrészletekkel. Orbán Zsolt jelentős anyagot áttekintve arra az eredményre jut, hogy a székelyföldi sajtó a napi politikai, gazdasági és kulturális aktualitások mellett „kiemelt figyelmet fordított a székely ősiségre és eredetkérdésre”. Orbán ennek okát a tudományos vitákban, a hun eredetet elvető tankönyvi leckékben, majd a háború kitörését követően a harcias székely virtus lelkesítő erejében találja meg. Összességében elmondható, hogy „[a] közéleti sajtó szintjén – és nemcsak ott – a történelem egyre hangsúlyosabban a napi politika eszközüvé válik”. (358.)

A *Csillagösvény és göröngyös út* negyedik fejezete a két világháború közötti időszakot tekinti át. A „*Hunok*” *kisebbségben* című alfejezet a trianoni tragédia utáni időszak székely eredetkérdéssel kapcsolatban számba vehető erdélyi írásokat tárja elénk. Ezek egy része a történettudomány körében többségivé lett, a hunoktól való származást tagadó álláspontjával elegyedik vitába. Szerzőik egy része nem bölcsész végzettségű értelmiségi, sok

⁷ Könyvismertetőnk címét ezek közül, Bereczky Sándor képviselő 1876. március 24-i, a Királyföld rendezésével kapcsolatos előterjesztés vitájában elhangzott felszólalásából kölcsönöztük. „Mi székelyek, ott Erdélyben – mondhatom – öregebbek vagyunk, mint a történelem, mert még az sem tud egészen visszaemlékezni azon időpontra s világosan megjelölni azt, midőn mi oda betelepedtünk.” Hermann – Orbán, 2018. 334.

esetben azonban az idézett cikkek szerző nélkül, mintegy szerkesztőségi álláspontként jelentek meg. Hermann úgy véli, hogy „[b]ármit is mondott a tudomány, és bármit is írt az újság, a kisebbségi sorba került székelység történeti identitásában nem következett be lényeges változás: egy – az értelmiségen belül is nagyon szűkre szabható – kört leszámítva, mindenki Attila meg hunjai ivadékanak, a Székelyföldet másfél ezer éve birtokló nép fiának tekintette magát”. (366.) Az 1920 után kiadott tankönyveket áttekintve Hermann megállapítja, hogy azok többségében a hun-eredetmítosszal ellentétes álláspontokat mutattak be (például a székelyek Szent László letelepítette határőrök), noha kuriózumként említ olyan román érdekltségű kiadónál, román nyelven megjelent tankönyvet is, amely a székelyek hun származását népszerűsítette. Felmerül a kérdés, honnét származik a kor székely ifjúságának huntudata, ha az iskolai oktatás rendre mást közvetített? Hermann szerint a „szülők, nagyszülők, papok, valamint a magyar iskolák pedagógusainak szóbeli okítása tovább működött – a hivatalos diskurzussal szembeni konokságból adódóan –, valószínűleg élénkebben, mint korábban”. (367.) A rokonok és pedagógusok mellett Hermann kiemelkedő szerepet tulajdonít Benedek Elek könyveinek, köztük a már Trianon után kiadott *Magyarok története* című kötetének is. (369.)

Önmagában már a következő alfejezet, *Az emigráció visszavág* szerkezete is árulkodó a kialakult a viszonyokról: az Erdélyből a csonka országba áttelepült székelyek nem helyezhetők egyetlen narratívába. Az általuk képviselt történeti meggyőződés révén mutathatók be azok a székely származású értelmiségiek, akik kitarthattak a magyar történészek többsége által elvetett hun-eredet és területi folytonosság eszméje mellett (Endes Miklós, Rugonfalvi Kiss István). Vannak aztán olyan ügybuzgó tollforgatók, akiket nehéz volna a tudósok közé sorolni, noha munkájuk olykor akadémiai reakciót is kiváltott, mint id. Jósza Jánosé. Székelyföldről van olyan Magyarországon kiadott munka is, a Gaali Zoltán szerkesztette *A székely ősvárak története, mondája és legendája* (1938), ami igen alacsony színvonala ellenére nagy népszerűségnek örvendett. Hermann szerint „[a]lighanem megalapozott a gyanúnk arra vonatkozóan, hogy az „összeállító” sohasem járt Székelyföldön”. (387.) Ennek ellenére Gaali könyve nemcsak az anyaországban volt kedvelt, hanem 1940 után erdélyi családi

könyvtárakba is eljutott, az 1990-es rendszerváltozás után pedig újabb kiadásokat élt meg. (389.)

Az Erdélyből áttelepült székelyek identitásának megőrzésében fontos szerepet játszottak a különféle egyesületek és folyóiratok. Több ezek közül az eddig ismertettekénél radikálisabb hangot ütött meg. Hermann szerint a legkeményvonalasabb csoport a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (SzEFHE) volt, tagjai minden év májusában „Nagy Áldozatot” mutattak be egy zugligeti tisztáson, ami során a „főrabonbánjuk” vezetésével „nemzetségeik” megerősítették hűségüket a magyar nemzethez és székelységhez. (389.) A folyóiratok közül Hermann a „nemzet- és fajvédő” attitűdű, agresszív hangvételű *A Székelység* című lapot emeli ki (1932–1938), ami a székelyek hun származása szócsövének tekinthető, szerkesztői a *Csiki székely krónika* védelmére aktuálpolitikai kérdésként tekintettek. Hangvételében mérsékeltebb irányt képviselt a *Hargitaváralja*, a „Szegedi Hargitaváralja jelképes székely község hivatalos közlönye”. Bár rendre a *Csiki székely krónika* hitelességét bizonygató cikkeket közöltek, Hermann megjegyzi, hogy *Hargitaváralja* szerkesztői „megtűrtek ettől eltérő véleményt is”. (403–404.) A bemutatott folyóiratok sajtópiaci jelentéktelenségük ellenére befolyásolták a székelység identitását, Hermann szavaival „a második világháború éveiben Erdélyben is közvetlen szerephez jutó magyarországi székely emigráció (hangsúlyos módon ennek értelmisége) körében kifejtett hatásukkal”. (405.)

A székelyek hun származása a magyar országgyűléseken 1918–1940 között a korábbinál gyérebben fordul elő, az ezt tárgyaló fejezetben Orbán Zsolt mindössze két alkalommal adatozta. Először 1926. április 22-én, amikor Griger Miklós említette hosszabb külpolitikai beszédében. Másodszor 1934. június 26-án bukkant fel, amikor Krüger Aladár képviselő szólalt fel a francia külügyminiszter romániai és erdélyi útja kapcsán és a miniszter Bukarestben tett kijelentései okán hangsúlyozta a székelyek és magyar elsőbbségét. (406–409.)

A *Csillagösvény és göröngyös út* ötödik fejezete a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) utáni időszakot vizsgálja, amikor Észak-Erdély és a Székelyföld nagyobb része visszatért Magyarországhoz. A döntés egyik következményeként a visszacsatolt területeken megszabadultak a román cenzúrától, illetve az anyaországiak körében is élénkült a Székelyföld iránti érdeklődés.

Hermann és Orbán két kiadványt ismertet. A *Székelyföld írásban és képen* a második bécsi döntés első évfordulójára jelent meg (1941), ebben Dobos Ferenc székelyudvarhelyi történelemtanár közvetítette a székelyek hun eredetét. Lévai Lajos *Székelyföldi kis tükör* című könyve (1942) a szerző korábbi kötetének felújított változata, melynek egyetlen újdonsága Petőfinek *A székelyekhez* című verséből kölcsönzött mottó. Az ismeretterjesztő kiadványok megjelenítése a magyar állam támogatását élvezte. (414–416.)

A cenzúra megszűnésének másik következménye az volt, hogy a székelyek eredetével kapcsolatos viták is nagyobb teret kaptak. A kolozsvári egyetemen Baráth Tibor (aki később maga is alternatív őstörténeti nézetek ötletgazdája lesz⁸) Németh Gyula csatlakozott népelméletét tolmácsolta. Hermann és Orbán szemelvényeiből nyilvánvaló, hogy nem volt hiány a mitizáló, alternatív elképzelésekből (Orbán Árpád, Bányai János, Jósza János és Balás Béla révén), néhol már a székely–sumér rokonság is hívekre talált. Osztozhatunk Hermann és Orbán álláspontjában, „az akadémiai történetírás és a közönség elvárásának megfelelni kívánó, misztikus-zavaros történelmi nagyotmondás itt már nagyon távol került egymástól.” (424.)

A történettudomány fejlődése és az újabb, alternatív elképzelések ellenére a krónikák korától öröklődő Csaba-monda és a *Csiki székely krónika* sem veszített hatásából. Legalábbis erről tanúskodik a Hermann és Orbán bemutatta két vers, Petres Kálmán *Székely nóta* és P. Jánossy Béla *Jubileumi óda* című költeménye. Mindkettő katolikus kiadványban jelent meg. (425–426.)

Hermann és Orbán vizsgálata nyilvánvalóvá teszi, hogy a székelyek története és eredete, hasonlóan a kiegészítés utáni időszakhoz, 1940 után ismét gyakrabban bukkan fel az országgyűlési felszólalásokban. Székely képviselőként elsőként Pál Gábor emelkedhetett szólásra 1940. október 10-én, a behívott erdélyi képviselők megbízóleveleinek bemutatásakor. A tapssal és éljenzésekkel megszakított ünnepi felszólalását Pál Gábor a székelység évezredet meghaladó erdélyi határvédő szerepével indította. (427.) Tóth Balázs kézdivásárhelyi képviselő a Székelyföldre kinevezett tisztviselők helyiakkal szembeni

⁸ Paksa Rudolf: A történetírás mint propaganda: Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. *Kommentár*, 2006/5. 69–79.

magatartását bírálva, Gaál Alajos képviselő pedig az agrárreform szükségessége mellett érvelve említette a székelyek ősiségét 1942-ben. Hermann és Orbán kiemeli, hogy a székelyek eredetének toposztát nemcsak székely képviselők használták fel: Laky Dezső kormánypárti képviselő 1940-ben a Teleki-kabinet eredményeit méltatva idézte meg Csaba királyfi alakját. (428–430.)

A székelység témája a vesztes II. világháborút követően eltűnt a magyar országgyűlési felszólalásokból. A korábbi narratíva utoljára Slachta Margit felszólalásában található meg, aki 1946. július 30-án a miniszterelnök béketárgyalásokról tartott beszámolójához hozzátartozva színezte beszédét a Hadak Útja közismert mondájával. Hermann és Orbán a következő évekből még két felszólalást adhat, ami a székelyek történetéhez kapcsolódik, Török Júlia és Nagy László beszédét (1948), mindkettő már a kommunista retorika jegyeit viseli. (431–432.)

A *Csillagösvény és göröngyös út* hatodik fejezete a székely identitás erdélyi megjelenési lehetőségeit és a szóba jövő forrásokat ismerteti a kommunista diktatúra idején. Székelyföld ismét megváltozott fennhatósága, valamint Románia többszöri közigazgatási átalakításai nyomán az etnikailag homogén székely tömb közigazgatásilag több részre tagolódott, így Hermann szerint érthető, hogy a „székelység regionális identitása, ennek történeti vonatkozásai csak elvétve-elrejtve jelentkezhetnek a kor nyilvánossága előtt”. (435.) Székelyföld és a székelység hiányzik a tankönyvek szintjén is, Mihail Roller marxista történész 1948-ban kiadott középiskolai tankönyvében egyáltalán nem szerepelnek székelyek, az 1952-ben megjelent bővített kiadásban is csak említésszerűen bukkannak fel.

Az erdélyi tudományos irodalom a kérdést nem kerülte ennyire. A székelyek eredetéről előbb románul lehetett olvasni Ștefan Pascu történész írását (1961), ami aztán magyar fordításban is megjelent az *Erdély története* lapjain (1964). Pascu szerint a székelység több török ajkú nép keveredése révén alakult ki. A kérdést későbbi munkáiban is érintette, Pascu román nyelvű írásai azonban Hermann szerint „elhanyagolhatóan kis mértékben került[ek] magyar olvasók kezébe”. (437.)

A székely mitikus múlt a források szűkösége ellenére nem veszett ki teljesen a közbeszédből. Hermann a *Korunk* és a *Művelődés* hasábjain nyomdafestéket látott írásokkal támasztja alá,

hogy a *Csiki székely krónika* és történeti elemei többször felbukkantak különböző folyóiratokban. A rendszerváltozásig kiadatlan írások (például Szócs Istvánnak a *Csiki székely krónikáról* 1980-ban írt dolgozata) szintén az alternatív múlt iránti érdeklődésről tanúskodnak. (437–440.)

A székely mitikus múlttal kapcsolatos tartózkodás a szépirodalmi kiadványok kiadását is érintette. Kriza János *Vadrózsák* című kötetének 1975-ös kiadásából hiányoznak a hun eredettudattal, az Attilától való származással és Udvarhelyszék magyar jellegével kapcsolatos versek. Hermann szerint ez azért is különös, mert Jókai *Bálványosvára* és Gárdonyi *Láthatatlan embere* ezzel egy időben cenzúra nélkül megjelentek. (441.)

A kor ideológusai hangsúlyosan érzékenyek voltak a Csaba királyfi emlegetésére. A cenzori éberséget Szemlér Ferenc játszotta ki 1968-ban, amikor az udvarhelyi gimnázium 375. évfordulójára írt alkalmi versében szerepelteti Csaba alakját, ráadásul „a költeményt évtizedeken keresztül az iskola legjobb versmondója szavalta el az iskola ballagási ünnepségén”. (441–442.)

Hosszú időre az utolsó, a székelyek eredetét említő munka az 1981-ben kiadott *A romániai magyar nemzetiség* című kötet. A széles közönségnek szánt kiadvány szoros politikai ellenőrzés mellett jelent meg, Hermann szerint, noha a fejezetszerző Demény Lajos a románok érzékenysége nagy gonddal ügyelt, a „székelyekre nézve szinte semmi sem kerül – vagy, nem tudni, mi okból és kinek köszönhetően, semmi sem marad” – a szövegben. (442.)

Az iskolások körében Hermann Gusztáv és Pál Judit végzett felméréseket, ezek alapján a '70–80-as évek tanulói a székely eredetkérdésről kevés ismerettel rendelkeztek, jó részük székelységképe a családtagok közvetítette hagyományokból és a tankönyvek megemésztetlen anyagából állt össze. (443–447.) Hermann Gusztáv Mihály példákkal illusztrálja, hogy a székelyek eredetének hagyományozódásában a nagyapai történetek milyen fontos szerepet játszottak. (448–450.)

A fejezet zárása az előbb bemutatottak fényében meglepő. Hermann a székely múltra való hivatkozással bemutatott érvelést adatolni tudja egy 1968-ban kelt levéllel, melyben székelyudvarhelyi értelmiségiek fordulnak a helyi pártszervek közreműködésével Fazekas Jánoshoz, a román minisztertanács elnökhelyetteséhez. A

levélírók mellett érveltek, hogy a közigazgatási átszervezés során létrejövő Hargita megye székhelye Székelyudvarhely legyen, érveikben pedig keveredik a mítosz és a történelem. (451–452.)

A *Csillagösvény és göröngyös út* hetedik, egyben utolsó fejezte egy székely identitással kapcsolatos kérdőíves felmérés eredményeit ismerteti. Orbán Zsolt a felmérés célját határozottan jelöli ki: „helyzetképet adni a jelen székelyföldi társadalmának vélekedéséről az eredetkérdéssel, saját történelmének legfontosabbnak tartott elemeivel, illetve a közösséget összekötő, legjelentősebb kohéziós erővel kapcsolatban”. (457.)

A kérdőíves felmérés két előzményéről olvashatunk. A korábbi Veres Valér szociológus 2000. évi összetett vizsgálata az erdélyi magyarok nemzeti identitásáról (2005). A későbbi pedig a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem székelyudvarhelyi mesterszakos hallgatóinak szemináriumai vizsgálata, amit Herman Gusztáv Mihály irányításával végeztek 2012-ben. Ez utóbbi az Orbán ismertette felmérés közvetlen előzményének tekinthető, a hallgatók a kötetben bemutatott vizsgálatával megegyező kérdőívvel dolgoztak.

Az ismertett felmérés során az egyszerű véletlen mintavétel módszerét alkalmazták, figyelembe vették az egyes alminták eloszlását, végül 1008 kérdőívet elemeztek, amit 38 településen gyűjtöttek. A feltett feleletválasztó kérdések a következők voltak: „1. Ki volt az ön személyes meggyőződése szerint Csaba királyfi? 2. Mit tart a székelyek eredetéről? 3. Mit emelne ki (mit tart a legfontosabbnak) a székely történelemből? 4. Elsősorban mi tartja össze a jelenlegi székelységet?” (460.) Orbán a kérdésekre adott válaszokat több szempontból (a válaszok száma, a kérdésekre adott válaszok iskolai végzettség és terület szerinti, valamint településtípus és életkor szerinti eloszlása alapján) grafikon ábrázolja és elemzi. (461–476.)

Hermann és Orbán kötete aprólékos munkán alapuló, tudományos igényességgel készített és olvasmányos stílusban írt kiadvány. A benne összeválogatott szövegek, a mértéktartó és megalapozott következtetések révén a jövőbeli kutatások fontos kiindulópontjának kínálkozik. Természetesen az ilyen széles korszakot és ilyen sokféle forrást áttekintő munkát, ahogyan a szerzők maguk is megvallják, befejezni nem, csak abbahagyni lehet. Ez pedig megannyi lehetőséggel kecsegtet a kérdés további tudományos feldolgozásában.

SIMON ATTILA*

A felvidéki politika szürke eminenciása

Gaucsík István: *Az állameszme kritikusa – Tarján Ödön válogatott kisebbség- és gazdaságpolitikai beszédei és írásai*. Kalligram, 2017.

1920. június 11-én (feltehetően a trianoni békeszerződés aláírása által motiválva) Losonc város képviselő-testülete (amelyben akkor már többségben voltak a kormányzat által oda kinevezett csehszlovák képviselők) más településekhez hasonlóan hűségnyilatkozatot tett a Csehszlovák Köztársaság mellett. A szavazás eredménye azonban nem volt egyöntetű. 13 képviselő tartózkodott, 5 képviselő pedig egyenesen a lojalitási nyilatkozat ellen voksolt, köztük Tarján Ödön is. A források szerint a csehszlovák körökben leginkább épp Tarján ellenszavazata verte ki a biztosítékot, és a hatóságok azonnal el is kezdték őt vegzálni. Intézkedéseket fogantatosítottak annak kiderítésére, hogy mi volt az oka gyors meggazdagodásának (egyes források szerint ugyanis Tarján jól járt Trianonnal, mert az azt követő kompenzációs kereskedelmi ügyletekből mintegy 70 millió csehszlovák koronához jutott), és elkezdtek azt is vizsgálni, hogyan kaphat egy ilyen, az állam biztonsága szempontjából megbízhatatlan személy oly gyakran magyarországi határátlépési engedélyt.

Az 1882-ben a losonci zsidó hitközségbe még Weisz Ödönként beleszülető (nevét 1890-ben magyarosította) Tarján Ödön az államfordulatig sikeres vállalkozó, a losonci mezőgazdasági gépgyár igazgatója volt. 1920 utáni életében azonban előtérbe került a politika: először a Szlovenszkói Magyar Jogpártban majd a Magyar Nemzeti Pártban töltött be fontos szerepet. Hogy aztán 1934-ben Magyarországra költözzön, ahol a kormányzat egyik legfontosabb felvidéki szakértőjének számított. És bár a Trianoni döntést követő

* A szerző a Selye János Egyetem Tanárképző Kar Történelem Tanszék vezetője, a Fórum Kisebbségkutató Intézet igazgatója, mail: simon@foruminst.sk

években Tarján neve gyakran szerepelt nem csupán a szlovenszkói magyar sajtó oldalain, de az csehszlovák rendőrségi jelentésekben is, a második világháborút követően elfeledett emberré vált (nem egyedül a kortársai közül), s a legutóbbi időkig a szakirodalom sem tudott mit kezdeni vele. Igaz, szinte valamennyien, akik a szlovákiai magyarok két háború közötti történelmével foglalkozunk (említhetném Popély Gyulát vagy Angyal Bélát) használtuk és használjuk a nevét, de leginkább anélkül, hogy bárki is mélyebben utánanézett volna, kiről is van szó.

Ha ma élne, bizonyára akadna szerző, aki oligarchának nevezné, egykoron azonban inkább csak szürke eminenciás volt (ezt a jelzős szerkezetet Gaucsik is használja vele kapcsolatban), akinek a személye talán azért sem érte el sokáig a történettudomány ingerküszöbét, mert nem a direkt politika, hanem a gazdasági szféra embere volt, és hát vagyunk páran, akik a felkészültség hiánya vagy bármi más ok miatt, de kerülik ezt a területet. Ezért is fontos, hogy Gaucsik István személyében akadt kolléga, aki az utóbbi években ugyan szépen lassan, ám szisztematikusan elkezdte a tudásunkban meglévő lyukakat betömködni. Gaucsik (a Kalligram Kiadó jóvoltából) 2008-tól 4-5 évente (a közben megjelenő tanulmányokat most hagyjuk) letesz egy, a szélesebb közvélemény számára talán nem túl látványos, ám szakmai szempontból annál fontosabb kötetet a felvidéki magyar történetírás asztalára: 2008-ban ez *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése 1918–1938* című kötet volt, 2013-ban a *Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere 1945–1948* címet viselő könyv, 2017-ben pedig *Az állameszme kritikusa. Tarján Ödön válogatott kisebbség- és gazdaságpolitikai beszédei és írásai c.* munka.

Az itt vizsgált kötet bizonyos szempontból visszatérés az első kötete témájához, hiszen abban a szlovákiai magyarság két háború közötti gazdasági önszerveződésének a kérdését vizsgálta, s közölte a legfontosabb felvidéki magyar gazdasági szakemberek témával kapcsolatos írásait. Közte többek között Tarján Ödön egyik (a jelen kötetbe is besorolt) munkáját. Nem tévedhetünk sokat, ha azt gondoljuk, Gaucsik már akkor látta, hogy Tarján (persze más, a 2008-as kötetbe besorolt szerző is) többet, egy külön kötetet is megérdemel. Igaz, elhatározássá, hogy mélyebben is feldolgozza

Tarján életművét, ez csupán akkor vált, amikor (mint ezt az előszóban is említi) Bárdi Nándor őt erre ösztönözni kezdte.

Mindazonáltal Gaucsík Tarján-kötete egyáltalán nem hagyományos pozitivistá biográfia. Pontosabban sem nem biográfia, sem nem pozitivistá munka. Sokkal inkább egyfajta kísérlet arra, hogy a losonci gyáros publicisztikai és gazdaságpolitikai szövegei által az olvasó elé tárja ennek a sokoldalú személyiségnek a habitusát, és ezzel párhuzamosan tovább feszegetse az ún. kisebbségtörténet-írás hagyományos határait. Azt gondolom ugyanis, hogy Gaucsík valójában mindig is feszegette ezt. Gaucsík ugyanis részben a szlovák historiográfia meghatározó alakjának, Roman Holecnek a gazdaságtörténeti munkáiból sokat tanulva, másrészt viszont a már említett Bárdi Nándor kutatói szemléletétől inspirálódva szakítani tudott a felvidéki magyar történetírás sablonjaival. Ennek a jele az is, hogy a hagyományos ideológiai címkézés helyett őt alapvetően a forrásszövegekre fókuszáló elemző munka jellemzi, legyen az bármely általa feldolgozott téma.

A kötetben közölt szövegeket egy Tarjánról, vagy pontosabban a Tarján-kutatásról szóló tanulmány előzi meg, amelyet már csak azért sem tekinthetünk klasszikus életrajzi bevezetőnek, mivel a szerzőnek sem ez volt a szándéka vele. Gaucsík nagyon is tisztában van azzal, hogy Tarján (és általában a korabeli felvidéki magyar elit) életpályájának a feltárása jóval mélyebb és időigényesebb kutatást igényelne. Ennek hiányában pedig leginkább csak arra vállalkozott, hogy a tarjáni életpálya azon mozzanataira világítson rá, amelyben valamiféle előrelépést tudott elérni: így a Tarján és Dzurányi László közötti vitára, Tarján Magyarországra való áttelepülésének körülményeire, Tarjánnak a szabadkőműves mozgalomban betöltött szerepére, vagy épp Tarján felfedező-innovátori énjére, amelynek a beemelésével egy eddig elhanyagolt, teljesen új mozzanattal gazdagította a Tarjánról kialakulóban lévő képet.

A Gaucsík általa felrajzolt Tarján-kép, újszerű, ám mégis hiányos. De nem fájóan és nem érthetetlenül, hiszen a hiány nem a történész felületességéből vagy szakmaiatlanságából ered. Gaucsík ugyanis sem nem felületes, sem nem szakmaiatlan. Sőt, mint mindig, aprólékos és pontos. A Tarján-kép mozaikszerűsége annak a szerzői koncepciónak az eredménye, amely szerint a kötet fő célja nem egy minél teljesebb Tarján-kép kialakítása volt, hanem elsősorban az, hogy Tarján Ödön szakmai teljesítményét és írásait beemelje a

kisebbségtörténeti diskurzusba. Az pedig, hogy eközben – a maga mozaikszerűsége ellenére – egy az eddiginél sokkal plasztikusabb képet rajzolt fel Tarjánról, már csak ráadás.

Gaucsík a kötetet a Tarjánról, illetve a korszak szlovákiai magyar gazdaságtörténeti vonatkozásairól való közös gondolkodás elindító írásaként szánta. Hiszen Tarján kapcsán van még mit kutatni. Mondjuk akár az 1918–19-es események során betöltött szerepét, amivel kapcsolatban lényegében csak azt tudjuk, hogy a losonci Magyar Nemzeti Tanács fontos személyisége volt. Ez az információ annak a fényében lehet érdekes, hogy tudjuk, a losonci MNT jegyzőkönyvei megmaradtak és kutatásra várnak, s általuk talán a Tarjánról kialakult képünk is gazdagodhat.

Továbbgondolásra érdemes Tarján és a Prágai Magyar Hírlap kapcsolata is, ami talán az egyik legfontosabb feltárandó mozzanat. Tarjánnak a szlovenszkói magyar politikában játszott jelentősége ugyanis épp a PMH-ban betöltött szerepéből fakad. 1924-ben ugyanis nem csupán annyi történt, hogy a PMH-t irányító szindikátus élére választják, de mint azt egy prágai belügyi jelentés is megjegyzi, azzal, hogy átvette a lap finanszírozását, ő vált a lap irányvonalának meghatározó személyiségévé. Ami persze sokaknak nagyon nem tetszett, közte például a keresztényszocialista pártvezérnek, Szűllő Géznak sem, aki – miközben Tarján szemére vetette annak zsidó és szabadkőműves voltát és liberalizmusát – azzal vádolta Tarjánt, hogy a lapot és annak tehetséges főszerkesztőjét, Dzurányi Lászlót saját politikai ambícióinak az érdekében használja fel.

Bár a kötet jó részét Tarján írásai teszik ki, azokról eddig keveset szóltam. Talán azért, mert azt gondolom, hogy azokat olvasni kell, és ehhez Gaucsík meg is adja a kellő segítséget: mindegyik szöveget felvezeti, elemezve a szerzői szándékot, illetve elhelyezve az adott írást a tarjáni életműben. Bár a kötetben közölt írások címei önmagukban nem sokat mondanak, tartalmukba belemélyedve érzékelhetjük a kötet jelentőségét. A tarjáni írásokból ugyanis a korabeli szlovenszkói magyar világ új rétegei bontakoznak ki. Azokból a témákból (legyen az például Briand páneurópai elképzelése vagy más) amelyeket Tarján tárgyal, kiderül, hogy a korabeli felvidéki magyar közgondolkodás témáit nem lehet csupán a kisebbség és a többség, illetve a kisebbség és az anyaország közötti kapcsolatokra leszűkíteni. A két világháború közötti szlovenszkói magyarság a maga nemében teljes társadalom volt, amelyet nem

csupán a fenti két mozzanat foglalkoztatott, hanem sok minden egyéb. Úgy is mondhatnánk, hogy sokkal több dimenziója volt, mint azt láttatni szoktuk. Gaucsík könyve ezekből a dimenziókból mutat fel nekünk néhányat.

BAJCSI ILDIKÓ*

Autonóm parlamentek és totalitárius államépítés

Popély Árpád: *Két választás Csehszlovákiában. A szlovák országgyűlés és a kárpátukrán szojm megválasztása 1938–1939*. Kalligram: Dunaszerdahely – Pozsony, 2019.

2019-ben a Kalligram kiadásában jelent meg Popély Árpád monográfiája, amely az 1938-as müncheni döntést követően kialakult második Cseh-Szlovák Köztársaság két autonóm tartományában működött szlovák országgyűlésnek, illetve a kárpátukrán szojmnak a történetét tárgyalja. A könyvet végig áthatja az a paradoxon, amelyre a szerző már a monográfia előszavában felhívja a figyelmet: Szlovákia és Kárpátalja rég óhajtott autonómiája úgy született meg, hogy az a nemzetközi politika változásaitól és a Harmadik Birodalom hatalmi érdekeitől nagyobb mértékben függött, mint a két „ország” akarától. Ez viszont óhatatlanul a Köztársaság és a két autonóm tartomány demokráciájának a felszámolásával, az egypártrendszer kiépítésével járt együtt. A monográfia abból a szempontból is különleges, hogy a két országgyűlés történeti elemzése mellett a kisebbségpolitikai összefüggéseket állítja fókuszba: „*A két választásról, akárcsak történelmi hátterükről, igyekszem átfogó képet nyújtani, a figyelem középpontjába mégis nemzetiségi vonatkozásait állítom*” – írja Popély a bevezetőben. (15.)

A historiográfiai rész arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a két választást – különösen a szlovák országgyűlés megválasztását –

* A szerző az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában szerzett doktori fokozatot. Jelenleg a szlovákiai TéKa Társulás és az Impulzus szervezet vezetője. E-mail: ildikobajcsiov@gmail.com

tárgyaló szakirodalomnak komoly hiányosságai vannak nemcsak kisebbségtörténeti vonatkozásban, de a cseh és a szlovák források terén is: „*A szlovák országgyűlés 1938. decemberi és a kárpátukrán szojm 1939. februári megválasztása sajnálatos módon mindmáig nagyrészt elkerülte a magyar historiográfia figyelmét, de rendkívül halványan van jelen a két kisebbségi magyar közösség, a felvidéki és a kárpátaljai magyarság történelmi tudatában is*” – érzékelteti a szerző a téma feldolgozásának igényét a magyar történetírásban. (15.)

Miközben tehát hangsúlyozta, hogy ennek a historiográfiai hiátusnak a betöltésére vállalkozott, azzal is szembesült, hogy a témakör szakmai feldolgozatlansága különösen nagy kihívás elé állította. A csekély számú szekundér forrást így olyan levéltári anyaggal és sajtóforrással volt kénytelen kiegészíteni, amelyet eddig még alig kutattak. Popély a fent említett hiányosságokat figyelembe véve jól megalapozott, az elsődleges forrásokat kiaknázó, nemzetközi alapkutatásra vállalkozott: a pozsonyi levéltári anyagok mellett a magyarországi nemzeti levéltár, valamint a csehországi levéltárak anyagát is felhasználta. A kárpátaljai levéltári vizsgálat elmaradását publikált ukrán forrásgyűjtemények felhasználásával igyekezett pótolni. Mindemellett a korabeli sajtóanyagra végig erősen támaszkodott. Ezt Popély egyrészt a szakirodalom és a levéltári források szűkösségével magyarázza, másrészt a sajtóorgánumok feltáratlanságára is rámutat: „*a sajtóanyag eddig szintén kívül maradt a kutatók többségének látókörén. Kutatásaim során közel félszáz szlovákiai, csehországi, kárpátaljai, magyarországi és németországi napi- és hetilapot néztem át.*” (15.) Az sem elhanyagolható, hogy a szerző által felhasznált sajtóanyagban a szlovákiai és a kárpátaljai kisebbségek lapjai is komoly súllyal vannak jelen. Az előszót követően a könyv két fejezetben tárgyalja az autonómiájukat elnyert országrészek első és egyben utolsó parlamenti választásait. Az első rész az autonóm Szlovákia országgyűlésének megválasztását elemzi, a második pedig Kárpátalját és a kárpátukrán szojm létrejöttét vizsgálja. Már a tartalomjegyzékből is jól kirajzolódik, hogy a szerző sok energiát igénylő „aprómunkát” végzett, és nagy részletességgel tárgyalta a kor eseményeit. Mint ahogy az is feltűnhet az olvasónak, hogy a fejezetek néhol túltördeltek, ebből kifolyólag egy-egy alfejezet mindössze három-négy oldalt foglal magában.

A szlovákiai rész összesen tizenkét alfejezetet tárgyal. Az olvasó a szlovák autonómia kiépítésének első lépéseitől nyomon követheti az önálló Szlovákia megalakulásának minden fázisát, míg az utolsó alfejezetek a szlovákiai országgyűlés utóéletének összefoglalását és egy epilógust tartalmaznak.

A szlovák országgyűlés előzményeinek bemutatását követően a nemzetiszocialista Németország támogatását élvező autonomista Hlinka-féle Szlovák Néppárt egyeduralmának kiépítését vizsgálja a könyv. Jól érzékelteti a hatalmi pozíciók megváltozásának villámgyors folyamatát, miszerint „1938 késő ősze az összes politikai párt eltűnt a szlovákiai politikai porondról”. (26.) Ezt követi az autonómiatörvény elfogadásának és a választások kiírásának elemzése. Ezen belül a néppárti egyeduralmi rendszer kiépítésének az eszközeit is bemutatja, amivel az autonómiatörvény elfogadását követő szlovákiai helyzet ellentmondásaiba is betekintést enged. Külön vizsgálja a választások kiírásának a folyamatát, amelyet az arra felhatalmazást nyert szlovák autonóm kormány kezdettől fogva igyekezett a maga javára felhasználni. (30.) Mindeközben a többpárti választásokat „kijátszó” lépések részletes bemutatásával hiteles képet kapunk arról a folyamatról, melynek végeredményeképp a Néppárton kívül semmilyen más politikai szubjektum nem indulhatott a választásokon. Ezt követően a néppárti jelöltlista szereplőit vizsgálva Popély Árpád feltárja a jelöltek listán elfoglalt pozícióit, illetve a Néppártba beolvadt pártok képviselőinek helyzetéről is részletes képet ad. Mindeközben a jelöltlista összetételére és a listával kapcsolatos egyéb információk hiányosságaira is figyelmet fordít. Fontos, hogy a német, magyar és ruszin nemzetiségi jelöltek listán elfoglalt hátrányos helyzetére is kitér. A fejezet végén pedig a felekezeti megoszlás aránytalanságait elemzi.

Nagy előnye a részletes vizsgálatnak, hogy a választásokat megelőző háromhetes kampány kapcsán a szerző az adott elemzési kontextusban már egyértelműsíti a totalitárius vagy autoriter rendszerekre jellemző eljárásokat, és joggal hangsúlyozza a választások népszavazásjellegét. Arra is súlyt fektet, hogy a szlovák fejezetben bemutassa a kampány zsidó- és csehellenes propaganda-hadjáratának részleteit, amely az „árják” kivételezett helyzetét a néppárti kampány egyértelmű náci frazeológiájának kimutatásával húzza alá. Hogy a szerző valóban fontosnak ítélte a német, magyar

és ruszin kisebbség, valamint a mellőzött cseh és zsidó lakosság választási magatartásának részletes elemzését, *A nemzetiségek és a választások* című rész – véleményünk szerint túlságosan is tagolt – néhány oldalas alfejezetei igazolják. Popély a magyarság politikai képviselőjének a véleményét elsősorban Esterházy János rádióban elhangzott kijelentéseire keresztül ragadta meg: „*A pártvezető rádiószózatában rámutatott arra, hogy a magyarság helyzete a bécsi döntés óta nem javult meg olyan mértékben, mint ahogyan azt szeretne volna, ennek ellenére arra kérte a magyar választókat, hogy a választásokon »igennel« szavazzanak*”. (66.) Ezzel jól érzékelteti a magyarság kényszerpályára került helyzetét, amit csak tovább erősít a szlovák sajtó magyarokhoz és németekhez való szelektív viszonyulásának kimutatása. Mindezek után Popély az 1938. december 18-i választások napjáról, azok közvetlen előzményeiről és körülményeiről ad részletes képet. Beszámol a választók magas részvételi arányáról és a kormányt támogató magatartásáról. Mindezt annak tudja be, hogy a választópolgárok „*nem kívánták magukat kitenni a szlovák- és rendszerellenesség gyanújának*”. (85.) A monográfia arra is kitér, hogy a hatalom a választások „titkosságát” több szempontból figyelmen kívül hagyta, „megcsúfolta”.

A munka pontos képet ad a választások eredményeiről, illetve a sajtóbeszámolóiban megragadható ellentmondásokról, a cenzúra beavatkozásairól. Ezzel kapcsolatban a szerző a választások etnikai vetületei mellett a résztvevők felekezeti kötődéseire is kitér. Megjegyzi, hogy a nemzetiségek választói magatartása bármilyen komplex vizsgálattal is csak hiányosan és töredékesen rekonstruálható.

A megválasztott képviselőket bemutató részből kiderült, hogy sem a magyarok, sem a németek nem kaptak részarányuknak megfelelő mandátumot a parlamentben. Izgalmas leírás részletezi az országgyűlés alakuló ülésének körülményeit, amire 1939. január 18-án, a pozsonyi egyetem dísztermében került sor. A fejezet szól a prágai kormány által elrendelt 1939-i március 9–10-i szlovákiai katonai beavatkozásról, mely során a szlovák szeparatista törekvések miatt cseh katonai egységek szállták meg Szlovákiát. Ezen kívül kitér Hitler Cseh-Szlovákiát felszámoló terveire, aki „*Jozef Tisot a nem létező magyar hadmozdulatok rémképével győzte meg a szlovák önállóság kihirdetésének szükségességéről*”. (118.)

Ez a rész az 1939. március 14-én a szlovák parlament zárt ülésének keretei között megalakult „szlovák állam” létrejöttének az elemzésével zárul.

Az autonóm tartományi parlament és képviselőinek utóéletét tárgyaló fejezetből kiderül, hogy az 1939 márciusától 1945 márciusáig fennálló Szlovák Köztársaság országgyűléseként működő testület összetételében mi változott. Mint ahogy arra is választ ad a szerző az „epilógusban”, hogy 1945-öt követően a „hazai árulók”-nak minősített képviselők esetében miként érvényesült a kettős mérce: *„Amíg ugyanis a szlovák (és ruszin) nemzetiségű képviselők jelentős részét felmentették, vagy csupán néhány hónapos, esetleg néhány éves börtönbüntetésre ítélték, addig a magyar és német nemzetiségűeket – egy kivételével – halálos ítélettel sújtották”* – írja a szerző (129.).

Munkája másik részében Popély Árpád a kárpátukrán szojm megválasztását tárgyalja. Fejezeteit a szlovák országgyűlést tárgyaló részhez hasonlóan építette fel. Néhány ponton mégis különbözik attól, hiszen Kárpátalja története több tekintetben eltér az autonóm Szlovákia megalakulásának körülményeitől. Ez kiderült az első alfejezetből, amely Kárpátalja autonómiájának megkérdőjelezésével és az ukranofil politikai irányzat hatalomra jutásának folyamatával foglalkozik. Itt főként a Berlin számára Andrej Bródyval szemben elfogadhatóbb Avgusztin Volosin hatalomra juttatását részletezi. Majd azt is hozzáteszi, hogy *„Prága a német »ajánlást« abban a reményben teljesítette, hogy ezáltal elnyeri Németország támogatását a csehszlovák-magyar határkérdést rendezni hivatott döntőbírói tanácskozás során”*. (141.) Emellett hangsúlyozza, hogy a Volosin-féle politikai irányvonal egyúttal az ukránosítást, a politikai ellenfelek kiszorítását és a ruszofil irányzat teljes felszámolását jelentette. Hasonlóan Tisoék módszereihez, itt is megkezdődött a Németország érdekeivel megegyező egypártrendszer kiépítése.

A következő fejezet az autonómiatörvény elfogadását és a választások kiírását részletezi. Ez néhány ponton különbözött a szlovák törvényjavaslattól, amire a szerző szintén kitért. Megemlíti a választási manipulációkat, amelyekkel párhuzamosan lezajlott a kormánypártnak (Ukrán Nemzeti Egységpárt, vagy UNO) a megszervezése is. Popély az előző fejezetekhez hasonlóan itt is

kitért a pártok felosztásának a – cseh, a szlovák és a magyarországi – sajtó értékelésére.

Az ellenzéki jelöltlisták benyújtásának és azok elutasításának elemzését követően az UNO, vagyis az Ukrán Nemzeti Egységpárt és a nemzetiségi csoportok listáját, az egyetlen elfogadott jelölőlistát mutatja be a könyv. A listán szereplő személyek leírása mellett a fejezet számot ad az összeállítást kísérő kettősségekről és vitákról. A választási kampány módszerei is kísértetiesen hasonlítottak a szlovákiai választások totalitárius jellegéhez. Abban is azonos volt a szlovákiai kampánnyal, hogy a választás népszavazásjellegét erősítette meg, mely a népnek az államisághoz való jogát hangoztatta. (165.) Ugyanakkor szó esik a kampány másik fontos jellemzőjéről, a nyílt magyarellenességről is.

A nemzetiségek és a választások című rész két alfejezetre oszlik. Az első a kormánylistát támogató kisebbségekről számol be. Itt kerül bemutatásra a kárpátaljai németiség, amely a Harmadik Birodalom legfontosabb támaszát jelentette az autonóm tartományban. Ez pedig együtt járt a német közösség kivételezett helyzetével. Ezután következik a területen élő csehek egyre romló viszonyainak a tárgyalása, illetve a kb. 13.000 főnyi kárpátaljai románság rövid bemutatása, amelyet szintén az UNO jelölőlistájának a támogatására készített Avgusztin Volosin. A szerző a zsidóság helyzetének a feltérképezésével zárja az alfejezetet, amely Kárpátalja legjelentősebb kisebbségeként helyet sem kapott a kormánylistán. Röviden kitér a kárpátaljai szlovákok helyzetére is, akik közül szintén nem került fel a kormánylistára egyetlen képviselő sem. Külön alfejezet értekezik Magyarország hozzáállásáról és a kárpátaljai magyarság választási magatartásáról, akik elhatárolódtak a választás támogatásától: *„Az egyedüli kárpátaljai »népcsoport«, amely nem vállalt jelöltséget a kormánylistán, sőt vezetői egyenesen a lista elutasítására szólították fel a választókat, a magyar kisebbség volt”*. (177.) Ennek hátterére kitérve Popély Árpád kifejti a magyar kormány ellenérdekeltségét az autonóm kormány és a magyar kisebbség közötti megegyezés előmozdításában.

A következőkben már a választások napja – azaz 1938. február 12-e – kerül a fókuszba. Itt elsősorban azt tárgyalja, miként zajlott le a kárpátaljai szomszjasválasztás, és mindezt hogyan értékelte a cseh-szlovákiai és a magyarországi sajtó.

A választások eredményeit elemző rész az országos adatok mellett a járási, valamint a települési eredményeket mutatja be. Külön érdeme ennek a fejezetnek, hogy a szerző három táblázatban szemlélteti a választási adatokat. Emellett szól a nemzetiségek választói magatartásáról, amelyből kiderül, hogy a magyarokkal ellentétben a csehek, a németek, a románok, de még a zsidók is „lojálisak” voltak az UNO jelöltlistájához.

Sok érdekességet tudhatunk meg a következő fejezetből is, amely a szojm alakuló ülésének az összehívásával, annak körülményeivel foglalkozik. Ezután a szerző számot ad azokról a „kaotikus” eseményekről, amelyek egyúttal az autonóm köztársaság végnapjait jelentették. Itt olvashatunk többek között az alakuló ülés elhalasztásának részleteiről és a Prága pozícióinak megerősítését szolgáló új, autonóm kormány kinevezéséről. Azt a sorsdöntő eseményt is itt tárgyalja a könyv, amely felülírta a kormány várakozását és Kárpáti Ukrajnára nézve végzetes következményekkel járt. Miután ugyanis a szlovák országgyűlés 1939. március 14-én kinyilvánította Szlovákia önállóságát, a magyar csapatok megkezdtek Kárpátalja birtokbavételét. Mindeközben sor került Kárpáti Ukrajna önállóságának kihirdetésére, és egy új, ideiglenes kormány megalakulására is a másnap összehívandó szojm megerősítésének a feltételével. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza a szerző Berlin szerepét, amely politikai játszmái érdekében kiszolgáltatta a térséget.

Rövid fejezetben mutatja be a szerző a szojm megalakulását és Kárpáti Ukrajna önállóságának kihirdetését, ahol arra is kitér, hogy a szojm 1939. március 15-i alakuló ülését nagyban befolyásolták a háborús körülmények, különösen a magyar csapatok támadása. A fejezet az ülés körülményeiről, Kárpáti Ukrajna önállóságának kinyilvánításáról, valamint a köztársaság első kormányának megalakulásáról is számot ad. Ezt követi azoknak az eseményeknek a tárgyalása, amelyek révén az önálló köztársaság összeomlása villámgyorsan bekövetkezett. A magyar hadsereg Berlinben jóváhagyott előrenyomulását követően, március 16-án maga Volosin is elhagyta Husztot és Romániába távozott.

A Kárpátalját tárgyaló fejezet utolsó része az a másfél oldalas epilógus, amely szót ejt a szojm megválasztott képviselőinek a magyar birtokbavétel követő életútjáról. *„A szojm megválasztott képviselőinek további életútja rendkívül változatos volt, egyben*

azonban megegyezett: kevesüknek adatott meg, hogy az emigrációt vagy a szovjet börtönöket és munkatáborokat elkerüljék – emeli ki a szerző a képviselők politikai felelősségre vonására utalva. (225.)

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Popély Árpád monográfiája a magyar, cseh, szlovák és ukrán történetírásnak eddig jórészt feltáratlan témakörét érinti, amelyben sokféle elemzési, értelmezési lehetőség rejlik. A szerző mindezt nemcsak jól felismerte, de a két választás körülményeit gazdag forrássanyaggal megalapozva kimerítő részletességgel tárgyalta. Miközben „mindössze” két választás történetét beszéli el, a kivételesen jól adatolt monográfián belül egyszerre több vonatkozás is fókuszba kerül. Kiemelkedik mindebből a nemzetiségek szerepe, amelyeket módszeresen elemez, és folyamatosan a középpontba állít. A könyv viszonylag sok képet, illusztrációt tartalmaz, ami külön értéke a munkának. A szerző kreativitását bizonyítja, hogy a rölapok mellett például hirdetések, politikai nyilatkozatok, propagandaplakátok, de még postai bélyegek képei is bekerültek a monográfiába. Kár, hogy gyakran szinte olvashatatlanul kis betűkkel szembesül az olvasó a befényképezett szövegeken. Ezen kívül könyvében számos olyan táblázatot állított össze a szerző, amely ugyancsak az események jobb és érthetőbb áttekintését biztosítja. Nagy segítség lehet a munka felhasználásában a személy- és helységnévmutató.

Hiányérzete az olvasónak a könyv tartalmát tekintve mindössze a nemzetközi vonatkozások tekintetében támadhat. Miközben a nemzetközi – angol nyelvű – szakirodalom alig van jelen a munkában, a monográfia tartalmában is érződik a tágabb nemzetközi összefüggések tárgyalásának a hiánya, legalábbis ami a kor történeti hátterének a részletesebb bemutatását illeti. A monográfia végén pedig elmarad a magyar nyelvű összegzés, amelyet a szerző angolul, szlovákul és ukránul közöl.

Mindezzel együtt Popély Árpád új könyve olyan olvasmányt jelenthet az érdeklődők számára, amely logikusan felépítve, kellő részletességgel tárgyalja Szlovákia és Kárpátalja történetének meghatározó fejezetét. Abban a tekintetben is különleges értéke van, hogy nemcsak a magyar, de a cseh, szlovák és az ukrán történelem iránt érdeklődő olvasók számára is érdekes lehet, kivált azért, mert a munkának egyfajta transznacionális olvasata is van. Miközben a könyv közérthető, olvasmányos stílusa a kelet-közép európai történelem iránt érdeklődő „laikusok” számára is élvezetessé és

befogadhatóvá teszi a munkát, de a kisebbségtörténettel foglalkozó kutatók számára különösen nagy értéke van.